

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 1 / 2020
серия **ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ**

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени **Ш. УАЛИХАНОВА**

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК
Собственник РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Бас редакторы - Главный редактор
Шапауов А.К., к.филол.н., профессор ВАК (h-index: 3)

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук, профессор;
Jankowski Henryk	dr.hab., full professor;
Kirchner Mark	dr.hab., full professor;
Yilmaz Ahmet	PhD, professor;
Миннегулов Х.Ю.	д-р филол. наук, профессор;
Джусупов Н.М.	PhD;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук, профессор;
Шалабай Б.	д-р филол. наук, профессор;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук, профессор;
Анищенко О.А.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Кишкенбаева Ж.К.	PhD;
Фаткиева Г.Т.	канд.филол.наук;
Гладкова Е.И.	маг.филол., отв. сек-рь

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

№ 1 / 2020

серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Макенова Л.Ш.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 27.09.2019 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 24,4 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс №95.

Подписано в печать 27.09.19 г.
Формат 60x84 1/12.

Бумага книжно-журнальная.
Объем 24,4 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ №95.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
КГУ им. Ш. Уалиханова

©Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Алимканова Г., Ерғалиев Қ.С. Медиа жарнамаларда қолданылатын әдіс-тәсілдер.....	5
Алтайбекова Қ.Т., Исакова С.С., Саменова С.Н. Терминтанымдағы заманауи когнитивті зерттеулер.....	9
Әбенова П.М. Гонзо-текст в переводческой практике	15
Баяндина С.Ж., Хасанұлы Б. Тілдердің қызметтік ерекшеліктері: Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тілінің қызметтік негіздемесі	21
Bayakhmetova A.A., Omarova Z.K. Stylistic labeling of an indecent form of expression	28
Бейсембаева Ж.А., Даулетбаева А.Д. Прагматический аспект письменного перевода текстов СМИ	34
Бейсенова Ж.С., Нургали К.Р. Концепция доминанты в гуманитарных науках.....	41
Гиздатов Г.Г. Постмодерн в медиалогической теории и практике	46
Дулаева Э.З., Мамедова Ф.З. Антонимия в языке и речи как важный показатель когнитивного процесса.....	51
Ерғалиева С.Ж., Ерғалиев Қ.С. Саяси дискурстағы интернет-түсіндірмешілердің типтері	56
Жунусова Ж.Н., Абдушукурова А.Т. Формирование компьютерного подъязыка в современной лингвистической науке.....	62
Каирбекова И.С., Жумагулова О.А. Қазақ тілінің мәдени коды: жылқы негізді зооморфты метафоралар	68
Коптлеуова К.Б. Функциональная дистрибуция языков в обществе	73
Кулахметова М.С., Рамазанова М.А. Қазіргі тіл біліміндегі дискурс мәселесі	78
Куркимбаева А.М. Блогер дискурсивті тілдік тұлға ретінде	83
Құрманова Ә.Ж., Сарсикеева Г.К. Саяси коммуникацияның фоностилистикалық сипаттамасы	89
Никонова А.А., Табакова З.П. Ренессанс фразеологизмов	96
Сердәлі Б.К., Оразбекұлы Қ.О. Жанр тудыратын белгілер: нысаны мен әдіс-тәсілдері.....	102
Степаненко Е.В., Нежинская Е.Ю. Научные труды Ш.Ш. Уалиханова как отражение публицистики на анализе произведения «Дневник поездки на Иссык-Куль»	107
Sagadiyeva Z. Translation features of modern political discourse (Based on the speech of the first President of the Republic of Kazakhstan)	114
Толыбаева К.К., Дүйсекова К.К. Жанама қарым-қатынасты зерттеудің алғы шарттары... ..	120
Туксаитова Р.О., Омарова Г.Т. Гостеприимство как ценность в казахстанском обществе	126

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Амренов А.Д., Омаров Н.Р., Саурбаев Р.Ж. Выражения видовых отношений в системе английского и татарского глаголов	132
Ауелбекова Ш.Е. Қазақ-түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ортақ тұстары мен ұқсастықтары	138

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Альмухамбетова Д., Бейсенова Ж.С. Василий Шукшин: «Вечные усилия художников, которые отдаются исследованиям души человеческой»	146
Бейсембаева Ж.А., Зейноллаев А.К. Прагматические аспекты перевода казахских песен романа-эпопеи М.А. Шолохова «Тихий Дон» на английский язык	151
Жапанова М.Е., Куракбаева Ж.А. «Низменное» и «возвышенное» как основные категории аксиологии в рассказах В.М. Гаршина	158
Жумагулова О.А., Каирбекова И.С. «Ескендір» көркем концептісінің репрезентациялануы	163
Игілікова С.И., Игілік М.И. Қазақ фольклорындағы жалмауыз кемпір бейнесі.....	171
Кушкимбаева А.С. М.Әуезов пьесаларындағы қазақтың байырғы сөздерінің қолданылу ерекшелігі.....	176
Мусабекова Р.М., Козбагарова Г.И. «Земля без радости» – третья книга Ника Перумова из цикла «Летописи Хьерварда».....	181
Нүрдәулетова Б.И. Маңғыстау ақын-жыраулары тіліндегі оғыз-қыпшақ элементтері.....	187
Сыздықова Г.О. «Бозжігіт» дастанындағы «жан» концептісі.....	194
Samambet M.K. Stylistic peculiarities and narrative structure of the novel the book thief by Markus Zusak.....	200
Ускенбаева Р.М. Мифтік танымның тілдегі көрінісі.....	206
Шахажанова Г.К. С.Қасқабасов – қазақ фольклоры теориясын негіздеуші.....	211

ТІЛДІН ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Бегалиева Р.Н. Оқу мен оқытудағы ақпараттық-коммуникативті технологияларды қолданудың тиімділігі.....	216
Бурдыга И.В. Использование методики самооценивания на уроках английского языка в вузе	221
Коптлеуова К.Б., Карагулова Б.С. Лингводидактические и методические основы формирования трехязычия.....	227
Құрман Н.Ж., Айтбаева Б.М. Қазақ тілін жоғары оқу орындарында қашықтан оқыту жүйесінде кейс-технологияны әзірлеу және қолдану жолдары	232
Nemchenko N.F., Zhamaliyeva M.N. Educational research work on english grammar.....	239
Omarova Z.K., Samambet M.K. Interactive technologies in teaching foreign languages.....	243
Симбаева С.О., Кайдарова Н.Н. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқушылардың шығармашылығын дамытудағы белсенді әдістердің рөлі	249

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Исмаилова Ф.Е. Некоторые аспекты сравнительного литературоведения в Казахстане....	255
Ұзақбаева А.М., Жуманбекова Н.З. Қазақстандағы фразеологиялық зерттеулердің көкжиегі	261

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

FTAMP 16.21.47

Г. Алимканова¹, Қ.С. Ерғалиев²

¹магистрант, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: egema.19.01@mail.ru

²ф.ғ.к., профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: ergaliev1976@mail.ru

МЕДИА ЖАРНАМАЛАРДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Мақалада сүт өнімдерін жарнамалауда қолданылатын әдіс-тәсілдер сипатталған. Жарнама стратегиясына анықтама беріліп, мақсаты көрсетілді. Стратегия түрлері және ғалымдардың пікірлері жайында сөз қозғалды. Сүт өнімдері жарнамаларының стратегиялары талқыланды. Оның ішінде қазақстандық және ресейлік сүт өнімдерінің медиа жарнамаларына талдау жасалды. Әр медиа жарнамаға сипаттамалар беріліп, қолдану аясы көрсетілді. Сонымен қатар жарнаманы қолдану бағыттары қарастырылды.

Кілтті сөздер: медиа, жарнама, әдіс, стратегия, сүт өнімдері.

КІРІСПЕ

Бүгінгі нарық заманын жарнамасыз елестету қиын, өйткені жарнама – табыс табудың негізгі көзі. Сол себепті де ол теледидар, радио, газет-журналдар, интернет желілері арқылы да тұтынушыларға жол тартып, өзіне назар аудартады.

Жарнамалық жариялаудың түрі тауарды тұтынушыға көрсету әдісіне байланысты. Оларға тауардың ұтымды жақтары, қажет жағдайда тауарды қолдану тәсілдері және тауардың жағымды қырлары жатады.

Кез келген саладағыдай сүт өнімдеріне арналған жарнамаларды құру саласында өзіндік тенденциялар, стратегиялар мен негізгі әдістер бар екенін атап өтуге болады. Олардың барлығы бірінші кезекте тұтынушылар аудиториясын көбейтуге бағытталған. Жарнама берушілер жарнаманың мақсаты тауардың немесе қызметтің сату көлемін ұлғайту деп ұғады. Алайда сатуға әсер ететін басқа факторлар арасында таза жарнаманың тиімділігін атап көрсету өте қиын.

Жарнама стратегиясы – жарнама үндеуін жасау мен тарату құралдарын таңдауға қатысты жасалады. Жарнама стратегиясының мақсаты – жарнама науқанын ары қарай жалғастыру арқылы марканың нарықтағы позициясын сақтау немесе оның имиджін ауыстыру.

Жарнама стратегиясының екі негізгі түрі бар. Олар жарнама қандай ерекшелікке сүйенетініне қарай екіге бөлінеді: өнімнің нақты утилитарлық қасиеттеріне немесе оның психологиялық маңызды, көбінесе қиялдық қасиеттеріне байланысты [1, 69-75].

Американдық жарнама ұйымдастырушысы Дэвид Огилви: «Жарнаманың стратегиясы барынша нақты болуы керек, өйткені жарнамадағы ең басты мақсат стратегияға сәйкес келеді», – дейді [2, 4]. Ол жарнама стратегиясында үш нақты элемент бар екенін атап көрсетеді:

1. Мәтіндік негіз;
2. Көркемдік негіз;
3. Техникалық құралдар.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі заманғы сүт нарығындағы бәсекелестік өте жоғары, сондықтан тұтынушыларды жеңіп, брендтің танымал болуын мақсатқа қойған өндірушілер сүт өнімдерінің жарнамасына да үлкен мән береді, тұтынушының назарын өзіне аудару үшін медиа жарнамада түрлі әдіс-тәсілдерді қолданады. Сүт өнімдеріне арналған медиа жарнамаларды мынадай стратегиялар бойынша қарастырдым:

- Сүт өнімдеріне арналған жарнамаларда отбасылық өмірді көрсету.

Медиа жарнамаларда отбасылық өмірді көрсету, әсіресе балалардың қатысуымен отбасылық жарнаманы құру – сүт өнімдерін қазіргі заманғы нарыққа жылжытудың ең танымал стратегияларының бірі. Бұл әр отбасы дерлік күнделікті тамақтануында сүт өнімдерін қолданатындығына байланысты. Сүт өнімдері әр отбасының тоңазытқышында болады. Сүт, айран, ашытылған сүт, қаймақ, сүзбе және йогурттар әр отбасы мүшесіне бірдей пайдалы. Тату отбасы ғана, әсіресе, көңілді сәби баланың тәтті күлкісі отбасылық өнімді шынайы жарнамалай алады. Мұны көрген көрермен кейіпкерлердің шынайылығына сеніп, дәл осы сүт өнімдерін таңдайды. Сонымен қатар медиа жарнамадағы роликтерде көбінесе отбасы өнімді қолданатын жерде, ас үйде көрсетіледі.

Қазақстандық «Лактель» компаниясы өз өнімін жарнамалауда осы стратегияны ұстанды. Жарнамада көңілді отбасы бейнеленген. Бала тәтті дауысымен сүттің пайдасы, Д дәрумені жөнінде әке-шешесіне әңгімелеп айтады.

Ресейлік «Чудо» бренді жарнамада тату отбасын көрсетіп, өнімді баланың өзі таныстырып, пайдасы жөнінде айтып кетеді. Ал сүт өндірушісі «Агуша» жарнамада отбасылық құндылықтарды көрсетіп қана қоймай, көрерменді кішкентай Ильяның негізгі ережелерімен таныстырады.

- Сүт өнімдеріне әзіл медиа жарнамалар

Әзіл қазіргі заманғы аудиторияның назарын аударудың негізгі құралдарының бірі болып табылады. Әзіл-оспақ жарнамалар, отбасылық сюжеті бар жарнамалар секілді көрерменнің жағымды эмоцияларына және күлімсіреуіне себеп болады.

«Лактель» қазақстандық сүт өнімі жарнамасында бала сүттің әсерінен тез өсіп, ата-анасына үй ішінде киілетін жеңіл киімді ауыстыратын кезі келгенін айтып, әзілдейді.

Ал «Беллакт» ресейлік сүт өнімдеріне арналған әзіл медиа жарнамасында сары мысықты сөйлету арқылы әзіл көрсетеді.

- Сүт өнімдеріне анимациялық жарнамалар

Көптеген сүт өндірушілер өз өнімдерін жарнамалау үшін анимациялық жарнамаларды қолданады. Мұндай бейнелер тек жақсы есте сақталып қана қоймайды, сонымен кішкентай көрермендерге қатты ұнайды. Әйгілі «Простоквашино» бренді өзінің жарнамасында дәл осы стратегияны таңдады. Мультфильмде мысық Матроскин еңбекқор шаруаның рөлін атқарады: ол сиыр сатып алады, шөп дайындайды, қысқа дайындалады және басқа да шаруаларды орындайды. Сондай-ақ Матроскин екінші сиырды алып, базарға сүт әкеледі. Халық өнімді сапалы және табиғи қасиеттердің белгісі ретінде қабылдай алады.

4. Өнім тарихы және дәстүрі

Көбінесе, сүт өнімдерін жарнамалауда, өнімнің тарихы мен дәстүрлері көрсетіледі. Сондай-ақ жарнамада бұл өнім қандай сапасы мен қасиеті үшін тұтынушыларды қызықтырып, дастархандарында орын алатыны жөнінде баяндалады.

24 Хабар телеарнасында көрсетілген медиа жарнамада қымызды ерекше сипаттайды. Қазақтың кең байтақ жері, қыстауда жайылып жүрген үйір-үйір жылқылар, қазақтың байтақ даласындай ақ дастарқаны, сол дастарқанға қойылған табиғи тағамдары, бауырсағы, құрты, ұлттық ыдыс-аяқтары көздің жауын алары сөзсіз. Ұлттық киімдегі әженің жылқы сауып, күбіге саумал құйып, оны пісуі қазақтың ұлттық дәстүрін, тарихын көрсетеді. Сонымен бірге қымыздың шығу тарихы мен маңыздылығы жөнінде сипаттап өтеді.

«Президент» қаймағына түсірілген медиа жарнамада дастарқан басында отырған Қазақстан елінде тұратын әртүрлі ұлттың балаларын көрсетеді. Олар жердің картасының суретін көңілді салып отырады, дастарқан басына қаймақ әкелінеді, сол қаймақты қазақтың қызы картадағы Ресейдің жеріне орналастырады, бір-бірімен бөлісіп жеп отырады. Осыдан Қазақстан елінде тұратын көпұлтты халық тату, қонақжай екені аңғарылады. Ал «Айналайын» сүтін жарнамалауда қазақ халқының ұлттық дәстүрі тұсау кесу дәстүрін қолданған.

«Домик в деревне» медиа жарнамасында ірімшікті сипаттайды. Жарнамада Ресейдің шұрайлы жері, ұлттық дастарқаны, орыс әжесінің сиырды сауып болған соң сүтті құмыраға құйып, славян халқының дәстүріне сай оюларымен кестеленген орамалға сүтті сүзіп, одан ірімшік жасауы суреттеледі. Бұл жарнамадан Ресей халқының өзіне тән ұлттық болмысын байқаймыз.

Аталған жарнамаларда тауардың түрі ғана емес, адамның эмоционалдық аумағына, адамда ерекше көңіл-күйді туғызуға әсер ететін, дәл осы тауарды сатып алуға ынталандыратын кейбір ерекшеліктер қолданылады. Осыған байланысты белгілі түс, бейнелер қолданылады. Қазақ жарнамаларында көбінесе көк түстер қолданса, ресейлік жарнамаларда қызыл түстер жиі кездеседі. Мемлекеттік Туға, рәміздерге жақын түстерді пайдаланып, адамда ұлттық сезімдер мен жағымды эмоцияларды пайда болдырып, осы тауарды сатып алуға ынталандырады.

5. Сүт өнімдеріне арналған медиа жарнамалардағы СӨС және спорт тақырыбы

Тиімді жарнама жасау кезінде көбінесе салауатты өмір салты, фитнес және спорт тақырыбын пайдаланады. Бұл аудиторияны өзіне тартуда қолданылатын бірден-бір құрал. Әсіресе, өз денсаулығы мен өнімдердің маңыздылығын қадағалайтын белсенді адамның тамақтануында негізгі тағамдардың бірі болып табылатын сүт өнімдерінің жарнамасында айқын көрінеді.

Қазақстандық «Фудмастер» айранына арналған жарнамада шаңғы тебу, көркем гимнастика, доп ойнап, жүгіріп жүрген көңілді отбасы суреттелген. Спортта үлкен белестерге жетіп, денсаулықты нығайту үшін дұрыс тамақтану керек және айранның денсаулыққа аса маңызды екендігі жарнамада баяндалады.

Ресейлік жарнамаларда да спорт, СӨС тақырыбын көбінесе сүт өнімдерінің ішінде айран түріне алады. Мысалы, Био Баланс айранына арналған жарнамада СӨС ұстану үшін дұрыс тамақтану керектігін айтып өтеді.

6. Сүт медиа жарнамаларына жұлдыздарды түсіру

Өнімді нарықта алға жылжытудың тағы бір тамаша стратегиясы – танымал медиа адамдарын жарнамалық бейнелерге тарту. Көрермендер оларды таниды және көп жағдайда таныс және сүйікті кейіпкерлеріне сенеді. Сондай жарнамалардың бірінде Аружан Саин «Фудмастер» сүт өнімдерін әрдайым қолданатынын, аталған сүт өнімдерінің балаларының денсаулығына таптырмас өнім екенін дәлелдейді. Атап өтсек, Аружан Саин – қазақстандық тележүргізуші, актриса, продюсер, қайырымдылық қорының директоры, қоғам қайраткері, Аружан & Ко продюсерлік компанияның бас продюсері.

«Био-с» био-йогуртын жарнамалауда да, халық әртісі, суретші, сценограф Бопеш Жандаевты алған. Ол өнімнің ағзаға маңыздылығын, витаминдерге бай екенін қызына қызықтыра әңгімелейді.

«Активиа» йогурты жарнамасында ресейлік актриса, әнші, тележүргізуші Жанна Фриске де басты рөлде. Ол ас қорытуда йогурттың пайдалы өнімдерінің бірі екенін атап өтеді.

7. Фуд-түсірілім және мен тағам стилистерімен түсірілетін медиа жарнамалар

Сүт өнімдерінің тағамдық фотосуреті көптеген жарнамаларда қолданылады, өйткені жарнама нысаны – бұл тек тамақ өнімі. Жарнамада сүт өнімдерін әдемі құйып, жемістер мен жидектер кесектерін сүт өнімдеріне араластырудың әдемі бейнелері жиі пайдаланылады. Сонымен бірге, көбінесе, пайдаланылатын өнімнің өзі емес, экраннан керемет көрінетін оны алмастырғыш заттар қолданылады.

«Нәтиже» сүт фабрикасы жарнамада осы стратегияны пайдаланған. Жарнамада сиыр сүті суытылғаннан кейін, сүт тасымалдаушылар сүт фабрикасына әкеледі, зертханада заманауи технологиямен зерттеуден өтеді. Жарнама эстетикалық түрде, әдемі түсірілген.

«Чудо» капучино ресейлік өнімін жарнамалауда да, осы әдіс қолданылған: кесеге капучиноны әдемі құю, оның көбігінен әдемі сурет жасауы, осының бәрі көздің жауын алып, тұтынушыларды қызықтырады.

8. Сүт өндірушісінің науқандарына, сайыстарына және арнайы ұсыныстарына арналған медиа жарнамалар

Кейбір жарнамаларды жасаған кезде авторларға сюжеттік желінің бейнесін басты міндет етіп қоюдың қажеті жоқ. Олар тұтынушылардың өнімге деген сұранысын әртүрлі сыйлықтар мен жүлделер, байқаулар мен жеңілдіктер, ұтыс ойындарына шақыру арқылы қызықтыра алады. Көбінесе тұтынушыларға дастарқан басында отырып, сүт өнімдерінің пайдасын әңгімелеуден гөрі осындай жарнама тиімді де қызықты.

Елімізде де осы стратегиямен түсірілген жарнамалар бар. «Био-с» био-йогуртының қақпағын жинау арқылы ұтыстарға қатысу немесе «Фудмастер» жарнамасында компанияның электронды адресі беріледі, сол адрес арқылы көптеген ақпараттар білуге болатынын жарнамалайды.

«Локо моко» йогурты жарнамасында арыстан балалармен бірге қазақ елінің қызықты жерлеріне саяхат жасайды. Сол әдемі жерлердің суреттері өнімнің қорапшасында жапсырма түрінде жасырылған. Тұтынушыларға суреттер жиынтығын жинап, еліміз туралы қызықты ақпараттар білуді шақырады.

Ресейде де әртүрлі ұтыстар, жеңілдіктер жасалып отырады. Соның ішінде «Чудо» өндірушісі әр өнім қақпағына код жасырған, сол арқылы тұтынушының түрлі сыйлық жеңуіне әбден мүмкін.

9. Сүт өнімдеріне арналған музыкалық жарнамалар

Бұл стратегия, яғни әуен отбасылық, әзіл-оспақ немесе жұлдызы бар медиа жарнамаларда кездесуі мүмкін. Құлаққа жағымды, есте сақталатын ән – осындай бейнелердің негізі. Ең бастысы, мұндай әуен көрерменге бір көргеннен жағымды эмоциялар қалдыруы керек.

«Фудмастер» ірімшігіне арналған жарнаманың басында үйге қазақша образда киінген әже кіреді, ол өзімен бірге ұлттық оюлармен безендірілген кеседе ірімшік әкеледі. Осы бейне кезінде қазақтың күйі ойнап тұрады. Құлаққа жағымды естіліп, тұтынушыға керемет әсер береді.

«Фудмастер» йогуртын жарнамалауда да, жеңіл, құлаққа жағымды әнді айту арқылы өніммен таныстырады.

«Президент» қаймағы жарнамасында әртүрлі ұлттың балалары «Қазақстандай тату мемлекет жоқ. Қазақстанда дәмге шек жоқ» өлең жолдарын айту арқылы тұтынушыға бір жағынан жағымды әсер берсе, екінші жағынан патриоттық сезімін оятады.

Ресейлік «Дмитрогорский продукт», «Молочный мир» өнімдерін жарнамалауда да, көңілді әуендер қолданған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жарнама өз мақсатына толық жету үшін жарнама мәтінін, бейнесін, стратегия ерекшеліктерін ескеруі қажет. Ең негізгісі – жарнама тұтынушыға түсінікті болу керек, зейінді аудартатындай, жеңіл есте қалатындай жағымды эмоция туғызатындай жасалуы тиіс.

Жарнама адамның есінде тауардың бейнесін қайталау арқылы бекітеді. Жарнаманы қолдану екі бағытта жүреді. Бірінші бағыт бойынша бір идеяны қайталай беріп, адамның ойына әбден енгізу қажет, сондықтан жарнаманы жиілікпен қайталап тұру керек, ал екіншісі бойынша өте жиі қайталау адамды шаршатып, кері әсерін тигізеді, сондықтан жарнаманы көрсетуде белгілі уақыт ұзақтығын сақтау қажет деп санайды. Жарнаманың белгілі бір

үзіндісі, белгісі де адамның есінде жалпы жарнаманың бар мазмұнын жаңғыртуға көмектеседі. Сондықтан жарнамалаушы жоғары көрсетілген стратегиялар бойынша әдіс-тәсілдерді ұтымды пайдаланса, жарнама мәнді де мағыналы ойды білдіргенде ғана жұртшылықтың санасына тез сіңеді, әр адамның психологиясына жағымды әсер етпек.

Жарнама – ұлттық мәдениеттің көзі. Жарнама қазір де көп қажеттілік тудыратын емес, жоғары мәдени құндылық атағына айналу үшін жасалады [3, 148].

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Панкратов Ф.Г., Серегина Т.К., Шахурин В.Г. Рекламная деятельность: учебник для студентов высших и средних учебных заведений. – М.: информационно-внедренческий центр «маркетинг», 1998. –224 с.

2 Дэвид Огилви. Огилви о рекламе. –Москва: Издательство «Эксмо», 2003. –С.12

3 Дурович А.П. Туризмдегі жарнама. – Минск, 2001. – 496 б.

Г. Алимканова¹, К.С. Ергалиев²

Методы и способы медийной рекламы

^{1,2}Павлодарский государственный педагогический университет,
г.Павлодар, Республика Казахстан

В статье описаны методы, используемые для рекламы молочных продуктов. Дано определение и показана цель рекламной стратегии. Обсуждались взгляды на стратегию и мнения ученых. Были проанализированы медийная реклама казахских и российских молочных продуктов. Кроме того, были рассмотрены направления по использованию рекламы.

G. Alimkanova¹, K.S. Yergaliyev²

Methods and techniques of media advertising

^{1,2}Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, Republic of Kazakhstan

The article describes the methods used to advertise dairy products. The definition is given and the purpose of the advertising strategy is shown. The views on the strategy and the opinions of scientists were discussed. The media advertising of Kazakh and Russian dairy products was analyzed. In addition, directions on the use of advertising were considered.

УДК 81'373

¹Қ.Т. Алтайбекова, С.С. Исакова², С.Н. Саменова³

¹ф.ғ.д., доцент, Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті, Жезқазған қ, Қазақстан, e-mail: abilzhani@bk.ru

²ф.ғ.д., профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ, Қазақстан, e-mail: sabira-i@yandex.ru

³ф.ғ.к., доцент, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ, Қазақстан, e-mail: sn.svets@mail.ru

ТЕРМИНАНЫМДАҒЫ ЗАМАНАУИ КОГНИТИВТІ ЗЕРТТЕУЛЕР

Мақалада терминтанымдағы заманауи когнитивті зерттеулер қарастырылады. Терминтанымдағы заманауи когнитивтік зерттеулер ұсынатын идеялар дәстүрлі терминтаным теориясымен салыстырмалы сипатта талданады. Терминтанымдағы когнитивтік көзқарастарды зерттеуде ең алдымен дәстүрлі терминтаным жетістіктері

басшылыққа алынуы тиіс. Өйткені термин мен ұғым, термин мен концепт, ұғым мен концепт арақатынасы, термин кәсіби ойлау нәтижесі тұжырымы, терминдік жүйенің динамикалық сипаты, терминнің ерекше семиотикалық кеңістіктегі белгілі бір білім мен іс-әрекет саласындағы күрделі таным мен қарым-қатынастың нәтижесі екендігі, ұғым мен концепт арасында үздіксіз байланыстың болатындығы дәстүрлі терминтанымда жан-жақты қарастырылды. Қазіргі терминтанымдағы заманауи когнитивтік зерттеулер аталған теориялық және практикалық жетістіктерді тек терминтаным аясында емес, пәнаралық ғылымдар шеңберінде зерделенуі тиіс деп тұжырымдалады.

Кілт сөздер: когнитивтік терминтаным, термин, ұғым, концепт, когнитивтік зерттеу, дәстүрлі терминтаным, семиотикалық кеңістік.

КІРІСПЕ

Соңғы онжылдықта когнитивті лингвистиканың даму аясында когнитивті терминтануға қатысты бірқатар еңбектер пайда болды. Алайда, терминнің когнитивті сипатын қарастыруда, еңбек авторлары, когнитивті терминтану когнитивті лингвистика мен антрополингвистика негіздеріне сүйенеді, өйткені ол, әсіресе, адам миының жұмыс механизмін зерттеу бойынша, ақпаратты қайта өңдеу және оны қабылдау үдерісінің ерекшелігі тұрғысынан көпқырлы зерттеулер жасауға мүмкіндік береді деген фразалармен шектеледі. «Терминтануда бұл маңызды мәселеге айналады, өйткені, қандай да бір термин құрамындағы концептіні құрылымдағанда жаңа бірліктердің пайда болуын немесе оларды барынша ой елегінен өткізіп барып жасауға мүмкіндік пайда болады» [1, 20-29]. Бұл жағдайда когнитивті терминтану терминологиялық концептілерді зерттеу деген мағынада ұғынылады. Термин жүйесі материалдары бойынша «адамның ми қызметінің жұмысын жан-жақты қарастыратын зерттеулер» кездеспеді. Термин жүйесінде жаңа бірліктердің пайда болуын зерттеудің когнитивті әдістеріне сүйенбей-ақ, дәстүрлі терминтануда жақсы қарастырылған, терминжүйенің құрамына толыққанды ене қоймаған бірліктерді (термин алды, термин тәрізді, термин үміткер) жіктеудің негізінде, сонымен қатар, ғылыми мәтінде әлі терминологиялық атау ала қоймаған атауыштық бірліктердің қолданысын және олардың анықтамаларының қалыптасуын дәстүрлі мәтін талдау негізінде болжауға болады. Концептіге осы мақсатпен жүгіну мұндай болжам жасауды тек қиындата түспек.

А.Х.Азаматова, дәстүрлі терминтану тілдік таңбаны талдау аясынан шыға алмады, ал терминтанудағы когнитивті көзқарас оның шекарасы мен пәнаралық байланыстарды кеңейте отырып, оны «ашық» ғылымға айналдырады деген тұжырымдама жасайды. Бұндай құбылыс өз кезегінде заманауи тіл білімінің антропоцентристік парадигмасымен байланысты «экспансионизм» атауына ие болды. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында тіл білімі тарихында антропоцентризмнің күшейе түскендігін көрсете келіп, автор терминтанымдағы жаңалықтарды когнитивтік терминтанымның ең маңызды сұрағы яғни, «жалпықолданыстағы сөздің терминге айналуы, төл немесе шет тілінің сөздерінен саналы түрде жаңа лексикалық бірлік жасау, ғылымның басқа салаларынан немесе басқа тілдерден сөздерді қабылдау сияқты құбылыстармен байланысты» терминнің пайда болу мәселесін қарастырумен байланыстырады.

Когнитивті терминтанымның заманауи мәселелеріне автор «терминология дамуын саналы түрде басқаруды», оны халықаралықтандыру мен ұлттандыруды да жатқызады. Терминтанымның көрсетілген аспектілерінің бірде-бірі жаңа емес, өйткені олар терминдерді не құрылымдық жағынан, не атауыштық бірліктердің қолданыс ерекшеліктерін зерттеу жағынан бір-бірімен тығыз байланысты. Бұл мәселелердің барлығы дәстүрлі терминтану зерттеулерінде басты назарда болды.

Терминтанымда қалаған нәрсені шындыққа айналдыруға ұмтылу, когнитивті бағыттағы жаңашылдықты қалайда негіздеу оның даму тарихын бұрмалауға алып келеді. Терминтаным ешқашан тілдік таңбаларды термин жүйені толықтыру тәсілдерінен, термин теориясының

ғылыми білім жүйесімен байланысынан, ғылым мен қоғам тарихынан, ғылымдардың өзара байланысынан, тілдік және ғылыми байланыстардың болуынан және өзге де тілден тыс факторлардан бөлек қарастырған емес.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Дәстүрлі терминтанымға қарағанда когнитивті терминтаным ең алдымен, «адам тәжірибесі мен қызмет ерекшелігін көрсететін тілдік құрылым мен менталды құрылым қатынасы мәселесін, тілдік білімнің қарапайым және ғылыми, ассоциативті-бейнелі, рационалды-логикалық сияқты әртүрлі типтерінің көрінісін қарастырады» деп тұжырымдайды ғалым Е.И.Голованова [2, 5]. Алайда тілдегі білімнің әртүрлі типтерінің көрінісі мәселесіне дәстүрлі терминтаным да үнемі назар салып келеді. Қарапайым және ғылыми білім арасындағы байланыс сөз бен термин арақатынасы мәселесі аясында, термин жасаудағы тілдік метафора мен метонимияның рөлі, сонымен қатар, терминдердің тек ғылыми, оқу ғана емес, көркем әдебиетте де бейтерминдену және қолданыс үдерісінде қарастырылды.

Білімді жеткізудің ассоциативті-бейнелі түрін пайдалану терминнің экспрессивті-эмоционалдығы туралы пікірталастан көрініс тапты, ал логикалық-тілдік (рационалды-логикалық) қарым-қатынастар (ұғымдар мен терминдер жүйесін жасаудың иерархиясы, ғылыми классификация мен анықтама мәселелері, ғылыми білімді морфологиялық және сөзжасамдық тілдік құралдар арқылы категориялау және т.б.) тұрғысынан зерттелетін тілдік таңбаның терминге айналу мәселесі ғылыми ұғымдарға, олардың жасалу ерекшелігі тек қана ғылыми анықтамаларда емес, менталды құрылымдағы әлі термин мәртебесін алмаған тілдік бірліктер пайда болатын мәтіндерге негізделеді.

Е.И.Голованова терминтанымның когнитивті теориялар ықпалымен құрылған маңызды идеяларына төмендегілерді жатқызады:

1. Термин және ұғымның арақатынасына деген көзқарастың өзгеруі, терминтаным айналымына «концепт», «концептуалды құрылымдар», «білім форматтары» ұғымдарын енгізу арқылы бұл қатынасты тереңірек ұғыну.

2. Терминнің когнитивті қызметінің маңызды екендігін мойындап, (дәстүрлі терминтанымдағы терминнің атауыштық немесе анықтамасының болу қызметімен салыстырғанда) оның ішінен аса маңызды бағыт-бағдар беру қызметін бөліп көрсету.

3. Терминді кәсіби таным мен кәсіби қызмет үдерісіндегі динамикалық құрылым ретінде қарастыру.

4. Термин және өзге де арнаулы бірліктерді белгілі бір білім мен қызмет саласының ерекше семиотикалық кеңістігіндегі когниция мен қарым-қатынастың өзара күрделі байланысының нәтижесі ретінде ұғыну.

5. Терминді рационалды-логикалық тұрғыдан түсіндіретін тұжырымдамадан бас тарту, оның тек ғылыми білімді ғана емес, қарапайым және кәсіби эмпирикалық білімді бейнелейтінін де мойындау қажет.

6. Терминнің мазмұндық дамуы мен жасалу үдерістері туралы ғылыми көзқарастарды тереңдету: арнаулы білімді жинақтаушы концептіден оны теориялық тұрғыдан жинақтайтын ұғымға қарай.

7. Концепт пен ұғым арасында үздіксіз байланыстың болатынын мойындау: арнаулы ұғымдар концепт негізінде жалпының, белгілі бір білімнің бір бөлігі ретінде құрылады, ұғымның мазмұны ғылымның дамуы мен оның жалпы мәдени өзара қарым-қатынасы үдерісінде концепт мазмұнына біртіндеп қосылып, ол өз кезегінде ұғымның әрі қарай дамуына әсер етеді [3,14].

Аталған идеялардың терминтаным үшін қаншалықты жаңа екендігін жан-жақты қарастырып көрейік:

1. Когнитивті лингвистикада концептіге көптеген анықтамалар береді, ал «бұл ұғымның мазмұны әртүрлі ғылыми мектептер мен жекелеген ғалымдардың

тұжырымдамаларында айтарлықтай өзгешеліктерге ие» [4,21-25], сол себепті когнитивті терминтаным бойынша сараланған жұмыстардан байқағандай, бұл категорияның мазмұнды екіұштылығы терминологиялық ұғым мен концепт, термин мен ұғым арақатынастарын терең түсінуге кері әсерін тигізген жоқ. Концепт ғылымды сипаттайтын өнім ұғымынан өзгеше адам санасында объективті түрде өмір сүретін перцептивті-когнитивті-аффективті құрылым деп есептеген А.А.Залевскаяның [5, 39] пікірін негізге алатын болсақ, терминнің концептіге ешқандай қатынасы жоқ деген қорытынды жасауға болады [6, 13].

2. Сонау ХХғ. 80-жылдарынан-ақ зерттеушілер термин кәсіби ойлаудың, мамандықты кәсіби меңгерудің, ғылыми қарым-қатынастың маңызды құралы деп терминнің когнитивті қызметін атап көрсеткен болатын [7, 3]. Термин – кәсіби ұғымды бейнелейтін және атайтын, ғылыми және кәсіби-техникалық нысандарды меңгеру мен тану үдерісінде және олардың қарым-қатынасында қолданылатын белгілі бір арнаулы мағынасы бар сөз немесе бағыныңқы сөз тіркесі [8, 5].

3. Термин жүйелердің динамикалық сипаты «дәстүрлі терминтанымда» жан-жақты қарастырылды. А.А.Реформатский жалпыхалықтық сөздердің терминденуі мен бейтерминдену үдерісі туралы былай дейді: «Терминология бір жағынан – жабық, екінші жағынан – қарапайым тілмен үздіксіз қарым-қатынаста болатын сала». Кез келген қарапайым сөз белгілі бір ғылым саласының затпен дәл үйлесім тауып, арнайы сөздікке енгізілу жолымен термин бола алады. Екінші жағынан, кез келген термин белгілі бір затпен дәл болған үйлесімділігін жоғалтып, қарапайым сөзге айналуы мүмкін [9,164]. Орыс тілінің саяси-экономикалық терминологиясының қалыптасу ерекшелігін зерттеген Т.И. Панько: «оның құрылымы (саяси-экономикалық терминологияның) – сандық өсім мен сапалық өзгерістердің құбылмалылығы, біртіндеп толығып отыратын күрделі жүйе. Саяси-экономикалық терминология өз ішінде дискретті тұйық екендігіне қарамастан қозғалыстағы жүйе. Ол экономикалық ұғымның бұрынғы мағыналарын жаңа мазмұнмен толықтырып, өз құрамына қосты» деп терминологияның өзгермелі жүйе ретіндегі ерекше тұстарын да атап өтті [10, 63].

4. Ерекше семиотикалық кеңістіктегі белгілі бір білім мен іс-әрекет саласындағы күрделі таным мен қарым-қатынастың нәтижесі ретіндегі термин сипатында жаңалық жоқ. Атап өткеніміздей, білімнің белгілі бір саласындағы терминдердің арақатынасы, олардың коммуникативтік қызметі дәстүрлі терминтанымда да күмән тудырмаған. «Атауыштық таңба ретінде терминдердің ерекшелігі олардың тек ерекше семиотикалық кеңістікте, яғни белгілі бір кәсіби іс-әрекет кеңістігінде коммуникативті және когнитивті маңызды заттарды, құбылыстарды, қатынастарды белгілеу үшін жасалынатындығында жатыр» [11,21]. Ғалым Ш.Құрманбайұлы бұл туралы былай деп жазады: «Кез келген ғылым саласында жаңа ұғым пайда болған сайын бір жаңа термин дүниеге келеді. Ол термин сол ғылым саласындағы ұғымдар жүйесінен тиісті орын алып, терминологияның мүшесі ретінде орнығады» [12, 69].

5. Терминшілер көптеген терминжүйелердің жалпыәдеби тіл сөздерінің қайта қаралу негізінде қалыптасатыны туралы аз айтып жүрген жоқ. Қарапайым және кәсіби білім мен тәжірибе негізінде пайда болған терминжүйелердің тығыз байланысы тарихи терминтанымдағы еңбектерде біршама қарастырылды [Кутина 1964; 1966, Трубачев 1966, Сороколетов 1970, Герд 1981, Гринев]. Қарапайым және эмпирикалық білімнің өзара байланысы ешқашан жоққа шығарылмаған, бірақ терминшілер әрқашан сөз ғылыми және кәсіби ортаға ауысқанда белгілі бір ғылым саласының маманы үшін ғылыми шындық пен ғылыми танымды жіктеу құралына айналады, алға ілгерілеушілік жолындағы білім заттар мен құбылыстардың табиғатын терең түсінуге ықпал етеді. Терминнің рационалды-логикалық түсіндірмесінен бас тартуға болмайды, себебі термин мәселесі – ол ең алдымен тілдік-логикалық мәселе. Логика – ойлаудың заңдары мен формалары, пайымдаулар мен қорытынды шығару туралы ғылым. Логикасыз толыққанды танымның болуы да мүмкін емес.

6. Когнитивті терминтаным «термин мазмұнының қалыптасуы мен даму үдерістері туралы ғылыми көзқарастарды тереңдетуге ықпал етеді деген пікір: концепт

арнаулы білімнің өздігінен жалпылануынан оның ұғымның теориялық жалпылануына дейін» тұжырымы, ең алдымен дәстүрлі терминтанымдағы жақсы зерттелген ұғым категориясына сүйену керектігіне алып келеді. Ғылымның әртүрлі саласындағы зерттеушілер ғылыми концепт мәселелерін қарастыра отырып, оның жаңа еместігін атап өтеді. Концептуализмнің негізін салушыларға ортағасырлық ғалымдар Т.Гобсс, П.Абеляр және тағы басқа ғалымдарды айтуға болады [13,128]. Концептуализм концептілерді өз бойына заттардың маңызды белгілерін жинақтаған және оны пайдалануды саналы түрде жасайтын, өзекті ақпаратты қамтитын әмбебап ретінде қарастырады. П.Абеляр концепт деп белгілі бір затқа қатысты ұғымдар байланысының бір көзқарасқа шоғырлануын атады [14, 119]. Концепт болмысын бұл тұрғыдан қарастырсақ, оның құрылымынан кездейсоқтық байқалмайды.

7.«Ұғым мен концепт арасында үздіксіз қарым-қатынас бар» деген тұжырымдама анық нәрсе. Білім мен таным әрқашан өзара байланыста болатынын ешкімде, ешқашан теріске шығармаған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, терминтанымдағы заманауи когнитивтік зерттеулер дәстүрлі терминтаным идеяларын дамытып, толықтырып, оларды антропоцентрлік үлгі бойынша жаңаша сипатта қарастыруға ұмтылып отыр. Терминтанымдағы когнитивтік көзқарастарды зерттеуде ең алдымен дәстүрлі терминтаным жетістіктері басшылыққа алынуы тиіс. Өйткені термин мен ұғым, термин мен концепт, ұғым мен концепт арақатынасы, термин кәсіби ойлау нәтижесі тұжырымы, терминдік жүйенің динамикалық сипаты, терминнің ерекше семиотикалық кеңістіктегі белгілі бір білім мен іс-әрекет саласындағы күрделі таным мен қарым-қатынастың нәтижесі екендігі, ұғым мен концепт арасында үздіксіз байланыстың болатындығы дәстүрлі терминтанымда жан-жақты қарастырылды. Қазіргі терминтанымдағы заманауи когнитивтік зерттеулер аталған теориялық және практикалық жетістіктерді тек терминтаным аясында емес, пәнаралық ғылымдар шеңберінде зерделеуі тиіс.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Закирова Е.С., Швецова Е.В. Анализ термина с позиции когнитивного подхода//Известия МГТУ «МАМИ». Серия Гуманитарные науки. -2013. 1(15). –Т.6. –С. 27-31.
- 2 Голованова Е.И. Введение в когнитивное терминоведение: учеб. Пособие. –М.: Изд-во «Флинта»: «Наука», 2011. -224 с.
- 3 Голованова Е.И. Когнитивное терминоведение: проблематика, инструментарий, направления и перспективы развития//Вестник Челябинского государственного университета. -2013. -№24 (315). Филология. Искусствоведение. –Вып. 82. С. 13-18.
- 4 Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. –М.: Изд-во «АСТ Восток-Запад», 2007. -314 с.
- 5 Залевская А.А. Психолингвистический подход к проблеме концепта//Методологические проблемы когнитивной лингвистики. –Воронеж: Изд-во Воронеж гос. Ун-та. 2011. С. 39.
- 6 Хижняк С.П. Когнитивная проблематика в общей теории термина [монография]. –Саратов: ИЦ «Наука», 2016. -172 с.
- 7 Головин Б.Н. Проблема поантимальной и предметной соотнесенности лингвистических терминов//Термины в языке и речи. –Горький: Изд-во Горьк. ун-та, 1985. –С.3-12.
- 8 Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. Уч. Пособие. –М.: Изд-во «Высшая школа», 1987. – 105 с.
- 9 Реформатский А.А. Мысли о терминологии//Современные проблемы русской терминологии. –М.: Изд-во «Наука», 1986. С. 163-198.

10 Панько Т.И. Формирование русской политэкономической терминологии//Современные проблемы русской терминологии. –М.: Изд-во «Наука», 1986. – С. 63-79.

11 Исакова С.С. Когнитивті терминтанымның басты мәселесі – тіл мен білім//Терминологиялық хабаршы. №2(48). 2014. -19-27 б.

12 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. –Алматы: «Ғылым». 1998. -208 б.

13 Крюкова Г.А. Концепт. Определение объема содержания понятия//Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. – 2008. №59. –С. 128-135.

14 Неретина С.С. Слово и текст в средневековой культуре. Концептуализм Абельяра. – М.: Изд-во «Гнозис», 1994. -216 с.

Қ.Т. Алтайбекова¹, С.С. Исакова², С.Н. Саменова³

Современные когнитивные исследования в терминоведении

¹Жезказганский университет им. О.К. Байкырова, г. Жезказган, Казахстан

²Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, г. Актобе, Казахстан

³Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, г.Караганды, Казахстан

В статье рассматриваются современные когнитивные исследования в терминоведении. Идеи, представляющие современные когнитивные исследования в терминоведении, анализируются в сравнении с теорией традиционного терминоведения. Исследования когнитивных представлений термина должны руководствоваться, прежде всего, достижениями традиционного терминоведения. Традиционное исследование рассматривает особенности соотношения понятий и концептов, непрерывную связь между понятиями и концептами, значение термина и понятия, термин и концепт, понятие и формулировку результатов профессионального мышления, динамический характер терминологической системы, результат сложного познания и общения в специфическом семиотическом пространстве. Согласно современным когнитивным исследованиям термина, теоретические данные и практические достижения должны рассматриваться не только в рамках терминоведения, но и в контексте междисциплинарных наук.

К.Т. Altaybekova¹, S.S. Issakova², S.N. Samenova³

Modern cognitive research in terminology

¹ O. Baikonurov Zhezkazgan University, Zhezkazgan, Kazakhstan

² K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan

³ E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan

The article deals with modern cognitive research in terminology. Ideas representing modern cognitive research in terminology are analyzed in comparison with the theory of traditional terminology. Studies of cognitive representations of the term should be guided, first of all, by the achievements of the traditional term. Traditional study examines the features of correlation of notions and concepts, continuous relationships between concepts and concepts, the meaning of the term and the concept, the term and concept, the concept and formulation of the results of professional thinking, the dynamic nature of terminal system, the result of complex cognition and communication in specific semiotic space. According to modern cognitive studies of the term, theoretical data and practical achievements should be considered not only within the terminology but also in the context of interdisciplinary sciences.

УДК 80

П.М. Әбенова

докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: abenova.p@mail.ru

ГОНЗО-ТЕКСТ В ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ

В статье раскрывается содержание понятия «гонзо-текст». Описаны его стилистические и лингвистические особенности. Данный жанр используется преимущественно в сфере американской журналистики. Автор рассматривает проявление гонзо-журналистики целиком в медиальной сфере. В частности, в кино, печатных СМИ. Лингвистически и культурно корректная передача сообщений является главной задачей переводчика. В этой связи автор анализирует существующую практику перевода произведений, написанных в стиле «гонзо».

Ключевые слова: гонзо-текст, гонзо-журналистика, гонзо-автор, перевод, переводческая трансформация, СМИ.

ВВЕДЕНИЕ

Гонзо-текст – это вид текста, в котором автор использует субъективный стиль повествования от первого лица, он в нем выступает в качестве участника событий, которые он описывает. Гонзо-текст имеет свои стилистические и лингвистические особенности, так как в нем автор часто использует свободную лексику, юмор, сарказм, иронию, жаргоны, сленг и т.д. В подобном тексте присутствует огромное количество деталей, подробных описаний авторских действий в реальности, что часто не играет никакой роли при подаче главной идеи, при этом текст пишется обязательно от начала события к его завершению. Этот прием помогает читателю самостоятельно убедиться в достоверности излагаемого.

Гонзо-текст используется в основном в сфере американской журналистики. Хотя с начала XXI века он начинает входить в среду постсоветской журналистики. Термин «гонзо» был впервые использован в журналистике в начале 1960-х годов. В переводе с английского имеет значение «сумасшедший», «рехнувшийся», «чокнутый», «поехавший» [1, 1]. Условно говоря, можно обозначить, что гонзо-журналистика, это «сумасшедшая журналистика». В некоторой мере мы будем правы, употребляя для этого жанра подобное определение. «Гонзо-журналистика – это направление в журналистике, известное тем, что весь журналистский материал под этим стягом написан в жанре субъективного, эмоционально-окрашенного репортажа. Сам автор не только является непосредственным участником каких-либо событий, но и нередко полностью вживается в образ героя» [1, 3]. Автор описывает событие в виде репортажа. Таким образом, гонзо-текст становится наглядным, поэтапное описание события делает его динамичным и максимальная насыщенность деталями придает ему информативность. Правильно написанный гонзо-текст должен вызвать у читателя эффект присутствия и соучастия. Так как автор не только преподносит факт о каком-либо событии, но и дает читателю понять свое отношение к этому событию, показывает свою реакцию.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Стиль «гонзо» зародился и развивался в США и к гонзо-авторам относят в основном американских писателей и журналистов. К таковым относятся Уильям Берроуз, Аллен Гинзберг, Джек Керуак, Норман Мейлер и Томас Вульф [3, 2], но нужно упоминать, что Томас Вульф считается основателем и писателем новой журналистики. В свою очередь, гонзо-репортаж является одним из жанров в новой журналистике.

В свое время в США, как и во многих других странах, новости о каких-либо событиях в стране передавались в традиционном стиле. Журналисты не могли выходить за рамки дозволенного и следовали четкому регламенту, где было прописано, как и что передавать читателю, в том числе передавать «голую» информацию, не выражать свое субъективное мнение или же отношение к какой-либо описываемой ситуации и т.д. Но данный формат не вызвал большого интереса у читателей и в журналистике нужны были перемены. Появление новой журналистики в том числе и гонзо-журналистики повлияло на все сферы культурной жизни страны. Как отмечал Маршал Маклюен: «Трудно переоценить ту связь между печатью и кино, которая выражена в их способности пробуждать фантазию в зрителе или читателе» [2, 324], так и гонзо-журналистика повлияла на сферы кино и печатных СМИ. Кино и печатное СМИ способствовали также развитию и распространению гонзо-журналистики не только в США и за рубежом. «Статья Томпсона Хантера «Дерби в Кентукки», опубликованная в 1970 году в американском журнале «Scanlan's Monthly», стала первым материалом гонзо-журналистики» [3, 1]. В данной статье Т. Хантер использовал совсем другой метод описания события, чем привыкли видеть читатели. Тем самым он вызвал интерес у читателей. Он описывал не совсем то событие, ради которого он туда прибыл, а больше зрителей этого события и ярко выражал свое отношение к ним.

Томпсон Хантер писал разные статьи для журнала «Rolling Stones», которые имели успех среди читателей. Позже он написал книгу «Страх и отвращение в Лас-Вегасе», большая часть которой также была опубликована в журнале «Rolling Stones».

Многие статьи, написанные в жанре «гонзо», были связаны с политикой, в основном гонзо-авторы осуждали и критиковали существующую власть. Приведем пример из книги Т. Хантера «Царство страха»:

«- Джордж Буш намного круче Рузвельта, – говорит мой адвокат. – Если бы только мы могли бы быть с ним сейчас.

- Да, ну, ты гонишь, дура, – фыркнул я. Если бы Тедди Рузвельт дожил бы до наших дней, он со стыда бы за эту страну удавился своими руками» [4, 14], заметим, что за подобные публичные высказывания гонзо-авторы часто становились врагом политического мира.

Рассмотрим следующий пример из той же книги:

«Можно, конечно, сказать, что всем этим кланом мы обязаны семейке Буш из Техаса, но сказать так – значит слишком все упростить. Буши – всего лишь подставные фигуры растленного, кровожадного картеля богомазов и безумных богатых магнатов, которые правят этой страной вот уже лет 20 и собираются еще лет 200 продолжать в том же духе. Они умеют отдавать приказы, и они не задают слишком много вопросов» [4, 18].

Говоря «Буши», автор имеет в виду обоих президента США: отца и сына – Джордж Буш. Он открыто заявляет, что президент страны является подставной фигурой, и какая-то третья сила правит страной управляя президентом. Во многих странах мира за такое смелое высказывание дали бы суровое наказание, но только не в США, в которой свобода слова является одним из главных законов страны. Однако Т. Хантер оспаривает и это, «Реальная власть в Америке принадлежит шайке олигархов, состоящей из сутенеров от политики и бизнеса и священников, которым решительно не нужна никакая Демократия, не говоря уже о честности или хотя бы деревнях – хотя, возможно, следует сделать исключение для тех, что растут в их собственных дворах. Они поклоняются деньгам, могуществу и смерти. Идеальное решение всех проблем нации для них – это новая Столетняя война» [4, 18]. Он считает, что страной правят деньги. Значит, власть у того, у кого имеются деньги. Суммируя сказанное в заключении, автор говорит, «Мне нравится это книга, особенно нравится название, которое отлично суммирует всю гнойную суть жизни в США в эти проклятые первые годы пост американского века» [4, 19]. Таким образом, автор осуждает и обвиняет власть в том, что не президент правит страной, что такие понятия, как «демократия» и

«свобода» не являются основой законов страны и не народ является источником власти. Это и является стилем гонзо, о котором говорил Т. Хантер.

Перевод статей и рассказов гонзо-авторов на русский язык редкостен. Тому есть несколько причин. Гонзо-журналистика является культурным феноменом в журналистике, присущей только определенной стране и нации. В нем описывается события, происходящие в рамках одной страны или же даже города. Подобные события могут иметь региональный характер и понятных только для этого народа. Представители другой культуры могут прибывать в культурном шоке от услышанного. В связи с этим, возникает проблема перевода гонзо-журналистики на другие языки. Главной проблемой в данном случае не является перевод языковых единиц, а адекватное объяснение всего феномена. Все же укажем, что гонзо-стиль является новым стилем в странах СНГ, интерес к этому направлению возрастает с начала 2000 годов. Многие работы Хантера Томпсона были переведены на русский язык только в последние годы. Например, книга «Страх и отвращение в Лас-Вегасе», опубликованная в 1971 году, была переведена на русский язык переводчиком Алекс Керви в 2019 году, книга «Царство страха» опубликованный в 2003 году, была переведена на русский язык Д. Вебером в 2018 году.

Приведем два фрагмента: оригинал «Generation of swine», написанный Томпсоном Хантером в 1988 году, и сравним его с переводом на русский язык, совершенным переводчиком В.Б. Скобиным.

- *He is quitting the race,*” he said. “*We just got the word. He`s going on TV in Boston in 10 minutes to announce his final decision.*”

- *You lying swine!*” I shouted. “*Why do you bother me with these cheap political rumors?*”

- *This one`s true,*” he said. “*The man is pulling out. The whole campaign staff is terminated as of 10 o`clock this morning. People are weeping and clinging to each other. I just lost \$500 a day for the next two years.*”

- *Never mind the money. What`s happening?*”

- *Madness,*” he replied. [5, 57]

Переводчик дает следующий перевод:

- *Кеннеди вышел из гонки, – сказал Скиннер. – Он только что сообщил нам об этом. Через десять минут он поедет в Бостон, чтобы зачитать свое окончательное решение в прямом эфире.*

- *Врешь, свинья! – закричал я. – Опять ты злишь меня своими дешевыми политическими сплетнями?*

- *На этот раз слухи соответствуют действительности, – сказал он. – Парень прыгнул с поезда. Сегодня в десять утра уволили всю команду. Расставаясь, люди обнимают друг друга и плачут. Я только что потерял пятьсот долларов в день — зарплату, которую я рассчитывал получать следующие два года.*

- *Плевать на деньги! Что случилось?*

- *Безумие, — ответил он.* [6, 13]

В гонзо-текстах информация часто дается в виде диалога. Тем самым читатель может легко понять позицию, отношение и характер участника событий. В данном отрывке диалога двое участника обсуждают политические изменения в стране. Один участник сообщает новость и убеждает другого участника диалога.

Анализируя перевод В.Б. Скобина можно заметить, что переводчик использовал некоторые виды переводческих трансформации. Например, «*He is quitting the race*» – местоимение «*He*» заменено на имя «*Кеннеди*» и «*Скиннер*» – данная трансформация – модуляция было использовано для того, чтобы русскоязычному читателю было проще понимать кто с кем говорит. Также «*This one`s true*» – данная часть была переведена как «*На этот раз слухи соответствуют действительности*», и «*The man is pulling out*» звучит как «*Парень прыгнул с поезда*» – также можно увидеть трансформацию – добавление. В оригинале отсутствуют слова «слухи» и «поезд». Переводчик намеренно добавил эту

информацию для того, чтобы дополнить информацию и передать полную и завершённую мысль на русском языке. Английское предложение «*Never mind the money*» на русском языке звучит как «*Плевать на деньги*» – переводчик использовал не прямое значение слова «*Never mind*», что в переводе означает «*не обращай внимания*», «*забуди*». Тем самым переводчик сохранил ситуативную интенцию автора речи, и перевод получился адекватным.

Как мы выше упоминали, в гонзо-текстах автор выражает свое субъективное мнение и описывает ситуацию от первого лица. Чтобы не быть голословным приведем пример из книги «*Generation of swine*» глава «*Saturday night in The City*» и также рассмотрим его перевод:

- *I dropped Maria off in front of the tattoo parlor just before midnight. There was no place to park on the street, so I sent her inside and found a place on the sidewalk, in front of a house with no lights.*” [5, 14]

- *Why not? I figured. Black car, dark sidewalk, nothing but cranked Chinese teen-agers on the street...and we did, in fact, need the story. The week had been too long and fast for wise and considered reflection. I had lectured for something like 166 straight hours on morals and manners and politics, in addition to drugs and violence. I had been awake for too long* [5, 15]

Перевод В.Б. Скобина:

- *Я высадил Марию перед тату-салонем незадолго до полуночи. Места для парковки на улице не было, поэтому я отправил ее в салон, а сам припарковался на боковой дорожке, перед домом с темными окнами.*

- *Почему бы и нет. Прикинем. Черная машина, темная боковая дорожка, на улице никого, кроме психованных китайских подростков... а нам необходим сюжет. Слишком долгая и чумовая неделя не располагала к мудрым, спокойным размышлениям. Примерно 166 часов подряд я читал лекции о морали, нравах и политике – в дополнение к наркотикам и насилию. Я слишком долго не спал.* [6, 2]

В данном отрывке фраза «*found a place*» было переведено как «*припарковался*». Переводчик перефразировал английскую фразу, и использовал трансформацию именно в этой ситуации, так как выше уже было упомянуто автором «*There was no place to park on the street*», что он искал место именно для парковки.

Такие слова, как «*cranked Chinese teen-agers*» – «*психованных китайских подростков*» «*figured*» – «*Прикинем*», «*fast*» – «*чумовая*» – переведены подобным образом для того, чтобы подчеркнуть манеру речи автора.

В гонзо-текстах автор часто использует дескриптивные предложения, в которых он описывает ситуацию. Благодаря описаниям автор ярко передает образы и обстановку вокруг объекта статьи. Также ряд описательных предложений подчеркивает отношение автора к объекту, следовательно, помогает сильнее проявляться субъективизму. Приведем пример:

- *Huge brains, small necks, weak muscles and fat wallets – these are the dominant physical characteristics of the '80s . . . The generation of swine.*

- *We had barely settled in – with a flagon of iced Near Beer and a full dinner of Spicy Hot nuggets from the Kentucky Fried Chicken people in lower Daly City – when a series of horrible beatings climaxed abruptly in a frenzy of teen-age political blather from Sylvester Stallone, and then the movie was over.* [5, 27]

Перевод В.Б. Скобина:

- *Большие головы, тонкие шеи, слабые мускулы и толстые бумажники – вот преобладающие физические признаки восьмидесятых... Поколение Свиной.*

- *Только мы расположились с кувшином ледяного пива и хорошим ужином – а мы взяли по порции «острого цыпленка» от «Кентукки Фрайд Чикен» из Дэйли-Сити – как сцены жестоких избиений внезапно завершились оргазмом подростково-политической болтовни Сильвестра Сталлоне. На этом картина кончилась.* [6, 25]

Автор детально описывает внешность представителей поколения свиной «*Huge brains, small necks, weak muscles and fat wallets – these are the dominant physical characteristics of the*

'80s . . . *The generation of swine*» из чего читатель может себе представить его образ. Что касается перевода, название компании производителя пиво «*with a flagon of iced Near Beer*» было пропущено «с кувшином ледяного пива». Переводчик намеренно использовал трансформацию – опущения названия «*Near*», так как русскому читателю данное название ничего не дает, более того, при неправильном переводе оно может его и запутать. В связи с чем, переводчик совершил прагматическую адаптацию перевода. Однако название компании производителя еды быстрого приготовления он решил сохранить «*Kentucky Fried Chicken*».

В данном отрывке мы видим, что автор использовал нецензурную лексику для описания ситуации «*series of horrible beatings climaxed abruptly in a frenzy of teen-age political blather from Sylvester Stallone*» в свою очередь переводчик перевел, как «*как сцены жестоких избиений внезапно завершились оргазмом подростково-политической болтовни Сильвестра Сталлоне*», что вполне передает интенцию автора.

Использование нецензурной лексики часто встречается в гонзо-текстах. Данная особенность добавляет экспрессию в ситуацию, что в свою очередь стимулирует эмоции читателя. Приведем пример:

- *How long, O Lord, how long? Are these TV preachers all degenerates? Are they wallowing and whooping with harlots whenever they're not on camera? Are they all thieves and charlatans and whoremongers?*

- *Their only "crimes", after all, have involved low rumors and innuendo and being seen in public with sluts and half-naked bimbos.* [5, 21]

В переводе:

- *Доколе, о Господи, доколе? Неужели все телепроповедники – дегенераты? Неужели они барахтаются в грязи и развлекаются со шлюхами каждый раз, когда телекамеры смотрят не на них? Неужели они все – воры, шарлатаны и держатели публичных домов?*

- *Ведь на самом деле их единственное «преступление» заключается в том, что они дали повод дурным слухам и инсинуациям, засветившись в общественных местах со шлюхами и голыми девками.* [6, 8]

Автор часто использует нецензурную лексику, как «*thieves and charlatans and whoremonger*», что в переводе звучит, как «*воры, шарлатаны и держатели публичных домов*», и «*wallowing and whooping with harlots*» – «*барахтаются в грязи и развлекаются со шлюхами*». Переводчик в этом случае перевел все слова без каких-либо изменений и добавлений.

Гонзо-тексту присуще использование оценочного выражения. Тем самым автор ярко показывает свое отношение к объекту исследования. Данный метод помогает читателю понять позицию автора по отношению к объекту. Чаще всего оценочные суждения однозначны. Приведем пример из книги «*Generation of swine*» глава «*Gary Hart Talks Politics*» и также глава «*The Geek from Coral Gables*»:

• *“Gary is still the brightest and shrewdest of all the presidential candidates, and he will make a run at it.” © Gary Hart Talks Politics.*

• *“That’s ridiculous,” I said, you people like pigs in the wilderness. Get a grip on yourself © The Geek from Coral Gables.* [5, 26]

В переводе:

• *«Гэри – по-прежнему самый блестящий и самый умный из сегодняшних кандидатов в президенты. Сейчас он собирается заново начать предвыборную кампанию.»*

• *«Это же смешно, – сказал я. – Вы, люди, ведете себя, как поросята в лесу. Возьми себя в руки.»* [6, 17]

В первом примере автор оценивает кандидата в президенты исходя из своих убеждений такими словами, как «*the brightest and shrewdest of all the presidential candidates*», что в переводе звучит, как «*самый блестящий и самый умный из сегодняшних кандидатов в президенты*». Таким образом оценочное предложение перевели дословно, без каких-либо изменений.

Во втором примере слова автора “That’s ridiculous” тоже являются его оценкой сложившейся ситуации. Дальше он объясняет почему он так считает «you people like pigs in the wilderness». При переводе оценочного суждения переводчик использует прямое значение слова и переводит, как «Это же смешно», что передает полностью интенцию автора заложенный в оригинале.

Гонзо-авторы часто используют идиомы. Идиомы не только придают эмоциональную окраску, но также украшают язык автора, делая его более лаконичным и богатым. Например:

• “We had just watched Gorbachev on TV in the lounge at Lindbergh Field, and he was clearly on the roll...” [5, 35]

В переводе:

• «В холле «Линдберг Филд», незадолго до нашего разговора, мы с Уиллисом видели Горбачева по телевизору; без сомнения, он находился на гребне успеха» [6, 28]

Переводчик очень уместно использовал ситуативную адаптацию идиомы «to be on the roll» на русском языке «быть на гребне успеха».

ВЫВОДЫ

Гонзо-тексты в основном встречаются в художественной литературе и в журналистике. Данный жанр является одним из видов новой журналистики. Из-за лингвистических и культурных особенностей жанра переводы гонзо-текстов не типичны для переводческой практики. Для успешной и адекватной реализации переводов гонзо-текстов переводчик должен хорошо знать американские реалии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Удалова Н.А., Удалова Л.В. Стиль «гонзо» в современной журналистике // Материалы VII Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум» // [Электронный ресурс]/Режим доступа: https://scienceforum.ru/2015/article/2015015379 (дата обращения: 09.01.2020).</p>
 </div>
 <div data-bbox="90 547 907 580" data-label="Text">
 <p>2 Маклюэн Г.М. Понимание медиа: Внешние расширения человека/ Пер. с англ. В. Николаева; Закл. Ст. М. Вавилова. – 4-е изд. – М.: Кучково поле, 2017. – 464с.</p>
 </div>
 <div data-bbox="90 580 908 645" data-label="Text">
 <p>3 Журналистика «гонзо» - что такое, как возникло и почему нравится креативно настроенной молодежи? Характерные приемы стиля гонзо-журналистики // [Электронный ресурс]/Режим доступа: https://dp32.ru/ognezashchita/zhurnalistika-gonzo---chto-takoe-kak-vozniklo-i-pochemu-nravitsya-kreativno/</p>
 </div>
 <div data-bbox="90 645 908 695" data-label="Text">
 <p>4 Хантер Т.С. Царство страха. Пер. на русский язык Вебер Д.; - Москва: Издательство «Астрель», 2012.-380с. // [Электронный ресурс]/Режим доступа: http://loveread.ec/view_global.php?id=34334</p>
 </div>
 <div data-bbox="90 695 908 775" data-label="Text">
 <p>5 Hunter S.Thompson Generation of swine. Simon &Schuster paperbacks. New York,- 2003-312p. // [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://books.google.kz/books?id=tw2q2mny50IC&pg=PA27&lpg=PA27&dq=Huge+brains,+small+necks,+weak+muscles+and+fat+wallets+%E2%80%93+these+are+the+dominant+physical+characteristics+of+the+%E2%80%93</p>
 </div>
 <div data-bbox="90 775 908 825" data-label="Text">
 <p>6 Хантер Т.С. Поколение свиней. Пер. на русский язык Скобин В.Б.; Москва: Издательство «Астрель», 2012.-416с. // [Электронный ресурс]/Режим доступа: http://loveread.ec/view_global.php?id=34331</p>
 </div>
 <div data-bbox="138 842 266 857" data-label="Text">
 <p>П.М. Эбенова</p>
 </div>
 <div data-bbox="138 858 481 875" data-label="Section-Header">
 <h3>Аударма тәжірибесіндегі гонзо-текст</h3>
 </div>
 <div data-bbox="436 875 908 908" data-label="Text">
 <p>Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан</p>
 </div>
 <div data-bbox="485 922 513 938" data-label="Page-Footer">
 <p>20</p>
 </div>

Мақалада «гонзо-текст» түсінігінің мәні қарастырылған. Аталмыш жанр көбіне америкалық журналистика саласында қолданылады. Автор гонзо-журналистиканың медиа саласындағы қолданысын, оның ішінде кино, баспа сөз салаларында зерттейді. Аудармашының басты мақсаты мәтінді лингвистикалық және мәдени тұрғыдан дұрыс аудару. Осыған орай, автор «гонзо» жанрында жазылған шығармалардың аудармасына талдау жасады.

P.M. Abenova

Gonzo-text in translation practice

Kazakh University of International Relations and World Languages after Ablai khan,
Almaty, Kazakhstan

The article reveals the content of the concept “gonzo-text”. This genre is mostly used in American journalism. The author considers gonzo-journalism in the sphere of media, including movie industry, printing media. The translator’s main aim is to conduct adequate translation form linguistic and cultural aspects. In this case, the author analyzed materials written in the gonzo genre.

ӘОЖ 81'23

С.Ж. Баяндина¹, Б. Хасанұлы²

¹ф.ғ.д., профессор, ҚР педагогика ғылымының академиясының академигі, теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасының меңгерушісі, Абылайхан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: bayandina2004@mail.ru

²ф.ғ.д., профессор, Халықаралық ақпарат академиясының академигі, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан

ТІЛДЕРДІҢ ҚЫЗМЕТТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛІНІҢ ҚЫЗМЕТТІК НЕГІЗДЕМЕСІ

Мақалада тілдің қызметі тіл білімінің күрделі мәселесі ретінде қарастырылған, отандық және шетел ғалымдарының пікірлеріне назар аударылған. Тілдің бірнеше қызметтік классификациясы бар, олар өзара негізділігімен, толықтығымен, мақсаттығымен ерекшеленеді. Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілдің қызметі егемендік еліміздің заңнамасында негізделген. Қазақстан Республикасының заңнамалық құжаттары қоғамдық өмір салаларындағы тілдердің мәртебесін, принциптерін, ерекшеліктері мен қызмет ету механизмдерін анықтайды. Мемлекеттік тілдің қолданылуына әсер ететін экстралингвистикалық факторлар көрсетілген. Тілдердің қолданылуының мемлекеттік бағдарламалары жасалды, онда қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі қызметін жақсарту үшін қажетті шаралар көрсетілген. Сонымен қатар Қазақстанда тұратын ұлттық тілдерінің қызметі заңнамалық құжаттарда орын алған.

Түйінді сөздер: тілдің қызметі, тілдердің қызметтік жіктелімі, мемлекеттік тіл, ұлттық тіл, мемлекеттік тілінің қызметі.

КІРІСПЕ

Тілдердің қызметтік жіктелістерінің көптілді қоғамда маңызы зор. Тілдің бірнеше қызметтік классификациясы бар, олар өзара негізділігімен, толықтығымен, мақсаттығымен ерекшеленеді [1, 94]. В.А.Аврорин тілдерді «қызметтік даму» дәрежесі бойынша былай деп бөледі: 1) көне жазулы тілдер; 2) жаңа жазулы тілдер (языки младописьменные); 3) жазуы жоқ тілдер [2, 75].

Ю.Д.Дешериев КСРО-ның элеуметтік-ұлттық ерекшеліктеріне сүйене отырып, былайша жіктейді: 1) орыс тілі ұлтаралық тіл ретінде; 2) одақтық республика тілдерінің ұлттық әдеби тілі; 3) автономды республика және облыстардың әдеби тілі; 4) қоғамдық қызметі шектелген жазба тілдер; 5) жазуы жоқ азшылық ұлыстар тілі [3].

Тілдің қызметтік типтерін айқындауда қарым-қатынас ортасы мен саласы ескеріледі. Бұндай топтастыруды В.А.Аврорин жасады, оны Л.Б.Никольский [4] және А.Д. Швейцер [5] түрлендіреді. Олар тілдің қызметтік типтерін былайша айырып көрсетеді: 1) макроделдал – көп ұлтты мемлекетте ұлтаралық қатынас қызметін атқаратын тіл, ал бір ұлтты мемлекетте – ұлттық тілдің жоғары, әдеби өңделген формасы. Макроделдал тілдер өзара: а) табиғи қалыптасқан ежелгі тіл; б) ораша көлемде қызмет атқаратын кірме тіл болып сараланады; 2) аймақтық тіл – мемлекетте арнайы мәртебесі жоқ тілдің өмір сүру формасының бірі, мысалы, көпұлтты қоғамда – ірі этностың әдеби тілі, ірі ұлыстардың жазуы жоқ тілдері, бір ұлтты қоғамда – диалектүстілік койне, 3) жергілікті тіл – көпұлтты мемлекеттегі азшылық ұлыстар тілі, бір ұлтты мемлекеттегі – қалалық тұрмыстық тіл мен аймақтық диалектілер; 4) кәсіби тіл: а) кәсіби тіл; б) шартты тіл болып бөлінетін элеуметтік диалектілер. 5) ғұрыптық тіл – арнайы қолдану шеңбері бар діни тіл.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кеңес социолінгвистері сынап қарастырған шетел ғалымдарының тілдің қызметтік топтастырулары мынадай:

1. А.Мартине тілдердің қызметтік классификациясын пирамида түрінде жасады: 1) жергілікті диалектілер мен тілдер; 2) аз таралған тілдер; 3) делдал тілдер.

2. У.Стюарттың классификациясы бойынша: 1) қалыпқа түспеген ана тілі; 2) қалыпқа түскен тіл; 3) қалыпқа түскен, бірақ қазіргі кезде қолданылмайтын тіл; 4) пиджин типті аралас тіл; 5) жасанды және шектеулі тілдер.

3. Ч.Фергюсон өз классификациясында: 1) негізгі тіл; 2) тұрлаусыз тіл; 3) арнайы тіл, - деп қарастырады.

Көздеген мақсаты – элеуметтік лингвистикалық тұрғыда тілдерді салыстыру үшін және келесі тұлға түрінде тілдік жағдайды көрсету мүмкіндігін беру. Бұл классификация сынға түседі, өйткені мұнда квантитивтік мазмұн басым және тілдің қоғамдағы қызметтік таралуы мен тілдің негізгі мазмұны туралы ұғым берілмейді.

4. Дж.Гамперц классификациясы: 1) субаймақтық және аймақтық тілдер;

2) элеуметтік және кәсіби топтардың тілдері; 3) діни және әкімшілік кодты бейнелейтін тілдер.

5. Е.Найда мен У.Уондерли классификациясы: 1) топшілік; 2) топтан тыс байланыс тілі; 3) арнайы ақпарат тілі.

Тілдердің қызметтік классификациясының әр алуандығы әлемдегі әртүрлі тілдер мен олардың өмір сүру формаларына жаңаша қарауға мүмкіндік берді, бірақ ғалымдар бір пікірге келе алмайды, өйткені өз топтастыруларында әрқайсысы әртүрлі ерекшеліктерді көздеді.

Біздің ойымызша, Л.Б.Никольскийдің пікірімен келісуге болады. «Базисным понятием при создании функциональной классификации должно быть понятие функции» [4, 40]. Бұл мәселе сондай-ақ Қырғызстан мен Қазақстан мысалында А.О.Орысбаев [6], Б.Х.Хасанов [7] және А.Абасиловтың [8] еңбектерінде терең зерттелген.

Тілдің элеуметтік (қоғамдық) қызметі Д.Смит, Ю.Д.Дешериев, А.Д.Швейцер, Л.Б.Никольский, В.Г.Костомаров, А.О.Орысбаев, Б.Х.Хасанов, Л.Н.Григорьева, Г.В.Хруслов, К.М.Әбішева және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Д.Смит тіл қызметін ішкі және қоғамдық деп екіге бөледі. Тілдің ішкі (лингвистикалық) қызметіне ол мол тәжірибемен тұжырымдалатын арнайы арақатынастың жүйелі бағытындағы референттік қызметін жатқызады. Тілдің қоғамдық қызметтерінің ішінде мыналарды бөліп көрсетеді: 1) ақпарат беруді көрсететін және тілдің басты қоғамдық

қызметі ретінде қарастырылатын коммуникативтік қызметі; 2) тілді жекелеген адамдардың немесе қоғамдық топтардың белгілі бір когнитивтік бағыт-бағдарын танытуы үшін пайдаланатынын көрсететін экспрессивтік қызметі; 3) тілді қоғамдық жүйеде жекелеген адамдардың бірігуі үшін пайдаланатын интегративтік қызметі.

Ю.Д.Дешериев тілдің қоғамдық қызметіне мыналарды жатқызады: 1) тілдің оқу тілі болу қызметі: а) бастауыш мектепте, б) орта мектепте, в) жоғары оқу орындарында; 2) өмірдің түрлі қоғамдық-саяси салаларында қолданылатын тілдің қызметі: а) колхоз, совхоз, зауыттардағы және фабрикалардағы жиналыстарда; б) съезд, конференцияларда; в) ғылыми сессияларда және т.б. 3) көркемөнер, қоғамдық-саяси және ғылыми әдебиет және т.б. тілінің қызметі; 4) мерзімді баспалар (газет, журналдар және т.б.) тілінің қызметі; 5) ауыл, тұтас аудан ішінде барлық немесе жеке қызмет салаларында тілді тұтынушылардың өзара қарым-қатынас тілінің қызметі; 6) автономды немесе одақтық республика ішінде тілді тұтынушылардың өзара қарым-қатынас тілінің қызметі; 7) халықаралық қарым-қатынас тілінің қызметі [3, 56].

Қазіргі тілдердің қоғамдық қызмет ауқымы түрлі факторлармен ерекшеленеді. Ю.Д.Дешериевтің пікірі бойынша, мына мәселелер маңызды деп көрсетеді: «1) халықтың әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени дамуының өзгешелігі; 2) қоныстану сипатындағы факторлар (өз мемлекеттілігінің бары, ұлттық автономия формалары және т.б.); 3) сол тілде сөйлейтін халық саны; 4) тіл тұтынушылардың басым бөлігінің сол аумақта шоғыр қоныстануы; сол халықтың тілдік тәжірибесі (яғни халық өздерінің негізгі қызметтерінде қай тілді қолданады – байырғы туған тілі немесе екінші тілді) және т.б.» [3, 57].

Тілдің әлеуметтік қызметі *символдық қызмет* арқылы анықталады. Ол *біріктірушілік* (бірнеше диалекті тұтынушыларын бір ұжымға біріктіретін тілдің стандартты қызметі), *ерекшелеушілік* (бір ұжымды айырып, ерекшелеп көршілес ұжымға қарсы қояды) және *беделділік* (әлеуметтік беделмен байланысты болатын) қызметтерінен тұрады.

Л.Б.Никольский мен А.Д.Швейцер тілді қай жағынан да қарастырғанда да әлеуметтік факторлар ішінен оның қоғамдық қызметін зерттеу маңызды дей келіп, оған шоғырландырушылық, ажыратушылық және біріктірушілік қызметтерін жатқызады [9].

Алғашқы екі қызмет бір-бірінен өзара ерекшеленеді. Біріншісі – біршама ірі этникалық қауымдастықтардың өзінен-өзі ұйымдастырылмаған үдерісте сіңісуі арқылы басқа бір этникалық бірліктердің қалыптасуына себепші болады, екіншісі – халықаралық қатынас үшін тілдің кең таралуына бағытталып, ұлттық-саяси қауымдастықтың қалыптасуын тездетеді, мемлекеттің немесе қоғамның саналы түрдегі іс-әрекеттерінің нәтижесінде пайда болады және күшейеді. [9, 22].

Тілдердің қоғамдық қызметі бірдей болмайды. Тілдің бұл қызметінің атқаратын көлемін анықтау үшін, нақыты бір социумдағы тілдің қызмет етуін қарастыру қажет. Мәселен, ағылшын тілінің қоғамдық қызметі әр мемлекетте әртүрлі болуы мүмкін, сондай-ақ орыс тілінің қоғамдық қызметі Ресейде және Қазақстанда бірдей емес.

Тілдің қызмет етуі қажетті өзара тәуелді шарттармен жүзеге асады: 1) әлеуметтік шарттар, 2) тілді қолдану ортасы мен саласы, 3) тілдің өмір сүру формалары, 4) құрылымнан тыс факторлардан пайда болатын ерекшеліктер мен элементтердегі тіл құрылымы [9, 88].

Тілдің қоғамдық қызметін көрсету үшін, адам еңбек ететін өмір салаларын анықтаудың маңызы зор. Тілдің қолданылу шеңбері – коммуникативті қажеттіліктің біршама біркелкілігімен сипатталатын тілден тыс ақиқат аймағы. Олардың қанағаттануы үшін айтушы белгілі бір тілдік құралдардың жиынтығы мен ережелерінің бір-бірімен үйлесуін жүзеге асырады [10, 59].

Тілдің қызмет етуін зерттеуші ғалымдар тіл қолданылатын өмір салаларын көрсетуде бір пікірде болған емес. Мысалы, В.А.Аврорин 12 қарым-қатынас саласын, Ю.Д.Дешериев ұлттық тілдің 22 қолданылу саласын, Л.Б.Никольский, – 7 өмір саласын,

А.О.Орысбаев 79 негізгі сала мен қосалқы саланы, Б.Хасанұлы мемлекеттік тілдің 100-ден аса негізгі саласы мен қосалқы саласын көрсетеді.

Мемлекеттік тіл – «белгілі бір мемлекеттің әлеуметтік-коммуникативтік жүйесінің негізгі компоненті, берілген ресми дәрежесі бар және мемлекеттің аумағында барлық тұрғындардың қолдануы міндетті болып саналады» [7].

Н.Ф.Алефиренконың ойынша, кейбір түсініспеушіліктегі қате жіктеулер, кейде «мемлекеттік тіл», «ресми тіл», «ұлттық тіл» туралы көмескі түсініктер туындатады. Мемлекеттік тіл дегеніміз – мемлекеттің рәмізі болып табылатын, мәдени, әлеуметтік және саяси өмірінде осы немесе басқа да мемлекетте біріктіруші қызмет атқаратын тіл. Ресми тіл болып мемлекеттік басқару, заңнама, сот ісі тілі саналады [11].

Ұлттық тіл – барлық жазбаша және ауызша жиынтықтағы ұлттың тілі: әдеби тіл, аймақтық және әлеуметтік диалектілер, тұрмыстық тіл, койне және т.б. Әдеби тіл тілдің өзге өмір сүру формаларының арасында үстем тұрады. Ұлттық тіл – функционалдық жүйесі айтарлықтай дамыған тіл. Егер бастапқы екі түсінік мемлекеттік тілдің дәрежесін сипаттаса: елдің Конституциясы айқындайтын оның әлеуметтік-коммуникативтік жүйедегі құқықтық жағдайы, функционалды сипаттамасымен анықталатын тілдің әлеуметтік жағдайы, соңғысы – ұлттық бірігу үдерісі және оның ішкі құрылымы мен көп функционалдылығының дамуымен жүзеге асқан лингвотарихи категория [11, 386].

Қазіргі күні қазақ тілінің қызмет ауқымын дамыту заңнамалармен бекітілген. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесі еліміздің Ата заңы – Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген. Айталық, 7-бапта былай делінген: «1.Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл – қазақ тілі. 2.Мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарына орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады. 3.Мемлекет Қазақстан халқының тілдерін үйрену мен дамыту үшін жағдай туғызуға қамқорлық жасайды». Бұл бапта республикада басым қызмет атқаратын қазақ тілі мен орыс тілінің мәртебесі мен қолданыс аясы және Қазақстан халқының өзге тілдері заңды түрде сараланған.

Аталмыш баптың жүзеге асуына Үкімет, өзге де мемлекеттік, жергілікті өкілді және атқарушы органдар «Қазақстан Республикасының барша азаматтарының мемлекеттік тілді еркін және тегін меңгеруіне қажетті барлық ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық жағдайларды жасауға міндетті» (98-бап) болып табылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясында осы негізгі баптан басқа республикадағы тілдің қолданылуын заңды реттейтін өзге де баптар бар. Мысалы, 14-бапта: «Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды», – делінген.

19-бапта Қазақстанның әрбір тұрғынының «ана тілі мен төл мәдениетін пайдалануға, қарым-қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдап алуға құқығы бар» екені айрықша айтылған.

Республика Президентін сайлауда оның мемлекеттік тілді білуіне назар аударылады, бұл туралы 4-бапта айтылады: «Республика Президенті тумысынан республика азаматынан сайлануы мүмкін, қырық жастан кіші емес, мемлекеттік тілді еркін меңгерген және Қазақстанда кем дегенде он бес жыл өмір сүрген болуы керек».

Қазақстан Республикасының Конституциясының 58-бабында Палата төрағалары мемлекеттік тілді еркін білу керектігі ескертілген.

Қазақстан Республикасының 1997 жылы 11 шілдеде қабылданған «Тіл туралы» № 151-1 заңына 2004 жылы 20 желтоқсанда енгізілген № 13-111 толықтырулар мен өзгерістерде Қазақстан Республикасында тілдерді қолданудың құқықтық негізгі, оларды меңгеру мен дамыту үшін жағдай жасауға мемлекеттің міндетті екені, Қазақстан Республикасында қолданылатын тілдердің барлығына бірдей құрметпен қарауды қамтамасыз ету көрсетілген.

Осы заңның 3-бабында: «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы заңдар Қазақстан

Республикасының Конституциясына негізделеді, ол осы заңнан, тілдерді қолдануға және дамытуға қатысты Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады.

Тіл туралы заңдар Қазақстан Республикасының азаматтарына, Қазақстан Республикасында тұрақты тұратын шетелдіктерге және азаматтығы жоқ адамдарға қолданылады», – делінген.

4-бап мемлекеттік тілге арналған, онда былай делінген: «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі.

Мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі.

Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру – Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы.

- Үкімет, өзге де мемлекеттік, жергілікті өкілді және атқарушы органдар: Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілді барынша дамытуға, оның халықаралық беделін нығайтуға;

- Қазақстан Республикасының барша азаматтарының мемлекеттік тілді еркін және тегін меңгеруіне қажетті барлық ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық жағдайларды жасауға;

- қазақ диаспорасына ана тілін сақтауы және дамытуы үшін көмек көрсетуге міндетті».

Тілдердің қолданылуы 8-бапта реттелген: «Мемлекеттік тіл Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының, ұйымдарының және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жұмыс және іс қағаздарын жүргізу тілі болып табылады, орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады.

Мемлекеттік емес ұйымдардың жұмысында мемлекеттік тіл және қажет болған жағдайда басқа тілдер қолданылады».

Қазақстанда тұратын басқа халықтардың тілдері мен мемлекеттік тілдің қолданылуына 9-15-баптар арналған: мемлекеттік органдар актілерінің тілі, құжаттама жүргізу тілі, азаматтардың өтініштеріне қайтарылатын жауап тілі, Қарулы Күштер мен құқық қорғану органдарындағы тіл, сот ісін жүргізу тілі, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді жүргізу тілі, мәмілелер тілі.

16-18-баптарда мемлекеттік және басқа да тілдердің білім беру, ғылым, мәдениет және бұқаралық ақпарат құралдары саласында қолданылуы берілген.

16-бапқа сәйкес, мектепке дейінгі балалар ұйымдарында мемлекеттік тіл қолданылады, ал ұлт топтары жинақы тұратын жерлерде – солардың тілдерінде; балалар үйлерінде және оларға теңестірілген ұйымдарда оқыту, тәрбие беру тілін жергілікті атқарушы органдар олардағы балалардың ұлттық құрамын ескере отырып белгілейді; бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білімді мемлекеттік тілде, орыс тілінде, ал қажетіне қарай және мүмкіндігі болған жағдайда басқа да тілдерде; білім беру ұйымдарында мемлекеттік тіл мен орыс тілі міндетті оқу пәні болып табылады және білім туралы құжатқа енгізілетін пәндер тізбесіне кіреді.

Ғылым және білім саласында мемлекеттік тіл мен орыс тілінің қолданылуы қамтамасыз етіледі; мәдени шаралар мемлекеттік тілде және қажет болған жағдайда басқа да тілдерде жүргізіледі (17-бап).

Мемлекеттік және басқа да тілдер баспа басылымдары мен бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылады. Бұл 18-бапта белгіленген, сондай-ақ бұл жерде: «қажетті тілдік ортаны жасау және мемлекеттік тілдің толыққанды қолданылуы мақсатында, олардың меншік нысанына қарамастан, телерадио арналары арқылы берілетін мемлекеттік тілдегі хабарлардың көлемі уақыт жағынан басқа тілдердегі хабарлардың жиынтық көлемінен кем болмауға тиіс».

19 бен 22-бап аралығында топонимикалық атауларды, ұйымдардың атауларын пайдалану тәртібі, кісі есімін, әкесінің есімін және тегін жазу, деректемелер мен көрнекі ақпарат тілінің қолданылуы тәртібі белгіленген.

«Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» заңы тілді құқықтық қорғауды қарастырады. 23-бапта «Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл және барлық басқа тілдер мемлекеттің қорғауында болады. Мемлекеттік органдар бұл тілдердің қолданылуы мен дамуына қажетті жағдай жасайтыны» айтылған. Осы баптың шеңберінде «тілдің дамуы мемлекеттік тілдің басымдығын және іс қағаздарын жүргізуді қазақ тіліне кезең-кезеңмен көшіруді көздейтін Мемлекеттік бағдарламамен қамтамасыз етіледі». Бұдан басқа, бұл жерде «мемлекеттік тілді белгілі бір көлемде және біліктілік талаптарына сәйкес білуі қажет кәсіптердің, мамандықтардың және лауазымдардың тізбесі Қазақстан Республикасы заңдарымен белгіленетіні» айтылған. Терминологиялық және ономастикалық комиссияларды және қажет болған жағдайда басқа да құрылымдарды Қазақстан Республикасының Үкіметі құрады.

Сонымен қатар тілді құқықтық қорғау тіл туралы заңдарды бұзғаны үшін жауаптылық, уәкілетті органның құзыреті, ономастикалық комиссияның құзыреті, облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) жергілікті атқарушы органының құзыреті, ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органының құзыреті «Қазақстан Республикасы Тіл туралы» Заңын орындауды қамтамасыз етуін қарастырады.

«Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» заңы тілді шетелдермен және халықаралық ұйымдармен қатынастарда пайдалануды анықтап берді. Қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде Қазақстан Республикасының дипломатиялық өкілдіктері мен Қазақстан Республикасының халықаралық ұйымдар жанындағы өкілдіктерінің қызметінде жүзеге асырылады. Осы 27-бапта былай делінген: «Екіжақты халықаралық шарттар, әдетте, уағдаласушы тараптардың мемлекеттік тілдерінде жасалады, көпжақты халықаралық шарттар оған қатысушылардың келісімімен белгіленген тілдерде жасалады.

Қазақстан Республикасында басқа мемлекеттер өкілдерімен өткізілетін ресми қабылдаулар мен өзге де шаралар басқа тілдерге аударылып, мемлекеттік тілде жүргізіледі».

Қазақстан Республикасы тіл саясатының тұжырымдамасы «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» заңының алдында тұрады. Ол өтпелі кезеңде тілді сақтау мен функционалды даму аясында мемлекеттік саяси стратегиялар дайындауға, қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде дамуы үшін жағдайлар туғызу бойынша мемлекеттік тапсырмаларды анықтауға бағытталған.

Тұжырымдаманың міндеті тілдерді қолданудың құрылымын жасау, тілді дамытатын басым бағыттарды Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес анықтайды.

Тұжырымдама қолданылған шараларға қарамастан, қазақ тілін мемлекеттік тіл дәрежесіне толық енгізу мүмкін болмай жатқандығын айтады. Басты себеп – бұл мәртебе әлі күнге дейін тек ресми мәлімделген, бірақ оны жаппай меңгерту мен қолданылуын қамтамасыз ететін құрылымдар қажетті мөлшерде бекітілмеген.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Қазақ тілінің мәселесі оның нақты мемлекеттік мәртебесін иемдену қажеттілігімен бітпейді. Ғалымдардың, мамандардың, мұғалімдердің көзқарасы бойынша, қазіргі қазақ тілінің өз жағдайына, оны дамыту және байыту мәселесіне көңіл бөлу керек. Әңгіме жаңа әлеуметтік мәдени реалий кейпінде басқа әлемдік тілдермен өзара әрекеті және де осындағы тілдің ішкі потенциалын қолдану арқылы оның мүмкіншіліктерін кеңейту туралы болып отыр».

Тіл саясаты тұжырымдамасында Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілдің қолданылу аясы, ерекшеліктері, белгілері анықталған, тілдердің қызметтік дамуының

оңтайлы үлгісі берілген, тілдік құрылымының міндеттері белгіленген, бұл кейін «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» заңында қамтылды делінген.

Қазақстан Республикасының тілдік құрылымының міндеттері мен стратегиялық мақсаттарының анықталуы, олардың жүзеге асуының тетігі мен басты бағыттары «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» баяндалған. Мемлекеттік бағдарламаны жүзеге асыруда:

- мемлекеттік тілді мемлекеттік басқару тілі ретінде қолдануды қамтамасыз етуге;

- нормативті-құқықтық базаны жетілдіруге;

- барлық мемлекеттік ұйымдар мен жергілікті өз-өзін басқару органдарында негізгі іс қағаздар жүргізу тілі ретінде мемлекеттік тілдің қолданылуын қамтамасыз етуге;

- іс қағаздарын мемлекеттік тілде жүргізуге көшу кестесі (нақты уақыты мен ісшаралардың көрсетілуімен) анықталған;

- республика аумағында мемлекеттік тілді азаматтарға тегін үйрету бойынша бірыңғай курс жүйесін республика және жергілікті бюджеттер, сонымен қатар басқа да қаражат көздерімен қамтамасыз етуге;

- мемлекеттік ұйымдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарында ресми пайдаланылатын орыс тілінің қарым-қатынас құралы ретінде қолданылуын қамтамасыз етуге;

- этникалық қауымдастықтың (диаспора) өкілдеріне туған тілде білім алуларына мемлекеттік қолдау көрсетілуін қамтамасыз етуге және т.б. белгіленген.

Мемлекеттік бағдарлама тілді дамытудың басым бағыттарын анықтап берді. Оларға мыналар жатады: 1) ғылыми-құқықтық қамсыздандыру; 2) мемлекеттік басқару, заң, сот ісін жүргізу, іс қағаздарын жүргізу, Қарулы күштер мен құқықтық қорғану органдарындағы халықаралық қызметте мемлекеттік тілдің қоғамдық қызметін дамыту; 3) тілдерді оқыту мен білім беру жүйесінде қоғамдық қызметін дамыту; 4) елдің тілдік дамуын ғылыми қамсыздандыру; 5) мәдениет, бұқаралық құралдар ақпараты, сондай-ақ халыққа қызмет ету және денсаулық сақтау жолдарында тілдің қоғамдық қызметін дамыту.

Қазақстан Республикасы Үкіметі «Мемлекеттік органдарда мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейту» (14 тамыз, 1998 ж. № 769, 8 қаңтар 1999 ж толықтырулар мен өзгерістер енгізілген, №16, 28 қаңтар 2005ж. №73) жөнінде Қаулы қабылдады. Бұл қаулыда мемлекеттік органдарда мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейту мақсатында Орталық орындаушы органдарға, барлық деңгейдегі әкімдерге, Қазақстан Республикасы ақпарат және қоғамдық келісім министрлігіне, Білім және ғылым, Мәдениет және денсаулық сақтау министрлігіне, Қазақстан Республикасының Әділет министрлігіне, Қазақстан Республикасы Көлік және қатынас министрлігіне, Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігіне «Қазақстан Республикасының Тіл туралы» Заңының жүзеге асуы бойынша нақты тапсырмалар берілді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. – М.: Просвещение.1987.

2 Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. – Л.: Наука, 1975.

3 Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. – М.: Наука, 1977.

4 Никольский Н.Б. Синхронная социоллингвистика (теория и проблемы). – М.: Наука, 1976.

5 Швейцер А.Д. Современная социоллингвистика. Теория, проблемы, методы. – М., 1976.

6 Орусбаев А.О. Языковая жизнь Киргизии (Функциональная дистрибуция языков). – Фрунзе: Илим, 1990.

7 Хасанов Б. Х. Социально-лингвистические проблемы функционирования казахского языка в Республике Казахстан. АДД. – Алма-Ата, 1992.

8 Абасилов А. Мемлекеттік тілдің Қазақстан Республикасының солтүстік аймағындағы қызметі: социолінгвистикалық проблемалары, оларды шешу жолдары. Филол. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. диссертация. - Алматы, 1998.

9 Никольский Л.Б., Швейцер А.Д. Введение в социолінгвистику. – М.: Высшая школа, 1978.

10 Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолінгвистика. – М.: РГГУ, 2001.

11 Алефиренко Н.Ф. Теория языка. Вводный курс. – И.: Издательский центр «Академия», 2004

С.Ж. Баяндина¹, Б. Хасанулы²

Особенности функций языка: основы функций государственного языка в Республике Казахстан

^{1,2}КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

В статье рассмотрены функции языка как одна из сложных проблем языкознания, обращено внимание на взгляды отечественных и зарубежных ученых. Существует несколько классификаций функций языка, которые дифференцируются между собой полнотой, целевой установкой, различными подходами к исследованию. В Республике Казахстан функции государственного языка основаны на законодательстве. Законодательные документы Республики Казахстан определяют статус, принципы, особенности и механизмы функционирования языков в сферах общественной жизни. Показаны экстралингвистические факторы, влияющие на реализацию функционирования государственного языка. Разработаны государственные программы по функционированию языков, в которых отмечены меры, необходимые для улучшения функционирования казахского языка как государственного. Вместе с тем функции языков этносов, проживающих в стране, также отмечены в казахстанском законодательстве.

S.Zh. Bayandina¹, B.Khasanuly²

Functions of language features: basic functions of state language in the Republic of Kazaskhtan

KazUIRandWL named after Abylay Khan, Almaty, Kazakhstan

The article considers the functions of language as one of the difficult problems of linguistics; attention is drawn to the views of domestic and foreign scientists. There are several classifications of language functions, which are differentiated by completeness, purpose, and various approaches to research. In the Republic of Kazakhstan, the functions of the state language are based on legislation. The legislative documents of the Republic of Kazakhstan define the status, principles, features and mechanisms of the functioning of languages in the areas of public life. Extralinguistic factors affecting the implementation of the functioning of the state language are shown. State programs for the functioning of languages have been developed, in which the measures necessary to improve the functioning of the Kazakh language as a state language have been noted. At the same time, the functions of the languages of ethnic groups living in the country are also noted in Kazakhstani legislation.

УДК:81'38

A.A. Bayakhmetova¹, Z.K. Omarova²

¹Cand. Sc., Associate Professor, A.Baitursynov State University, Qostanai, Republic of Kazakhstan, e-mail: sulu.t63@mail.ru

²Master of Education, Senior Lecturer, A. Baitursynov State University, Qostanai, Republic of Kazakhstan, e-mail: izaaura@mail.ru

STYLISTIC LABELING OF AN INDECENT FORM OF EXPRESSION

Modern Russian language is one of the richest languages in the world, a highly developed national language with long written traditions and an extensive system of means of expression. Despite its formed and canonized system, the Russian language is constantly evolving; many new words appear, often borrowed. At the present stage of development of the modern Russian language, one of the important issues is the question of "indecent form". This article considers the study of the possibility of identifying the productivity of using obscene expressions in various styles, examines the mechanism for using indecent expressions and their analysis, taking into account the context. Words of indecent form are characterized by their use in contexts. Estimated values are defined based on contexts. As examples, the article uses the vocabulary of works of fiction, examples of colloquial and publicistic style in all the variety of genres manifested in them. The authors of the article give an analysis of the theory of studying "indecent forms" by prominent researchers (Sternin I.A., Golev N.D., Brinev K.I., Issers O.S., Zhelvis V.I.) and others. The concept of "indecent form" is defined.

Keywords: profanity, stylistic marking, etiquette, normativity, swear words, matism.

INTRODUCTION

Modern Russian literary language is the highest form of the national Russian language. Questions of a decent and indecent form of words in the Russian language are given great attention. The object of this article is profanity. The relevance of this article is to study the stylistic marking of indecent form of expression. The purpose of the article is an introduction to the concept of "indecent form", the study of stylistic accessories indecent forms of expression. The novelty of the article is explained by the choice of the subject of research - the stylistic marking of indecent form of expression, which is included in the group of promising areas in the field of modern linguistics. The study of a decent form of utterance is part of a group of promising areas in linguistics related to the problems of the emergence of new lexical units of profanity. The analysis of the stylistic markings of indecent form of expression is of considerable interest both theoretically and in practical terms. The choice of research methods is determined by the purpose and objectives. The main method chosen is comparison and analysis. The presentation is carried out by a descriptive method.

MAIN PART

The language is in a state of continuous development, one of the regularities is the replenishment of vocabulary with new words, including derivatives of "indecent form", performs many functions, including evaluative, regulatory. In all languages there are derivatives, in the structure of the meaning of which some evaluation component is represented. V.V. Vinogradov believes that the objective meaning of a word is to some extent formed by assessment, and the creative role in changes in meanings belongs to evaluation

There are two concepts. The author of the first concept is I.A. Sternin, the second concept belongs to N.D. Golev. The first concept (I.A. Sternin and others). There are objective reasons that make it possible to draw a border. The word «гнида» – indecent, but not offensive, «дурак», «тварь» – not taboo words. «Гнида», «тварь» – offensive, but indecent. The second concept is not yet complete, but it is and can be used.

Prominent researchers: Sternin I.A., Golev N.D., Brinev K.I., Issers O.S., Zhelvis V.I. made a special contribution to the development of the theory of studying "indecent forms" etc. The content of the concept of "indecent form" is difficult to determine. So, Brinev K.I. considers, that concerning mats there is an ethical-linguistic agreement not to use them in any form, that it is impossible to offend other people. We agree with the K. Brinyov's opinion. Defining indecent forms

of expression is a challenge. The difficulty of defining indecent forms of expression is most clearly seen in the I.A. Sternin's works. In the article "Insulting and indecent form of expression as the subject of a linguistic examination", the author distinguishes profanity and phraseology as indecent and obscene, and defines indecent form of expression as rude and obscene as indecent. According to I.A. Sternin, the main factor that changed the face of modern speech (both oral and written), is conceptual, evaluative and linguistic freedom, which determined both positive and negative trends in the development of public and interpersonal communication. I.A. Sternin expressed the opinion that if an expression offensive in content has a literary or colloquial form of expression, then, of course, this form cannot be considered indecent. It remains in the category of normative vocabulary.

Sternin I.A. divides profanity into 4 categories:

- 1) reduced;
- 2) vulgar;
- 3) swearing;
- 4) obscene

In our opinion, the difference between normative and profanity is the admissibility of normative vocabulary in public use and the inadmissibility of profanity in public use. Public speech is a socially significant, open speech, interesting to a large number of members of society at the same time and speech containing information that is important and useful for society as a whole. The concept of "public speech" includes not only oral speech, but also some types of written speech.

I.A. Sternin proposes to distinguish between normative and profanity according to admissibility in any situation and admissibility in a limited number of situations

Issers O.S. believes that the definition of semantics "indecent form" presents a certain complexity, has a certain vagueness, lack of clarity of its definition in the law, thereby raising questions and doubts.

The main function of a language is a communicative function or a communication function. It is known that etiquette is an important part of human culture, morality. A flagrant violation of etiquette standards, including in conditions of interpersonal communication, is the use of indecent language units.

For modern Russian literary language, the main thing is primarily the distribution of linguistic means in the three main areas of its application. This is colloquial speech, art speech and speech, including such functional - speech styles as official business, scientific, journalistic in all the variety of genres manifested in them. «The following functional styles are distinguished: conversational, scientific, official-business, journalistic, each of them is characterized by leading stylistic features, which are manifested both in the content and in the selection of language tools. The style of fiction (fiction) is also distinguished», – N. A. Ippolitova notes [1, 80].

In order to understand what a non-literary language is and determine its role in communication, it is necessary to identify the causes of its occurrence, to consider the dynamics of its development. All scholars of the language agree, and we adhere to this point of view that the Russian-speaking community is going through a period of activation of jargon (slang, slang), indecent expressions (matisms). Jargonisms overwhelm the speech of people, the media, fiction.

This process is often called barbarization. There is a need for new words, as new concepts appear. In addition, barbarization, as a rule, accompanies extremely unstable periods in society. There is an intensive and disordered search for means of expression. Barbarization is a natural process, but excessive barbarization is dangerous. Studies of our days show that barbarization with colossal quantitative indicators (i.e., with a huge amount of jargons and borrowings) had almost no qualitative impact on modern Russian.

All vocabulary of one or another language is divided into literary and non-literary. The literary language includes:

- 1) book words;
- 2) standard colloquial words;

3) neutral words.

All literary vocabulary is used both in oral and written language, in an official setting. To non-literary vocabulary relate to:

- 1) professionalism;
- 2) vulgarisms;
- 3) jargon;
- 4) slang;
- 5) abusive expressions (matisms).

It is known that the use of indecent words in scientific, official-business styles is an unproductive phenomenon. The emotional function of language is very important for a person, since it helps him to express his feelings, inner world, his feelings, impressions, etc. The most widespread use of indecent words is observed in colloquial speech, more often in speech emotionally colored. Emotionally expressive language units convey the emotional state of the speaker, his attitude to the subject of speech. In addition, characterize the speaker from a linguistic point of view.

An obscene form of expression is profanity, which for various reasons is introduced into the speech of all segments of the population, some of them understand that it is indecent and obscene, others consider it the norm. An indecent form is the presence of statements addressed to a person containing offensive vocabulary and phraseology. We read in the dictionary the meaning of the word *неприличный*. «Неприличный, -ая, -ое, -чен, -чна. Decency contrary to the rules. *Неприличное выражение. Неприлично (нареч.) вести себя. Показываться в таком костюме неприлично (в знач. сказ.)*» [2, 411]. An indecent form is an offensive form, i.e. contains offensive words and phrases. Profanity and phraseology are beyond the norms of the modern Russian language. Part of the words of profanity refers to the category of expressive vernacular, which goes beyond the limits of the literary language. Similar words are intended to express low, mocking, rudely familiar, abusive and vulgar. As a rule, their reduced character is noted in the dictionaries with corresponding marks, for example: «неодобрительное», «презрительное», «уничжительное», «насмешливое», «грубое», «бранное», «обсценная», (разговорная, сниженная) and etc.

Normativity and non-normativity, admissibility and inadmissibility in the public use of certain units of the language are not constant. One and the same unit may be regarded as non-normative in one context, and may be normative in another context. Of course, the context of using a non-regulatory unit is important.

The normative layer of the modern Russian language is formed by literary and colloquial vocabulary. Spoken vocabulary is appropriate in spoken language, but inappropriate in written language, for example: *навернуться, лобзает, тупица, набедокурить, пожурил, отделаться, давать стрекача, бестолочь* and etc. Language units used in accordance with the norms of literary and colloquial speech are perceived as decent. Common words are characteristic of colloquial speech, they do not go beyond the norm of literary use. Many writers use colloquial, slang words to give color to the speech of heroes. In the V.M. Shukshin's works the vocabulary consists of a large number of similar words.

- Сходи возьми бутылку.

- Пошел к черту! Он теперь дружок тебе.

- Сходи, прошу...

- Тебя просили, ты послушал? Не проси теперь и других. **Идиот.**

- **Заткнись.** Туда же...

- **Туда же! Туда же, куда все добрые люди! Неужели туда же, куда ты, харя необразованная? Просили, всем миром просили – нет! Вылупил шары-то свои...**

- **Замолчи! А то опояшу разок...**

- **Опояшь! Тронь только, харя твоя бесстыжая !.. Только тронь!** Шукшин В. М. Collected works in six volumes. V. 2. М.: Young Guard, 1992. p.560

The indecent form of expression goes beyond the limits of the literary language, carries ethical and aesthetic limitations. «Undoubtedly, the question of the stylistic characteristics of the word could not go unnoticed by linguists who describe emotional vocabulary, since it is clear that words with pronounced emotional characteristics most often turn out to belong to well-defined functional styles of the language - usually these are colloquial, poetic words, swearing, etc. »- E. Y. Myagkova writes [3, p.19]. In fiction, derivatives of profanity perform an informative function. “A literary text, like any other work of art, has an absolute anthropocentric character, since it is a person with his rich inner world that represents the center of a literary work, and therefore the main feature of literary texts in semiological coverage is that they contain a complex world of feelings, captivate the reader with a sense of beauty and exaltation,” L. G. Babenko notes [4, 102].

A work of art is an emotional comprehension of the surrounding world and a figurative representation in order to influence our feelings. The use of indecent words in speech allows one to form word-formation variants that receive a certain functional-style fixation. N. A. Ippolitova rightly notes: «Stylistically colored (emotionally expressive and functional) means are the main fund of the stylistic means of language. The stylistic coloring of the linguistic unit is those functional and expressive properties that are additional to the expression of the main lexical and grammatical meaning, which carry stylistic information about the possibility of using this unit in a certain sphere and communication situation» [1, 87]. The Russian language is distinguished by flexibility, a wealth of word-building resources with a bright stylistic coloring. Some derivatives are perceived as literary (*дурачок*, etc.), others as colloquial (*дурачок*, *выродок*, *тупоумец*, *мерзавец*, etc.) «The whole variety of meanings, functions and semantic nuances of a word is concentrated and combined in its stylistic characteristic», – V.V. Vinogradov writes [5, 26]. D.N. Shmelev believes, and we share this point of view, that: «... there are a number of words stylistically colored, with a certain stylistic significance» [6, 151].

The artistic style of speech involves the search for a variety of means of expressiveness and visualization. This leads to the creation of various stylistic contexts necessary to convey one or another thought of the author.

Spoken vocabulary acts as a functional category, representing the core of the spoken language style. Conversational vocabulary caters for easy communication, characterized by its activity and opposition to the book style, for example: *дедок*, *милок*, *мерзавец*, *поганец* and etc. The stylistic component of connotation is manifested both in the sphere of fixation and in the sphere of use. The spoken words are related to reduced vocabulary: *дурачок*, *выродок*, *ублюдок*, *подлец*, *стервец*. On the verge of literary use or beyond, there are colloquial words: *тупоумок*, *полудурок*, *мерзавец*. The marked components of connotation enter the lexical meaning of the words in different ways. Most often, one component appears, but sometimes all four components of connotation are combined - expressive, evaluative, emotional and stylistic, for example: *мерзавец*, (about a person) - expressive, evaluative (negative rating); emotional, stylistically marked (coll.); *поганец* (about a person) - expressive, evaluative (negative appraisal); emotional, stylistically marked (coll.)

Particular attention is required to study the use of indecent forms of expression in a journalistic style.

We read in the works written by I. A. Sternin:

1. Journalistic discourse has become less standardized in form and content and more personalized.
2. The journalistic problem has expanded.
3. The colloquialization of the language of journalism has occurred - it has become more conversational both verbally and in writing.
4. The style of journalistic discourse has become more ironic, emotional.
5. The number of original headings focused on establishing contact with the reader has increased.

M.V. Panov believes that the stylistic orientation of the newspaper and journalistic publications in the late 80s of the XX century can be assessed as multi-style. Some adhered to a strict style, which was characterized by accuracy, strict selection of words of stylistic coloring, complete certainty of terminology. These included, for example, the newspapers «Pravda» and «Krasnaya Zvezda». Others could resort to the use of words of emotional acuity, multi-color, thus cultivating the style of «language looseness» (according to M.V.Panov). These included the «Izvestia», «Soviet Russia», «Moskovsky Komsomolets» newspapers. Still others used the “dry tongue”; single-linearity was present in the style. If we read the newspapers ten years ago carefully, we will immediately be struck by the unusual style of these newspapers: everything is serious, restrained, strictly with a sense of responsibility, exactly, clearly - but something will be missing. We will feel that this is not today's newspaper. There will be a lack of stylistic colors. For example, in the late 80s, newspaper journalism was characterized by a neutral style, but slightly colored by a certain colloquiality. M.N. Kozhina believes that the interest in the functioning of emotionally-colored statements in the texts of the media is due to the fact that, nevertheless, the leading function in this area is closely related to the use of evaluation, there is an acting - information function, with a focus on the impact aspect. Of course, the increased appraisal of newspaper and journalistic texts leads to speech conflict.

Over time, there have been changes in journalistic discourse. We can say that phraseological units of reduced colloquial, slang and jargon character began to be used. For instance:

«Другие инвесторы готовы удовлетворить аппетиты капризных европейцев, якобы ценящих бизонью вырезку за особые деликатесные свойства» («The kazakh truth». 27.03.2017). «Для подношений в кабинете отведено специальное место – подарочный подиум. Бутылка виски занимает в нём «нагретое место» («Казахстанская правда. 27.03.2017). «В сфере услуг ситуация такова, что бизнес «расслабился» местами до неприличия» («The kazakh truth». 27.03.2017).

CONCLUSIONS

Thus, the modern Russian literary language is the highest form of the national Russian language. Compared with the local dialects, vernacular, jargon, profanity, the literary language is characterized by the processing of its means, historically prevailing norms binding on its speakers, great functional and style ramification. The indecent form of utterance covers almost all areas of life, is focused on the person - the areas of his life, relations with other people.

REFERENCES

- 1 Ипполитова, Н.А., Князева, О.Ю., Савова, М.Р. Русский язык и культура речи в вопросах и ответах[Текст]: – Учебник для вузов. – М.: Проспект, 2015. – 721с.
- 2 Ожегов, С. И. Словарь русского языка. Около 53000 слов. Изд.7-е, стереотип.[Текст]: – М., «Сов.Энциклопедия», 1968. – 900С.
- 2 Мягкова, Е.Ю. Эмоциональная нагрузка слова: опыт психолингвистического исследования[Текст]: – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1990. – 106 с.
- 3 Бабенко, Л.Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке[Текст]: - Свердловск: Изд-во Уральского ГУ, 1989. – 182 с.
- 4 Виноградов, В.В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии [Текст] // Вопросы теории и истории языка. – М.: Наука, 1952. – С. 99-152.
- 5 Шмелев, Д.Н. Современный русский язык. Лексика[Текст]: – М.: Просвещение, 1977. – 334 с.

А.А.Баяхметова¹, З.К. Омарова²

Балағат сөздердің стилистикалық таңбалануы

А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті,
Қостанай қаласы, Қазақстан Республикасы

Қазіргі орыс тілі – әлемдегі ең бай тілдердің бірі, ежелгі жазбаша дәстүрі мен ойды білдіру құралдарының кең жүйесі бар жоғары дамыған ұлттық тіл. Қалыптасқан және канондық жүйеге қарамастан, орыс тілі үнемі дамып келеді, көптеген жаңа сөздер пайда болады, олар көбінесе кірме сөздер. «Әдепсіз форма» мәселесі қазіргі орыс тілінің даму кезеңінде маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Бұл мақалада әр түрлі стильдерде балағат сөздерді қолдану өнімділігін анықтау мүмкіндігі қарастырылады, контекстті ескере отырып, балағат сөздерді қолдану механизмі және оларды талдау қарастырылады. Балағат сөздер контексте қолданылумен сипатталады. Болжамды мәндер контекст негізінде анықталады. Мысал ретінде мақалада көркем шығармалардың сөздік қоры, оларда көрініс тапқан жанрлардың барлығында ауызекісөйлеу және публицистикалық стиль мысалдары қолданылады. Мақала авторлары көрнекті зерттеушілер (Стернин И.А., Голев Н.Д., Бринев К.И., Иссерс О.С., Жельвис В.И.) және басқалар «әдепсіз форма» зерттеу теориясына талдау жасайды. «Әдепсіз форма» ұғымының анықтамасы келтірілген.

А.А.Баяхметова¹, З.К. Омарова²

Стилистическая маркированность неприличной формы высказывания

КГУ имени А.Байтурсынова, г. Костанай, Республика Казахстан

Современный русский язык – один из самых богатых языков мира, высокоразвитый национальный язык с давними письменными традициями и с разветвлённой системой средств выражения. Несмотря на свой сформировавшийся и канонизированный строй, русский язык постоянно развивается, появляется множество новых слов, зачастую заимствованных. На современном этапе развития современного русского языка одним из важных вопросов является вопрос о «неприличной форме». В данной статье рассматривается изучение возможности выявления продуктивности использования неприличных форм высказывания в различных стилях, рассматривается механизм использования неприличной формы высказывания и их анализ с учётом контекста. Для слов неприличной формы характерно использование их в контекстах. С учётом контекстов определены оценочные значения. В качестве примеров в статье используется лексика произведений художественной литературы, примеры разговорного и публицистического стиля во всём разнообразии проявляющихся в них жанров. Авторами статьи даётся анализ теории изучения «неприличной формы» выдающимися исследователями (Стернин И.А., Голев Н.Д., Бринев К.И., Иссерс О.С., Жельвис В.И.) и др.

Даётся определение понятию «неприличная форма высказывания».

УДК 81'255

Ж.А. Бейсембаева¹, А.Д. Даулетбаева²

¹к.ф.н., заведующая кафедрой теории и практики иностранных языков, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан

² магистрант специальности «Переводческое дело», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПИСЬМЕННОГО ПЕРЕВОДА ТЕКСТОВ СМИ

В данной статье рассматривается прагматический аспект письменного перевода медиа-текстов на примере сайта Eurasianet.org, который ведется на английском и русском языках. Принципы объективного информирования – это задача каждого источника общедоступной информации. Однако в настоящее время СМИ обладают значительным манипулятивным потенциалом на уровне как оригинальных, так и переведенных текстов. В

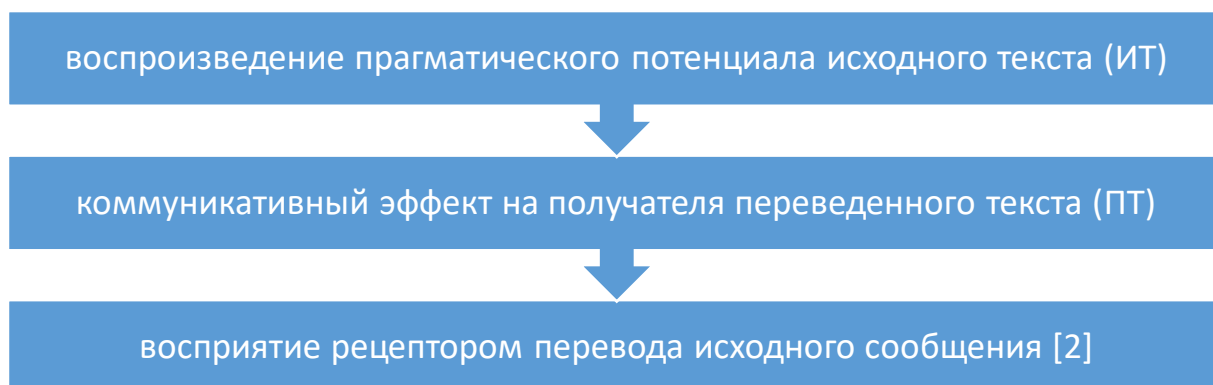
медиа-дискурсе коммуникативное намерение часто замаскировано, а прагматический анализ позволяет выявить, помимо эксплицитно выраженного материала, множество имплицированных смыслов. В данной работе применялся эмпирический метод исследования – сравнение. В качестве теоретической базы использовались научные статьи, авторефераты, монографии, научные пособия. В результате работы над данной статьей было выявлено, что прагматический аспект применительно к материалам казахстанских авторов представляет обширную область для дальнейших исследований в данном направлении.

Ключевые слова: перевод текстов СМИ, прагматический аспект, новостные тексты, информирование, коммуникативное намерение, манипуляция

ВВЕДЕНИЕ

Прагматика перевода определяется В.Н. Комиссаровым как «влияние на ход и результат переводческого процесса необходимости воспроизвести прагматический потенциал оригинала и стремление обеспечить желаемое воздействие на рецептора перевода» [1]. Под прагматическим потенциалом оригинала понимается «способность текста производить коммуникативный эффект, вызвать у рецептора прагматические отношения к сообщаемому, иначе говоря, осуществить прагматическое воздействие на получателя информации» [Там же].

Акаш Бадр Абдуллах на основе определения Комиссарова В.Н. выделяет цепь последовательных процессов, происходящих в переводе:

Среди казахстанских ученых исследованиями по схожей тематике – прагматическому аспекту, теории речевых актов – занималась Азылбекова Г.О. в своей докторской диссертации «Семантико-прагматические особенности утилитарной оценки». Азылбекова Г.О. рассматривает лексемы, выражающие утилитарную оценку в разных видах дискурса [3]. Для данной статьи интерес представляет ее исследование утилитарной оценки в общественно-политическом дискурсе.

«Утилитарную оценку отличает рациональный характер и семантический компонент, включающий понятие цели» [3]. Утилитарные оценки встречаются как в оригинальных статьях, так и в переведенных. Средства, использованные переводчиком, так же направляются на реализацию поставленной цели, которая должна соответствовать воздействию, изначально предполагаемому оригинальным автором.

Простым примером различных условий и способов реализации прагматического значения является следующая ситуация. Если некто говорит «мне холодно» – это может иметь несколько вариантов интерпретаций: 1) констатация факта; 2) закрой окно, включи обогреватель, купи шубу – то есть ожидание перлокутивного эффекта, который реализуется в виде действия адресата, заключающегося в том, чтобы адресанту перестало быть холодно; 3) обними меня, дай свою кофту – кокетство.

Это только один пример, который не включает все варианты интерпретации прагматического значения выражения «мне холодно». Тем не менее, на данном примере в зависимости от экстралингвистических или паралингвистических факторов меняется цель речевого акта. Особенностью исследования текстов СМИ является то, что мы не всегда можем установить все факторы, влияющие на текст статьи и перевод.

Сабарайкина Л.М. утверждает, что «прагматический аспект <...> обозначение его в переводе во многом зависит от личности самого переводчика, от того, насколько точно, полно и объективно выявил он прагматические установки автора текста» [4].

В связи с этим, занимаясь исследованием прагматических установок переведенного текста, важно также обращаться к выражению прагматического аспекта в тексте оригинальной статьи.

Н. Чепель систематизировала прагматические факторы по следующим категориям:

- 1) национальная специфика и фоновые знания получателя перевода;
- 2) функциональная роль реалии в том или ином сообщении;
- 3) жанрово-стилистические особенности материала [5].

Изучение национальной специфики в качестве прагматического фактора лежит в сфере межкультурной коммуникации и других нелингвистических дисциплин, которые рассматривают особенности национальной культуры, мировоззрения и менталитета представителей определенной страны. Хотя тенденции глобализации постепенно снижают межнациональные границы, а стремление к толерантности способствует адекватному восприятию даже самых экзотических явлений. Тем не менее нужно учитывать социально-культурный опыт автора, переводчика и адресата.

Кроме исследования экстра- и паралингвистических факторов не нужно забывать о непосредственно языковом выражении, его денотативном, коннотативном, синтаксическом значении, а также морфологическом значении его частей. Принимая во внимание условия, в которых реализуется коммуникативный акт, мы не утверждаем, что прагматическое значение языковых выражений нужно рассматривать только с точки зрения синхронии. Напротив, как утверждал Бархударов Л. С., о прагматическом значении мы можем говорить в том случае, когда «отношение членов языкового коллектива к знакам языка становится частью семантической структуры самого знака» [6, 106]. То есть знак обогащается дополнительным значением, которое закрепляется словарем в виде «стилистических помет».

Прагматическое значение является частью прагматического аспекта, который распространяется на динамичные, так и относительно статичные явления языка. Для анализа прагматического аспекта и прагматических значений языковых единиц на основе нашего материала мы можем использовать классификацию типов прагматических значений, предложенных Бархударовым Л.С.:

1. Стилистическая характеристика слова: нейтральная; обиходно-разговорная; книжная; поэтическая; терминологическая.
2. Регистр слова: фамильярный; непринужденный; нейтральный; формальный; возвышенный.
3. Эмоциональная окраска слова: отрицательно-эмоциональные, нейтрально-эмоциональные и положительно-эмоциональные. [6, 108-111]

Таким образом, анализируя прагматический аспект письменного перевода текстов СМИ, мы можем опираться на классификацию прагматических значений, предложенную Бархударовым Л.С., учитывая другие факторы, которые выявили последующие исследователи данной тематики.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В качестве эмпирического материала используются статьи с сайта <https://eurasianet.org/>. Выбор обусловлен тем, что тематика сайта посвящена странам Евразии. Кроме того, на сайте

представлен регулярный перевод статей с английского на русский. Некоторые казахстанские сайты тоже регулярно выпускают статьи на английском и русском языке, но обычно это оригинальные материалы, без перевода; либо выполнен перевод только отдельно выбранных статей.

В своем исследовании мы анализируем языковые единицы, их выражение; а экстралингвистические факторы являются для нас сопутствующими по отношению к непосредственно языковому материалу.

Сайт Eurasianet.org позиционирует себя в качестве независимого источника, публикующего «информационно-аналитические материалы о событиях в политической, экономической и общественной жизни, а также об экологических проблемах в Европе и Азии». Издание является негосударственной некоммерческой организацией.

По материалам статей можно сделать вывод, что авторы поддерживают оппозиционные взгляды по отношению к правительству стран Центральной Азии, критикуют действия властей и освещают политические движения в этих государствах. Иностранные журналисты и корреспонденты в своих статьях используют оценочные выражения, как правило негативные, по отношению к положению в стране и руководящим лицам.

В статье Джоанны Лиллис «Казахстан: матери, ставшие лицами общественного протеста» освещается протест женщин, не согласных с решением суда, вынесенным участникам антиправительственного митинга в мае 2019 года.

Она пишет: «But analysts and critics of the authorities argue this ruling has transformed the prisoners, three of whom are mothers of young children, into martyrs for a political cause and an ongoing test for the self-styled reformist government of President Kassym-Jomart Tokayev» [7].

Перевод: «Но политологи и критики властей утверждают, что судебное постановление превратило заключенных, трое из которых являются матерями маленьких детей, в мучеников за политическую идею. Кроме того, это своего рода экзамен для правительства Президента Касым-Жомарта Токаева, которое позиционирует себя как реформистское» [8].

В оригинале автор использует лексику «self-styled», которая представляет утилитарную оценку с отрицательным денотатом. В Кембриджском словаре дается следующее определение данного слова: «Self-styled – given a name or title by yourself without any official reason for it»; usually disapproving [9]. Действительно перевод «самозванный» имеет резкое неодобрительное значение. Переводчик опустил данное слово, ориентируясь на русскоговорящую аудиторию, вероятнее всего казахстанцев, для которых новости, связанные с данной тематикой представляют наибольший интерес. Переводчик, вероятно, в каких-то аспектах знакомый с реалиями стран СНГ больше чем автор статьи, мог руководствоваться тем, что для людей, проживающих в Казахстане, правительство не было «self-styled» – «самозванным», какими бы взглядами они не обладали – юридические формальности были учтены.

В той же статье переводчик использует целостное преобразование, чтобы избавить лексику от подчеркнуто официального стиля. Оригинал: «It is possible the authorities recognize the heavy-handed approach is proving counterproductive» [7]. Перевод: «Возможно, власти поняли, что жесткие меры не работают» [8]. Если мы обратимся к словарю, то найдем следующее толкование: «Counterproductive – having an effect that is opposite to the one intended or wanted» [9], то есть описание эффекта, обратного ожидаемому. На русском языке значение калькированного выражения «контрпродуктивный» понятно и имеет значение, описанное выше в виде перевода к толкованию Словаря Кембриджа. «Не работают» и «контрпродуктивный» не равноценны. «Контрпродуктивность» – это не просто отсутствие действия и эффекта, а наличие обратного эффекта. Таким образом, выполненный перевод ставит логическую точку в этом предложении, тогда как по прочтении оригинала читатель может ожидать примеры и объяснения явления контрпродуктивности.

Практически полярные референты представлены в оригинале и переводе лексем, заключающих в себе характеристику. Оригинал: «Government opponents are undoubtedly emboldened» [7]. Перевод: «Противники правительства, похоже, заряжены протестным

настроением» [8]. По Cambridge Dictionary «undoubtedly used to emphasize that something is true» [9] – «несомненно», то есть используется, чтобы подчеркнуть действительность чего-то, выражение уверенности. Переводчик предлагает замену «похоже», которое уступает по степени уверенности своему английскому варианту.

Несмотря на то, что перевод в целом отражает направленность статьи, передавая значение каждого предложения – некоторые языковые единицы подвергались более кардинальным трансформациям, в результате чего утрированная часть, имевшаяся в оригинале и не всегда соответствующая действительности, подвергалась нивелировке. Это закономерно, учитывая фоновые знания потенциального получателя – казахстанца, для которого правительство де-юре не является «самозванным», а «оппозиционеры *несомненно* заряжены и ободрены». Прагматический аспект здесь работает касательно отношений между языковым выражением, получателем и отправителем. Переводчик учитывает фоновые знания потенциальных реципиентов и политический дискурс, сложившийся на территории постсоветского пространства.

В статье британского журналиста Криса Риклтона рассказывается история этнического казаха, который потерял здоровье после того, как оказался в китайском лагере перевоспитания. Подзаголовок статьи звучит так: «A crowdsourcing project in Kazakhstan is treating victims of Chinese detention camps» [10]. Перевод: «В Казахстане функционирует краусорсинговый проект для сбора средств на лечение жертв китайских лагерей» [11]. Как мы видим, в английском варианте печально известные китайские лагеря обозначили как «detention camps», тогда как в переводе на русский язык «detention» не отражается, а сохраняется лишь форма «китайские лагеря». Это, вероятно, связано с тем, что для стран, чье этническое население страдает в лагерях перевоспитания в Китае, широко известно, о каких именно лагерях идет речь. Тогда как не все иностранцы знакомы с отношением китайских властей к населению, которое исповедует ислам. Речь идет именно о политическом дискурсе, наиболее частотных темах, отраженных в нем, которые становятся фоновыми знаниями – те в свою очередь относятся к прагматическому аспекту.

Подтверждением этому также является тот факт, что слово «лагерь» как в русском, так и в английском языке имеет несколько значений. Cambridge dictionary приводит их:

1. an area where people stay in tents for a short time, usually for a holiday;
2. an area containing temporary buildings or tents used for soldiers/prisoners/refugees (= people forced to leave their home), etc [9].

То есть как и в русском языке:

1. место, где люди коротко проводят время во время отдыха или каникул;
2. место, где содержатся военные или заключенные.

Есть еще и другие толкования. Но мы привели наиболее распространенные. То есть мы видим, что в английском языке «лагерь» также может быть для интернированных, перевоспитания и т.д. Но в мирное время для граждан других стран, чьи соотечественники не столкнулись с данной проблемой, «лагерь» воспринимается в качестве развлекательного, оздоровительного – в общем, у данного слова преобладают по частотности позитивные коннотации. Поэтому в оригинале этому слову сопутствует *detention* – *задержание / заключение*. В казахстанских СМИ относительно данной темы также частотно употребление словосочетания «лагеря перевоспитания». Но переводчик, решив не использовать данное выражение, скорее всего руководствовался тем, что «китайские лагеря» уже указывают на «лагеря перевоспитания». И наоборот «лагеря перевоспитания» вызывают у жителей постсоветского пространства ассоциации с Китаем.

В другой статье этого же автора, посвященной нашумевшему сертификату безопасности, прогнозируются итоги проекта: «But it may never get off the ground» [12]. Перевод: «Но данная инициатива правительства может закончиться ничем» [13]. Автор статьи, используя фразеологизм «get off the ground» в данном контексте, рассчитывает на прагматический эффект, который должен воздействовать на читателя. Для русскоговорящего

человека дословный перевод «оторваться от земли» не уместен в данном контексте. Так как согласно Cambridge dictionary «get off the ground» имеет значение «If a plan or activity gets off the ground, or if you get it off the ground, it start or succeeds» [9]. То есть «успешно положить начало чему-либо, иметь успех». На русском языке решили заменить фразеологическую единицу, которая ничего не говорит получателю переведенного текста более нейтральным «закончиться ничем».

Фразеологические единицы могут иметь различные прагматические функции, но приведенная выше языковая единица не обладает выразительной оценочностью, а скорее используется из стилистических соображений, обладая книжным стилем – типом прагматического значения, выделенным Бархударовым Л.С.

ВЫВОДЫ

В данной статье была проанализирована реализации прагматического аспекта в переводе материалов сайта Eurasianet.org с английского на русский язык. Эмпирический материал демонстрирует особенности проявления прагматического аспекта при переводе текстов СМИ. Переводчик ориентировался на адресатов переведенного текста, удовлетворяя основной цели прагматического аспекта – достичь коммуникативного эффекта в обработанном тексте. Для этого ему нужно было учитывать условия и цель коммуникации. В разряд условия относятся фоновые знания участников коммуникации. Так переводчик мог отказаться от лексемы *detention*, рассчитывая на то, что адресат уже имеет представления о лагерях перевоспитания в Китае. Цель коммуникации позволила переводчику заменить фразеологический оборот на слова с нейтральным прагматическим значением, как «закончиться ничем» или «не работать». Иногда переводчик опускает или заменяет слова, которые могут оказаться существенными для авторов оригинальной статьи, но такие трансформации осуществляются для того, чтобы вызвать у рецептора перевода нужный перлокутивный эффект.

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что прагматический аспект в переводе охватывает широкий спектр разнообразных явлений: прагматические значения, фоновые знания, условия, коммуникации, ее цель и другое. Эмпирический материал в виде материалов СМИ демонстрирует важность такого фактора как идеологическая, политическая направленность издания. В наших исследовательских материалах переводчик сайта Eurasianet.org следовал позиции автора, только иногда смягчая утилитарные оценки из целесообразности коммуникативного успеха.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). М.: Высшая школа, 1990.
- 2 Акаш Бадр Абдуллах. Прагматический аспект перевода // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. М.: МАКС Пресс, 2009. – URL: https://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_39_03akas.pdf.
- 3 Азылбекова Г.О. Семантико-прагматические аспекты утилитарной оценки: на материале русского и немецкого языков. – Тобольск, 2011. – URL: <https://www.dissercat.com/content/semantiko-pragmaticheskie-osobennosti-utilitarnoi-otsenki>.
- 4 Сабарайкина Л.М. Прагматический аспект как важнейший компонент адекватности перевода // Вестник СВФУ, 2012. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pragmaticheskiy-aspekt-kak-vazhneyshiy-komponent-adekvatnosti-perevoda/viewer>.
- 5 Чепель Н.П. Прагматические аспекты перевода исторических реалий с русского языка на английский язык // МГЛУ, 2005. – URL: <http://www.dslib.net/sravnit-jazykoved/pragmaticheskie-aspekty-perevoda-istoricheskikh-realij-s-russkogo-jazyka-na.html>.
- 6 Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). М., 1975. – 239.

7 Joanna Lillis. Kazakhstan: The mothers that became the faces of dissent. [Электрон.ресурс]. - 2019. – URL:<https://eurasianet.org/kazakhstan-the-mothers-that-became-the-faces-of-dissent>.

8 Джоанна Лиллис. Казахстан: Матери, ставшие лицами общественного протеста. [Электрон.ресурс]. - 2019. – URL: <https://clck.ru/LBd8H>.

9 Cambridge Dictionary. [Электрон.ресурс]. - 2019. – URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/>.

10 Chris Rickleton. Kazakhstan: After Xinjiang, the long road to recovery. [Электрон.ресурс]. - 2019. – URL: <https://eurasianet.org/kazakhstan-after-xinjiang-the-long-road-to-recovery>.

11 Крис Риклтон. Казахстан: после Синьцзяна, долгая дорога к исцелению. [Электрон.ресурс]. - 2019. – URL: <https://clck.ru/LBdsL>.

12 Chris Rickleton. Is Kazakhstan snooping agenda that serious? [Электрон.ресурс]. - 2019. – URL:<https://eurasianet.org/is-kazakhstan-snooping-agenda-that-serious>.

13 Крис Риклтон. Казахстан: насколько серьезны намерения властей наладить тотальную слежку в интернете? [Электрон.ресурс]. - 2019. – URL: <https://cutt.ly/Wrwwses>.

Ж.А. Бейсембаева¹, А.Д. Даулетбаева²

БАҚ мәтіндерін жазбаша аудару прагматикалық аспектісі

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.,
Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада Eurasianet.org сайты мысалына негізделген медиа-мәтіндердің жазбаша түріндегі аударманың прагматикалық аспектісі қарастырылды. Объективті хабар тарату принциптері – кез келген қол жетімді ақпарат көзінің міндеті. Алайда, кәзіргі уақытта БАҚ түпнұсқа және аударылған мәтіндер деңгейінде манипуляциялық әлуетке ие. Медиа дискурста коммуникативтік ниет жиі жасырын келеді, ал прагматикалық талдау, эксплицитті айқын материалдан басқа, көптеген имплицитленген мағыналарды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл мақалада зерттеудің эмпирикті әдісі – салыстыру қолданылған. Теориялық негіз ретінде ғылыми мақалалар, авторефераттар, монографиялар, ғылыми құралдар пайдаланылды. Осы мақала жұмысының нәтижесінде қазақстандық авторларға қатысты прагматикалық аспектінің бұл бағыттағы кейінгі зерттеулер үшін кең аймақ ретінде ұсынылатыны анықталды.

Zh.A. Beisembayeva¹, A.D. Dauletbayeva²

The pragmatic aspect of the translation of media texts

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

This article deals with the pragmatic aspect of media text translation based on Eurasianet.org website, which operates in English and Russian. Principles of objective informing are the major objective of each source of public information. However, media now has a significant manipulative potential at the level of both original and translated texts. In the media discourse, communicative intention is often disguised, and pragmatic analysis allows identifying many implicit meanings besides explicit material. The authors of this work used an empirical method of study – comparison. Scientific articles, abstracts, monographs, and scientific manuals were used as the theoretical basis of the work. As a result, it was revealed that the pragmatic aspect in relation to the materials of Kazakh authors represents an extensive field for further research in this direction.

УДК 801.61

Ж.С. Бейсенова¹, К.Р. Нурғали²¹д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: zhaina_b@mail.ru²д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: nurgalik1@mail.ru

КОНЦЕПЦИЯ ДОМИНАНТЫ В ГУМАНИТАРНЫХ НАУКАХ

В данной статье рассматриваются актуальные направления исследования концепции доминанты в гуманитарных науках, в том числе и филологии. В целях познания явлений объективной действительности авторы выделяют данное явление доминанты из ряда других объектов. Такой подход представляется важным для определения характера связи его с другими объектами. Анализируются причинно-следственные связи и отношения привлечения научно обоснованного внимания к феномену доминанты в историческом и современном ракурсах. Обращается внимание на антропоцентричность концепции в процессе выявления доминирующих признаков и свойств научных объектов. Современная наука не рассматривает доминанту как нечто изолированное, а включает его в круг других явлений, связанных с отражательной деятельностью человека. Доказательность наблюдений и описания объекта анализа подкрепляется плюрализмом мнений ученых, в той или иной мере наблюдавших эволюцию концепции доминанты в различных отраслях знания. Определение понятия доминанты, его существенных черт рассматривается в теоретических положениях литературоведения, функциональной лингвистики, мотивологии, терминологии. Рассмотрены пути актуализации понятия доминанты как ценностной основы изучения сущностного свойства явления, процесса. Обращается внимание на специфику узнавания доминанты как одного из наиболее продуктивных понятий различных научных направлений.

Ключевые слова: доминанта, гуманистическая доминанта, ключевой признак, доминирующие признаки и свойства, термин, мотивологический признак, филологические исследования, литературный характер, антропоцентричность, человек.

ВВЕДЕНИЕ

Единение научного знания как категории философии формировалось в недрах античной философии. Древнегреческие философы (Сократ, Платон, Аристотель), исследуя жизнь в ее непрерывном развитии, приходят к выводу о том, что познание ее (жизни) возможно при условии единства усилий всех наук. Обособленность научных школ в эпоху средневековья не могла допустить процесса взаимообусловленности научного познания тайн развития природы и общества. Новый период развития научных знаний наблюдается в середине 19 века. Накопленные эмпирические знания наталкивали на применение новых методик для систематизации и классификации. Научные достижения открывали новые горизонты для интегрирования научных направлений. Процесс развития научной мысли XX и начала XXI веков дает возможность полнее увидеть и понять истоки многочисленных открытий, которые стали основой для появления других уникальных идей общенаучной значимости. К числу таких открытий научный мир по праву причисляет разработку идеи доминанты в психофизиологическом аспекте и развитие ее в гуманитарном направлении.

Для познания любого явления объективной действительности, необходимо выделить данное явление из ряда других объектов и определить характер связи данного явления с другими объектами. Понятие *доминанта* используется в науке при описании доминирующего признака и характеранаучного объекта и становится предметом и объектом не только ученых в области естественнонаучной и технической в целом, но и ученых –

представителей гуманитарной сферы человеческой деятельности: философов, литературоведов и лингвистов, ученых от искусства, психологов, социологов и др.. Предметом исследования проблемы является осмысление широкой совокупности положений литературоведения, лингвистики, философии, психологии как поля для актуализации концепции гуманистических доминант с точки зрения ценностных основ человечества. История философских, естественнонаучных, гуманитарных учений, в том числе литературоведческих и лингвистических, объединена общей идеей – идеей антропоцентризма. Принципы, методы и приемы гуманитарных исследований, методологические проблемы гуманитарного познания обладают большим разнообразием. Вариативность методологии феномена доминанты связана с пониманием характера предмета и аспектом исследования: синхрония и диахрония, терминология, фразеология, лингвистика, литературоведение и другие научные направления и теории.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Аспекты изучения проблемы. Для понимания концепции доминанты в сфере гуманитарных и естественных наук необходима прежде всего научная актуализация данного понятия. Так, в разных сферах науки наблюдается активное использование понятия доминанты в качестве ключевого признака рассматриваемого объекта, что обусловлено его дефиницией, представленной, например, в Большом энциклопедическом словаре: *доминанта* - (от латинский *dominans*, родительный падеж *dominantis* - господствующий), главенствующая идея, основной признак или важнейшая составная часть чего-нибудь [1].

Впервые данное понятие было использовано в физиологии. Известный ученый-физиолог А.А.Ухтомский трактует доминанту как главный центр рефлексии, превалирующий над другими в коре головного мозга, и, опираясь на полученный результат, доказывает и описывает принцип доминанты как физиологическую основу когнитивного состояния: «... в коре полушарий принцип доминанты является физиологической основой акта внимания и предметного мышления. [2, 258]. Ученый идет дальше в своих открытиях и предполагает, что проведенное им научное наблюдение находит отражения во многих других науковедческих изысканиях.

Исследование данного вопроса позволяет глубже проникнуть в диалектику современного гуманитарного процесса. Так, благодаря эстетическим воззрениям Б. Христиансена, теория искусства вводит в свой метаязык термин *доминанта* как высшее начало произведений искусства, что нашло отражение в известном трактате ученого «Философия искусства» [3, 258]. Из немногочисленных специальных исследований рассматриваемого в данной статье научного понятия следует выделить работы Ю.Н. Тынянова, Р.Нургали, Б. В. Томашевского, Якобсона, К. Ахмедьярова. При этом отмечается, что доминанте присуща тенденция динамичности, влияющая на определенные трансформации в социо-культурном сообществе.

В контексте гуманитарных наук представляется важным привести анализ лингвопоэтической концепции Ю. Тынянова, предпринятым известным казахстанским ученым К. Ахмедьяровым: «*доминантой* любого филологического исследования становится человек в творческом словесном самовыражении и самопознании...»[4]. При определении границ исследуемого явления, нетрудно заметить, что ее сущность подчеркивает антропоцентричность научного обоснования доминанты. Ахмедьяров акцентирует внимание на интерпретации авторской концепции: "Совершенно ясно, что каждая литературная система образуется не мирным взаимодействием всех факторов, но главенством, выдвинутостью одного (или группы), функционально подчиняющего и окрашивающего остальные [4].

Доминанта рассматривается в концепциях функциональной лингвистики, психолингвистики, социолингвистики, литературоведения. Не вдаваясь в скрупулезный

анализ причинно-следственных процессов образования таких терминов как «доминантная фонема» [5,], «доминанта синонимического ряда» [6,], «фразеологическая доминанта» [7,], «доминантная идиома» [8], доминантный характер, которые требует отдельного их рассмотрения, лишь подчеркнем приведенными примерами подтверждение закономерности явления доминанты в филологических процессах. Если обратиться к современной литературе, то можно заметить, что драма полнее, чем другие жанры, рассматривает характер сквозь описание состояния человека как продукта определенной социальной среды. В литературе характер предстает как центр эмоциональных всплесков, который возбуждает всплески в других центрах: усиливает чувства, влияет на эстетическое восприятие мира, психологические движения. Столкновение характеров героев в силу тех или иных событий происходит в соответствии с идеалами писателя. Активно используется категория доминанты в реалистической литературе, что не однажды отмечалось в работах Р.Нургали: «... характер в литературном понимании раскрывает отношение писателя к тем или иным человеческим качествам, его мысли о подлинной и мнимой социальной роли человека ...» [9, 14-15].

В работах, анализирующих и исследующих определение термина, нашло отражение такое суждение: «находясь в «узлах» определенной теории или концепции, термины нередко являются точками роста этой теории» [10, 85]. Признак «знаковости термина» является доминирующим в его философском определении: доминирующая знаковость термина используется в процессе закрепления результатов познания, фиксирования результатов познания в специальных областях знания. В результате анализа термина в сфере его функционирования можно обнаружить доминантные (фундаментальные) свойства термина, получающие импульсы от лингвистики текста. В таком случае формируется направление со своим собственным объектом и методами. В трудах отечественных лингвистов, посвященных вопросам специальной лексики, рассматривается доминирующий аспект понимания *термина* как категории терминологии. В своем развернутом толковании данного явления говорит Н.И. Гайнуллина: “*термины* – это специальные слова или подчинительные словосочетания различных областей науки и техники, функционирующие в сфере профессионального общения, имеющие специальные знания, выражающие и формирующие профессиональные понятия и применяющиеся в процессе познания и освоения научных и научно-технических объектов и отношений между ними”. Далее ученый связывает термин с понятием, определяя понятие как “элемент мысли, отражающий общие и существенные признаки, свойства и отношения отображаемых предметов и явлений действительности как самостоятельные объекты”. В данном определении содержатся смысловые доминанты термина: номинативная доминанта, т.е. *термин* – это специальное слово или словосочетание, дефинитивная доминанта, так как термин определяет понятие. В определении также находим, как и в предыдущем, “специальное слово или словосочетания” [11, 36-37]. Существенными факторами системной организации в отраслевой терминологии являются логические факторы, так как процесс номинации термина воплощает результаты мыслительной деятельности человека, прежде всего понятия. Каким образом слово выразит понятие, как в словах и словосочетаниях проявятся взаимоотношения понятий в системах понятий – все это зависит от логических факторов организации терминосистемы. В каждой национальной культуре можно обнаружить специфические черты, которые играют важную роль в формировании национальной терминологии. Культурно-этнические доминанты (О.А. Корнилов) детерминируют национальные особенности мироощущения. Таким образом, нужно признать закономерным явлением, что культурно-этнические доминанты имеют прямое влияние на формирование терминологической лексики. Если, например, в русской и казахской культуре определенное понятие не признается в достаточной мере важным, т.е., если оно не отражает культурно-этническую доминанту, то терминологическое отражение этого понятия обязательно будет менее дифференцированным по сравнению с другим сопоставляемым языком, где его значимость в общественном сознании выше. Например, в казахской культуре существует феномен чрезвычайно бережного и уважительного

отношения к *төрт түлік*. Это бережное отношение можно назвать культом и считать культурно-этнической доминантой.

Природу явления мотивации слов составляют мотивированные слова, которые представляют собой лингвистическую универсалию. “Не существует языков, где нет ничего немотивированного” (Ф.де Соссюр). Поскольку мотивология – раздел языкознания и поскольку языкознание имеет своим предметом язык как универсальную принадлежность человека, то и концепция доминанты мотивированного слова должна исходить из учета связи языка с человеческим сознанием, мышлением и психической жизнью, с условием развития человеческой культуры. Также представляется важным в этом контексте поставить акцент на роли носителя языка, так как именно в языковом сознании осуществляется осмысление связи и соотношений лексических единиц языка.

ВЫВОДЫ

Таким образом, интерес к научной парадигме доминанты как выражению наиболее эстетически значимого в научной сфере, проявился давно, начиная свое исчисление с периода античности вплоть до современных дней. Современная наука не рассматривает доминанту как нечто изолированное, а включает его в круг других явлений, связанных отражательной деятельностью человека. В самом общем виде доминанта определяется как главенствующая идея, основной признак или важнейшая составная часть чего-нибудь. В разных сферах науки активно используется понятия доминанты в качестве ключевого признака рассматриваемого объекта, что обусловлено его дефиницией как главенствующей идеи, основного признака чего-нибудь. Основы научной парадигмы были достаточно долго разработаны в трудах античных философов, отечественных и зарубежных ученых. Через научную актуализацию концепции доминанты описывается особенность эстетического освоения системы миров, абсолютно непохожих по своей сущностной основе, сквозь призму теории антропоцентризма как в естественно-научных, так и гуманитарных сферах человеческой деятельности, в том числе и филологии. Плюрализм мнений ученых в трактовке понятия доминанты в различных научных сферах (естественно-научных, терминологических, литературоведческих, лингвистических) в аспекте изучения его природы, функций, содержания образует широкий континуум его восприятия и научного объяснения и открывает новое поле для последующих научных дискуссий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Большой энциклопедический словарь: В 2 т. / гл. ред. А.Прохоров – М.: Сов. энцикл. – 1991.
- 2 Ухтомский А. Доминанта: «Питер», серия Психология-классика. – СПб, 2002. – С. 258.
- 3 Христиансен Б. Философия искусства. / Пер. с нем. Г.П. Федотова; Под ред. Е.В. Аничкова. СПб., 1911. – С. 83, 13, 197].
- 4 Ахмедьяров К.А. Ю.Н. Тынянов о функционально-динамической природе художественного слова: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Article/Ahm_Tun.php (26.01.2020).
- 5 Куталмыш С.Л. Фонологическая модель вокализма казахского языка в сравнении с русской // Балтийский гуманитарный журнал. Т. 8. № 3(28). – 2019. – С. 301-305.
- 6 Денисов Ю.Н. О некоторых подходах к проблеме выделения доминанты синонимического ряда // Вестник ТГУ, выпуск 2 (118), 2013. – С.169-173.
- 7 Проскуряков М.Р. Динамика фразеологизма как фактор развития русского языка и речи // Журнал Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2 (часть 3).
- 8 Емельянова Л.А. Трансформации идиом как механизм создания скрытых смыслов: на материале англоязычных текстов СМИ. Автореф. дисс. ... канд филол. наук. СПб, 2012.

9 Нурғали Р. Казахская литература: концепции и жанры. Астана, 2010. – С. 14-15.

10 Лейчик В.В. Терминоведение. М., 2007. – С. 85.

11 Гайнуллина Н.И. Лексикология русского языка (социолингвистический аспект). – Алма-Ата, 1989. – С. 36-37.

Ж.С. Бейсенова¹, К.Р. Нурғали²

Гуманитарлық ғылымдардағы үстемдік туралы түсінік

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада гуманитарлық ғылымдардағы доминанттар концепциясын зерттеудің өзекті бағыттары, соның ішінде филологияда да қарастырылады. Объективті болмыс құбылыстарын тану мақсатында авторлар осы құбылысты басқа бірқатар объектілерден доминанттар бөледі. Мұндай тәсіл оның басқа объектілермен байланыс сипатын анықтау үшін маңызды болып табылады. Тарихи және қазіргі кезеңдегі доминант феноменіне ғылыми негізделген назар аударудың себеп-салдарлық байланысы мен қарым-қатынасы талданады. Ғылыми объектілердің басым белгілері мен қасиеттерін анықтау процесінің антропоцентризмдігіне назар аударылады. Қазіргі ғылым доминантты оқшауланған нәрсе ретінде қарастырмайды, оны адамның бейнелеу қызметімен байланысты басқа құбылыстар шеңберіне қосады. Талдау объектісінің бақылаулары мен сипаттамаларының дәлелдемелері білімнің түрлі салаларында доминанттар тұжырымдамасының эволюциясын байқаған ғалымдардың пікірлерінің плюрализмімен бекітіледі. Доминант ұғымының анықтамасы, оның маңызды белгілері әдебиеттанудың, функционалдық лингвистиканың, мотивологияның, терминологияның теориялық ережелерінде қарастырылады. Жолдары қаралды өзектендіру ұғымдар доминант ретінде құндылық негіздерін зерделеу түсінікті қасиеттері, құбылыстар, процесс. Доминантты түрлі ғылыми бағыттардың ең өнімді ұғымдарының бірі ретінде тану ерекшелігіне назар аударылады.

Zh.S. Beisenova¹, K.R. Nurgalik²

Dominant concept in human sciences

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

In this article the actual directions of research of the concept of dominance in the humanities, including philology, are considered. For the purpose of cognition of the phenomena of objective reality, the authors distinguish this phenomenon dominating from other objects. This approach is important for determining the nature of its connection with other objects. Causal relations and relations of attracting scientifically grounded attention to the phenomenon of dominance in historical and modern perspectives are analyzed. Attention is paid to the anthropocentric nature of the process of identification of dominant features and properties of scientific objects. Modern science does not consider the dominance as something isolated, but includes it in the circle of other phenomena associated with the reflectivity of human activity. Evidence of observations and descriptions of the object of analysis is supported by a plurality of views of scientists who have observed to some extent the evolution of the concept of dominance in different branches of knowledge. The definition of the concept of dominance, its essential features are considered in the theoretical positions of literature studies, functional linguistics, motives, terminology. Ways of Dominant concept actualization as a value basis for studying the essential property of the phenomenon, process are considered. Attention is paid to the specificity of recognition of dominance as one of the most productive concepts of various scientific directions.

УДК 80/81 (075.8)

Г.Г.Гиздатов

доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

ПОСТМОДЕРН В МЕДИАЛОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ

В статье представлен анализ современной медиалогической теории и практики. Когнитивные модели ситуаций определены в статье в качестве главной основы интерпретации медиатекста. Особое место в представленной статье занимает обзор актуальных европейских исследований медиального пространства, практически до сих пор не включенный в прикладную сферу научных практик. В данной статье обозначены перспективы исследования казахстанской медиакритики. В этом случае схема анализа медиадискурса включает в себя конкретную последовательность анализа культурных кодов уже в медиальном пространстве. Согласно точки зрения автора, на коллективную идентичность влияет историческая память, выраженная в существующем историческом нарративе. В свою очередь идеологические концепты в работе соотнесены с коллективной идентичностью, выраженной в культурной практике. Казахстанский медиадискурс в статье исследован как форма социального действия, всегда определяемая ценностями и социальными нормами, условностями и социальной практикой, всегда ограниченной и находящейся под влиянием структур власти и исторических процессов. Определены также дальнейшие элементы методики анализа, особое внимание уделено теории критического дискурса-анализа. Обозначены перспективы развития актуальной казахстанской медиальной практики.

Ключевые слова: дискурс-анализ, медиалогический анализ, постмодерн, теория культурной памяти.

ВВЕДЕНИЕ

Что наиболее значимо в парадигмах современной западной и постсоветской наук? Насколько это ценностное воспринято в нашей актуальной научной практике? Постулат, согласно которому человек воспринимает язык с детства как первичное объяснение мира, подводит к следующему утверждению. Как неизбежный результат, человек переводит свои лингвистические «привычки» на мышление и начинает воспринимать окружающий мир только «по букварю» [1, 45]. Данный вывод является результативным в любом филологическом, в том числе медиалогическом исследовании. Важно в этом случае изучение не только практик создания явлений культуры, но и практик их восприятия. Исследование современной медиалогической практики как социальной деятельности предполагает обращение к сложившимся традициям в гуманитарных парадигмах. Изначально подчеркнем, что анализ существования любого медиального продукта в медиальном пространстве целесообразно проводить в рамках теории культурных поворотов. Таковой, по сути, является концепция Дорис Бахман-Медик [2]. Германская исследовательница выделяет семь «поворотов», определивших состояние современных наук о культуре: интерпретативный, перформативный, рефлексивный, постколониальный, переводческий, пространственный и пикториальный/иконический [2, 134-145]. Безусловно, обозначенные направления (повороты) существуют во взаимовлиянии. Но только в таком контексте медиальный текст предстает для исследования как лингвокреативная деятельность, осуществляемая в конкретных временных дискурсивных практиках. Для современных исследований особенно значимо подразделение М.Маклюэном «культуры слуха» и «культуры зрения» [3]. Данное положение в значительной мере повлияло на объяснение европейскими исследователями

феноменов социалистической и/или тоталитарной коммуникации [4; 5]. В свою очередь французским исследователем Роже Дэбре [6] введено понятие «медиакратии» - власти медиума, посредника. Эти концепции в их теоретических установках и практических результатах обладают порой даже злободневной актуальностью, пользуясь современной терминологией они «производят смыслы», в том числе и для тех, кто эти «смыслы» производит. Таковой стала и концепция Алейды Ассман о коммуникативной памяти, последняя существует в среде пространственной близости, регулярной интерактивности, сходного образа жизни и совместных воспоминаний [7, 22] В культурологическом осмыслении памяти ментальные, материальные и медиальные образы выполняют важную функцию, когда сообщество хочет выработать некое представление о самом себе.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Логический каркас модели ситуаций дает требуемую основу для интерпретации текста. О соотношении процессов восприятия текстов и их когнитивных моделей писал и ван Дейк [8, 161]. Все проговоренное выше вполне логичным образом вписывается в принятую трехмерную модель Нормана Феркло, впервые заявленную в рамках критического дискурс-анализа [9], хорошо согласующуюся с общим литературоведческим анализом и теорией рецептивной эстетики.

В ходе сравнительного теоретического анализа нами разработана схема анализа медиадискурса, которая включает в себя такую последовательность анализа культурных кодов в медийном дискурсе. В самом общем виде культурным кодом в медиадискурсе выступают постоянные константы, определяющие тематические, жанровые и риторические особенности текстов медиадискурса. Данные константы являются социально обусловленными, оценочными и обладают продуктивной силой как при производстве медиадискурса, так и в процессе его функционирования в информационном пространстве. На коллективную идентичность влияет историческая память, выраженная в существующем историческом нарративе. В свою очередь идеологические концепты соотнесены с коллективной идентичностью, выраженной в культурной практике. Культурный код - это «фокус», при помощи которого мы видим мир. Тогда появляется ключевая характеристика культурного кода – смысл. Именно такой подход позволяет увидеть модели ситуаций, которые стоят за медиадискурсом и шире – культурным пространством. Рут Водак указывает: «Полностью «критический» отчет о дискурсе требует построения теоретической модели и описания как социальных процессов и структур и процессов, внутри которых индивидуумы или группы как социально-исторические субъекты создают значения во взаимодействии с текстами» [10; 287].

Медиадискурс по своей сути такой же знак символического обмана, как и идеологические концепты. В свое время об особом «речевом зрении» постсоветского пространства, в данном случае – России, направленном на умозрительные сущности, существующие только в речи, только в слове, говорил С.Медведев. Сравните совершенно не устаревшую формулировку, в том числе не только для России: «Для семиотического пространства России была изначально свойственна нереферентная знаковость, принцип символического обмена, принцип симуляции. Соответственно создались предпосылки для формирования особого языкового состояния общества, основанного не на рациональной референциальности, но на все более проникающей роли символов и кодов» [11, 319]. Из этого же ряда уже по отношению к казахстанскому медиальному пространству мы можем отметить проникновение мифологических стереотипов восприятия исторической действительности в учебно-образовательный процесс (современные казахстанские учебники по истории и литературе). Подобный словесный фетишизм можно наблюдать и в научном дискурсе, и на телевизионных каналах.

Следовательно, в любом критическом анализе дискурса неизбежно фигурируют три концепта: концепты власти, истории и идеологии. Медиадискурс должен быть представлен

как коммуникативное событие, в котором есть суперструктура (схематическая организация дискурса: рассказы как повествовательные схемы, а доказательства как использование правил логики, и микроструктуры). Именно такой подход позволяет увидеть модель ситуации, которая стоит за текстом. Оно же позволяет увидеть очень зыбкое понятие – образ содержания медиатекста.

Как медиадискурс позволяет увидеть идентичность? Идентичность не есть объективная данность, отражаемая в деятельности, а она есть социальная особенность, создаваемая в процессе этой деятельности: «Феномен идентичности включает в себя возможность и/или потребность человека говорить о себе, о своей сущности, выражать себя самыми разными способами, прямо или косвенно сообщать собеседнику о том, принадлежит ли тот к «его» миру или нет» [12, 32]. В свою очередь если Казахстана, то наиболее очевидны культурные коды, сохранившиеся от советского же прошлого. Они (возможно, не всё и не всегда) определяют тенденции и образчики официального, художественного и массового дискурса – идеологические «продукты» нашего времени. Приведем попутно показательную статистику: количество СМИ в Республике Казахстан на 2018-2019 годы – 77, из них: 1. на казахском языке – 28; 2. на русском языке – 33; 3. на казахском и русском языках – 12; 4. на казахском, русском и английском языках – 1; 5. на корейском и русском языках – 1; 6. на уйгурском языке – 1; 7. на английском языке – 1.

В медиологическом исследовании критический дискурс-анализ выступает как анализ неявных, так и прозрачных структурных отношений доминирования, власти и контроля, выраженных в языке. Казахстанский медиадискурс в этом случае – это форма социального действия, всегда определяемая ценностями и социальными нормами, условностями и социальной практикой, всегда ограниченной и находящейся под влиянием структур власти и исторических процессов. В стране есть казахский и русский этносы и соответственно казахский и русскоязычный дискурсы. Данные по современным медиапредпочтениям подкрепляют утверждения о специфике казахстанского массового сознания. В рамках теории медиального анализа обозначены когнитивные стратегии социального познания и восприятия, выраженные в языковом сознании. К таковым относятся манипулятивность и стереотипность речевого поведения. Это уже заметили специалисты: в Казахстане постмодернистская эстетика активно используется в медийной масскультуре (клиповая поэтика), наблюдаются ее приметы в перекосе развлекательных шоу и программ, в тяготении выдавать за публицистику события частного значения, причем без типизации, обобщения, социального анализа и комментариев, но с усиленным лжепублицистическим пафосом субъективизма.

Со столь же очевидностью присутствует их явное, иногда скрываемое символическое противостояние. Три проекта: евразийский, пантюркский и либеральный – являются тем самым уже сконструированным «текстом», который определяет политические, социальные и культурные границы и пристрастия всего казахстанского общества. Проекты имеют свое историческое прошлое, определяют реальную политику и находят свое медиальное отражение. Евразийский проект полностью состоялся в официальном русскоязычном дискурсе, пантюркский близок к национал-патриотическому, популярен в казахском дискурсе, либеральный проект лишь частично присутствует в политическом дискурсе, больше отмечен в артдискурсе. Проекты стали теми «инструментами», которые отделяют одних («нас») от других («чужих»). Параллельно с этим все три проекта отражают множественный характер постсоветской идентичности.

Постсоветскость стала смыслом и символом нынешней казахстанской власти. Объяснение последнего также очевидно: «Нельзя забывать, что как конкретный ресурс, который был непосредственно прожит, как часть объемного опыта, только советский опыт является тем плацдармом, от которого Казахстан отталкивается при выборе самоидентификационных ориентиров после обретения независимости» [13, 34]. Почему в Казахстане хорошо прижилась советская общность?

В этом случае казахский медиадискурс оказывается таким же просоветским, как и русскоязычная пресса Казахстана. Идеологическая вторичность и национальное мифотворчество являются определяющими чертами собственно казахского медиадискурса. Собственно, национальная публицистика Казахстана на протяжении всех двадцати лет своего существования всегда отличалась подчеркнутой субъективной оценкой всего и вся. Любые мировые события в первую очередь оцениваются с опаской – а что они несут для Казахстана [14]. Казахская пресса по-прежнему сохраняет как свою главную, как ей кажется, историческую функцию – просвещение. Из ее характерных особенностей могут быть названы риторичность формы и монологизм авторского выражения. Возможно, последнее проявление можно отнести к издержкам становящегося национального сознания. Язык и общие социальные шаблоны мысли (в том числе и эстетические пристрастия эпохи) оказываются в данном случае взаимосвязанными. В казахском медиадискурсе налицо модель оценки «я – хороший, ты – плохой», архаичное желание выставить другого в невыгодном свете, идентичная современному российскому общественному дискурсу.

ВЫВОДЫ

Медиалогический анализ позволяет в логизированной форме вычленять культурные коды, видеть их в исторической и современной интерпретации в культурном пространстве. Культурные коды как меняющиеся константы определяют тематическое наполнение и обуславливают оценочный компонент как при создании образцов медиадискурса, так и влияют на аутентичное восприятие данных речевых продуктов. В перспективе необходимы как традиционные неформализованные методы: внутренняя и внешняя критика текста, техника конденсации смысла (неформализованное извлечение содержания из текста – базирующееся на краткой формулировке основных идей), так и традиционный контент-анализ – количественный (подсчет категорий) и качественный (поиск и отражение содержательных связей в текстах). Они должны включать в себя следующие уровни: уровень коммуникативного акта; уровень текста, уровень глубинного макросемантического анализа текста, уровень над- и вокругтекстового анализа, уровень межтекстового дискурсивного анализа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Марков А.В. Постмодерн культуры и культура постмодерна. Лекции по теории культуры. – М.: РИПОЛ классик, 2018. – 256 с.
- 2 Бахманн-Медик Д. Культурные повороты. Новые ориентиры в науках о культуре. М.: Новое литературное обозрение, 2017. – 504 с.
- 3 Маршалл Маклюэн. Понимание медиа: внешние расширения человека = Understanding Media: The Extensions of Man. – М.: Кучково поле, 2007. – 464 с.
- 4 Murašov J. Das unheimliche Auge der Schrift. Mediologische Analysen zu Literatur, film und Kunst in Russland. München: WilhelmFink, 2016. – 367 p.
- 5 Диктаторы пишут. Литературное творчество авторитарных правителей XX века. Под ред. Альбрехта Кошорке и Константина Каминского. – М.: Культурная революция, 2015. – 352 с.
- 6 Дебрэ Режи. Введение в медиологию. М.: Академический проект, 2009. – 324 с.
- 7 Ассман Алейда. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика. – М.: Новое литературное обозрение. 2014. – 328 с.
8. Дейк ван Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Благовещенск, 2000. – 225 с.
- 9 Fairclough Norman (1995). Media Discourse. London: Edward Arnold. – 378 p.
- 10 Водак Рут. Политика страха. Что значит дискурс правых популистов? – Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», 2018. – 404 с.

11 Медведев С. СССР: деконструкция текста (К 77-летию советского дискурса) // Иное. Россия как идея. Хрестоматия нового российского самосознания. – М.: Аргус, 1995. – С. 315-346.

12 Лаппо М.А. Сущность идентичности и методы ее анализа в лингвистических/психолингвистических исследованиях // Вопросы психолингвистики, 2014, № 19. – С.30-39.

13 Коктейль Молотова. Анатомия казахстанской молодежи. – Алматы, 2014. – 256 с.

14 Байгожина А. Казахские и русские газеты республики: непересекающиеся миры параллельных культур // Культура и СМИ. Алматы, 2005. – С.36-43.

Г.Г.Гиздатов

Медиаология теориясы мен практикасындағы пост-заманауи

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы қ., Қазақстан,

Мақалада заманауи жетекші медиаологиялық тұжырымдар мен теориялар берілген. Жағдай модельдері медиа мәтінді түсіндіру үшін негіз ретінде анықталған. Бұл мақалада медиалық кеңістікті зерттеуге қатысты еуропалық зерттеулер ерекше орын алады. Бұл мақалада сонымен қатар, қазақстандық БАҚ-ты зерттеу перспективалары көрсетілген. Медиа дискурстың талдау схемасы медиа-дискурстағы мәдени кодтарды талдаудың келесі тізбегін қамтиды. Ұжымдық жеке тұлғаға тарихи жады әсер етеді, ол тарихи баянда көрсетілген. Өз кезегінде идеологиялық ұғымдар мәдени тәжірибеде көрініс табатын ұжымдық сәйкестілікпен байланысты. Мақаладағы қазақстандық медиа-дискурс әрдайым шектеулі және күш құрылымдары мен тарихи процестер әсер ететін құндылықтармен және әлеуметтік нормалармен, конвенциялармен және әлеуметтік практикамен анықталатын әлеуметтік іс-қимыл нысаны ретінде зерттеледі. Дискурстық талдаудың теориясына ерекше назар аударып, одан әрі талдау әдістері анықталған. Тиісті қазақстандық медиалды практиканың авторының даму перспективалары көрсетілген.

G.G.Gizdatov

Post-modern in medial theory and practice

Kazakh University of International Relations and World Languages after Ablai Khan,
Almaty, Kazakhstan

The article presents modern leading mediological concepts and theories. Situation models are defined as the basis for the interpretation of the media text. A special place in this article is occupied by a review of relevant European studies of the medial space. This article also outlines the prospects for the study of Kazakhstani media criticism. The analysis scheme of the media discourse includes the following sequence of analysis of cultural codes in the media discourse. Collective identity is influenced by historical memory, expressed in the existing historical narrative. In turn, ideological concepts are correlated with collective identity, expressed in cultural practice. The Kazakhstan media discourse in the article is studied as a form of social action, always determined by values and social norms, conventions and social practice, always limited and influenced by power structures and historical processes. Further analysis techniques are also identified, with particular emphasis on the theory of critical discourse analysis. The prospects of the author's development of relevant Kazakhstani medial practice are outlined.

УДК 8.81-26

Э.З. Дулаева¹, Ф.З. Мамедова²

¹ к. ф. н., ст. преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: baglan_5_3@mail.ru

²к.ф.н., профессор, Университет иностранных языков и деловой карьеры, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: yaftima@mail.ru

АНТОНИМИЯ В ЯЗЫКЕ И РЕЧИ КАК ВАЖНЫЙ ПОКАЗАТЕЛЬ КОГНИТИВНОГО ПРОЦЕССА

В статье рассматриваются антонимические концепты в русском и арабском языках. Антонимия в языке и речи – важный показатель когнитивного процесса и его результата. Антонимы способствуют категоризации объектов мира в языке. Каждый член антонимической пары является знаком, отражающим определенные признаки концепта или весь концепт в целом. Проанализированный материал русского и арабского языков представления концептов ум и глупость убеждает в отсутствии равновесия. Более активны лексемы со значением глупость. В арабском интерпретационном поле концепта отсутствует метафора физического признака – тупой/острый.

Ключевые слова: концепт, антонимия, концептуальный анализ, лексема, язык.

ВВЕДЕНИЕ

Результатом познавательной деятельности человека является концептуализация, которая заключается в осмыслении информации и образовании отдельных концептуальных структур и концептуальной системы в целом. Каждый естественный язык по-своему членит мир. Членение мира – это способ его концептуализации. Концептуализация знания является процессом формирования когнитивной базы лексической и фразеологической семантики. Ее отражение в языке определяется посредством концептуального анализа. В предлагаемой методике исследования антонимов соединяется семантический анализ языкового/речевого с концептуальным. При исследовании антонимии наиболее значимым признается семантико-когнитивный подход, который позволяет соотнести семантику языка с концептосферой культуры, семантические процессы с когнитивными. Для этого важны методы анализа значения. Это прием компонентного анализа, с помощью которого выявляется основание для противопоставления. Он дает возможность обнаружить переменные составляющие, что приводит к варьированию языкового значения в речи.

Концептуальный анализ понимается как анализ слов, являющихся ключевыми для данного когнитивного пространства, данной культуры. Для него важна семантическая история слова. Исконное представление о концепте свидетельствует о его значимости для данного этноса или социума, а исконное содержание включено в национальное сознание и влияет на мировосприятие носителей языка. Но в изменяющихся условиях жизни языковая единица приобретает в речевом общении прагматические смыслы, для выявления которых привлекается широкий контекст: культурный, вербальный. В технике концептуального анализа существенным представляется не только описание, но и сопоставление исконного значения (внутренней формы), актуального значения и прагматики. А значит особый вес приобретает исследование лексического окружения ключевого слова, его сочетаемости. В разных стилях и жанрах речи ожидаются различные результаты.

Словообразовательные связи слова выводят на новое осмысление концепта. Немаловажное значение имеет интерпретация его представителями различных социальных групп. Все это определяет границы поля концепта [105, 26-27]. Оно организуется базисным первичным представлением об объекте действительности. Вокруг него объединяются все

элементы поля. Среди них непременно оказываются концепты, противопоставляемые друг другу на основе актуализируемой семантики. При этом необходимо учитывать, что содержание (восприятие) концептов различается у говорящего и слушающего. Если для говорящего последовательность актов выстраивается в виде процесса мышления – речевого процесса – высказывания, то для слушающего это обратная последовательность: высказывание – речевой процесс – мыслительный процесс.

Структура мира обнаруживается в противопоставлении его объектов. Поэтому антонимия в языке и речи – важный показатель когнитивного процесса и его результата.

В номинативном поле концепта мы различаем случаи универсального их обозначения и отражение смысла во фразеологических сочетаниях и поговорках. «С помощью антонимических знаков в языке происходят своеобразное выделение, разграничение и ограничение различного рода «континуумов», «семантических пространств» (температуры, цвета, времени, пространства, эстетической и этической оценки)» [30, с. 5]. Таким образом, антонимы способствуют категоризации объектов мира в языке. Каждый член антонимической пары является знаком, отражающим какие-то признаки концепта или весь концепт в целом. Но нерешенность вопроса об объеме концепта делает противоречивой интерпретацию, например, концепта «ум»: следует ли видеть один концепт «ум», включающий в себя противоположные понятия «ум» и «глупость», или есть два концепта – «ум» и «глупость»? Очевидно, что концепт и семантика не могут здесь строго разграничиваться.

Если лексические антонимы более или менее хорошо исследованы и их парадигмы определены, то фразеологические нуждаются в таком рассмотрении. Рассмотрение фразеологизмов с точки зрения отражения в них концептов ставит ряд вопросов: как соотносить ситуацию, отраженную во фразеологизме, с концептом? Может ли фразеологизм соотноситься с несколькими концептами? Переводит ли фразеологическая антонимия лексемы в иное семантическое поле? Необходимы параметры парадигматической организации ФЕ. Г.А.Багаутдинова отграничивает группу фразеологизмов по принципу «человек в языке». Данную группу она рассматривает в антропоцентрическом и аксиологическом аспектах. Соответственно антропоцентрические фразеологизмы исследуются в рамках культурного кода, а аксиологические представляют оценку.

Антропоцентрическая парадигма ФЕ включает в себя семь фразеотематических групп по достаточно убедительным критериям:

- 1) ощущения и восприятия;
- 2) память;
- 3) мышление;
- 4) воображение;
- 5) эмоции и чувства;
- 6) воля;
- 7) свойства личности.

Фразеотематическая группа выражает категорию мира, т.е. объединение концептов, релевантное для обыденного сознания. Внутри каждой фразеотематической группы есть фразеосемантические группы и подгруппы.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

При исследовании фразеологизмов в аксиологическом аспекте используется понятие аксиологической фразеологической диады, которая представляет собой единство двух блоков: 1) фразеологические единицы, семантика которых коррелирует с конвенциональными ценностями; 2) фразеологические единицы, семантика которых коррелирует с конвенциональными антиценностями [1, 4; 2, 132]. Понятие аксиологической фразеологической диады является универсальным: она может заполняться фразеологизмами

разных языков. Обращение к диаде позволяет рассматривать фразеологическую семантику как противопоставленную или не противопоставленную семантике другого фразеологизма. Данная методика перспективна для упорядочения классификации обобщенных смыслов фразеологических единиц, т.к. диада отражает позитивное и негативное содержание фразеологизмов.

Сами ценности/антиценности рассматриваются на различных уровнях: на физиологическом, материальном, социальном, духовном, нравственном, интеллектуальном, эмоциональном и др. Рассмотрим их подробнее.

Социальный уровень ценностей может быть представлен аксиологической диадой «труд, работа – отсутствие работы, безделье, лень, отдых». Приведем пример фразеосемантической группы «Отношение к труду», которая в классификации Г.А. Багаутдиновой отнесена к фразеотематической группе «Свойства личности».

Во фразеосемантической группе «Отношение к труду» представлены противоположные концепты «Труд. Работа – Отсутствие работы. Безделье. Лень. Отдых». Группа включает в себя такие фразеологизмы, как: 1) араб. عمل كالنحلة (*работает как пчелка*); غرق حتى أذنيه في العمل (*по уши погрузиться в работу*); حتى قصم ظهره (*спину ломать*); حتى انقطعت أنفاسه (*работать до последнего вздоха*); рус. *до седьмого пота, горит в руках, засучив рукава, живинка в деле, в одной упряжке, потом и кровью, как белка в колесе, не покладая рук, в поте лица*; 2) араб. نش الذباب (букв. *отгонять мух*); نام على أذنيه (*спать на ушах, ничего не делать*); يجلس مثل تنابله السلطان - (*сидеть как лентяи султана - люди в окружении султана, которые ничего не делали, а лишь давали советы*); рус. *бить баклуши, собак гонять, пальцем не шевельнуть, кипучий лентяй, сложа руки, лежать на боку, лодыря гонять*.

Различие во фразеологических единицах проявляют те лексемы для понимания которых нужны знания о данной культуре, соответствующие пресуппозиции. В приведенных примерах в представлении концепта «работа» соотносимыми являются только рус. *как белка в колесе* и араб. عمل كالنحلة (*работает как пчелка*); в представлении концепта «безделье» - русс. *собак гонять* и араб. نش الذباب (букв. *отгонять мух*). Это говорит о разнородности, большом расхождении в представлении данных концептов в русском и арабском языках. Экстенционал знаков, означающий родо-видовое определение, является общим, интенционалы существенно различаются, т.к. ассоциации продиктованы особенностями среды и культуры.

Отличными от русских сочетаний в арабской фразеологии являются ассоциации, с которыми связывается лень: *спать на ушах, сидеть, как люди султана*.

Применительно к русской коммуникации Е.О. Опарина говорит о существовании двух модусов внутри фрейма «лень». Первый формируется фразеологизмами тяжелая, тупая, дикая, беспробудная, чудовищная, губительная, неискоренимая лень. Такая лень нападает, сковывает, заедает, в нее впадают, погружаются, ее искореняют. В этом модусе, заключает исследователь, лень концептуализируется как агрессивная враждебная сила [3, 142]. Через образные значения она уподобляется сну, дурману, включается в семантический ряд смерти. Подобное осмысление данного концепта отмечено ранее: «В духовном мире, как и в мире вещественном, царит закон смерти, будет ли он называться инерцией, энтропией, привычкой, пассивностью или ленью» [3, 142].

Но в других контекстах лень сладкая, приятная, томная, беспечная. Данное значение закрепляется благодаря авторитету текста: «нас мало избранных, счастливых праздных», «сын лени вдохновенный» (А.С. Пушкин).

Что касается фрейма «работа», то осмысление его в разных культурах очень схоже. Дело в том, что концепт «труд, работа» наполняется конкретным и универсальным содержанием. Потому различий здесь немного. Но в русском языке оценка работы производится посредством метафоры рукава: *работать засучив рукава, работать спустя рукава*. Подобного не отмечаем в арабской фразеологии.

Другое дело лень. Контекст наделяет данный концепт негативным, нейтральным или позитивным содержанием. Диапазон его осмысления широкий.

Отличие также в том, что во фразеологическом словаре лексемы «работа», «труд» употребляются для обозначения других концептов: *брать на себя труд, с трудом ноги волочить, брать в работу; кому не лень* (в значении: всякий, кто хочет). Таким образом, сами лексемы в составе фразеологизмов участвуют в репрезентации других концептов.

Духовный уровень ценностей может быть представлен аксиологической диадой «добрый, щедрый – жадный, скупой». 1) Араб. *اليدين ميسوط* (букв. *простая рука*, т.е. *щедрый*), *أجود من حاتم* (*щедрее, чем Хатим* (*Хатим – имя собст. арабского поэта, который обладал великодушием и был очень щедрым*); *أبيض اليد* (букв. *белая рука*, т.е. *щедрый человек*); *يده مفتوحة* (букв. *его рука открытая, используют по отношению к щедрому человеку*); рус. *щедрой рукой, от щедрот своих*; 2) араб. *جمدت يده (كفه)* (букв. *рука его затвердела*, т.е. *он скуп*); *لا تسقط الخردلة من يده* (букв. *ни одно зернышко не упадет из его рук*, т.е. *большой скряга*; *كز اليدين* (букв. *сухость руки, по отношению к скупому*); *غُلَّت يده إلى عنقه* (букв. *у него рука привязана к шее*, т.е. *он скуп*); рус. *зимой снега не выпросишь, дать от жилетки рукава, от мертвого осла уши, он большой скряга*.

Интересно то, что значение щедрости или ее отсутствия в арабской фразеологии передается метафорой руки. В русском языке аналогом может служить сочетание «щедрая рука». Но для противоположного значения – жадности – она не используется. В русском языке концепт «жадность» передается значением «отдать ненужное»: *зимой снега не выпросишь, дать от жилетки рукава, от мертвого осла уши*. Лексема «щедрость» во «Фразеологическом словаре русского языка» под редакцией А.И.Молоткова содержится в двух фразеологических единицах: *щедрой рукой, от щедрот своих*. Лексема «добрый» употребляется в сочетаниях: *от доброго сердца, к добру, в добрый час, поминать добрым словом*.

Об этих характеристиках личности арабов Е.В.Кухарева пишет: «Неотъемлемыми качествами человека, которыми гордится любой араб и которые нашли отражение в арабских поговорках, являются щедрость и великодушие. Лексема, обозначающая эти понятия, несет в себе также значение «достоинство, благородство», а еще «честь, престиж».

Широта души и щедрость – качества, достойные похвалы, однако подчас они превращались в безудержное расточительство. И эту сторону жизни не обошли пословицы и поговорки. Кроме того, возвеличивая щедрость, арабы с доисламских времен порицают и жестоко высмеивают скупость, жадность, скарденность.

Щедрость и достоинство – священный для арабов долг, прежде всего, в гостеприимстве. Однако щедрые по натуре, арабы, тем не менее, справедливо считают, что радушие и гостеприимство не равнозначно бесконечному праву на него. О человеке, злоупотребляющем этим правом, будет складываться неблагоприятное мнение» [4, 16]. Человек щедрый пользуется почетом и уважением, память о нем может пережить его самого. Если человек щедр, ему можно простить любые недостатки. Гостеприимство рассматривается как проявление щедрости.

Скупость представляется как одно из самых порицаемых качеств, как отражение всех пороков. Арабское сознание отождествляет скупость и подлость, низость. Скупой – враг Аллаха.

Материальный уровень противоположного может быть представлен парой «богатство – бедность». Это универсальная оппозиция, но всегда имеет культурные коннотации. Именно здесь мы ожидаем больших расхождений.

Уровень «богатство – бедность» включает фразеологизмы: 1) араб. *ولد و في فمه ملعقة من الذهب* (букв. *не успел родиться, а во рту уже золотая ложка*); *عايش عيشة الملوك* (*живет королевской жизнью*, букв. *живет как король*); *عامر الجيب* (*с толстым карманом*); *وثق الله حزامه* (*всевышний укрепил его пояс* – *пояс, кушак*); рус. *денежный мешок, как сыр в масле кататься, бешеные деньги, делать бизнес, жениться на деньгах, грести деньги лопатой, денег куры не клюют, денег без счета, полная чаша, золотой телец*; 2) араб. *ليس له ثاغ ولا راع* (букв. *у него ни овцы, ни верблюда*); *يقاسي ضيق العيش* (*оказаться в нужде*), *هو أنظف من الصينية*

غسيله (он чище вымытого подноса); لا يملك شروى نقيير (у него нет даже бороzdки на косточке финика, т.е. у него нет ни гроша); рус. беден как Иов, голь перекатная, лаптем щи хлебать, кот заплакал, перебиваться с хлеба на квас, ветер свистит в карманах, как церковная мышь.

Различия в представленности рассматриваемых концептов объясняется теoцентрической направленностью арабского языкового сознания. Используются метафора цвета, символы богатства: *золотая ложка, толстый карман, королевская жизнь*. С другой стороны, бедность, отсутствие богатства сравнивается с чистым подносом. В русской фразеологии концепт представлен образно, когда сравнением передается значение количества денег или их отсутствие.

ВЫВОДЫ

Когнитивный подход к изучению языка дает возможность не только взглянуть на использование языка человеком, но и на то, как язык позволяет познать внешний мир сознанием человека. Если в системе языка фиксируются знаки для названия того, что пропускается через мозг в процессе познавательной деятельности, то в концептуальной картине мира происходит упорядочение представлений, систематизация опыта, с одной стороны, а с другой, культурное наслоение размывает знаковую, выстраивает ассоциативные сети. Если в знаке закреплено значение, то в концепте – знания, культурный опыт.

Для понимания когнитивного содержания антонимов последние классифицируются по семантическим сферам в соответствии с концептом. Таких семантических сфер можно выделить несколько. Самым общим противопоставлением в них будет: материальное – идеальное, относящееся к человеку – относящееся к среде. Внутри этих сфер можно выделить множество подсфер, если это соотнести с когнитивными признаками информационного и интерпретационного полей концепта. Сам оппозиционный принцип познания мира обосновывает присутствие антонимии.

Реализация релевантных для каждой культуры концептов рассмотрена на определенных уровнях.

Социальный уровень ценностей представлен аксиологической диадой «труд, работа – отсутствие работы, безделье, лень, отдых». Отличными от русских сочетаний в арабской фразеологии являются ассоциации, с которыми связываются труд и лень. В когнитивном сознании русских два модуля внутри фрейма «лень»: первый формируется фразеологизмами тяжелая, тупая, дикая, беспробудная, чудовищная, губительная, неискоренимая лень, второй – сладкая, приятная лень. В арабском сознании лень – это всегда негативное явление.

Концепты **труд – лень** реализованы в соотношении 3:2, маркирующих лексем нет.

Концепты **богатство – бедность** даны в соотношении 3:3, эксплицитно дана лексема беден в одном фразеологизме.

Концепты **труд-лень** реализованы в соотношении 9:6, слова труд, работа употреблены в 5 ФЕ, имплицитное представление отмечает в 3 случаях.

Концепты **богатство-бедность** даны в соотношении 14:12, эксплицитных способов нет, все ФЕ представлены имплицитно.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Багаутдинова Г.А. Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты. – Казань, 2007. – 44 с.

2 Багаутдинова Г.А. Аксиологическая лингвистика: языковая ценность языковых единиц и ценности, выражаемые языковыми единицами // III Международные Бодуэновские чтения «И.А.Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания» (Казань, 23-25 мая 2006 г.): труды и материалы: в 2 т. / Казан. гос. ун-т / Под общ. ред. К.Р.Галиуллина, Г.А.Николаева. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2006. – Т.2. – С.132-135.

3 Опарина Е.О. Лексические коллокации и их внутрифреймовые модусы// Фразеология в контексте культуры / Отв. ред. В.Н. Телия. – М., 1999. – С.139-143.

4 Кухарева Е.В. Лингвострановедческий словарь арабских паремий (с лексико-фразеологическими комментариями). – М.: МГИМО, 2007. – 277 с.

5 Фразеологический словарь русского языка. /Под ред. А.И. Молоткова. – М., 1968. – 543 с.

6 Фелицына В.П., Мокиенко В.М. Русские фразеологизмы. Лингвострановедческий словарь./ Под ред. Е.М. Верещагина, В.Г. Костомарова. – М., 1990. – 220 с.

7 Борисов В.М. Русско-арабский словарь / Под ред. В.М. Белкина. – М.: Сам Интернешнл, 1993. – 932 с.

8 Фавзи А.М., Шкляр В.Т. Учебный русско-арабский фразеологический словарь. – М.: Русский язык, 1989. – 534 с.

Э.З. Дулаева¹, Ф.З. Мамедова²

Антонимия тіл мен сөйлеудегі когнитивті процестің маңызды көрсеткіші ретінде

^{1,2} Аль-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Мақалада орыс және араб тілдеріндегі антонимикалық концептер қарастырылады. Антонимия тіл мен сөйлеудегі когнитивті үрдістің және оның нәтижесінің маңызды көрсеткіші болып табылады. Антонимдер әлем нысандарын тілде санаттауға ықпал етеді. Антонимикалық жұптың әрбір мүшесі концептінің танымалы бір белгілерін немесе тұтастай бүкіл концепті бейнелейтін белгі болып табылады. Орыс және араб тілдерінің талданған материалы ақыл концептілерді ұсыну және ақымақтық теңе-теңдіктің жоқтығына сендіреді: ақымақтық мәні бар лексемалар негұрлым белсенді. Концептінің араб интерпретациялық өрісінде физикалық белгі метафоры жоқ – тұйық/өткір.

E.Z. Dulayeva¹, F.Z. Mamedova²

Antonymy in language and speech as an important indicator of cognitive process

^{1,2} Al-Farabi Kazakh national university,
Almaty, Kazakhstan

The article considers antonymic concepts in the Russian and Arabic languages. Antonymy in language and speech is an important indicator of the cognitive process and its result. Antonyms contribute to the categorization of world objects in language. Each member of the antonymic pair is a sign reflecting certain features of the concept or the whole concept. The analyzed material of the Russian and Arabic language representations of the concepts of mind and stupidity convinces of the lack of balance: the lexemes with the meaning of stupidity are more active. In the Arabic interpretive field of the concept, there is no metaphor of the physical sign-blunt/sharp.

УДК 81`42

С.Ж. Ерғалиева¹, Қ.С. Ерғалиев²

¹аға оқытушы, С.Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: samal17.12@mail.ru

²ф.ғ.к., профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: ergaliev1976@mail.ru

САЯСИ ДИСКУРСТАҒЫ ИНТЕРНЕТ-ТҮСІНДІРМЕШІЛЕРДІҢ ТИПТЕРІ

Зерттеу пәні болып саяси мақалаларға білдірілген қазақстандық интернет-түсіндірмелердің мәтіндерінде ұсынылатын және лингвоперсоналогиялық аспектіде қарастырылатын мәтін сөзжасамының вариативті стратегиялары табылады. Зерттеу нысаны – саяси мақалаларға білдірілген қазақстандық интернет-түсіндірме мәтіндері. Зерттеуде ментальды-психологиялық тұрғыда тілдік ерекшеліктері көрініс беретін саяси мақалаларға білдірілген интернет-түсініктемелер негізінде қайта құрылатын тілдік тұлғаға көңіл бөлінеді. Зерделеу барысында дискурсивті әдіс, мәтін сөзжасамы және лингвоперсоналогиялық талдау әдістері, сипаттау әдісі қолданылды, сондай-ақ зерттеу формальды, мазмұндық және функционалдық тұрғыда қарастырылатын туынды мәтіндердің мәтін сөзжасамы талдау моделіне негізделді.

Клт сөздер: саяси интернет-түсіндірмелер, лингвоперсоналогия, мәтін сөзжасамы, тілдік тұлға, мәтіндік және персондық параметрлер, туынды мәтін.

КІРІСПЕ

Әлеумет дамуының қазіргі кезеңінде ақпараттық технологиясыз, әсіресе интернет-желісіз өмірді елестету мүмкін емес. Интернет адам қызметінің барлық салаларын қарқынды қамтуда. Ол қажетті ақпаратты алуға мүмкіндік беріп қана қоймай, тез әрі тиімді қарым-қатынас жасауға көмектеседі. Интернет-кеңістікте адам, сондай-ақ тұтас қоғам да қарым-қатынастың ауызша-жазбаша формаларының өзара іс-қимылы арқылы өзінің коммуникативтік қажеттіліктерін жүзеге асырады. Мұндай тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыруда чаттар, форумдар, блогтер, әлеуметтік желілер және т.б. пайдаланылады.

Интернет әлемі адамдардың виртуалды өмірін тудыратын ақпараттық технологиялар арқылы құрылады, онда тілдік тұлға коммуникативтік стратегиялар арқылы өзін-өзі таныстыра алады. И. Г. Сидорова интернет-дискурсты қарым-қатынас жағдайына бағытталған мәтін ретінде қарастыра отырып, Интернет арқылы қатысым үрдісіне қатысатын адамға (тілдік тұлға, интернет-тұлға) назар аударады [1, 30]. Адам іске асыратын интернет желісіндегі кез келген қарым-қатынас өз ерекшеліктері бар интернеттің қатысымдық жанрларында жүзеге асырылады.

Е. И. Горошко мен Е. А. Жигалина интернет-жанрлар мен гипержанрлар барын айтады. Интернет-коммуникацияның гипержанрларына сайттар, блогтер, әлеуметтік желілер, электрондық кітапханалар, ал интернет-жанрларға электрондық хат, форум, чат, хабарландыру тақталары, жарнамалық баннерлер, жылдам хабар алмасу бағдарламасы арқылы байланыс, виртуалды конференция, автордың посты немесе жазбасы, түсіндірмені жатқызады [2, 110-124]. Екіншісі біздің ғылыми қызығушылығымыздың нысаны болып табылады.

Қазіргі заманғы сөздіктердің бірі – «Үлкен энциклопедиялық online сөздікте»: «Түсіндірме (лат. commentarius – жазбалар – түсіндіру) - 1) кітаби түсіндірме (ескертпелер) – мәтінге түсініктеме, кітаптың ғылыми-анықтамалық аппаратының бөлігі; 2) бұқаралық ақпарат құралдары жүйесінде – өзекті қоғамдық-саяси оқиғалардың, құжаттардың және т.б. мағынасын түсіндіретін жедел талдау материалдарының бір түрі», – деген анықтама берілген [3].

Ғалым Е. В. Холодковская: «Интернет-түсіндірме – бұл мотивациялық нысанды бағалау мақсатын көздейтін пікірлер. Олар динамизммен, қысқа мерзімділігімен, экспрессивтілігімен ерекшеленеді», – деп тұжырым жасайды [4, 80]. В. А. Каменева пайымы бойынша «интернет-түсіндірмелерде экспрессивті және түсіндірме авторының мақаластимул мазмұнына қатынасын анық түсінуге мүмкіндік беретін бағалау лексикасы бар» [5, 16].

Интернет-түсіндірмелердің аталған белгілері саяси мақалалардың түсіндірмелеріне де тән. Олар түсіндірме білдірген мақала авторы – журналист анықтайтын тақырыптық белгі бойынша біріктіріледі. И.В.Савельеваның пікірінше, «интернет-түсіндірме қарапайым лингвосаясаттану зерттеу саласына сай келеді, өйткені саяси тақырыптармен сипатталады

және сонымен бірге тіл тасымалдаушылардың әдеттегі саяси санасын, олардың идеологиясын, дүниетанымын бейнелейді» [6, 44].

Мұның барлығы интернет-түсіндірмені одан әрі лингвистикалық талдау үшін маңызды дереккөз ретінде қарастыруға мүмкіндік тудырады. Дегенмен, белгілі бір оқиғаның ақпаратын қамтитын түсіндірме өздігінен пайда болмайды, ол бастапқы (негізгі) мәтінге байланысты және оны талдау негізгі мәтіннен тыс жүзеге асырылмайды.

Интернет-түсіндірмелер екінші (туынды) мәтін бола отырып, бастапқы мәтіннің сөзжасамдық әлеуетін жүзеге асырады. Бұл мәтіннің ішкі формасын, оның функционалдық бағытын өзгертуді көрсететін интернет-түсіндірмелерде мутациялық инновациялар бар екенін дәлелдейді. Алайда біз мәтінді тек сөзжасамдық аспектіде қарастыра алмаймыз, өйткені кез келген мәтіннің артында өз авторы, өз тілдік тұлғасы болады. Ю.Н.Карауловтың пайымынша, «тілді оның шегінен, шекарасынан шықпай, оның тудырушысына, тасымалдаушысына, пайдаланушысына, яғни адамға, нақты тілдік тұлғаға жүгінбестен тану мүмкін емес» [7, 7]. Сөзжасамдық-уәждемелік үдерістер нәтижесінде хабарлама жаңа форма мен мазмұнға ие бола отырып, қайта жүргізілетін ішкі сөйлесім арқылы өтеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Зерттемеде тілдік тұлға саяси мақалаларға білдірілген интернет-түсіндірмелер негізінде қайта құрылады. Оның тілдік қабілеті ментальды-психологиялық тұрғыдан көрінеді.

Зерттеу формальды, мазмұндық, функционалдық тұрғыда мәтінді зерделеуді болжайтын туынды (екінші) мәтіндердің мәтін сөзжасамы талдауының арнасында жүргізілді [8, 9, 10]. Шығарылған әдістеме саяси мақалаларға білдірілген қазақстандық интернет-түсіндірмелер мәтін сөзжасамының персондық және мәтіндік факторларын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында біздің тарапымыздан персондық және мәтіндік мәтін сөзжасамдарының бірқатар параметрлері анықталды:

- персондық сөйлеу туындысының негізгі параметрлері: ассоциативтік, эмоционалдық, қиялдау;

- мәтіндік мәтін сөзжасамының параметрлері: кілтті сөздер, мазмұн көшірмесі, форма көшірмесі.

Интернет-түсіндірмелер мәтін сөзжасамының әзірленген параметрлері саяси мақалаларға білдірілген интернет-түсіндірмелердің лингвоперсонологиялық әлеуетін анықтауға көмектесті. Деректер қазақстандық (nur.kz, today.kz) интернет-ресурстардан алынды.

Түсіндірмешінің (комментатордың) үйлесетін тактика түрлерін пайдалануы, олар іске асыратын стратегиялар мен тактикалардың жиынтығы сөйлеу портретінің негізіне алынуы мүмкін.

Түрлі стратегияларды жүзеге асыратын үш интернет-түсіндірмеші болады:

1) мәтін сөзжасамының **персондық** стратегиясы (ассоциативтілік, эмоционалдық, қиялдау тактикаларымен жүзеге асады);

2) мәтін сөзжасамының **мәтіндік** стратегиясы (кілтті сөздер, мазмұн көшірмесі, форма көшірмесі тактикаларымен жүзеге асады);

3) аталған екі стратегия.

Қазақстандық саяси интернет-сайттарда интернет-түсіндірмешілердің аталған типтерін қарастыру виртуалды тілдік тұлғаның инвариантты және вариантты ерекшеліктерін анықтауға және оларды лингвомәдени тұрғыда түсінуге мүмкіндік береді.

1. Мәтін сөзжасамының персондық стратегиясын ұстанатын түсіндірмеші

АдольфZzz есімді түсіндірмеші *Dixi*news.kz жаңалықтар порталында жарияланатын түрлі саяси мәтіндерді талқылауда белсенді виртуалды сұхбатқа қатысушы болып табылады. Түрлі мәтіндерге білдірілген түсіндірмелер қатарын талдайық.

«Нұрсұлтан Назарбаев Алматыда болған оқиғаны лаңкестік деп атады» сынды мәтінге білдірілген түсіндірмелер: *Да, называйте как хотите, гнилой стабильности конец!* Түсіндірмеші өз мәтінде болашаққа деген пессимистік сценарийді болжайды. Ол виртуалды сұхбатқа қатысушыға тисе сөйлеп, кейін болған саяси оқиғаның теріс салдары туралы өз болжамын жасайды. Мәтін қиялдау тактикасын қолдану арқылы пайда болған, болжалды нәтижелер туралы хабарлама эмоционалдық тактикасы арқылы ресімделген. Виртуалды тілдік тұлға мәтін сөзжасамын персондық стратегияның қиялдау мен эмоционалдық тактикаларын пайдалану арқылы жасаған.

АдольфZzz есімді тілдік тұлға «Теңге салымы – азаматтар жинақтарын сақтаудың ең үздік құралы» атты саяси мәтінге өз ойын білдіреді.

а) *Бред! Воровали, грабили народ и казну по полной. Когда дерьмо полезло оно же "кризис", заговорил и такое уже не в первый раз. «Бұндай бірінші рет емес»* деп түсіндірмеші бұл жағдайды өмірлік тәжірибеге сүйене отыра қиялмен толықтырады, саяси мәтінде айтылғанға күмән келтіре және өзінің үзілді-кесілді келіспейтіндігін көрсете отыра ол *халықтың* саяси соқырлығын, жеткілікті дамымағанын және қалыптаспағанын тікелей және батыл түрде мәлімдейді. Эмоционалды-экспрессивті бағалау жалпы лексиканы қолдану арқылы көрінеді.

АдольфZzz есімді түсіндірмеші қиялдау және эмоционалдық тактикаларды қолдана отыра интернет-түсіндірме мәтінін құрастырды. Бұл бастапқы мәтін мазмұнының бұрмалануына ықпал еткен, нәтижесінде мутациялық инновация болды.

б) *Наивные, сенат был в древнем Риме (РИМСКАЯ ИМПЕРИЯ) У них был огромный гос. опыт в управление. Здесь слово сенат неуместно. Не надо ждать ни чего хорошего от них!* Түсіндірмеші «сенат» деген кілтті сөзге назар аударып, оның тарихи мәнін ашып түсіндіреді, заманауи, қазіргі қолданыстағы басқару органы үшін мұндай атаудың орындылығына күмән келтіреді, өйткені қазіргі сенаттан өнімді жұмыс күту орынсыз екенін сендіреді. Түсіндірмеде мемлекеттік билік жұмысына теріс көзқарас білдірілген. «*Аңғал*» деген қолданыс виртуалды сұхбатқа қатысушылардың барлығына бағытталады, олар, түсіндірмеші пікірінше, жеткілікті тәжірибелі емес. Тілдік тұлға мәтінде сипатталған мәселеге өз көзқарасын көрсету және түсіндірмені жандандыру үшін қиялдау тактикасын қолданады.

Жүргізілген лингвистикалық талдау нәтижелері *АдольфZz* есімді тілдік тұлғаның портретін жасауға мүмкіндік береді: оған персондық стратегия (эмоционалдық, қиялдау тактикасы) арқылы мәтіндерді жасау, саяси мәселелерді шешуге өзіндік көзқарасты ашық көрсету тән. Бұл аталған тілдік тұлғаға турашылдық, ашушандық және экспрессивтілік тән екенін көрсетеді.

2. Мәтін сөзжасамының мәтіндік стратегиясын ұстанатын түсіндірмеші

DixiNews, Nur.kz жаңалықтар порталдарының саяси мәселелеріне ерекше қызығушылық танытатын, виртуалды коммуникацияның белсенді қатысушысы *Баха* атты тілдік тұлға білдірген түсініктемелерді талдайық.

«Назарбаев қару жасау үшін ғылымды пайдалануға тыйым салуды ұсынды» сынды саяси мәтінге көзқарас: *Правильно, науку не нужно использовать в целях создания атомного оружия. Да и вообще нужно отказаться всем от этого зла. Как сделал наш президент.*

Түсіндірме екіұшты оқылатындай етіп ресімделген. Интерпретацияның бірінші нұсқасы: тілдік тұлға қарудың жаңа түрлерін жасауды болдырмау туралы саяси оқиғаны түсіндіре отырып, мәтіннің жалпы идеясымен келіседі. Түсіндірме мәтінде бастапқы мәтіннен *ғылым, жасау, атомдық қару* сынды кілтті сөздер пайдаланылған. Кілтті сөздердің қолданылуы бастапқы мәтінмен формальды-семантикалық байланысты сақтауға мүмкіндік береді.

Интерпретацияның екінші нұсқасы: тілдік тұлға бастапқы мәтінде айтылған пікірге иронияны білдіреді. Бұл жағдайда бастапқы мәтінмен формальды-семантикалық арақатынаспен қоса мутациялық түрдегі инновацияға әкелетін функционалдық күрделендірулер жүзеге асады.

Қалай оқыса да комментатор түсіндірмеде саяси мәтіннің сөзжасамдық әлеуетін іске асыруға мүмкіндік беретін кілтті сөздер тактикасы арқылы өз мәтінін жасайды.

«ҚР Қорғаныс министрі әскерді даярлаудың басты бағыттарын белгіледі» сынды саяси мәтінге түсіндірме: *Я служил при ПКНШ (Жасузакове), и знаю, уверен, что этот человек все поставит на свои места! Горд за него!* Аталған мәтін түсіндірмешісі Қазақстан әскерінің жоғары жауынгерлік дайындығын қолдау қажеттілігі туралы мәтінді түсіндіреді. Ол «*В Министерстве обороны РК состоялось селекторное совещание с командным составом Вооруженных Сил под руководством главы оборонного ведомства генерал-полковника Сакена Жасузакова*» сынды бастапқы мәтіннің жекелей фрагментіне назар аударып, оның негізінде өз мәтінін жасайды.

Түсіндірмеші бастапқы мәтін авторының көзқарасын жақтайды, леп белгісін пайдалану арқылы оны эмоционалды тұрғыдан қолдайды, *Онымен мақтанамын!* деген сөздер арқылы мақұлдайды. Бұлар эмоционалды тактиканы көрсетеді.

«Назарбаев Бішкектегі (фото) ТМД мемлекет басшыларының "ерекше" саммитінде не туралы айтты» сынды саяси мәтінге түсіндірме: *В условиях кризиса странам СНГ надо тесно сотрудничать. Вести торговые отношения.* Мәтін сөзжасамның мәтіндік стратегиясы, яғни *ТМД, ынтымақтастық* сынды бастапқы мәтіндегі кілтті сөздер тактикасын қолдану арқылы жүзеге асырылған. Бұл саяси мәтін мен оның дериваты арасындағы формальды-семантикалық байланысты көрсетеді. Бастапқы мәтін жоғары құрылымдық деңгейде өзгеріске ұшырайды. Бұл модификациялық инновация пайда болды дегенді білдіреді. Түсіндірмеші мәтін сөзжасамы мәтіндік стратегиясының кілтті сөздер тактикасын пайдаланады.

Жүргізілген талдау *Баха* атты тілдік тұлғаның мәтіндік стратегиясы, дәлірек айтқанда, бастапқы мәтіннің сөзжасамдық әлеуетін көрсететін кілтті сөздер тактикасы арқылы интернет-түсіндірмелердің мәтіндерін өндіретінін көрсетті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген зерттеу нәтижелері қазақстандық интернет-түсіндірмелердің мәтіндік (объективті) және тіл тасымалдаушыларының тілдік қабілетінің әртүрлі сапасымен тікелей байланысты персондық (субъективті) сипаты бар деп тұжырымдауға мүмкіндік береді. Екінші (туынды) мәтіннің мазмұны, формасы және қызметінің параметрлерін топтастыруды негізге ала отырып, біз мәтін сөзжасамының персондық және мәтіндік стратегияларының ішінде мәтін сөзжасамы параметрлерін белгіледік. Персондық көрсеткіш ассоциативтілік, эмоционалды, қиялдау, ал мәтіндік көрсеткіш кілтті сөздер, мазмұн көшірмесі, форма көшірмесі параметрлері арқылы көрініс табады. Сонымен, мәтіндік және персондық сипаттағы тактиканың деректері саяси мақалаларға білдірілген қазақстандық интернет-түсіндірмелерге қатысты, алайда олардың сандық арақатынасы әртүрлі болып келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Сидорова И.Г. Коммуникативно-прагматические характеристики жанров персонального интернет-дискурса (сайт, блог, социальная сеть, комментарий): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Сидорова Ирина Геннадьевна; [Место защиты: Волгоградский государственный социально-педагогический университет]. – Волгоград, 2014. – 249 с.

2 Горошко, Е. И. Виртуальное Жанроведение: устоявшееся и спорное / Е. И. Горошко, Е. А. Жигалина // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер. «Филология. Социальные коммуникации». 2011. Т. 24 (63). № 1. Ч. 1. – С. 105-124.

3 Большой энциклопедический словарь онлайн, 2000. <http://www.onlinedics.ru/slovar/bes/k/kommentarij.html>

4 Холодковская Е. В. Особенности синтаксиса англоязычного интернет-комментария социальной сети Facebook // Вестник ВолГУ. 2014. №1. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-sintaksisa-angloyazychnogo-internet-kommentariya-sotsialnoy-seti-facebook> (дата обращения: 24.01.2017). – С. 79-83.

5 Каменева В. А. Интернет-комментарий к англоязычным статьям политической и культурной тематики. Коммуникативные цели // Политическая лингвистика. 2016. №1 (55). – С. 15-19.

6 Савельева И. В. Вариативность стратегий текстовосприятия и текстопорождения: лингвоперсоналогический аспект (на материале текстов политических интернет-комментариев): дис. ... канд. филол. наук; Кемеровский гос. ун-т. Кемерово, 2013. – 251 с.

7 Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. –М., 1987. –263 с.

8 Мельник Н. В. Деривация русского текста: Лингвистические и персоналогические аспекты. –М.: ЛЕНАНД, 2014. – 280 с.

9 Мельник Н. В. Дериватологическая интерпретация вторичных текстов разных типов // Вестник ЧелГУ. 2012. №13 (267). –С. 69-73.

10 Мельник Н. В. Дериватологическая и лингвоперсоналогическая интерпретация вторичного текста // Вестник КемГУ. 2010. №4. – С. 148-153.

С.Ж. Ергалиева¹, К.С. Ергалиев²

Типы интернет-комментаторов в политическом дискурсе

¹Павлодарский государственный университет им. С.Торайгырова,
г. Павлодар, Республика Казахстан,

²Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар, Республика Казахстан

Предметом исследования являются вариативные стратегии текстопорождения, представленные в текстах казахстанских интернет-комментариев к политическим статьям и рассматриваемые в лингвоперсоналогическом аспекте. Объект исследования – тексты казахстанских интернет-комментариев к политическим статьям. В нашем исследовании особое внимание уделяется языковой личности, реконструируемая на основе произведенных ею интернет-комментариев к политическим статьям, в которых проявляются ее языковые особенности в ментально-психологическом плане. При их изучении используются дискурсивные методы, метод текстодериватологического и лингвоперсоналогического анализа, описательный метод, также исследование базируется на модели текстодериватологического анализа производных текстов, которые рассматриваются в формальном, содержательном и функциональном планах.

S.Zh. Yergaliyeva¹, K.S. Yergaliyev²

Types of Internet-commentators in Political Discourse

¹S.Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan,

²Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, Kazakhstan

The subject of the study is the variational strategies of text generation, presented in the texts of Kazakhstani Internet commentaries to political articles and considered in the linguo-personological aspect. The object of the research is the texts of Kazakhstani Internet commentaries to political articles. In this study, special attention is paid to the virtual linguistic persona, reconstructed on the basis of their political Internet comments which manifest the linguistic abilities in the mental and psychological aspect. When studying them, we use discursive methods, the method of text-derivatological and linguo-personological analysis, and the descriptive method, and the research is based on the text-derivative analysis of derived texts, which are considered in the formal, content and functional plans.

УДК 81

Ж. Н. Жунусова¹, А.Т. Абдушукурова²

¹д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: zhanyl08@mail.ru

²магистрант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: asselabdushukurova@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНОГО ПОДЪЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Данная статья посвящена изучению одного из наиболее динамично развивающихся профессиональных подъязыков – подъязыка компьютерных технологий. Рассматривается появление новых лексических единиц в условиях компьютеризации и информатизации. В публикации анализируется появление компьютерного сленга. Данная разновидность является частью компьютерного подъязыка. Приводятся примеры способов образования компьютерных сленгов. Рассматриваются основные пути пополнения данного пласта лексики через заимствования из англоязычного лексикона.

Актуальность данной проблемы связана с растущей популярностью компьютерных видов коммуникации и с тем, что компьютерный подъязык является динамичной структурой и постоянно претерпевает изменения.

Ключевые слова: компьютерный подъязык, компьютерный сленг, компьютерная терминология, техницизмы, компьютеризация, информатизация, компьютерная лингвистика

ВВЕДЕНИЕ

Сложно назвать иную сферу человеческой деятельности, которая развивалась бы до такой степени динамично и стремительно, как компьютеризация. Действительность такова, что в нашу жизнь бурным темпом внедряются компьютерные, телекоммуникационные и цифровые аудио-, видеотехнологии, поэтому в язык входят многие связанные с ними слова. Наблюдается спонтанное внедрение большинства этих слов в русский и казахский языки, которые не сразу, а постепенно входят в литературный язык.

Веком научного прогресса и зарождения новых технологий по праву считается вторая половина XX столетия, когда национальные языки стали переживать значительные изменения на всех уровнях языковой системы. Особенно это заметно на лексическом уровне: пополнение лексики русского и казахского языков происходит за счет неологизмов, приходящих из разных сфер нашей жизни, но заметнее всего из компьютерной сферы. Также наблюдается обогащение словаря через процесс появления новых значений у старых слов.

Стремительное динамичное развитие компьютерных, телекоммуникационных и цифровых аудио-, видеотехнологий повлекло за собой появление соответствующей терминологии. Несколько десятилетий назад современная терминологическая система по вычислительной технике и программированию насчитывала около трех тысяч лексических единиц. Сегодня мы наблюдаем иную картину: нанотехнологии, в том числе, компьютерная, телекоммуникационная, оказали свое влияние на изменение и обогащение лексики, обогатили терминологическую систему разных языков.

Это повлияло на разговорную речь и на специальную лексику: компьютеры, гаджеты очень сильно повлияли на нашу жизнь и внедрились в нее. Вместе с положительными моментами наблюдаются и некоторые негативные стороны данного явления, так как многие новые слова засоряют нашу речь, делают ее непонятной для большинства, но этот факт неизбежен и закономерен. Значимые происходящие процессы в языковой системе и в целом

в современном обществе повысили интерес специалистов разных направлений. Так, в частности, лингвисты с большим научным интересом стали исследовать особенности современного компьютерного подъязыка, элементы которого чаще всего встречаются в телевизионных программах, на страницах журналов и газет, в обыденной речи.

Общеизвестно, что в настоящее время информационные технологии (далее – ИТ) бурно развиваются, охватывая все сферы жизнедеятельности человека, в том числе и образование [1, 561]. Изменения в сфере ИТ привнесли в языковую систему большое количество специализированной лексики – термины, разговорные слова, жаргонизмы. Их динамика, разнообразие и непрерывное обновление привлекает внимание многих ученых.

Инструментами информационных технологий являются технические, программные и информационные средства, персональные компьютеры, система связи и сетевое оборудование. Информационные и программные инструменты, которые зависят от технического оснащения, собирают и делают выборку, обрабатывают поступающую информацию. В современное информационное время нельзя представить нашу динамичную жизнь без информационных технологий, особенно, без компьютера.

В результате очень быстрого развития новых технологий главным и важным ресурсом государственного управления стала информация, даже появился новый термин – *информационное государство*. В Казахстане была принята государственная программа «Информационный Казахстан-2020», в которой освещены основные этапы для перехода к информационному обществу и определены ключевые направления (2013г.).

Общеизвестно, что каждая сфера, каждый подъязык имеют свою терминологию, которая играет важную роль в коммуникационном пространстве любого общества. Особое место среди терминосистем занимает компьютерная терминология, описание которой достаточно сложно, потому что она находится в процессе непрерывного изменения и пополнения.

Как известно, в настоящее время быстрыми темпами осуществляется компьютеризация всей сферы жизнедеятельности человеческого общества, которая затрагивает речевую и речетворческую деятельность человека, а также определенную часть лексической системы языка, которую включает терминологию разных отраслей. Компьютерная терминосистема – открытая и интенсивно развивающаяся система, так как компьютерный язык является искусственным образованием, он, проникая в наши языки, подвергается всесторонней адаптации.

К данному глобальному процессу современные языки пришли с разными возможностями: лидером в этом отношении стал английский язык, обслуживающий всю современную электронную связь. Другие языки либо заимствуют из английского языка вербальные компоненты, либо, основываясь на англоязычные модели, формируют свои языковые средства. Невозможно не отметить, что «лидерство» английского языка объясняется не какими-то исключительными чертами этого языка, а тем, что он представляет собой рабочий язык этой сферы.

Формирование терминосистемы каждого отдельного языка протекает трудно, о чем свидетельствуют поиски, которые происходят в рассматриваемых языках, особенно казахского. Стоит отметить, что большую роль в становлении казахской терминологии данной сферы играет русская компьютерная терминология: очень много терминов-калек из русского языка, которая, в свою очередь, пополняется до сегодняшнего дня английскими терминами.

Компьютерная терминология среди остальных терминосистем языка занимает одно из особых мест в лингвистическом отношении. Отличительной ее чертой можно назвать значительное количество заимствованной лексики.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Активизация процесса заимствования в разных языках привлекает внимание ученых, при этом следует отметить, что большое влияние оказывает заимствование из англо-американского языка. Статистика показывает, что интенсивное заимствование англицизмов и американизмов наблюдается во всех европейских языках. Англицизмы и их дериваты – существенный пласт лексических инноваций в русском языке (и не только) современного периода. Высокий функциональный статус англицизмов и их присутствие в русском языке последнего десятилетия показывает вновь возросший интерес лингвистов к проблеме заимствования (Крысин 1996; Максимова 1998; Шапошников 1997, 2004 и др.). Исследователей-лингвистов касаются разных аспектов данной проблемы: сущность заимствования, целесообразность, причины и разные виды заимствования, пути и способы проникновения иноязычных слов в язык-реципиент, классификация, освоение заимствующим языком.

Одной из версий функционирования англоязычных заимствований в русском языке является результат исторических связей русского и английского народов, а также доминирование английского языка в различных сферах международной жизни: экономической, компьютерной, культурной, спортивной и т.д. Англо-американская языковая экспансия в русский язык вызвана также «мировыми тенденциями к глобализации» [2, 12].

Процессы обогащения лексики за счет заимствований происходят не только в русском и казахском языках, но и во всех других современных языках, так как «в наш бурный век поток новых идей, вещей, информации, технологий требует быстрого названия предметов и явлений, заставляет вовлекать в язык уже имеющиеся иностранные названия, а не ожидать создания самобытных слов на русской почве» [3, 52].

Следует обратить внимание и на экстралингвистические причины языковых заимствований: исторические связи народов и наличие какого-либо уровня двуязычия, необходимость в наименовании нового предмета, новой дефиниции, нововведение нации в определенной сфере деятельности, привлекательность иноязычного слова по сравнению с исконным словом, экономия языковых средств, например, *курсор*, *интерфейс*, *модем*, *джойстик* и т.д. Но чрезмерное и неуместное применение иноязычных слов неприемлемо, и это не желательно при использовании любого слова.

По отношению к заимствованным словам можно наблюдать частое столкновение двух крайностей: с одной стороны, переизбыток речи иностранными словами и оборотами, с другой, неприятие их и желание использовать только коренное (исконное) слово данного языка.

Нет ни одного во всем мире языка, в лексике которого не было присутствия заимствованных слов. Прежде чем стать своим, родным, заимствованное слово должно адаптироваться, пройти на этом пути несколько этапов – от употребления иноязычного слова в тексте в его исконной орфографической (в устной речи – фонетической) и грамматической форме, без транслитерации и транскрипции, в качестве своеобразного вкрапления, например, *on line*, до утраты непривычности для носителя языка и употребления его на равных с другими словарными единицами родного языка (см. англ. *notebook*, *laptop* – *notebook* – *ов*, *laptop* – *ов*). К тому же, постепенно иноязычное слово-термин вносится в толковый словарь данного языка. Некоторые иноязычные слова-термины могут никогда стать действительностью другого языка, этому может быть преградой и его звуковой облик, например, слово *ноу-хау*.

На сегодняшний день английские слова вытесняют не только русские, но и слова других языков, заимствованные еще раньше и неплохо укоренившиеся в русском языке. Например: *сэндвич* вместо нем. *бутерброд*; *слоганы* вместо нем. *лозунги*; *хит* вместо нем. *шлягер*; *аниматор* вместо фр. *мультипликатор*; *дисплей* вместо фр. *экран* и др.). Данные слова в 90-е годы прошлого столетия были среди наиболее употребляемых заимствований. Также можно назвать слова: *дисплей*, *дисковод*, *дискета*, *клип*, *репринт*, *телефакс*, *файл*.

Заинтересованность многих исследователей привлекает профессиональный подъязык (technical language), представленный в известной классификации российским лингвистом В.Д. Бондалетовым. Видный ученый Ю.Д. Дешериев объясняет возникновение и стремительное развитие профессиональных подъязыков, в том числе и информационных, развитием науки и техники. Он предполагает, что в дальнейшем процесс выделения и обособления отдельных профессиональных подъязыков, углубление и совершенствование уже имеющихся будет продолжаться [4, 218]. Развитие в последние годы компьютерного подъязыка полностью подтверждает данный прогноз ученого.

Компьютерные термины, появившись сначала в профессиональной сфере (*драйвер, сайт, файл*), «быстро вышли за пределы профессиональной сферы и стали появляться в менее специализированных областях человеческой деятельности, например, в прессе, радио- и телепрограммах, в устной речи обычных носителей языка (*имидж, шоу, видео*)» [5, 44].

Стремительное вторжение компьютеров в нашу жизнь, повлекло столь стремительное появление и интернета, так называемой, всемирной паутины, что сделало компьютерные технологии более функциональными и повсеместными, чаще используемыми человеком. Широкое применение новых технологий во всех сферах жизни стало настолько привычным, что это начало влиять на языковые процессы, происходящие в лексической системе разных языков и повлекло появление целой системы терминов, используемых ранее только профессионалами. Такие термины носят название «техницизмы» и «профессионализмы».

На сегодняшний день техницизмы представляют собой достаточно богатую терминологическую систему, большинство из них, ранее известных только узким специалистам, стали использоваться в ежедневной жизни многих людей. Некоторые термины стали использоваться молодым поколением пользователей компьютерных технологий как сленговые выражения.

Компьютерный сленг как язык, присущий молодым людям, состоит из специфических слов, окказионализмов и техницизмов английского происхождения, так как компьютерные технологии зародились в англоязычных странах. В русском языке компьютерный сленг, в основном, это заимствования из английского языка. В связи с тем, что компьютерная сфера деятельности относится к динамично развивающимся, наблюдается регулярное пополнение словаря новыми лексическими единицами. В то же время наблюдается и обратный процесс: по причине быстрого устаревания компьютерных программ и систем, разнообразных гаджетов многие слова быстро уходят из употребления и исчезают.

Стоит отметить, что в русском языке техницизмы сами по себе составляют основную массу слов: *байт* (единица измерения информации); *винчестер* (жесткий диск); *дискета* (носитель информации, гибкая пластинка); *дисковод* (устройство для чтения информации с дискеты); *дисплей* (то же, что и монитор); *картридж* (сменная кассета); *курсор* (значок на экране монитора, управляемый «мышью»); *принтер* (устройство для печати); *процессор* (центральная часть ЭВМ, его сердце); *сканер* (устройство для ввода текстовой и графической информации); *стример* (устройство резервного копирования) и мн. др. [6, 67].

На базе профессионального языка создается сленг, создатели которого проявляют максимум изобретательности, соединяя английские и русские корни на основе словообразовательных моделей, так происходит преобразование международных терминов. Например: *клава* (клавиатура); *топтать клаву* (вводить данные с клавиатуры); *Айболит* (программа антивирус Aidstest); *Астма* (язык программирования Assembler); *баг* (англ, bug – жучок, вирус; ошибка, сбой в программе); *батоны* (кнопки); *блинковать* (англ, blink – мерцание; мигать); *быкапить* (англ, buck up – дублирование; делать копию); *грохнуть* (стереть); *доктор Айболит* (антивирусная программа); *дуны* (англ, double – дублет; повторы); *Карлсон* (вентилятор); *квотить* (цитировать); *клоки* (англ, clock – час; часы); *коробок* (сам компьютер); *ламмер* («чайник», неумелый пользователь); *полировать глюки* (отлаживать программу); *хакер* (компьютерный взломщик); *смайлики* (англ, smile – улыбка), которые обозначают всю совокупность «невербальной части» письменной коммуникации.

В настоящее время словарь компьютерного сленга включает в себя большое количество слов и новообразований, который постоянно пополняется, так как ни в одной отрасли не наблюдается такого стремительного роста, как в компьютерной индустрии. Сюда можно отнести целую группу жаргонных слов, которые характеризуют поведение и уровень пользователя компьютерными технологиями, например различные сленговые именованья пользователей: *user* – обычный пользователь; *lamer* – новичок; *programmer*, *softy*, *sys-frog*, *system jock* – программист; *hacker*, *guru*, *wizard*, *superuser* – хакер, профессионал.

На просторах интернета можно найти 12 самых распространенных компьютерных сленговых слов: *admin* – администратор, человек который администрирует компьютеры в организации; *app* – компьютерное приложение; *blog* – онлайн дневник, журнал с возможностью оставлять комментарии; *egosurf* – поиск чьего-либо имени в Интернете; *to flame* – отправлять оскорбительные сообщения на форумах или досках сообщений; *geek* – эксперт в технологиях ай-ти; *glitch* – дефект или недоработка в программном обеспечении («глюк»); *meatspace* – термин, который используется молодыми интернет-пользователями для обозначения физического мира, в отличии от виртуального (киберпространства); *on the blink* – что-либо неработающее, вышедшее из строя; *troll* – так называют того, кто оставляет провокационные сообщения на форумах или досках сообщений (это также может быть глаголом, обозначающим и сам данный процесс); *up time* – время работы операционной системы с момента загрузки; *virus* – вредоносное компьютерное программное обеспечение, обладающее способностью самораспространяться на другие компьютеры.

Каждому сленгу характерна экспрессивность, эмоциональность, яркость, образность и выразительность, можно наблюдать и юмористический оттенок сленга, который чаще всего выражает отношение к объекту, указывая на его характеристики, особенность или является одним из свойств. Например: *искалка* – поисковая система (яндекс, гугл); *червь* – разновидность компьютерного вируса; *болванка или блин* – пустой диск; *бродилка* – браузер.

Некоторые слова могут заменяться сленговыми из-за сходства по произношению с другими словами, например: *бук* – ноутбук; *Барсик, Васик* – язык программирования Basic; *дрова* – драйвера; *мыло* – похоже на англ. Mail; *Емеля* – электронная почта от русского прочтения английского слова e-mail, мыло [7]. Стоит отметить, что использование терминологии и компьютерного сленга в интернете стало необходимым и модным явлением.

Компьютерный сленг в русском языке – это явление относительно новое. Однако, несмотря на новизну это утвердившаяся система, имеющая свои законы, лексико-семантические отношения и постоянно растущий словарный запас, пополняющийся за счёт образования или заимствования слов и новообразований.

Большинство сленгизмов эмоционально окрашены и понятны людям, чья деятельность непосредственно связана с компьютерными технологиями. Широкое распространение компьютерного сленга среди всё большего числа носителей русского языка обуславливается стремительным внедрением информационных технологий в жизнь современного общества, а также тем, что в литературном русском языке зачастую отсутствуют необходимые слова для обозначения тех или иных компьютерных реалий.

Исходя из всего вышесказанного можно сказать, что сленг в русском языке является своеобразной «отдушиной», облегчающий процесс общения и наименования в ситуации стремительного развития компьютеров, когда язык пытается угнаться за новыми технологиями. Русский язык вне всяких сомнений находится под непосредственным влиянием английского языка, и этот процесс будет продолжаться, так как будет появляться новое в области компьютерных технологий. В основном, в большинстве случаев компьютерный сленг представляет собой английские заимствования или фонетические ассоциации, случаи перевода встречаются реже в русском языке, да и то благодаря бурной фантазии компьютерщиков. К привлечению иностранных слов в родной язык всегда следует относиться внимательно, а тем более, когда этот процесс имеет такую скорость [8, 156].

Значительно меньше таких образований наблюдается в казахском языке и объясняется тем, что интернет-язык пока не достиг такого же развития как русский, поэтому еще нет нужды в создании собственного компьютерного сленга, но это дело времени. Ведь известно и не вызывает сомнения то, что «...язык никогда не существует вне общества, ибо язык – это семиологическое явление», «...вне категории времени языковая реальность неполна...» (Соссюр, 1999).

ВЫВОДЫ

Таким образом, существование компьютерного сленга позволяет говорить специалистам на одном понятном языке, чувствовать себя частью одного общества, понимать друг друга в профессионально значимых ситуациях. И самое главное, это отличный способ коммуникации не только в технической среде, но и в любом поликультурном и полиязычном современном обществе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Денико Р.В., Щитова О.Г. Изучение терминологии в новейшем аспекте интернационализации высшего образования [Электронный ресурс] // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, 2015. № 5-4. – 561 с.
- 2 Тимачев П.В. Семантические процессы при заимствовании экономических терминопонятий / П.В.Тимачев // Материалы II Международного конгресса исследователей русского языка, 18-21 марта 2004 г. «Русский язык: исторические судьбы и современность». – М., 2004. – 12 с.
- 3 Могилев А.В., Пак Н.И., Хеннер Е.К. Информатика: учебное пособие для студентов педагогических вузов. – Москва: Academia, 1999. – 52 с.
- 4 Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. К основам общей теории – М.: Наука, 1977. – 128 с.
- 5 Крысин Л.П. Русский язык сегодня. – М., 2000. – 44 с.
- 6 Комлев Н.Г. Словарь новых иностранных слов: (с переводом, этимологией, толкованием). – М., 1995. – 67 с.
- 7 Компьютерный сленг <https://www.englishdom.com/blog/sleng-kompyuternyj-sleng/> (дата обращения 18.10.2019)
- 8 Смирнова А.Н. Компьютерный сленг: его передача и значимость в современном языковом пространстве// Вестник гуманитарного факультета ИГХТУ. Вып.2. – Иваново, 2007. – 156 с.

Ж.Н. Жүнісова¹, Ә.Т. Абдушукурова²

Заманауи лингвистикалық ғылымда компьютерлік тілді қалыптастыру

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

Берілген мақала қарқынды түрде дамып келе жатқан кәсіби тілдердің бірі – компьютерлік технологиялар тілін зерттеуге арналған. Компьютерлендіру және ақпараттандыру заманында жаңа лексикалық бірліктердің пайда болуы қарастырылады. Мақалада компьютерлік тілдің бір саласы болып табылатын компьютерлік сленгтің пайда болуы сарапталады. Компьютерлік сленгтерді қалыптастыру әдістерінің мысалдары келтірілген, сонымен қатар ағылшын тіліндегі лексикадан қарыз алу арқылы берілген сөздік қабатын толықтырудың негізгі жолдары қарастырылған.

Бұл мәселенің өзектілігі байланыстың компьютерлік түрлерінің өсіп келе жатқан танымалдылығымен және компьютердің қосалқы тілі динамикалық құрылым болып табылуы, үнемі өзгерістерге ұшырап отыруымен байланысты.

Түйін сөздер: компьютерлік тіл, компьютерлік сленг, компьютерлік терминология, техницизм, компьютерлендіру, ақпараттандыру, компьютерлік лингвистика.

Zh. N. Zhunussova¹, A.T. Abdushukurova²**Formation of computer sublanguage in modern linguistic science**^{1,2}L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

This article is devoted to the study of one of the most dynamically developing professional sublanguages – sublanguage of computer technologies. The emergence of new lexical units in the conditions of computerization and Informatization is considered. The publication analyzes the emergence of computer slang, which is part of the computer sublanguage. Examples of methods for the formation of computer slangs are given, and the main ways of replenishing a given vocabulary layer through borrowing from an English-language lexicon are also considered.

The relevance of this problem is associated with the growing popularity of computer types of communication and the fact that the computer sublanguage is a dynamic structure and is constantly undergoing changes

ӘОЖ 800.8

И.С.Каирбекова¹, О.А.Жумагулова²

¹ г.ғ.м., аға оқытушы, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: kairbekova_1966@mail.ru

² ф.ғ.к., доцент, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: J_Omirgul_A@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ МӘДЕНИ КОДЫ: ЖЫЛҚЫ НЕГІЗДІ ЗООМОРФТЫ МЕТАФОРЛАР

Мақалада қазақ тілінің мәдени коды қарастырылады. Қазақ халқының тұрмысына негізделген зооморфты мәдени коды «жылқы» негіз сөзінің метафорлануы арқылы талданады. Тіл білімінде мәдени код лингвомәдениеттану бағытында зерттеліп, метафоралық кодталудың ұлттық-мәдени ерекшелігі, бейнелі ассоциацияларға негізделген стереотиптері анықталады. Тіліміздегі зооморфты мәдени кодтың қалыптасу тетіктерін саралауда бейнелі атаулар халқымыздың тұтас мәдени пресуппозиция аясында ашылады. Метафоралану уәжі халқымыздың өмірі мен шаруашылығы, салт-дәстүрі мен тарихы туралы білім жиынтығына сүйеніп талданады. Қазіргі қазақ тіліндегі «жылқы» негізді зооморфты метафоралар адамның қоғаммен, табиғатпен қарым-қатынасын бейнелейді. Бұл бейнелі сөздердің қалыптасуына қазақ халқының танымындағы төрт түліктің орны, оның пайдасы мен зияны, қасиеті мен құдыреті әсер етіп, 103 зооморфты бірліктердің қалыптасуына уәж болғаны сараланды.

Кілт сөздер: лингвомәдениеттану, мәдени код, метафоралану, зооморфтар, зооним, метафоралық кодтану, қазақ тілінің бейнелі жүйесі.

КІРІСПЕ

Болмысты тану барысында белгілі бір мәдени кеңістікте жұмсалған тілдік бірліктер екіншілік атау қызметін атқарады. Мәдени мәнге ие болып, мәдени таңба ретінде танылады. Лингвомәдениеттану бағытындағы ғылыми зерттеулерде метафоралық кодталудың ұлттық-мәдени ерекшелігін, бейнелі ассоциацияларға негізделген стереотиптерін анықтау, олардың

ұлттық құндылықтарға қатысын зерттеу өзекті мәселе болып табылады. Тіліміздегі мәдени кодтың қалыптасу тетіктерін, бейнелі атауларды, халқымыздың тұтас мәдени пресуппозиция аясында өмірі мен шаруашылығы, салт-дәстүрі мен тарихы туралы білім жиынтығына сүйеніп зерделейміз. Қазақ тілінде мәдени мәнді жеткізуші сөздер – тарихи тұрғыда қалыптасқан қазақ тілінің мәдени кодтарының экспоненттері болатын тіліміздегі бейнелі сөздер. Біздің мақаламызда қазақ тілінің бейнелі жүйесіндегі көшпенділік тіршілік пен мал шаруашылығына негізделген зооморфты мәдени кодтар сараланады.

Жалпы тіл білімінде жан-жануарлардың атауларын, сөзжасамдық әлеуетін, танымдық мазмұнын зерттеуге арналған ғылыми еңбектер баршылық. Алайда, бұл мәселенің өзектілігін ғылыми ортада терминдердің жарыса қолданылып жүруі, олардың нақтыланбауы дәлел бола алады. Бұл ретте, жан-жануарларды атау үшін «зоосемизм» терминін Л.А.Кипрянова ұсынады. Зоонимдер жануарлардың атын білдіретін сөздер [1, 48]. Зоосемизм терминін тілші Л.А.Кипрянова былайша анықтайды: «зоосемия – құрамына кіретін лексемалардың ауыспалы мағынада қолданылуға бейімділігі айқын байқалатын ата-тектік қауымдастық. Ауыспалы мағынада эмоциялық және бейнелі мәнде жұмсалып, күнделікті тілдік қарым-қатынаста кеңінен қолданылса, әдебиетте идиомалық мағынаны білдіреді» [2, 14]. Жануарлар атауының бейнелі сөздерге негіз болуып, метафораланып, мәдени код ретінде қалыптасуын орыс тіл білімінде Е.М.Брославская, Н.Б.Романова, Е.А.Гутман, О.А.Рыжкина, О.А.Солодкин зерттесе, қазақ тіл білімінде С.К.Сансызбаева, Р.Қ.Смағұлова, М.Т.Жұбанышқызы қарастырды.

Қазақ тіліндегі зооморфты жан-жануарлар атауларына байланысты зерттеулер ХХ ғасырдың 50 жылдары басталды. Төрт түлік атауларының тілімізде тұрақты тіркестерді қалыптастыру әлеуетін, қазақ тілінің бейнелі жүйесінде зооморфты фразеологизмдердің алатын орнын ғалым Т.Қоңыровтың «Қазақ тілінің тұрақты теңеулер сөздігі» еңбегінен көреміз [3]. Қазіргі қазақ тілінде зоонимдер негізінде қалыптасқан метафораларды зерттеуге арналған жеке еңбек жоқ. Ғалымдар С.К.Сансызбаева, Р.Қ.Смағұлова, М.Т.Жұбанышқызы зооморфтарды салғастырмалы аспектіде қарастырған.

Төрт түлік мал көшпелі қазақ халқының тіршілігінде ерекше орын алады. Мал жесе тамағы, ішсе сусыны, кесе киімі, мінсе көлігі, ауырса емі, жыл он екі ай отыратын үйі болды. «Демінен басқасының бәрі пайдалы» төрт түліктің күнделікті тұрмыста атқаратын рөлі, қолданылатын орындары өте көп.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ халқының тұрмысындағы төрт түліктің маңыздылығын ғалым, этнолингвист, мәдениеттанушы Қ.Әбдуали былай тұжырымдайды: «Қазақ халқы малды сүйіншіге, құн төлеуге, айып-пұлға, қалың малға, тасаттыққа, қалжаға, бата оқырға, өлікті жерлеуге, той өткізуге, ауруды көшіруге, спорттық ойындарға, құдайы садақаға (құрбандыққа), сыйлыққа, асқа, емдеуге, ауа райын болжауға, көшіп-қонуға, жүк тасымалдауға, күш-көлік ретінде, бал ашуға, уақыт пен кеңістікті өлшеуге, нысандарды салыстыруға, кеңістікті игеруге, табиғаттың тепе-теңдігін сақтауға, жас ұрпаққа тәрбие беруге т.б. жағдайларға пайдаланған» [4, 196]. Демек, қазақ халқының материалдық және рухани мәдениетін төрт түліктің қатысынсыз зерделеу мүмкін емес. Қиын көшпенді тіршілікте қазақ халқының тұрмысында ерекше маңызды болып, халық дүниетанымындағы құндылықтардың бірі ретінде төрт түлік атауларының қазақ тілінің сөздік қорында орнығып, сөздік құрамды байытып, бейнелілік жүйесін қалыптастыруда молынан қолданылады. Мұндай тұжырым жасауға жинақталған тілдік деректерді лингвомәдени тұрғыдан саралау нәтижелері негіз болды. Сөзіміз дәлелді болу үшін төрт түлік атауларын зерделейік.

Қазақ халқының өте қастерлеп өсіретін төрт түлігінің ең қасиеті әрі қадірлісінің бірі – *жылқы*.

Жылқы (ат) – тақ тұяқты ірі қара, төрт түлік малдың бірі.

Қазақ халқының дүниетанымында *жылқы* – жылдамдық пен еркіндіктің (жылқы желден жаралған) сән-салтанат пен байлық, тектіліктің символы. *Жылқыны* жасына қарай *құлын, жабағы, тай, құнан, байтал, дөнен, бесті, бие, ат, сәуірік (сүйрік), айғыр деп* атайды. Ал жүйріктігі мен басқа да қасиетіне қарай *жорға, су жорға, жүйрік, тұлпар, қазанат, сәйгүлік, дүлдүл, арғымақ деп* бөледі. Қазақ халқы *жылқыны* аса қадірлеп, үлкен ас-тойларда жарысқа қосып, бас бәйгесіне мол дүние берген. Қадірлі ер-азаматқа жасалатын ең үлкен сый – ат мінгізіп, шапан жабу. Төрт түліктің бар қасиетін таныған дана халқымыз *жылқы өнімдерін* емшілікте де пайдаланған. Сынықшылар адамның сынған сүйектерін жылқы майымен сылап отырып, орнына салу үшін қолданған.

Жылқы (ат) – қазақ халқының дүниетанымында төрт түліктің ішіндегі мифологияланған жануарлардың бірі. Жылқы түлігіне амбиваленттілік тән. Оның аруақтық культке қатыстылығы туралы түсінік – көне заманнан келе жатқан наным-сенім. Ең байырғы таным ретіндегі дүниені жаратушы Күннің жылқыны жаратуы туралы мифологиялық түсініктің мазмұны халық ауыз әдебиеті арқылы біздің заманымызға жеткен. Ол «Түйені көрсе жылқы неге қалтырайды» деген ертегіде баяндалады [5,172].

Ертедегі адамдардың танымы бойынша, жаудың құтын қашырған батырдың жорықтағы сенімді серігін, жүйрік тұлпарын, жас батырға сыйға тарту арқылы оның бойындағы батырлық қасиеттер жаңа батырға ауысады деген түсінік те орын алған, «Ер қанаты – ат» деп жүйрік атты батырдың сенімді серігі ретінде бірге жерлеуі [6, 114-116], жылқы түлігінің халық танымындағы тағы бір ерекшелігі – оның тылысым әлеммен байланысы. Халық танымында жылқы адамды о дүниеге жеткізуші көлік ретінде танылады. Бұл туралы деректі де біз халқымызбен бірге жасасып келе жатқан ауыз әдебиеті үлгілерінен кездестіреміз. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісіндегі батырдың Шалқұйрықпен жер астына түсуі баяндалады. Жылқының көріпкел, болашақты болжау қасиеті бар жануар ретіндегі сипатын «Керқұла атты Кендебай», «Ер Төстік» ертегілерінен танимыз. Ал «Ер Төстік», «Әлібек батыр», «Еркемайдар» ертегілерінде *жылқы* «киелі», «өте таза» хайуан ретінде суреттеліп, жаһанды кезіп жүрген пәле-жала иесі – ібіліс, жын-шайтаннан, жәдігөй сияқты қаскөйлердің лаңы мен өлімнен тек жылқы ғана құтқара алады деген түсініктен мәлімет береді. Ал «Атқа міндің – «ажалға» міндің», «Ат жалында ажал тұрады» мақал-мәтелдердің тууына да халықтың мифтік дүниетанымы әсер еткен. Осындай мифологиялық таным мазмұнына сәйкес жылқы бейнесіне тән стереотиптер қалыптасқан.

Қазіргі қазақ тілінде *жылқы* зоонимі 4 түрлі зооморфты метафораға негіз болатынын байқаймыз:

1) адамның физиологиялық ерекшелігін сипаттау үшін қолданылады. – Қара сұр, *ат жақты*, үлкен сұр көзді: – Адамға тесіле қарайтын үлкен сұрғылт көзді, *ат жақты*, ақсұр жігіттің топ жылқының ішіндегі ақалтеке, арғымағындай, бойшаң келген дене бітіміне қарағанда, оны он төрт – он бес жастарда деу қиын еді (І.Есенберлин. Көшпенділер). – *Ат жақты*, көк көзді, ақ сары адам (І.Есенберлин. Көшпенділер). – Бұл ұзын бойлы, қапсағай денелі, *ат жақты*, шоқша сақалды, қошқар тұмсық, еңселі кісі еді (І.Есенеберлин. Көшпенділер). Келтірілген тілдік деректерден қазіргі қазақ тілінде бет әлпеті сопақша келген адамды *ат жақты* деп суреттейтінін байқаймыз. Бұл зооморфты бейненің қалыптасуына жылқы малының жақ сүйегінің ерекшелігі себеп болып, уәждік белгі ретінде жаңа бейнелі сөзді тудыруға негіз болған.

2) адамның психологиялық ерекшелігін сипаттау үшін қолданылады (*жылқы мінезді, жылқыша – жылқыға ұқсап, жылқы сияқтанып*): – Тыпаңның сөзі едәуір әсерлі болғаны ғой, Балташ жүген көрмеген бас асау *жылқыша* басын жұлқып тастап, қабағын

түйіп, сөз сұрап, өршіп отыра алмады (Ж.Аймауытов. Ақбілек).

3) ерекше жақсы көргенде эмоцияны жеткізу құралы ретінде қолданылады (құлын, құлыншақ – баланы еркелету үшін айтылады): –Ескендір, бері келші! – деп тағы шақырып алып: –*Құлыным-ау!* – деп бауырына қысып, құшырланып тағы сүйді (Ж.Аймауытов.

Ақбілек). Аяулы анаға, тіпті күнәсі болған күнде де, сол баланы өмірге әкелген, «құлыным» деп түн ұйқысын төрт бөліп аялай сүйген сорлы анаға, дәл мұндай сұмдық жазаны Ақсақ Темір қалай шығарған? Көреген деген атақты оған неге берген? (І.Есенберлин. Көшпенділер).

4) қашықтық өлшемін анықтау мақсатында: Дарияның сол жағында *ат шаптырымдай жерде* Ақсақ Темір уақытында салынған Қаңғыт руының дихасы – Маңғыт, одан әрі бір күндік жерде Үргеніш шаһары жатқан (І.Есенберлин. Көшпенділер).

Жылқы (ат) зоонимі қазақ тілінде бейнелі мағынадағы көптеген тұрақты тіркестердің қалыптасуына негіз болып, тұрақты зооморфты бейнелерді тудырады. *Ат басына күн туды* деген зооморфты бейне *қиыншылық туып, сыналар мезгілді* сипаттайтын қыншылық кезді, ел басына күн туған заманның бейнесін білдіреді: – *Ат басына күн туса*, Көксімдегі күй болар. Көңіл азып, тон тозса, Берген көйлек кез болар (Шортанбай ақын).

Ат құлағында ойнайды деген зооморфты бейне пысық, икемді, жеңіл адамның бейнесін сипаттайды: – Менің қызым бар, өздеріңдей оқыған бала. Бірақ ... сен сияқты ер үстінде отыра алмайды емес, тіпті *аттың құлағында ойнайды*, асауды үйретеді (Ж.Жұмақанов). Бірақ бала жасынан *ат құлағында ойнап* өскен, ал ер жете бастағаннан-ақ сойыл соғып, садақ атуды өнер көрген қазақтың жау жүрек жігіттері қойсын ба, құмырысқадай қаптап: «Ақжол!», «Уайс!», «Жауқашар!», «Бахтиярлап!» ат қойғанда, алғашқы қарқынында-ақ Бахтияр сұлтанның алдыңғы шебін күл-талқан етті (І.Есенберлин. Көшпенділер).

Ат кекілін [құйрығын] кесісті [кесті, үзді, кесе айырылысты] деген зооморфты бейне адамдардың бірін-бірі көрместей кетісуін, араздасуын, мүлде безінуін білдіреді. Қазақтың көшпенді тіршілігінде бұл зооморфты бейне *құныкер (кісі өлтірген) жақ пен құн талап етуші (кісі өлген) жақтың ешбір бітімге, тоқтамға келе алмауы* мазмұнын тудырған. Мысалы, Жәнібек пен Керейдің және оларға ерген рулардың ішіне қан қатқанына, ашу, араздықтың оңайшылықпен тарқай қоймайтынына анық көзі жеткенімен, олар өзінен бүйтіп *ат құйрығын кесісіп*, мүлде бөлініп кетер деп ойламаған (І.Есенберлин. Көшпенділер). Новгород князьдары Александр мен Андрей Күйіктен *ат құйрығын шорт кесіп* бөлінеді де, Батумен бітімге келеді (І.Есенберлин. Көшпенділер).

Ат шаптырды деген зооморфты бейне қазақтың кең байтақ даласында, барар жерге көлік ретінде ат пайдаланған ата-бабаларымыз *хабаршы жұмсады, кісі жіберді* мағынасында жұмсалады. – Ойламаған оқиғадан шошып кеткен Ақжол серіктері дереу қалың Арғынға *ат шаптырды* (І.Есенберлин. Көшпенділер). Исан-Бұғы Жәнібек пен Керейдің алдынан *ат шаптырды*. Ақ Орда хандарының ұрпақтарын, олармен бірге келген қазақтың басты руларының игі жақсыларын құшағын жайып қарсы алды (І.Есенберлин. Көшпенділер).

Атқа қонды [мінді] деген зооморфты бейне *жолға шықты, белгілі бір бағытта атпен жүру* мәніндегі іс-әрекет мағынасында қолданылады: Ел билеген дәрежесіне қарамай, қасына сенімді он нөкерін ертіп өзі жай адамша киініп, *атқа қонды* (І.Есенберлин. Көшпенділер).

Әбілқайыр әскеріне хабар бермек боп *атқа қонды*. Біз ерейік деген серіктерді ертпеді (І.Есенберлин.Көшпенділер).

Ат шаптырымдай жер деген зооморфты бейне *алыс жер* мағынасын білдіреді. Дарияның сол жағында *ат шаптырымдай жерде* Ақсақ Темір уақытында салынған Қаңғыт руының дихасы — Маңғыт, одан әрі бір күндік жерде Үргеніш шаһары жатқан (І.Есенберлин. Көшпенділер).

Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде *Жылқы* зоонимі 99 фразеологизмге ұйытқы сөз, 4 метафораға негіз сөз қызметінде жұмсалып, 103 зооморфты бірліктерді қалыптастыратын сөзжасамдық әлеуеті зор тілдік бірлік болатынын байқаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Төрт түлік атауларының метафоралануы арқылы жасалған бейнелі сөздердің астарында танымдық ақпаратқа негізделген лингвомәдени мәлімет орын алады. Төрт түлік атауларының метафоралануы арқылы жасалған бейнелі сөздердің жұсалымдық мағынасы:

- 1) Адамның мінез-құлығы;
- 2) Адамның көңіл-күйі;
- 3) Адамның физиологиялық ерекшелігі;
- 4) Адамның іс-әрекеті.

Қазіргі қазақ тіліндегі *жылқы* негізді зооморфты метафоралар адамның қоғаммен, табиғатпен қарым-қатынасын бейнелейді. Бұл бейнелі сөздердің қалыптасуына қазақ халқының танымындағы төрт түліктің орны, оның пайдасы мен зияны, қасиеті мен құдыреті әсер еткен. Сол себепті төрт түлік атауынан жасалған бейнелі сөздердің қалыптасуына негіз болған уәждік белгі осы үй жануарларына тән бейнелер болып табылады. Осы бейнелер жаңа мағынаны тудырып, лингвомәдени мазмұнды беруде прототиптік қызмет атқарады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Сюсько М.И. Способы и типы деривации в зоонимии: Учебное пособие. – Киев, 1989. – 147 с.
- 2 Киприянова А.И. Функциональные особенности зооморфов // автореф. дис. к. ф. н. – Краснодар, 1999. 23 с.
- 3 Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 439 б.
- 4 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. – Алматы, 2004. – 560 б.
- 5 Қазақ ертегілері. Көп томдық. – Алматы: Мектеп, 1988. – 348 б.
- 6 Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы. – Алматы: «Баспалар Үйі» АҚ. – 189 б.

И.С.Каирбекова¹, О.А.Жумагулова²

Культурный код казахского языка: зооморфные метафоры на основе слова «лошадь»

^{1,2}Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Казахстан

Мақалада қазақ тілінің мәдени коды қарастырылады. Қазақ халқының тұрмысына негізделген зооморфты мәдени коды «жылқы» негіз сөзінің метафорлануы арқылы талданады. Тіл білімінде мәдени код лингвомәдениеттану бағытында зерттеліп, метафоралық кодталудың ұлттық-мәдени ерекшелігі, бейнелі ассоциацияларға негізделген стереотиптері анықталады. Тіліміздегі зооморфты мәдени кодтың қалыптасу тетіктерін саралауда бейнелі атаулар халқымыздың тұтас мәдени пресуппозиция аясында ашылады. Метафоралану уәжі халқымыздың өмірі мен шаруашылығы, салт-дәстүрі мен тарихы туралы білім жиынтығына сүйеніп талданады. Қазіргі қазақ тіліндегі «жылқы» негізді зооморфты метафоралар адамның қоғаммен, табиғатпен қарым-қатынасын бейнелейді. Бұл бейнелі сөздердің қалыптасуына қазақ халқының танымындағы төрт түліктің орны, оның пайдасы мен зияны, қасиеті мен құдыреті әсер етіп, 103 зооморфты бірліктердің қалыптасуына уәж болғаны сараланды.

В статье рассматривается культурный код казахского языка. Зооморфный культурный код, основанный на быте казахского народа, анализируется посредством метафорирования слова "лошадь". В языкознании изучается культурный код в аспекте лингвокультурологии, выявляются национально-культурные особенности метафорического кодирования, стереотипы, основанные на образных ассоциациях. Анализировать механизмы формирования зооморфного культурного кода на казахском языке образные номинации раскрываются в рамках целостной культурной пресуппозиции нашего народа. Мотивация метафорализации анализируется исходя из совокупности знаний о жизни и хозяйстве, традициях и истории нашего народа. Зооморфные метафоры на основе современного казахского языка "лошадь" отражают отношения человека с обществом, природой. На

формирование этих образных слов было проанализировано место четырех видов в познании казахского народа, его польза и вред, свойство и суеверие, что привело к формированию 103 зооморфных единиц.

I. Kairbekova¹, O. Zhumagulova²

Cultural code of the kazakh language: zoomorphic's metaphors based on horses

^{1,2}Kokshetau state University named. Sh. Ualikhanov,
Kokshetau, Kazakhstan

The article deals with the cultural code of the kazakh language. The zoomorphic cultural code based on the life of the kazakh people is analyzed by metaphorizing the main word «horse». In linguistics the cultural code is studied in the direction of linguoculturology, national and cultural features of metaphorical coding and stereotypes based on figurative communities are determined. The mechanisms of forming a zoomorphic cultural code in our language are analyzed, and figurative names are defined within the framework of the integral cultural presupposition of our people. The motivation of metaphorization is analyzed on the basis of a set of knowledge about life and agriculture, traditions and history of our people. Zoomorphic metaphors based on the modern kazakh language «horse» reflect a person's relationship with society and nature. To form these figurative words in the knowledge of the kazakh people, the place of four species, its benefits and harms, property and superstition were analyzed, which led to the formation of 103 zoomorphic units.

УДК 81'1

К.Б. Коптлеуова

к.ф.н., доцент, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова,
г. Актобе, Республика Казахстан, e-mail: koptleuovak@mail.ru

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ДИСТРИБУЦИЯ ЯЗЫКОВ В ОБЩЕСТВЕ

В статье автор анализирует разные типологии функций языка. Они отражают взгляды ученых, исследовавших этот феномен. Существуют разные типологии, в связи с чем следует отметить, что многие лингвисты внесли определенный вклад в теорию функций языка и их типологию. Разнообразие созданных функциональных классификаций языков позволили по-новому взглянуть на существование разных языков в мире, на формы их существования. Ученые не смогли прийти к единому мнению, так как выделяли разные критерии в создании своих типологий. Имеется несколько функциональных классификаций языков. Различаются они основанием, полнотой, целевой установкой, полнотой.

Ключевые слова: функция языка, дифференциация языка, функциональная дистрибуция, коммуникативная функция языка, социальная функция, общественная функция, этноконсолидирующая функция.

ВВЕДЕНИЕ

Функциональная дистрибуция языков особенно значима в полиязычных обществах. Описание ситуаций двуязычия и многоязычия предполагает анализ соотношения общественных функций контактирующих языков.

Разнообразие созданных функциональных классификаций языков позволили по-новому взглянуть на существование разных языков в мире, на формы их существования, но ученые не смогли прийти к единому мнению, так как выделяли разные критерии в создании своих типологий.

По мнению некоторых языковедов, основной функцией языка является коммуникативная функция как средство человеческого общения, которая реализуется в речи. Однако в исследованиях многих ученых отрицается монофункциональный характер языка. Они приводят неоспоримые доказательства в пользу полифункциональности языка.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В Словаре иностранных слов этому слову даются такие определения: «1) обязанность, круг деятельности; назначение, роль; 2) *мат.* зависимая переменная величина, т.е. величина, изменяющаяся по мере изменения другой величины, называемой *аргументом*; 3) *физиол.* специфическая деятельность животного или растительного организма его органов, тканей и клеток; 4) *лингв.* значение какой-либо языковой формы, ее роль в системе языка, определяемая соотношением с другими формами [1].

Ученые при характеристике функций языка делают акцент на предназначенность языка. Например, коммуникативная функция языка определяется как главная функция языка. Ее основное предназначение – быть средством общения. Подчеркивая приоритет коммуникативной функции и акцентируя внимание на ее назначении «быть средством общения», Л.А. Киселева пишет: «термином «коммуникативная функция» обозначается предназначенность языковых средств для удовлетворения потребностей вербального общения, т.е. потребностей в обмене языковой информацией» [2,39]. Когнитивная функция языка представляет собой функцию выражения деятельности сознания. Ее называют также и познавательной функцией языка.

Предназначенность языка для удовлетворения потребностей выражения эмоций реализует экспрессивная функция. Она выполняет функцию выражения субъективного отношения человека к действительности при помощи эмоций, эмоциональной и эстетической оценки, желаний, воли [2].

В широком смысле термин «функция языка» употребляется в следующих значениях: 1) назначение, роль, выполняемая единицей (элементом) языка при его воспроизведении в речи; 2) цель и характер воспроизведения в речи данной единицы: ее актуализация или транспозиция в контекст речевого акта; 3) обобщенное значение разных сторон (аспектов) языка и его элементов с точки зрения их назначения, использования.

Существуют разные типологии функций языка, которые отражают взгляды ученых, исследовавших этот феномен, в связи с чем следует отметить, что многие лингвисты внесли определенный вклад в теорию функций языка и их типологию. В последнее время появились исследования, в которых ученые признают правомерность изучения сущности функций языка комплексно в контексте антропоцентрически ориентированного и деятельностного подходов. Одной из таких работ можно назвать монографию К.М. Абишевой [3]. Автор этой работы считает, что каждый язык обслуживает определенное общество, которое состоит из коммуникативных сообществ и может быть количественно и территориально ограниченным. Для определения функционального типа того или иного языка следует учитывать, его территориальную и социокультурную вариативность, степень включенности их носителей в соответствующее языковое общество. Поэтому языки максимального объема общественных функций обладают как социокультурной вариативностью, так и включенностью всего коллектива в этот язык, что приводит к распространению в обществе функционального билингвизма, к явлению диглоссии, когда языки распределяются по сферам общения. Язык минимального объема общественных функций (обычно родной язык) используется в семейно-бытовой сфере, а в большинстве общественных сфер (производственной, организационной, политической, духовной) используется язык максимального объема общественных функций (это может быть и родной и неродной языки). Полифункциональные функции языка рассматриваются в системе иерархических отношений.

Далее К.М. Абишева отмечает, что, считая правильным высказывания лингвистов о

необходимости выделения иерархической системы функций языка, необходимо последовательно разграничивать три уровня в иерархической системе внутренних функций языка. К базовым функциям языка мы отнесем три главные, первичные: 1) коммуникативную; 2) когнитивную (познавательную, гносеологическую); 3) эмоциональную (быть одним из средств выражения чувств и эмоций). Эти три функции тесно взаимодействуют между собой и предстают как социально равноправные: они не сводимы друг к другу и не обобщаются друг в друге, так же, как и детерминирующие их потребности мышления и общения [3].

Весьма важным является изучение социальной функции языка. Социальные функции языка представляют собой проявление сущности языка, его назначения и действия в обществе.

Разработка социальных функций языка в советской лингвистике связано с именем Ю.Д. Дешериева. В его работах социальная функция языка – «это, в сущности, конкретная реализация коммуникативной функции языка как важнейшего средства общения в разных сферах деятельности людей. Иначе говоря, в общественных функциях языка конкретно проявляется коммуникативная функция, как и другие его функции (экспрессивная, эстетическая, функция структурных элементов – падежа, грамматического времени и т. д.)» [4, 84].

В социолингвистике термины *социальная функция* и *общественная функция* употребляются как синонимы, в последнее время предпочтение отдают первому. По мнению Ю.Д. Дешериева, к социальным функциям языка относятся: 1) функции языка преподавания; 2) функции языка, употребляемого в различных сферах общественно-политической жизни: а) на собраниях в колхозах, совхозах, на заводах и фабриках; б) на конференциях, съездах; в) на научных сессиях и т. д.; 3) функции языка художественной, общественно-политической и научной литературы и т. д.; 4) функции языка периодической печати (газет, журналов и т. д.); 5) функции языка общения между собой его носителей во всех или отдельных сферах их деятельности в пределах села, целого района; 6) функции языка общения между собой его носителей в пределах союзной или автономной республики; 7) функции языка межнационального общения (например, русский язык) и т. д. и т. п. [5, 56].

Если социальные функции языка связаны с выражением социальной сущности самого языка, то проявление общественно-социальных функций языка связано с действием языка в той или иной социальной сфере и предопределяются общественными факторами, связанными с функциями языка в обществе. По определению Ю.Д. Дешериева, «общественные (социальные) функции – это конкретная реализация коммуникативной функции языка в определенной сфере социальной жизни – это роль, выполняемая им в данной сфере [6, 35].

Понятие «социальная функция» имеет несколько значений в социолингвистике: 1) внешнее проявление свойств какого-либо объекта, процесса в той или иной системе отношений (функция, свойство); 2) роль, которую играет определенный социальный институт или процесс по отношению к целому (функции–роли); 3) связь частей с целым, их взаимозависимость; 4) назначение языка в обществе, его действие.

Язык как организованное целое входит в систему социальных явлений, где занимает особое место, поэтому функции языка в системе социальных явлений «не могут быть никакими иными, как только социальными, общественными» [7, 34].

Социальные функции языка определяются через *символическую функцию*, состоящую из *объединяющей* (функция стандартного языка, объединяющего носителей нескольких диалектов в единый коллектив), *выделительной* (выделяет данный коллектив и противопоставляет соседним коллектива) и *престижной* (обусловлена социальным престижем) функций.

По мнению С.Ж. Баяндиной, социальная дифференциация языка, связанная с расслоением и варьированием его социальной коммуникативной системы по сферам общения, предполагает также учет социальной природы языкового поведения людей в

обществе. Актами социальной природы являются лишь те, которые или имеют социальные условия своего возникновения, или, имея иные источники происхождения, зависят от социальных условий по форме своего совершения, или, наконец, те, которые независимо от первых условий имеют определенные социальные последствия. Социально обусловленные характеристики языкового поведения людей связаны с социальными доминантами и функциональными группами, а именно: стратификационными и ситуативными переменными, в ходе актуализации которых реализуется то или иное языковое поведение людей и проявляются те или иные прагматические функции, пронизывающие социальную оценку людьми того или иного факта или поведения, поэтому аспект, как манипулирует человек языковыми знаниями и как это отражается на его социально-языковом (речевом) поведении, нашел отражение в лингвистической прагматике. Национально-языковое поведение людей может быть охарактеризовано и в процессе осуществления этнической функции языка, выделяются несколько частных функций этнической функции языка, а именно: этноконсолидирующая, этнодифференцирующая [8].

Этноконсолидирующая функция языка – это функция интеграции людей в один этнос, она создается не употреблением языка, а “отношением людей к языку, национально-культурной идеологией”. Функция языка как фактора сохранения национальности выражается в создании лингвокультурного сообщества или лингвистического тождества людей. Т.Г. Стефаненко считает, что, единство языка способствует процессу коммуникации, помогает осуществлять деятельность людей в рамках этнической общности [9, 24].

По мнению С. Аругюновой, язык, наряду с общностью территории и культуры является необходимым условием для формирования этноса [10], так как общность языка, общность территории способствуют унификации этнической общности, и в этом проявляется этноинтегрирующая функция языка. Язык выполняет и этнодифференцирующую функцию, отличая один этнос от другого. Важна роль языка как этноопределителя: “язык по крайней мере на уровне обыденного сознания, на уровне автостереотипа этноса и представлений о данном этносе. Среди его соседей является в огромном большинстве случаев самым важным, ранее всего называемым признаком и определителем этноса” [11, 142].

Имеется несколько функциональных классификаций языков, которые различаются основанием, полнотой, целевой установкой, полнотой [12, 94]. В. А. Аврорин разграничивает языки по уровню «функционального развития»: 1) языки старописьменные, 2) языки младописьменные, 3) бесписьменные [7]. Ю.Д. Дешериев, опираясь на социально-национальные особенности СССР, выделяет: 1) русский язык как язык межнационального; 2) национальные литературные языки союзных республик; 3) литературные языки автономных республик и областей; 4) письменные языки с ограниченными общественными функциями; 5) бесписьменные языки малых народностей [6].

А. Мартине разработал функциональную классификацию в виде пирамиды, разделенной на ярусы: 1) диалекты и языки местного значения, 2) малораспространенные языки; 3) языки-посредники.

Классификация У. Стюарта 1) ненормированный родной язык; 2) нормированный; 3) нормированный, но не употребляющийся в настоящее время; 4) смешанный язык типа пиджин; 5) искусственный и маргинальный языки.

Классификация Ч. Фергюсона, выделявшего: 1) основной язык; 2) второстепенный язык; 3) специальный язык, преследовавшего цель – дать основу для сравнения языков в социолингвистическом плане и возможность выразить языковую ситуацию в виде следующей формулы. Данная классификация подверглась критике, так как в ней превалирует количественный характер, и она не дает представления о действительной значимости языка и функциональном распределении языка в обществе.

Классификация Дж. Гамперца: 1) субрегиональные и региональные языки; 2) языки социальных и профессиональных групп; 3) религиозные и административные коды.

Классификация Е. Найды и У. Уондерли: 1) языки внутригрупповой, внегрупповой коммуникации; 3) языки специальной информации.

Проблема функциональной классификации языков исследована учеными А.О. Орусбаевым [13], Б.Х.Хасановым [10] на примере Киргизии и Казахстана.

Типология функций языка Д. Смитом представлена делением функций языка на *внутренние* и *общественные*. К первой (лингвистической) функции он относит референтную функцию, под которой понимает «систематическое соотнесение специфического поведения с концептуализированными аспектами мира опыта». Общественными функциями являются *коммуникативная*, указывающая на передачу информации и рассматриваемая как главная общественная функция языка, *экспрессивная*, указывающая, на использование языка для выражения определенной когнитивной ориентации отдельных людей или общественных групп своим лингвистическим поведением, *интегративная*, под которой понимается использование языка для объединения отдельных людей в общественную систему.

Выполнение общественных функций современными языками обусловлено различными факторами. По мнению Ю.Д. Дешериева, важнейшими считаются следующие: «1) своеобразие социально-экономического, политического и культурного развития данного народа; 2) факторы надстроечного характера (наличие своей государственности, формы национальной автономии и т. д.); 3) численность народа, говорящего на данном языке; 4) компактное проживание большинства носителей последнего на одной и той же территории; языковая практика данного народа (т. е., каким языком пользуется народ в основных сферах своей деятельности – исконно родным или вторым языком) и т. д.» [6].

Следовательно, функционирование языка осуществляется при наличии необходимых взаимозависимых условий: 1) социальные условия, 2) сферы и среды употребления языка, 3) формы существования языка, 3) структура языка в тех ее особенностях и элементах, которые порождаются внеструктурными факторами [14, 88].

ВЫВОДЫ

Общественные функции языков не бывают одинаковыми. В определении объема выполнения этой функции языка, надо рассматривать функционирование языка в конкретном социуме. Так, например, общественные функции английского языка в разных государствах могут быть различны, общественные функции русского языка в России и в Казахстане также не одинаковы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Большой энциклопедический словарь. – М.: 1998. – 1434 с.
- 2 Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. - Л.: 1978. - 160 с.
- 3 Абишева К.М. Социально-языковая контактология. - Алматы: Ғылым, 2001. – 426 с.
- 4 Дешериев Ю. Д. Развитие национальных языков и языка межнационального общения // Коммунист.1973. № 1.
- 5 Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. - М.:Наука, 1966. – 402 с.
- 6 Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика. М.: Наука, 1977. – 382 с.
- 7 Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. Л.: Наука, 1975. – 276 с.
- 8 Баяндина С.Ж. Функции языка в контексте современного языкознания. Алматы,2005-248 с
- 9 Стефаненко. Т. Г. Этнопсихология. – М.: Аспект Пресс, 2003. - 361с.
- 10 Хасанов Б.Х. Социально-лингвистические проблемы функционирования казахского языка в Республике Казахстан. Автореферат докт. дисс., Алма-Ата, 1992. – 44 с.
- 11 Арутюнов С. Этнические процессы и язык// Герд А.С. Введение в этнолингвистику: Курс лекций и хрестоматия. - СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2001 –488 с.

12 Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. - М.: Просвещение, 1987. – 160 с.

13 Орусбаев А.О. Языковая жизнь Киргизии (Функциональная дистрибуция языков). – Фрунзе: Илим, 1990. –296с.

К.Б. Коптлеуова

Қоғамдағы тілдердің функционалды таралуы

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада осы құбылысты зерттеген ғалымдардың көзқарастарын көрсететін тілдік функциялардың әртүрлі типологиялары қарастырылады. Айта кету керек, бұл құбылысты зерттеген ғалымдардың көзқарастарын білдіретін тілдік функциялардың әр түрлі түрлері бар және осыған байланысты көптеген тіл мамандары тіл функциялары теориясына және олардың типологиясына айтарлықтай үлес қосты. Тілдердің функционалды жіктелімдерінің алуан түрлілігі әлемдегі әртүрлі тілдердің бар екендігіне және олардың пайда болу формаларына жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік берді. Ғалымдар консенсусқа келе алмады, өйткені олар өздерінің типологиясының әртүрлі аспектілерін анықтады.

К.В. Koptleuova

Functional distribution of languages in society

К. Zhubanov Aktobe Regional State university,
Aktobe, Republic of Kazakhstan

The article analyzes various typologies of language functions that reflect the views of scientists who have studied this phenomenon. There are various typologies of language functions that reflect the views of scholars who have studied this phenomenon, in connection with which it should be noted that many linguists have made a certain contribution to the theory of language functions and their typology. The variety of created functional classifications of languages made it possible to take a fresh look at the existence of different languages in the world, at the forms of their existence. Scientists could not come to a consensus, as they identified different criteria in creating their typologies.

УДК 16.21.07

М.С. Кулахметова¹, М.А. Рамазанова²

¹ф.ғ.к., қауымд.профессор, гуманитарлық факультет, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: kmergul@yandex.ru

²әлеуметтану магистрі, гуманитарлық факультет, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: soehne@mail.ru

ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ДИСКУРС МӘСЕЛЕСІ

Мақалада тіл білімінде дискурстың қазіргі ұғымына қатысты мәселе қарастырылады. Дискурсты әр түрлі авторлардың пікірі тұрғысынан сипаттауға, сондай-ақ оның қазіргі лингвистикадағы орнын анықтау әрекеті жасалады. Дискурс ұғымының көпәспектiлiгi әртүрлі шекаралық ғылымдарда көрiнiс табады және мәтiн, сөйлеу, диалог және т.б. ұғымдарға қатысты даулы мәселе болып табылады. Лингвистикалық ғылым классиктерiнiң, сондай-ақ дискурс ұғымының терең түсiнiгi туралы және қайшылас мәселелерiне сәйкес қазiргi лингвист ғылымдардың пiкiрлерi мен көз қарастары қызықты деп саналады. Қазақстан лингвист ғалымдардың теориялық және зерттеу жұмыстарында

дискурс ұғымын түсіндіру де маңызды орын алады. Сондай-ақ, мәтіннің лингвистикалық зерттеуіндегі дискурстың ерекше бір орны туралы мәселелер қозғалады. Бұл мақалада дискурс ұғымын пәнаралық жоспар ұғымы ретінде қарастыру ұсынылады.

Негізгі сөздер: дискурс, мәтін, стилистика, когнитивті лингвистика, коммуникация теориясы, текстология.

КІРІСПЕ

Дискурс ұғымы көп мәнді, қазіргі құрылымдық-семиотикалық зерттеулерде оның көптеген түсініктемелері берілген. В. И. Карасиктің пікірі бойынша, осы зерттеулердің авторлары бұл құбылыс анықтамасын әртүрлі ғылыми жүйелерде береді, тіпті «дискурс» ұғымының өзі «тіл» ұғымынан да кеңейіп кеткен [1, 271].

«Дискурс» ұғымы «мәтін» категориясы арақатынасында қарастырылатыны белгілі, бұл дискурсты мәтін лингвистикасының координаталары жүйесіне енгізді.

Жоғарыда аталған ұғымдардың әрқайсысына түсінік береміз.

«Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікке» сәйкес, мәтін (лат. сөзінен *textus* – мата, өру) – бұл «мағыналық байланыспен біріктірілетін таңбалы (вербалды) бірліктердің жүйелілігі, олардың негізгі қасиеттері байланыстылық пен тұтастық болып табылады» [2, 507].

И.Р. Гальперин анықтамасы бойынша, «Мәтін – бұл жазбаша құжат түрінде объективтелген, сөйлеу шығармашылығы үдерісінің туындысы, атауы (тақырыбы) және белгілі бір бағыттылығы мен прагматикалық қондырғысы бар лексикалық, грамматикалық, логикалық, стилистикалық байланыстардың әртүрлі типтерімен біріктірілген, бірнеше ерекше бірліктерден (аса мағыналы бірліктерден) тұратын туынды» [3, 18].

И.П. Сусов «мәтін» терминін тек жазбаша ғана емес, ауызша сөйлеуге де қатысты пайдалану, сондай-ақ коммуниканттардың динамикалық әсер ету құралы ретінде мәтінді түсіндіру кезінде заңды деп санайды, сонымен бірге аталған жағдайлардың соңғысында «дискурс» терминін пайдалану үрдісі байқалады. Басқа сөзбен айтқанда, егер мәтін тарихқа тиесілі болса, дискурс өзекті коммуникативтік оқиғаның мезеттік аспектісіне бағытталған [4, 25].

Сонымен, дискурс (фр. *discours* – сөйлеу) – бұл экстралингвистикалық-прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және басқа да факторлармен жиынтықтағы байланыстырылған мәтін; адамдардың өзара қарым-қатынасына қатысатын компонент ретінде және олардың санасының (когнитивтік үдерістер) компоненті ретінде қарастырылатын сөйлеу тілі; «өмірге сіңген» сөйлеу тілі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ұзақ жылдар бойы тілдік жүйені зерттеуге ден қойып келген лингвистер кейінгі кезде тілдік жүйенің сөйлеу кезіндегі көрінісін зерттеуге бет бұрды. Антропологиялық ізденістердің нәтижесінде адам, оның іс-әрекеті бірінші кезеңде тұрды. Адам өзін қоршаған ортаны мәтін арқылы танып біледі. Өзіне қажетті ақпаратты мәтін арқылы алып, мәтін арқылы жібереді. Мәтін әрқашан коммуникативтік жағдайларға, сөзді айтушы мен тыңдаушыға байланысты болады. Ол адамдар қарым-қатынасының алғышарттары мен ұйымдастырылуын сипаттайды.

Мәтін лингвистикасы ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қалыптаса бастаған, соңғы жылдары қарқынды дамып келе жатқан тың сала. Ол барлық гуманитарлық, философиялық ойлаудың негізі болумен бірге мәтін лингвистикасы пәнінің шығуына түрткі болған. Мәтін лингвистикасы пәнінің филология ғылымдарының бір саласы болып қалыптасуы қазіргі лингвистиканың даму бағытын көрсетеді.

Қазірде мәтін ұғымы жаңаша сипатқа ие болды. Соның нәтижесінде, мәтін терминін дискурстық терминологияға, мәтіннің статикалық қалпынан динамикаға көшіріп, басқаша

зерттеуді қолға алды. Ғылымда дискурс, дискурсивті талдау сияқты ұғымдар көрініс тапты. Екі негізгі бағыт белең алды. Олар: мәтін лингвистикасы және дискурс. Аталған дискурс терминін қолдануда осы кезге дейін бірізділік жоқ. Соған орай дискурске түрлі анықтамалар беріліп, тұжырымдар жасалуда.

Мәтін туралы ілім – мәтіннің мағыналық, құрылымдық жақтарынан зерттейтін тіл білімінің іргелі саласы. Мәтін лингвистикасының өзге пәндермен байланысы. Мәтінді лингвистикалық талдау аспектілері: әдебиет теориясы, психология, мәдениеттану.

Дискурс бір қырынан дискурстың байланыстылығын, оның коммуникативтік барабарлығын анықтау үшін, сондай-ақ оның пресуппозицияларын анықтау үшін тартылатын прагматикалық жағдайға бағытталған. Екінші қырынан дискурс қарым-қатынасқа қатысушылардың ментальдық проблемаларына: этнографиялық, психологиялық және әлеуметтік-мәдени ережелер мен сөйлеу мен түсінудің стратегияларына бағытталған.

Дискурстың ішкі ұйымдастырылуын анықтау мақсатында алғашқы зерттеулер ХХ ғасырдың 50-жылдардың аяғында пайда болды және әсіре фразалық тұтастық деп атала басталған екі және одан да көп сөйлемнен тұратын синтактикалық құрылымдарға арналған.

1970-інші жылдардың басында жаңа ғылыми ағым – «Мәтін лингвистикасы» қалыптасты, бұл ағым таза лингвистикалық, әрі онымен байланысты амалдарды, оның ішінде теориялық (әдебиеттану, функционалдық стилистика), сондай-ақ қолданбалы (коммуникация теориясы, мәтіндерді статистикалық өңдеу, психология, тілдерді оқыту, автоматтандырылған аударма, информатика және т. б.) біріктірген. Бұл жағдай категориясын қосқан соң мүмкін болды. Дискурс «мәтін плюс жағдай» деп, ал мәтін, сәйкесінше, «дискурс минус жағдай» деп түсіндірілді.

Қазіргі тіл білімінде мәтін мен дискурсты сөйлем мен пікірге ұқсас қарастыруға болатын тәсіл бар. Сөйлем құрылымының қарапайым элементі ретінде түсініледі, ал сөйлеу сөйлем мен оны қолданудың әлеуметтік контекстінде үйлеседі. Мәтін мен дискурс бұл қатынастарды жоғары деңгейде қайталайды.

Т. А. Ван Дейк ұсынған кең түсініктегі дискурс – бұл сөйлем (нысаны), мағына және әрекеттің күрделі тілдік бірлігі [5].

Э. Бенвенист жағдайларды ғана емес, «ой нысаны» болып табылатын оқиғаларды, деректерді білдіретін дискурс белгілері құрылымының әртүрлілігімен және олардың мағынасымен ерекшеленеді [6].

В. З. Демьянков ерекше бөліп көрсеткен дискурс өлшемдеріне мәтіннің (бір үлгідегі мәтіндердің) еркін фрагменті; нақты концепт айналасында міндетті шоғырлануы; әрекет етуші тұлғаларды, объектілерді, мән-жайларды, уақытты, қылықтарды және т. б. сипаттайтын жалпы контекст құруы және т.б. жатады. Дискурс элементтеріне ол айтылатын жағдайларды, олардың қатысушыларын, перформативті ақпаратты және «жағдай еместі», яғни экстралингвистикалық факторларды – дереккөз түрін, тақырыбын және мәтін дербестендіруді жатқызады.

Ю. С. Степанов бұл анықтаманы «ерекше грамматика, ерекше сөздік, сөз қолдану мен синтаксистің ерекше ережелері, ерекше семантика» сияқты дискурс мәтіндерінің белгілерін көрсете отырып толықтырады [7, 85].

Көптеген ғалымдар тілдік дискурстың негізінде диалог жатыр деген пікірді ұстанады. Дискурс – белгілі бір мақсаты бар кері қайтарым. Диалогтік дискурс қазіргі прагмалингвистикада екі (немесе одан да көп) коммуниканттардың қарым-қатынасы ретінде түсіндіріледі.

Мәтін мен дискурс теорияларының негізгі нысандары болып табылатын прагмалингвистика да тіл білімінде айрықша көрініс табуда. Осы уақытқа дейін мәтін тек жазбаша материалдарға қатысты қолданып, жазуға байланысты қарастырылып келді. И.Р.Гальперин, Л.М. Лосева сияқты зерттеушілер мәтінді тек жазба тілге тән деп көрсетіп келді. Ол кезде дискурсқа мән берілмеген.

Зерттелетін объектінің көпаспектілігі когнитологияға, әлеуметтануға, әлеуметтік лингвистикаға, психологияға, психоллингвистикаға және басқа да пәндерге ерекшеленетін пәндік салалар құруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған ғылымдар тұрғысынан дискурс ұғымын қарастырайық толығырақ.

Когнитивті лингвистика тұрғысынан дискурсты нақты сөйлеу өнімімен, сөйлеу шығармасын жасаумен және оны қабылдайтын жеке тұлғаның түсінуімен байланысты когнитивті процесс ретінде анықтауға болады.

Әлеуметтану ұғымы дискурсты әлеуметтік детерминантталған феномен ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Социоллингвистика тіл білімі, әлеуметтану және әлеуметтік психология түйіскен ғылыми пән ретінде дискурсты адамдардың қандай да бір әлеуметтік топқа жататындығы тұрғысынан немесе қандай да бір әлеуметтік-сөйлеу жағдайына қатысты қарастырылатын олардың қарым-қатынасы ретінде зерттейді. Сөз мағынаға ие болып, коммуниканттардың өзара іс-қимылы болып табылатын және осы өзара іс-қимылды ұйымдастыратын қарым-қатынас тілдік емес контекст құрылымында ғана ұғынылуы мүмкін. Коммуникация теориясы дискурсты сөйлеу актісіндегі коммуникативтік-сөйлеу семантикасының өзектілігі ретінде анықтайды. Duden грамматикасы [8, 824-826] адам қарым-қатынасына қатты әсер ететін коммуникация теориясындағы келесі ұғымдарды атайды:

- жағдай;
- коммуникациядағы бейвербальдық маңызы;
- коммуникацияның интенциямен байланысы.

Коммуникация теориясы шеңберінде дискурс мәселелер жиынтығын қарастыру кезінде біз риторикалық алғышарттан шығамыз, оған сәйкес сөз адамдардың қызметін басқару құралы болып табылады.

Текстология және оның әдістері мәтіндердің жанрларына, типтеріне және сұрыптарына қатысты дискурс өлшемдерін анықтауға мүмкіндік береді. Әр түрлі түрдегі мәтіндер бір-бірінен өз құрылымдарымен ерекшеленеді. Типология негізінде нақты мәтіндердің әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық функцияларының айырмашылығы ретінде операциялды деңгейде сөз сөйлесетін автордың коммуникативтік ниетінің (интенциясының), әлеуметтік ұстанымдарының айырмашылығы жатыр.

Қазіргі лингвистикада «дискурс» терминінің төрт мәні ең көп қолданылатын болып табылады: нақты әлеуметтік-мәдени жағдайға енгізілген мәтін/пікір; мәтінді оның басқа құрамдастарымен интеграциялайтын коммуникативтік жағдай; мәтінмен қатар сөйлеу субъектісі ұғынылатын «сөйлеу жағдайы»; дискурстың сөйлеу, негізінен ауызша ұқсастығы туралы француз семиотикалық дәстүрінен туындайтын түсіндіру; дискурс тәжірибесінің түрі. Қазіргі ғылыми-лингвистикалық әдебиетте дискурстың жалпы қабылданған түсіндірмесінің жоқтығына қарамастан, оны зерттеуге арналған шетелдік және отандық зерттеулердің саны үнемі өсуде.

Кезінде Гумбольдт адамды тілсіз, ал тілді адамсыз үйренуге болмайды деп жазған. Психоллингвистика постулаттары бойынша дискурс жалпы психология заңдылықтарына сәйкес келген кезде ғана табысты болуы мүмкін. Ең алдымен, сөзді қабылдау және көру бейнесін қабылдау ерекшеліктері, мақсатты жағдайларды қалыптастыру ерекшеліктері сөз болған.

Сонымен, тіл стилистикасы немесе құрылымдық стилистика, түрлі функционалдық стильдерді, яғни типтік белгілер кешенімен сипатталатын стильдерді зерттейді. Бірақ олардың арасындағы қатаң шекаралар жоқ, олардың аралас келуі туралы айту заңды. В.В.Виноградов стилистика ғылымы нысанын анықтаудың күрделілігін көрсетеді: Өнертаным, әдебиеттану және стилистика саласында бұдан көп мағыналы, стиль термині мен стиль ұғымына қарағанда ... тұрақсыз терминді ... – және оған сәйкес түсінікті табу қиын» [9, 7]. Дискурстың қандай да бір түріне тән функциялар В. В. Виноградов жасаған стильдік классификацияға сәйкес оның жекелеген кіші түрлерін шектеуге мүмкіндік береді.

Дискурс ХХ ғасырдың 70-80 жылдарынан бастап лингвистикада алғашында «сөйлеу» мағынасында қолданылса, жалпылама түрде «коммуникативтік оқиға», «коммуникативтік жағдай» терминдерімен берілуде. Сондай-ақ, дискурс дәстүрлі стиль ұғымын ары қарай нақтылау үшін және жеке жазушы, ақынның мысалы, Абай тілі, Әуезов стилі дейтін бұрыннан қалыптасқан тіркес мағынасын жаңалап айтатындар. Мәселен, қазіргі орыс саяси дискурсы, ғылыми дискурс, педагогикалық дискурс, публицистикалық дискурс, көркем әдебиет дискурсы, әдеби сын дискурсы деп аталып жүр.

Мәтіннің қатысымдық табиғаты – дискурс. Дискурс – тілдік әрекет, сөйлеудің жолы, тәсілі. Дискурс – іс-әрекет, сұхбаттасушылардың өзара қарым-қатынасы. Сөйлеу әрекеті кезінде бір сөзді, сөз тіркесін, сөйлемдерді қайталап қолдану жиі кездеседі. Қайталама – тілдік жүйеге тән лингвистикалық құбылыс болып саналады. Дыбыстардың, сөздердің, сөз тіркестерінің қайталануы дүниежүзіндегі тілдердің барлығында кездеседі. Әлемде бірде-бір тіл осы тәсілсіз өмір сүре алмайды. Осы құбылысты Ж. Вандриес былай деп атап көрсетеді: «Повторение это один из приемов, вышедших из языка аффективного» [10]

Қайталама термині қазақ тіл білімінің негізін салушы А. Байтұрсынов еңбегінде «қайталақтау» деп берілген. «Бір сөзді яки бір лебзді қайта-қайта айту қайталақтау деп аталады. Онда қайта-қайта айту нәрсенің өзіне яки ғамалына көбірек назар салыну үшін істелінеді. Сондай-ақ автор қайталаманың «еспелей қайталау» деген түрін көрсетеді»

Бүгінде қайталама процесі жан-жақты зерттеліп, қарастырылуда. 1980 жылдардан бастап қайталама тақырыбына байланысты бірнеше докторлық, кандидаттық диссертациялар жарық көрді. Олардың қатарына қайталамалардың лингвистикалық жүйесін қарастырған О. Бүркітовтың докторлық диссертациясы қайталамалардың лексика-семантикалық құрылымын қарастырған Т.Б. Қалабаеваның қайталамалардың табиғатын тануға арналған Н. Қожабергенованың, қайталамалардың қазақ ертегілеріндегі қолдану ерекшелігін сипаттаған З. Керімбаеваның, Ж.Аймауытов шығармаларындағы лексика-синтаксистік қайталамалардың стильдік қызметін сипаттайтын Р.А.Досжанованың, қазіргі қазақ тіліндегі бір сөздің қайталануы арқылы жасалған сөз тіркестері тақырыбындағы Ы. Балқыбекованың кандидаттық диссертацияларын айтуға болады [11].

Қайталамалардың ауызекі сөйлеудегі көрінісі қазақ тіл білімінде әлі толық зерттелмеген мәселе. Ғалым Р.С. Әміров қазақтың ауызекі сөйлеу тілінің синтаксисіне арналған еңбегінде ауызекі сөйлеу тіліндегі қайталамалардың диалогтарда ғана көрініс таппайтынын, тек бір ғана қызмет атқарумен шектелмейтінін атап көрсетеді. Ғалым түркі тілдеріндегі негіздің (түбірдің) қайталануын ауызекі сөйлеу тіліндегі өнімді тәсілдердің бірі деп есептейді. Негіздің қайталануы ауызекі сөйлеу стилінде бірнеше қызмет атқара алатындығын айта келіп, ол қызметтердің қатарына ойды үнемді беру, ойды эмоционалды өрнектермен беру, диалогтарда сөйлеуші мен тыңдаушының арасын байланыстыратын репликаларды беру қызметтерін жатқызады

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мақалада біз «дискурс» ұғымының негізгі түсініктерін ұсынып, «дискурс» ұғымы қазіргі тіл білімі мен қазіргі лингвистикадағы ең көп қолданылатын ұғымдардың қатарына жататынын анықтадық. Алайда, оның мазмұны мен формаларының көп аспектілігіне байланысты тіпті лингвистер арасында дискурсты түсіндіруге қатысты ортақ пікір жоқ, өйткені, осы ұғымды пайдалана отырып, зерттеушілер жиі қарама-қайшы ұстанымдарды негізге алады. Сондықтан оны зерттеуге арналған шетелдік және отандық зерттеулердің саны үнемі өсуде.

Сөйтіп, дискурс мәселелері қазіргі уақытта ең өзекті де әлеуетті әзірленетін қазіргі тіл білімі мен онымен аралас ғылымдардың қатарына жатады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград, 2002.
- 2 Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685с.
- 3 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.
- 4 Сусов И.П. Деятельность, сознание, дискурс и языковая система // Языковой общении: процессы и единицы. Калинин, 1988.
- 5 Дейк ванн Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
- 6 Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Едиториал УРСС, 2002. – 448 с.
- 7 Голованевский А.Л. Оценочность и ее отражение в политическом и лексикографическом дискурсах // Филологические науки: № 3. – 2002., С. 78-87.
- 8 Drosdowski G. Duden: Band 4 “Grammatik”. Dudenverlag: Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich.
- 9 Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963.
- 10 Смағұлова Г., Күркебаев К., Жұмағұлова Ә. Шешендік сөздердің дискурсы.– Алматы: Арыс, 2008.– 184 б.
- 11 Бүркіт О. Қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі. – Алматы: Ғылым, 2001.– 456 б.

М.С. Кулахметова¹, М.А. Рамазанова²

К вопросу о дискурсе в современном языкознании

^{1,2}Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар, Республика Казахстан,

В статье рассматриваются вопросы, затрагивающие современное понятие дискурса в языкознании. Делается попытка охарактеризовать дискурс с точек зрения разных авторов, равно как и установить его место в современной лингвистике. Многоаспектность понятия дискурс имеет отражение в различных пограничных науках и является спорным вопросом в соотношении с такими понятиями как текст, речь, диалог и т.д. Интересна точка зрения и высказывания как классиков лингвистической науки, так и современных ученых лингвистов, чьи мнения вызывают еще большее разногласие и споры об углублении самого понятия дискурс. В данной статье предлагается рассмотреть понятие дискурс как понятие междисциплинарного плана.

M.S.Kulakhmetova¹, M.A.Ramazanova²

To the question of discourse in modern linguistics

^{1,2}Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

The article deals with issues affecting the modern concept of discourse in linguistics. An attempt is made to characterize the discourse from the points of view of different authors as well as to establish its place in modern linguistics. The multidimensionality of the concept of discourse is reflected in various frontier sciences and is a controversial issue in relation to such concepts as text, speech, dialogue etc. An interesting point of view and statements of the classics of linguistic science as well as modern scholars of linguistics, whose opinions cause even greater disagreement and debate about the deepening of the discourse concept. This article proposes to consider the concept of discourse as a concept of an interdisciplinary plan.

ӨОК 81-13

А.М.Куркимбаева

PhD-докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: aizhan-k@mail.ru

БЛОГЕР ДИСКУРСИВТІ ТІЛДІК ТҰЛҒА РЕТІНДЕ

Мақалада заманауи коммуникацияның түрлі платформаларына қысқаша сипаттама беріліп, олардың адресаттары анықталды. Мақаланың мақсаты мен міндеттері анықталып, тақырыптың зерттелуіне шолу жасалынды. «Блогер» лексемасының этимологисы зерделенді. Тілдік тұлға және лингвомәдени типаж түсініктерін қалыптастырған ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалды. Автор мақалада «блогер» лингвомәдени типажының ұғымдық, бейнелік және бағалау сипатын анықтауға көңіл бөлді. Ғаламтор бетінде «блогер деген кім» деген сұраққа желі пайдаланушыларының берген жауаптары талқыланды. Қорытынды бөлімде «блогер» лингвомәдени типажы туралы түсінік зерделенеді.

Кілт сөздер: блогер, дискурсивті тұлға, лингвомәдени типаж, коммуникация, коммуникативтік стратегия, бағалау сипаттамалары.

КІРІСПЕ

Сандық технологияның қазақстандықтардың күнделікті өміріне етене енуі бүгінгі күні тұрмыс салтына айналды. Елімізде барлық институционалды мекемелердің қызметтерін сандық технологияға көшіру мемлекет тарапынан да қолдау табуда. Осындай кезеңде тұлғаларалық және мәдениаралық коммуникация түрлі әлеуметтік желі атап айтқанда Фейсбук, Твитер, Телеграм, Вконтакте, Инстаграм, Линкедин тағы басқа платформаларда үлкен жылдамдықпен даму үстінде.

Мысалы, Фейсбуктің тілдік тұлғалары академиялық, ғылыми, әлеуметтік дәрежелері бар ғалымдар, саясаткерлер, жазушылар, әлеуметтанушылар, журналистер, экологтар және т.б.

Ал Твитер платформасына тоқталсақ, аталмыш платформада да саясаткерлер мен академиялық дәрежеге ие тілдік тұлғалардың жазбаларын оқи аламыз. Твитер жазбалары 30-40 сөзден аспайды яғни, бұл жерде адресат қоғамда орын алып жатқан саяси-әлеуметтік мәселелер бойынша қысқаша дәйектеме жазып оқырмандарына ұсынады.

В контакте мектеп оқушылары мен студент жастар платформасы ретінде белгілі. Линкедейн кәсіби қауымдастық платформасы яғни түрлі кәсіп иесін мамандықтары бойынша шыңдауға бағытталған семинарлар мен тренингтер ұйымдастырып, кәсіби кейстерді шешуге бағытталады.

Қазақстан президенті Қ.К.Тоқаев президент болғанның алғашқы күнінен бастап барлық министрлер мен облыс әкімдеріне әлеуметтік желіде өз парақшаларын ашып, қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігі мен әлеуметтік мәселелерін оқып, ол мәселелердің оңтайлы шешімін табуға шақырды.

Ал блогерлер өз адресаттарымен коммуникацияға түсуді, мемлекет қызметкерлерінен әлдеқайда бұрын бастады. Лингвомәдени типаж теориясының заманауи лингвистикада басты бағытқа айналуы, зерттеудің өзектілігін кұрайды. Көптеген лингвомәдени типаж ерекшеліктері талқылау нысанына айналуға. Лингвомәдени типаж теориясы лингвомәдениеттану теориясының жалғасы іспеттес жаңа бағыт. Қазіргі қоғам мен интернет кеңістікте блогердің алатын орны күннен күнге артуда. Көптеген жастар блогер болуды армандайды. Блогер типажы жастар үшін тартымды, олардың көпшілігі блогерлікті болашақ мамандықтары ретінде көреді. Осы уақытқа дейін отандық тіл білімінде «блогер» тілдік тұлға ретінде зерттелмеді. Аталмыш ғылыми мақалада «блогер» лингвомәдени типажы алғаш рет зерттеу нысаны болмақ.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мақаламыздың негізгі мақсаты блогерлерді дискурсивтік-тілдік тұлға ретінде зерттеу

болып табылады. Мақсатымызға қол жеткізу үшін төмендегі міндеттерді шешуді жолға қойдық: «блогер» лексемасының этимологиясын анықтау, блогер типажына жалпы сипаттама беру, ұғымдық, бейнелік және бағалау сипаттарын анықтау.

Тақырыптың зерттелуі. Алдымен «тілдік тұлға» түсінігін қарастыратын болсақ, бұл түсінікті алғаш қолданысқа енгізген көркем әдебиет тілін зерттеген ресей ғалымы В.В.Виноградов [1, 5]. Ю.Н.Караулов тілдік тұлғаға «человек в его способности воспринимать и порождать речь (дискурс), владеющий системой языка и использующий ее для достижения в процессе коммуникации тех или иных неречевых и речевых целей» деген анықтама береді. Тілді зерттеудің антропоцентристік бағыты *homo loquens* — «сөйлейтін адам» бағытын зерттеуге үлкен көңіл бөлді [2,42-43]. Бүгінгі күні тілдік тұлға алуан түрлі тақырып аясындағы коммуникацияның басты фигурасына айналды «Блогер» лингвомәдени типажын қарастырғанда, типаж дегеніміз концептінің бір түрі деген дерекке сүйенеміз. Ресейлік тіл мамандары В.И.Карасик пен О.А.Дмириеваның еңбектерінде лингвомәдени типаж теориялық тұрғыдан негізделген В.И.Карасиктің пікірінше, лингвомәдени типаж – белгілі бір мәдениет өкілінің танымал образы, олардың жиынтығы белгілі бір қоғамның мәдениеті [3, 5]. Ресейлік лингвисттер «мигрант», «хаккер», «модератор» т.б. типаждарды зерттеп үлгерді. Ағылшын, орыс тілдерінде блогерлер жөнінде түрлі қалжыңдар мен анекдоттар та көптеп кездеседі. Қазақ тілінде блогерлер туралы анекдоттар мен қалжыңдар жоқтың қасы.

«Блогер» типажы тек виртуалды коммуникация шеңберінде ғана белгілі емес, сонымен қатар заманауи бұқаралық ақпарат құралдарының аталмыш типажды кеңінен дәріптеуімен байланыстырамыз. Блогерлер жөнінде жағымды жаңалықтарды бұқаралық ақпарат көздерінен соңғы кезде жиі кездестіруге болады. Мысалы, 7 Күн. Kz сайтында жарияланған «Қазақстанда алғаш рет өңірлер бойынша ауқымды халықаралық блог-тур өтеді» атты мақалада «Қазақстанды таны» жобасы аясында 35 шетелдік блогерлердің қатысуымен халықаралық блог – турдың өтетіндігі жөнінде ақпарат беріп, блогер типажының еліміздің туризм саласын жарнамалайтын бірден бір тұлғаға айналғандығын көре аламыз. Енді бір мақалаға көз жүгірсек, «Қазақстандық блогерлер қандай кітап оқиды» сауалнамасы қорытындысы бойынша, Қазнет блогерлері арасында «Абай жолы» ең көп оқылған роман болуынан біз блогер типажы білімді, ой-өрісі кең, өз аудиториясына қызықты болу үшін үнемі жаңа білім алып, ізденісте болатын типаж деп пайымдаймыз. Келесі бір электронды баспасөз бетінде «BBC блогерлерді жұмысқа шақырады» атты хабарламада әлемге әйгелі Ұлыбританиялық медиакорпорацияның блогерлерді дәстүрлі медиаға жұмысқа шақыруы, блогерге әлеуметтік желі қолданушыларының сұраныстарын анықтайтын тұлға ретінде қарауы, блогер типажының адресаттарға ең жағымды тұлға бейнесінде болатындығын байқаймыз [4]. Заң медиа сайтында 2019 жылдың тамыз айында жарияланған «Yuframe блогерлері мектеп оқулығында, Білім министрлігі түсіндірді» атты хабарламасында Білім және ғылым министрлігі 10-сыныпқа арналған «Кәсіпкерлік және бизнес негіздері» оқулығына танымал қазақстандық блогерлердің жұмысы бизнес-жобаның сәтті үлгісі ретінде ұсынылғандығы туралы мәлімдеме жасағандығы баяндалады. Yuframe - бұл Қазақстандағы ең танымал және үздік вайн жоба, яғни қызықты бір минуттық видеолар түсіріп, Instagram желісіндегі өз видеоларымен бөліседі. Олардың парақшасына үш миллионның үстінде адам тіркелген. Бұның өзі де «блогер» лингвомәдени типажының бүгінгі қоғамда белгілі орынға ие екендігін, сондықтан лингвистикалық зерттеу нысанына айналу қажеттілігін тудырады. Яғни, біріншіден, блогер белгілі бір саланы жарнамалаушы адресант, екіншіден, білімді типаж, үшіншіден, ізденімпаз типаж, төртіншіден, бизнес жүргізудің шебері, бесіншіден, блогер - зерттеуші тұлға, алтыншыдан, блогер - мотиватор, жетіншіден, блогер- мәдениетті адамдар. Нәтижесінде, «блогер» типажы тартымды, жастардың қызығушылығын тудырады, көптеген жасөспірімдер блогер болуды армандайды және «блогерді» өздерінің болашақ кәсібі деп атайды, олардың көпшілігі блог жүргізуді жас кездерінен бастап, танымалдыққа қол жеткізе алады. Блогерлер өз блогына қаншалықты көп оқырмандарды тарта білсе,

нәтижесінде – соншалықты мол табысқа ие болады, яғни блогерлік танымалдық пен табыс көзі. Сондықтан блогерлер өз парақшаларындағы контентке аса қатты көңіл бөледі.

Бүгінгі күні баспасөз беттерінен «қолбала блогерлер», «блог- тәрбие құралы», «сауатты блогер», «тәжірибелі блогер», «бабында бол блогер» секілді сөз тіркестерін кездестіруге болады.

«Отандық ғалымдардан «блогер» типажын зерттеуге арналған жұмыстар жоқ. Жалпы лингвомәдени типаж теориясын зерттеумен Ресей ғалымдарының бірнеше еңбектері жарық көрді. Бұл тақырып аясында Ресейде бірнеше ғылыми жұмыстар қорғалды. Отандық тіл мамандары арасынан бұл тақырып бойынша жарияланған мақалаларды іздестіргенімде, алғашқы еңбекті «қазақстандық тележүргізуші» лингвомәдени типажын зерттеген еңбекке тап болдық. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті оқытушылары М.В. Логинова, Ш.К. Жаркынбекованың «Полилингвокультурный типаж как результат отражения казахстанского лингвокультурного пространства современности» атты мақаласында «қазақстандық тележүргізуші» лингвомәдени типажының конститутивтік белгілерін анықтаған [5, 117-125].

Алдымен зерттелетін типаждың ұғымдық категориясын анықтау үшін, сөздіктерде ұсынылған анықтамаларды қарастырып көрдік. Аталмыш лексема түрлі ағылшын сөздіктерінде шамамен ұқсас түсіндіріледі. Merriam Webster сөздігінде “a person who writes for and maintains a blog (блог жазып оны жүргізетін адам)” [6]. “ someone who writes a blog (a regular record of someone's ideas, opinions, or experiences that is put on the internet for other people to read) ” (блог жазатын адам (интернет желісінде басқа адамдар оқи алатын біреудің идеялары, пікірлері немесе тәжірибелері туралы жазбалар) ”[7]. Аталмыш лексеманың этимологиясы blog” деген лексемадан шыққан. Блог “online journal (weblog)”, “a personal chronological log of thoughts published on a Webpage” (өз ойлары мен толғаныстарын веб-парақта хронологиялық тәртіппен жариялайтын адам; желілік журнал немесе оқиғалар күнделігі) [8]. Бұл екі лексема да өз бастауын ағылшын тіліндегі “weblog” сөзінен алады. Блогер типажының пайда болуы американдық студент Джастин Холлдың есімімен байланысты. Ол алғаш рет HTML форматында интернет желісінде күнделік жазуды бастады. New York Times газеті Джастин Холлды жеке блогтардың «негізін қалаушы» деп атауы бекер емес болатын. Осының бәрі «блогер» лингвомәдени типажының басты «person / адам», «write / жазу», «publish / жариялау», «webpage / вебпарақша», «material / материал», «thoughts / ой», «reflections / рефлексия секілді семантикалық белгілерін көрсетуге мүмкіндік береді.

Нәтижені талдау. Қазір дүние жүзінде миллиондаған адамдар өз блогтарын жүргізіп, өздерін блогер деп атап жүр. Олардың блогер болу мақсаты алуан түрлі. Бірқатар адамдар блогты қызықты адамдармен араласып ой өрістерін кеңейту, яғни коммуникативтік мақсатқа орай жүргізсе, енді біреулері таныстарымен, достарымен араласу үшін жүргізеді. Дегенмен, қазіргі таңда ағылшын және қазақ лингвомәдениеттануында блогерлердің бойында коммерциялық мақсатты көздеп блог жүргізу күн санап артуда. Блогерлер тауарды немесе қызмет түрлерін жылжыту мақсатында өз блогтарын жүргізуге көшті. Кейбір тұлғалар блог жүргізу танымал болудың жолы деп те ойлайды. Алдымен қазақ тілінде блог жүргізетін блогерлердің жас ерекшеліктеріне көңіл бөлгенімізде, блогерлікпен 15-35 жас аралығындағы индивидтердің айналысатынын байқадық. Жас және гендерлік ерекшеліктеріне байланысты жүргізетін блог тақырыптары да сан алуан. Мақаланы жазу барысында алдымен блогердің лингвомәдени типажын анықтау мақсатында, ғаламтордан оқырмандардың блогер дегенді қалай интерпретация жасайтындығын анықтап көрдік. Surak.baribar.kz сайтында «блогер деген кім» деген сұраққа беген адресаттар жауабын қарастырғанымызда ако_О аккаунты бар оқырман блогерді төмендегідей суреттеген:

•Блог жүргізетін адам;
 • өзінің өмірін, көзқарасын, ойын ғаламтордағы миллиардтың назарына ұсынатын жанкешті (десе де болатындай);

- қаламына "өзі қожа, өзі би", ешкімге бағынышты емес, ақпарат кеңістігінде еркін ой ақтаратын белді сыншы, блогты қалай, қай форматта жүргізгісі келсе, солай жүргізуге құқықты, шектеуді білмейтін «недотіліші», «пережазушы»;
- нақты түр-сипаты (жасы, жынысы, бойының ұзындығы, телефонының маркасы, шашының түсі, салауатты өмір салтын қаншалықты ұстанатындығы) анықталмаған, яғни, алуан түрлі бағытта күй кешетін тіршілік иесі. Әдетте, Ол, бұл «атауды» еріксіз иеленіп жатады;
- болған/болатын жайттарға өзінің мазмұнды, жеке объективті пікірін білдіре алатын, дара тіл таба білу өнері бар, қоғамға көзқарасы бөлектеу тұлға.

Miras атты аккаунты бар оқырманның ойынша «блогер» дегеніміз: «Қарапайым тілмен айтқанда... өзінің ойына келген, өзін қызықтыратын тақырыптарды күнделік ретінде онлайн жазып отырушы. Жазбаларын жаңартып отырады, өңдеп отырады» [9].

Жоғарыдағы екі оқырманның түсінігін талдайтын болсақ, блогерді қаламына "өзі қожа, өзі би" деп сипаттауымен толық келісеміз, өйткені блогерлер жаңа медианың өкілі. Дәстүрлі медияда жарияланатын ақпараттар бірнеше мәрте сүзгіден өтсе, блогерлер оқиға орнынан дәстүрлі медия өкілдеріне қарағанда оқырмандарға хабарламаларды шапшаң, оперативті жеткізеді. Ақпараттың мазмұнын ешқандай редактормен кеңеспей тікелей өзі дайындап жариялайды, яғни шындығында өз қаламына өзі қожа, өзі би. Сондай ақ адресаттың «недотіліші», «пережазушы» секілді блогерге тән кәсіби терминдерді қолдана білуінен адресаттың фондық білімінен хабардар боламыз.

Сонымен қатар «блогер» түсінігіне кейбір адресаттар тарапынан толымсыз, қысқа жауаптар берілген. Мысалы, Јако акканты бар оқырман былайша жауап жазған: «Сол блогердің кім екеніне өзімде түсінбей ақ қойдым тегі...»

Ерасыл1995 аккаунты бар оқырман «Блогер дегеніміз блок жазушы» [9].

Ғаламторда Zholantai атты аккаунтпен тіркелген оқырман блогерге «алуан түрлі бағытта күй кешетін тіршілік иесі» деген анықтама берген. Жоғарыдағы екі адресаттың жауаптарын талдайтын болсақ, тілдік тұлға блогердің қызметін, қандай іспен айналасатынынан хабардар емес екендігін түсінеміз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақаламызды қорытындылай келе, «блогер» лингвомәдени типажы шамамен көбінесе 15-35 жас аралығындағы танымал кейіпкер. Олардың әлеуметтік статусы мен білімі әр түрлі болуы мүмкін. Кез келген тұлға блогер бола алады. Басты ерекшелігі өз ойын кез келген уақытта толық жаза алады, қысым аз, яғни азаматтық қоғам өкілдері. Субъективті тұрғыдан қандай сурет салса да, қандай пост жазса да өзі би, өзі қожа. Ойын еркін стилде жазады. Блогерлердің парақшалары танымдық энциклопедия секілді. «Блогер» типажы шапшаңдығымен де ерекшеленеді. Болған уақиғаны еш кешіктірусіз сол сәтте жеткізе біледі. Блогерлердің тағы бір айрықша ерекшелігі - ғаламтордағы блогында өз пікірлері мен ойларын коммуникативтік, коммерциялық немесе психотерапиялық мақсаттар үшін жазатындығында болып отыр. Әр компания ғаламторда өз блог тұғырын жүргізіп, оны сапалы мазмұнмен толтыруға тырысады. Заманауи топ блогерлер олардан қолтаңба алып, суретке түсетін жұлдыздарға ұқсас. Жеке тұлғаның өзін-өзі таныстыруы кез-келген қарым-қатынаста болады. Үлкен аудиториясы бар блогерлер бұқаралық ақпарат құралдарымен теңестірілген, олардың сөзі мен пікірі салмақты; брендтер оларды жаңа өнімдерді шығару үшін бірлесіп жұмыс істеуге шақырады. Блог - бұл жай онлайн режиміндегі күнделік емес, платформалардың көптігі және блог жүргізудің түрлері әртүрлі мазмұн жасауға мүмкіндік береді. «Блогер» лингвомәдени типажы перформативті критериялар негізінде дискурсивті тұлға екені анық, өйткені алдына қойған мақсатына түрлі коммуникативтік стратегияларды пайдалану арқылы адресаттарын иландыра алады. Презентативтік блогердің басты сипаты. Осы сипаттардың барлығы «блогер» типажының танымалдығын тек өсіре береді деп ойлауға негіз болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Виноградов В. В. О языке художественной прозы / – Москва: Наука, 1980. – 360 с.
- 2 Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / – Москва: Наука, 1987. – 263 с.
- 3 Карасик В.И., Дмитриева О.А. Лингвокультурный типаж: к определению понятия // Аксиологическая лингвистика: Лингвокультурные типажі: сб. науч. тр. Волгоград: Парадигма, 2005. С. 5-25.
4. М.В. Логинова, Ш.К. Жаркынбекова. Полилингвокультурный типаж как результат отражения казахстанского лингвокультурного пространства современности // Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің Хабаршысы. –Филология сериясы. – 2018. №2.– Б.117-125.
- 5 Merriam-Webster Dictionary [Электронды ресурсы]. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary> (дата обращения: 10.10.2019).
- 6 Cambridge Dictionaries [Электронный ресурс]. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/blogger>(дата обращения: 10.10.2019).
- 7 Definifion [Электронды ресурсы]. URL: <https://www.techopedia.com/definition/5207/web-log-blog> (дата обращения: 10.10.2019).
- Varibar [Электронды ресурсы]. URL:<https://surak.baribar.kz/35236/> (дата обращения: 10.10.2019).
- 9 7kun.kz [Электронды ресурсы]. URL:<https://7kun.kz/qazaqstanda-algash-ret-onirler-boiynsha-auqymdy-halyqaralyq-blog-tur-otedi/>(дата обращения: 14.10.2019).

А.М.Куркимбаева

Блогер как дискурсивная языковая личность

Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

В статье дается краткая характеристика различных платформ современной коммуникации, определение ее адресатов. Также были выявлены цель и задачи исследуемой темы, в частности была изучена этимология лексемы «Блогер». Был проведен обзор трудов ученых, сформулировавших понятие языковой личности и лингвокультурного типажа. В статье автор акцентировал внимание на определении понятийного, образного и оценочного характера лингвокультурного типажа «блогер». Были обсуждены ответы пользователей сети на вопрос «кто такой блогер». В заключительной части дается краткое изложение понятия и описывается лингвокультурный типаж «блогер».

A.M.Kurkimbayeva

A blogger as a discursive linguistic personality

Kazakh University of International Relations, and World Languages after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan.

The article is devoted to the investigation of linguocultural type “blogger”. The article gives a brief description of various platforms of modern communication, their addressees are identified. The purpose and objectives of the research topic are determined. The etymology of the lexem “blogger” was studied. A review of the works of scientists who formed the concept of a linguistic personality and linguocultural type was conducted. In the article, the author focused on determining the conceptual, presentative, and estimative characteristics of the linguocultural type of “blogger”. The answers of network users to the question “who is a blogger” is discussed. The concluding part gives a brief summary of the concept and describes the linguocultural type “blogger”.

УДК ЭОЖ 81'255/36

Ә.Ж. Құрманова¹, Г.К. Сарсикеева²

¹Phd докторанты, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: ademi_kurmanova@mail.ru

²PhD (Париж Нантер Университеті, Франция), профессор қ.а., Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: gsarsikeieva@gmail.com

САЯСИ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ ФОНОСТИЛИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Мақалада қазіргі лингвистикада саяси коммуникацияның фоностилистикалық өзекті мәселелерін зерттеудің маңыздылығы туралы айтылған. Фоностилистика тек қана интонация теориясы мен стилистикадан құрылмайды. Саясаткерлердің ел алдында сөйлеген сөзінде жеке тұлғасы ғана емес, дыбыстық образы да зерттелуі-лингвистиканың жаңа бағыты. Жаңа саяси жағдайда коммуникативті әсер етудің де әдістері өзгерді, алайда саясат-билік үшін күрес. Бұл күресте жеңімпаз болу үшін, коммуникацияны меңгеру қажет екені ғалымдар дәлелдейді. Автор мақалада саяси коммуникация кеңістігінде фоностилистикалық сипатын зерттеу ауқымын баяндайды. Саяси коммуникацияны лингвистиканың аспектісі ретінде жүйелі және толыққанды феномен ретінде зерттеу аса қажетті. Авторлар саяси коммуникацияның зерттеу әдістерін ұсынады. Саяси коммуникацияның пайда болу тарихы, бағыттары, маңыздылығы, басқа тіл білімінің салаларымен байланысын, саяси коммуникацияның тілі, атқаратын функциясы, зерттеуші ғалымдар туралы кеңінен мәлімет береді.

Түйін сөздер: саяси коммуникация, фоностилистика, просодия, коммуникация теориясы, саяси лингвистика

КІРІСПЕ

Қазіргі заманғы саяси коммуникацияның функциясы жаһандану мен урбандалумен тығыз байланысты өзгеруде, саяси үдерістің дамуы күнделікті өмірде кең қолданыстағы ақпараттық технологиялардың дамуы да әсер етуде. Заманауи қоғам ақпараттық даму үстінде. Жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың өсіп халықаралық саяси кеңістіктің дамуына әсер етері сөзсіз.

Қандайда бір ғылымды қарастырмас бұрын шығу тарихына, әр даму этаптарына талдау жасау арқылы бұл ғылымның қазіргі заманда алған бағыты мен алдына қойған мәселелерді қарастыруға көмек береді.

Қазіргі саяси лингвистиканың тарихы антикалық риторика кезеңі яғни, саяси қызыл тілге ерік берген сонау Ежелгі Греция мен Римнен бастау алады. Саяси коммуникацияны зерттеу әлеуметтік қажеттіліктен туындаған ғылымның саласы әсіресе, демократиялық қоғамға тән болғандықтан демократия дамуымен қоса Батыс Еуропадан бастау алады.

Ақпараттық технологиялардың үстемдік алуы әлеуметтік-саяси, экономикалық және қоғамның жаңа тілдік мәдени құрылымын жаңартып, коммуникацияның бет-пердесін де өзгертіп, қоғамдағы ақпарат алмасу ерекшеленуде. Француз әлеуметтанушысы Клод Леви-Стросс XX ғасырдың 50-ж.ж. әлеуметтік ғылымдар коммуникация теориясына сүйене отырып, әлеумет интерпритацияланып, өзгеріске әкеледі деген.

Осылайша, жаһандық саяси-коммуникативті үдерістің фундаменталды базасы қызметін коммуникация теориясы және қоғамдық ақпараттық теориясын талқылау атқарады.

«Коммуникация» термині саяси ғылымда XX ғ.бастау алды, ертеректе техникалық термин ретінде қолданылған еді. Коммуникация ұғымы демократиялық практиканың, әлемдік саяси үдерістің ашықтығы әсерінен тіл мамандарының қызығушылығын оятып тіл ғылымында да кең қолдана бастады.

Қазіргі әлемде не болып жатқанын, саяси көсемдердің ел алдында сөйлеген сөздерінің не мақсатта айтылғанын, түпкі ойын анықтау үшін, көпшіліктің назарын аударып, олардың санасын билеп, манипуляциялау тәсілдерін қалай қолданатынын көре білу үшін саяси лингвистиканы зерттеу маңызды.

Фоностилистикалық зерттеулердің өзектілігін бірнеше факторлар арқылы анықтауға болады, олар индивидке сонымен қатар кең ауқымды аудиторияға әсер етуші құрал болып табылатын дыбыстық сөйлесімге қызығушылықтың артуы себеп. Адам санасындағы мәліметтің өзгеге әсері қалай жүзеге асатынын зерттеу, түсіндіру тіл ғалымдардың еншісінде. Лингвистика саласындағы ақтаңдақ болып қалған зерттеулерді толықтыру, саяси коммуникацияда просодиялық құралдардың функциялануы өзекті мәселе.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл білімінің жаңа салаларының дамуы қазіргі кезде қалыптасқан ғылымдардың іліміне сүйене отырып жаңа бағытта дамуға, қалыптасуына негіз болады. Осындай лингвистиканың жаңа саласының бірі фоностилистика болып табылады.

Фоностилистика-ғылымның жаңа бағыты, стилистиканың бір бөлігі сөйлеу барысында дыбыстық және ритм-интонациялық құралдарды қолданудың заңдылықтарын зерттейді.

Ғылыми әдебиетте фоностилистиканың «дыбыстық стилистика», «айтылым стилистикасы», «фонетикалық стилистика», «стилистикалық фонетика», «функционалдық стильдер фонетикасы» атты атаулар кездеседі.

Соңғы кезде отандық және шетелдік лингвист ғалымдар арасында лингвистикада стилистикаға және фонетикада фоностилистикаға айрықша көңіл бөліне бастады. Н.С. Трубецкий, Ш.Балли, П. Леонның фоностилистиканың теориялық еңбектеріне сүйене отырып, К. К. Барышникова, А. С. Селях, Н. И. Портнова, Е. Нұрахметов француз тілінен; С. М. Гайдучик, Н. Л. Новицкая неміс тілінен; А. А. Антипова, О. П. Крюкова, Р. С. Трохина ағылшын тілінен фоностилистиканың қазіргі тіл біліміндегі мәселелерін зерттеп бірнеше еңбектер жазды. Қазақ тіл білімінде интонацияны зерттеуде З.М. Базарбаеваның еңбектерінде, «Сөйлемнің қай-қайсысы болса да, интонемасыз сомдала алмайды, олардың әрқайсының өзіне тән интонациясы бар. Сөйлемдердің қай түрінің болса да, сомдалып, аяқталып, коммуникативтік функцияға ие болып тұруында интонацияның мәні ерекше» дейді [1, 19]

Қазақ тілінде интонация мәселелері жөніндегі алғашқы пікірлер ұшқыны А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, І. Кеңесбаев, Н.Сауранбаев еңбектерінде де кездеседі. А. Байтұрсынов «Екпін буыны бірыңғай келетін тілдер және екпін буыны бірыңғай келмейтін» деп, интонацияға қатысы бар мәселе ретінде орыс, француз, қазақ тілі ерекшеліктерін екпінмен байланыста сөз етсе, Қ. Жұбанов интонацияны «дауыс сазы» деген атаумен атап, әр сөздің әні болатынын айтқан еді.

Ш. Балидің еңбектері фоностилистиканың қалыптасуына маңызды роль атқарады. Ауызекі сөйлеуде, ораторлық сөз, нақты бір тілдің фоностилистикалық тәсілдерін зерттеу әсер етеді. Фоностилистика лингвистиканың бірнеше фонетика, стилистика, әлеуметтік лингвистика, психоллингвистика, мәтін лингвистикасы сияқты лингвистикалық пәндермен тығыз байланыста дамиды.

Фоностилистика мәселелерін көтерген ғалымдар қатарында П.Леонның негізгі идеясы нақты бір эмоцияға негізделген, әртүрлі фоностиль мен просодиялық моделі басымдылық танытады.

Просодия термині интонация сонымен қатар, мелодия, тілдің әуезділігі деп түсіндіріледі.

Мәтін талдауда лингвистикалық тәсілдер арқылы семантикалық құрылымы мен мағынасын ашу толыққанды болмайды, оған просодиялық құралдарды қолдану арқылы интерпретациялауға мүмкіндік береді. Мәтін теориясы, әлемдік бейнесін зерттеу теориясына

жүгінуге тура келеді. Просодиялық құралдар арқылы функциялануы, басқаша айтар болсақ, дыбыстық мәтін кешенді және санқырлы нысанды зерттеу барысында интонация теориясы мен мәтін лингвистикасын қарастыру қажет.

Мәтін тығыз байланысты әрі ерекше жүйе ретінде қарастырылмақ, просодиялық және лексико-семантикалық фактор арасындағы байланысты зерттеу де маңызды. Осындай зерттеу барысында фонетиканың жаңа саласы –лексикологиялық фонетика пайда болды.

Просодия мәтінге жүйелі сипаттама беруге иерархиялық бірнеше элементтерге бөліп оның ара-қатынасын, байланысын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, просодия мәтіннің функционалдық бағытын анықтайды. Талдау жасаудың нақты әдіс тәсілдері ретінде аудиторлық (тыңдалым) талдау, интонографиялық талдау, статистикалық талдаудың элементтері, стилистиканың кейбір тәсілдері мен психолингвистикалық (мәтіннің эмоционалдылығын бағалау) талдау қолданылады.

Фоностилистикалық сипаттама просодиялық ерекшеліктерінің параметрлеріне негізделген. Бұл параметрлер просодиялық стиль жасаушы болып табылады да фоностилистикалық параметрлер деп аталады. Олар:

Тембр

Делимитация (бөліну)

Стиль жасаушы просодиялық ерекшеліктер: дыбыс, деңгей, темп, үзіліс, ритм.

Мағыналық екпін: терминдік тон, ядролық үлгі, екпінді және екпінсіз сегмент арасындағы үйлесім.

Сөз сөйлеу типологиясына қарай информативті стиль құрамына: информативті стиль (оқу, сөйлеу, алдын-ала жазылған мәтінді дауыстап оқу, дайындықпен/ дайындықсыз спонтанды сөйлеу); білім берушілік сипаттағы мәлімет; прессадағы баяндама. Коммуникацияның формалары монолог, диалог немесе полилог бірнеше адам қатысуымен ұйымдастырылған сұхбат (публикалық немесе публикалық емес дискурс) және олардың арасындағы қарым-қатынас (ресми/ бейресми) болып бөлінеді [2, 114].

Сөйлесу стилі фонетикалық стиль типінде жиі қолданылады, публицистикалық стиль – жұрт алдында сөйлеудің ораторлық ерекшеліктері.

Тіл –қоғамдық құбылыс. Қоғам дамыған сайын тілдің де коммуникативтік қызметі артып, таным көкжиегінің кеңеюіне алып келсе, ғылым да, оны зерттеу мәселесі де жаңа ортаға бет бұрып, дамып келеді. Қазіргі тілтанымның негізгі бағыттарының бірі тілдік құбылысты тек белгілі тар шеңберде қамап ұстамай, әлеуметтік ортада қолданылатын қарым-қатынас құралы ретінде басқа салалармен байланыстыра зерттеуге назар аудара бастады.

Академиялық стиль монолог, диалог, көпшілік және қоғамдық емес қатынастарды, оқуды немесе сөйлеуді ұсынатын жазбаша әртүрлілікті және тілдің ауызекі түрін қамтитын коммуникацияның келесі салаларында қолданылады, дайын немесе стихиялық жол.

Саяси тілге қатысты анықтама беруде лингвистердің пікірлері де әртүрлі, «ресми-бейресми тіл» немесе «ғылыми тілге» жатпайтын саясаттың өзіне тән тілі бар, саяси коммуникация – саяси мәтіндерді зерттейді. Саяси мәтін дегеніміз, мағыналық байланысы бар, ретімен айтылған сөздер мен сөйлемдерден тұрады. Саяси мәтіннің ауызша (саяси тұлғалардың митингтер мен жиналыстарда сөйленген сөзі, парламенттік дискурсы, баяндамалары, саясаткердің теледидарда берген сұхбаты) және жазбаша мәтін (газет бетіндегі мақала, парақша, саяси партияның бағдарламасы) сияқты жанрларға жатады. Мәтіндердің мазмұны партияның қызметі, басқада қоғамдық ұйымдар, мемлекеттік билік ұйымдары, қоғамдық көшбасшылар мен белсенділердің қоғамның әлеуметтік және экономикалық ахуалын дамыту туралы болып келеді.

Саяси сипаттағы мәтіннің белгісі–саяси ахуалға әсер ету, елдің санасына эмоцияналды әсер етіп, саяси әрекетке үндеу.

Саяси лингвистика әлеуметтік лингвистика, тіл мен қоғам арасындағы байланысты туындағын мәселелерді зерттейді, функционалды стилистика әсіресе, публицистикалық

стиль зерттеулері, классикалық және заманауи риторика, когнитивті лингвистика мен мәтін лингвистикасы сияқты лингвистикалық бағыттармен тығыз байланыста дамиды.

А.П. Чудиновтың пайымдауынша саяси лингвистика үшін қазіргі тіл білімінің барлық сипаттамалары тән, мультидисциплинарлық (эртүрлі ғылымдардың әдістемесін қолдану), антропоцентризм (тіл құбылыстарын зерттеуде тіл тұтынушы – адам болып табылады), экспансионизм (лингвистикалық бағыттың кеңею тенденциясы) функционализм (тілді өз функциясын іске асыруда, дискурста, әрекет барысында зерттеу) және экспланаторлық (дәйекті тек қана сипаттап қана қоймай оған түсініктеме беру)[3, 81].

Саяси лингвистика әлеуметке қатысты және ұлттық санамен байланысты ғылымның салалары әлеуметтік психология, мәдениеттану, әлеуметтану, саясаттану және этнографиямен тығыз байланысты.

Саяси лингвистиканың зерттейтін мәселесі – саяси коммуникация, яғни тілдің қызметі қандай да бір ұстанымды тарату, ел азаматтарын саяси әрекетке үндейтін эмоционалды әсер ету, қоғамда орын алған эртүрлі көзқарастар арасында әлеуметтік-саяси шешім қабылдау үшін көпшіліктің келісімін алу. Газет-журнал оқитын, теле-радио тыңдайтын кез-келген адам саяси коммуникацияның адресаты болып табылады. Адам сайлауға барғанда, саяси өмірге араласуы да саяси коммуникациясыз іске аспайды. Саяси коммуникацияның мақсаты адресатқа тек саяси ақпаратты жеткізу ғана емес, коммуникативті қызметтің үдеріс барысында саяси реалиді қабылауы мен баға беруі.

Қазіргі қоғам коммуникацияға оның әлеуметтік бөлшектеріне тәуелді болып келеді. И.М. Быховскаяның және А.Я. Флиердің пайымдауынша: «әр әлеуметтік әрекет коммуникативтік мағынада қарастырылып, әрі белгілі бір нақты ақпаратты қамтитын және ақпарат беруі мүмкін»8. Осыны негізге ала отырып, коммуникация мағыналық және әлеуметтік ара-қатынастық аспект деп қарастыруға болады[4, 59].

Коммуникацияның негізгі мазмұнды бірлігі: бір нәрсе жайлы көп аспектілі ақпарат немесе мәтін–бір нәрсе туралы кешенді ақпарат. Саясаткерлер, қоғамдық қызметкерлер, жазушылар, зерттеушілер, эртүрлі ұйым немесе қызығушы индивид жасаған мәлімдеме немесе мәтін. Саяси коммуникация мәліметтің қандай да бір арна немесе құрал арқылы реципиентке жіберілуі.

Осылайша, адам қызметінің басым үдерісі коммуникация арқылы жасалынып, дамып, функцияланады. Коммуникация үдерісі ақпараттық қоғамдағы негізін қалаушы болып табылады. Г.Г. Почепцов коммуникативті технологияны біздің өркениетіміздің ерекше белгісі деп атап көрсетеді. Коммуникация барлық арақатынастың оның ішінде әлеуметтік-саясаттың негізі болып табылады.

Э.В. Будаевтың пікірінше, саяси коммуникацияның жалпы заңдылықтарын зерттеу – эртүрлі саяси көшбасшылардың идиостилі мен саяси партиялардың саяси бағытын зерттеу болып табылады (Э.В.Будаев, А.П. Чудинов). Тіл ғалымдары саяси көшбасшылардың «тілдік портретіне» мән беріп, әр дәуірдегі саяси көсемдермен салыстыра, салғастыра отырып зерттейді, мамандар идиостильді сипаттап, көпшіліктің саясаткерді қабылдауы, нақты бір көшбасшының сөздерінің ерекшеліктеріне мінездеме береді.

1980 жылы Дж.Лакофф және М.Джонсон саясаткердің сөзінде концептуалды метафораны қолдануы көпшіліктің санасына қалай әсер ететінін зерттеген. Саясаткердің саяси ұстанымы мен сөз саптауына мән беріп зерттеудің маңыздылығын зерттеуші Д.Берхо да мақұлдайды. Ол Аргентиналық президент Х.Д. Перонның ел арасындағы танымалдығының құпиясы саяси дискурста үнемі метафораны қолдануы миллиондаған сайлау құқығынан айырылған аргентиналықтардың ауыр жағдайда жұмыс істеуге мәжбүр жұмысшылардың алдында танымал болуына себепші болғанын Д.Берхо өзінің ғылыми зерттеу жұмысында дәлелдеп берген еді [5,87]

Әр елдің саясаткерлерінің коммуникативті тәжірибесіне сүйене отырсақ Дж.Чартерис-Блэқтың еңбегінде британ-американдық саясаткерлердің риторикасын зерттеу барысында Ұлыбритания мен АҚШ-тың саясаткерлері өз сөздерінде метафораны жиі қолдануы эмотивті

ассоциацияның дамуына және жәбірейілдей саяси мифтердің жасалуына себеп болғанын зерттеген.

Осындай зерттеулер нәтижесінде саяси шындықты сипаттауда кейбір саясаткерлер мысалы, «темір леди» М.Тетчэр әскери метафориканы, кіші Дж.Буш криминалды образды, С.Берлускони футболда қолданылатын метафораларды өз сөздерінде жиі қолданылатыны анықталған.

Саясаткерлердің белгілі бір саланың метафорикасын өз сөзінде жиі қолдануы белгілі бір жағдайды сипаттау үшін көз алдыңызға әскери қақтығыс, транспорттық көліктің істен шығуы сипаттағы метафораларды қолдануы қарапайым тыңдаушының мәселені терең түсінуге мүмкіндік берері сөзсіз.

Саяси коммуникацияның зерттеу әдістері когнитивті және дәстүрлі (риторикалық, мағыналық-стилистикалық) тілдің зерттеу әдістеріне сүйенеді. Саяси коммуникация ментальді және тілдік феномен ретінде талданады, когнитивті әдіс дискурстық критикалық талдау немесе контент талдау әдістері қолданылады.

Зерттеушілердің басым көпшілігі саяси метафораны, әр саясаткердің өз ұлтына тән метафориканы қолдануын зерттейді, салыстырады. Саяси тілде дискурсивті нұсқаларды қолдануды зерттеу өзекті мәселе, кейбір ғалымдар соңғы онжылдықта, тіпті ғасырлар бойы саяси коммуникацияның даму тарихының заңдылықтарын зерделейді, салыстыра, салғастыра қарастырады. Жалпы, саяси коммуникация теориясының негізін салушы Джордж Лакофф саяси тілдің зерттеу тәсілдерін: антикалық дәуірден келе жатқан риторикалық, когнитивті тәсілі, дискурсивті тәсілдермен шектеліп қана қоймай, елдегі саяси жағдаятқа қатысты болып жатқан саяси оқиғаларды ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрлермен бірге зерттеуді ұсынады. Осы теорияларды ескере отырып көпшілік ғалымдар когнитивті, дискурсивті және риторикалық талдаумен мәдениеттану (лингвокультурология), психология (лингвопсихология), әлеуметтану (әлеуметтік лингвистика), салғастыру және типологиялық лингвистика әдстерімен кешенді терең зерттейді[5, 63]

Саяси құбылысқа саяси үдеріс, саяси мәдениет, саяси санаға тура немесе жанама әсер етуші құбылыс ретінде қарастыратын еңбектер жемісті болып табылады. Олардың ішінде шетелдік авторлар К. Дойч, Ж.-М. Коттрэ, Л. Пай, Р. Перлофф, Р.-Ж. Шварценбергті атауға болады.

Француз саясаткері Р.-Ж. Шварценберг саяси коммуникацияны саяси мәліметті тарату үдерісін саяси жүйенің саяси жүйемен әлеуметтік жүйе арасында айналым үдерісі ретінде анықтама береді.

Р. Перлофф болса, саяси коммуникация деп «ұлт көшбасшыларының, медиа және азаматтардың, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы мемлекеттік саясатты (public policy) жүргізу үшін өз пікірлерінің және мәлімдемелерінің (messages) мағынасын талқылайтын процесті» атайды [6,150].

М.Н. Грачевтің пікірінше, саяси коммуникация-ол «коммуникацияның ерекше түрі, саяси акторлардың бір-біріне және қоршаған ортаға (қоғамға) ақпараттық әсер етуі»

Сонымен, коммуникация саяси сипатта болуы үшін саясатқа билік пен басқаруға қатысты мақсатты түрде саяси үдерісті қозғаушы мәлімет жасалуы керек. Қазіргі қоғамда саяси коммуникацияны үздіксіз табиғи немесе электронды арналар арқылы трансляциялануы мен актерлардың құрылымдық қызметі деп қарастырылады.

Ақпараттық қоғамда коммуникация қоғамның алдыңғы қатарлы орынға ие. Коммуникация көрінбейтін жіп тәрізді қазіргі ақпараттық қоғамның маңызды әрі сапалы жағын көрсетеді. Яғни, қоғамның жүрек соғысы, күре тамыры іспетті.

Н.Винердің айтуынша коммуникация «дұрыс ақпаратпен құлақтанып, шынайы өмір сүру. Коммуникация мен басқару адам болмысының мазмұнымен тікелей байланысты, адамның қоғамдағы өмірі сияқты» деп адам өмірі мен қоғамды айта келе Винер «билік-қоғам» жүйесінде коммуникациядағы кілтті рөл атқаратынын алғашқылардың бірі болып сезінген.

Ж.М. Коттрэ коммуникацияны саяси өмірді адам ағзасындағы қан айналымы іспетті дейді 1. К.Дойч саяси коммуникацияны «мемлекетті басқарудың жүйке жүйесіне» теңейді [7,98]

Қазіргі зерттеушілер коммуникация арқылы саяси оқиғалардың қисынды реті арқылы дамитынын байқап, сюжетті тізбек жасалатынын атап өтеді.

Саяси коммуникация жалпы әлеуметтік және саяси белгілері бар ерекше оқиға болып табылады. Жалпы әлеуметтік саяси коммуникация дегеніміз, коммуникативті кеңістік, коммуникацияның «тірі» сипаты, тұрақты дамуы; техникалық және электрондық ақпараттық құралдар арқылы ақпарат алмасу және белсенді қатысушы болып нәтижесінде бірге қызмет жасау.

Саяси коммуникацияның сипатына саясаткердің мінезі, саяси үдеріс кезінде ақпарат алмасу және бұқаралық коммуникация арқылы әсер ету; саясаткердің нысаны, рецепиенті; билік үшін күрес, оны қолдану шеберлігі; саяси алаңға тура иә жанама әсер ету; саяси коммуникацияның ұлттық/жаһандық деңгейі.

А.П. Чудинов саяси коммуникацияның негізгі атқаратын функциясы – саяси билік үшін күрес деп атап көрсетеді. Саяси коммуникацияны билікті тағайындау үшін жанама немесе тура әсер ету мақсатында сайлау, тағайындау, қоғамдық пікірдің қалыптасуына әсер ету, заң қабылдау, өкім шығару, тағайындаулар арқылы пайдалану [3,25]

Саяси коммуникацияның атқаратын функциясы:

Ақпараттандыру (саяси жүйе мен оның қызметі туралы тарату)

Регулятивті (саяси жүйе элементтері мен азаматтық қоғам арасындағы механизімін жасақтау)

Саяси әлеуметтену функциясы (саяси норма мен мәдениеттің маңызды қалыптасуына әсер ету)

Манипулятивті (саясат аясында маңызды оқиғалармен қоғамдық пікір тудыру)

Саяси-мәдени байланыс.

Саяси коммуникация тәжірибеде көпқырлы құрылым, толықтырып, жаба тоқып, тереңдей отырып басқарушы мен басқарылушы арасында келісім жасауға мүмкіндік тудырады.

Саясаткерлер саяси коммуникацияның екі түрін анықтайды: горизонтальді (бірдей статустағы деңгейдегі әлеуметтік-саяси иерархия) және вертикальді (әртүрлі деңгейдегі адамдар арасындағы әлеуметтік саяси иерархия).

Саяси коммуникацияның негізгі құралдары:

Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы (пресса, әдебиеттер, афишалар)

Саяси партиялар мен қызықтырушы топтар арқылы

Жеке байланысы арқылы ресми емес арналар арқылы қарым-қатынас жасау болып табылады.

Саяси коммуникация тек қана біржақты ақпараттық лек коммуникатордың рецепиентке ғана емес, саяси сахнадағы іс-әрекеттің аралас (ашық, жасырын) акторлары арқылы іске асады [8, 96].

Коммуникацияның кең таралған типтері мен олардың пайда болуын табиғи (тіл, мимика, жесттер, сөз), жасанды немесе электронды (пресса, радио, телевидение, интернет) деп бөлінеді.

Саяси коммуникация – жалпы әлеуметтік және саяси белгілері бар коммуникацияның ерекше түрі. Жалпыәлеуметтік саяси коммуникация біртұтас коммуникациялық кеңістіктің бірегейлігі; коммуникацияның «жанды» сипаттамасы бар, яғни тұрақты прогресс; техникалық және электрондық ақпарат алмасу құрылғыларды арқылы өзара ақпараттандыру нәтижесінде біріккен қызмет жасақталады.

Заманауи саяси коммуникацияның ерекшеліктері ретінде саясаткердің «қоғамдық» мінезінің саяси процесте көрініс табатын ақпарат алмасу және бұқаралық коммуникация әрекеті және коммуникатор есебінде рецепиент субъект немесе объект ретінде; билік үшін

күрес процесі немесе оны пайдалану арқылы саяси ортаға тікелей немесе жанама әсер ету, ұлттық, ғаламдық саяси деңгейін саралауға болады.

Мемлекет үшін саяси коммуникацияның өзектілігі: энергетикалық процесті цифрландыру; «электрондық үкімет» және «е-демократия» ұғымдарын енгізу; қызметкерлердің өздері саясат саласындағы интернет-технологияларды пайдалану; халықтың компьютерлік сауаттылығын арттыру.

Бұл қызмет түрлерін билік органдары белсенді пайдаланады. Жалпы алғанда, Интернет-технологияларының потенциалы демократиялық дәстүрлерге ие елдерде жүзеге асырылады, бұл электрондық үкімет индексінің ауқымы бойынша олардың жоғары лауазымында көрініс табады.

Көбінесе, жаңа арналар мен коммуникация әдістерін пайдаланатын күш элитасы интернет-технологияларды саясатқа енгізгенге дейін ресми ақпаратты ғана жариялайды. Саяси интернетті институттандыру кезеңінде биліктің заңдылығын сақтау үшін толыққанды интернеттегі диалогты құру үшін жұртшылық тарапынан кері байланыс бар әдістерін жетілдіру қажет.

Саяси ақпаратты жеткізудің негізгі жолы вербальді яғни тіл арқылы ақпарат алмасу, алайда сонымен қатар вербальді емес маңызды саяси ақпарат жіберу құралы суреттер, символдар мен мимика, ым және басқалар.

Кейбір ғалымдар саяси коммуникацияны саясат тілі, саяси тіл деп түсіндіреді. Саяси коммуникация тілі қай тілдің болмасын грамматикалық қағидаларына сүйеніп, лексикалық нормаларға сай жасалынатыны сөзсіз. Ауызекі сөйлеу тілі, ресми тіл, бейресми, ғылыми тіл, ресми-іскерлік тіл сынды ұғымдар қалыптасқандай саяси тіл де белгілі бір ұлтқа тән тілдің саяси нұсқасына негізделген тіл.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ораторлық сөз, парламенттік дебаттар, сұхбаттар, лекция, спорттық коментарий және т.б. жанрларында саясаткерлердің тідік қолданысын зерттеу маңызды. Бұл саланың біраз бөлігі шетелдік және отандық ғалымдармен зерттелу үстінде, мәтін авторлары бүгінгі таңда алуан түрлі күнделікті радио-телевидениеде, интернет пен әлеуметтік желілерде, саяси шиеленістер белсенді болған сайын, ақпараттық дәуір дамыған сайын ғалымдардың қызығушылығын артқанын сипаттайды.

Өзінің саясаткер ретінде имиджін қалыптастыру үшін сөйлеуші сөйлеу «бетпердесін» жамылады. Бұл таңдау аудиторияның аурасын болжауға негізделеді де өзін презентациялау коммуникативті стратегияның дәйегі болып табылады. Таңдалып алынған коммуникативті кадам немесе әдісті сөйлеу тактикасы деп аталады.

Вербальді қарым-қатынастың бірнеше компоненттері сөйлеушінің тыңдаушы алдында жағымды имидж қалыптастыруына мүмкіндік береді және сөздің әдебилігі, эрудиттілігі, демократиялылығы, жұртшылықтық санасына әсер етуі сөйлеушінің негізгі мақсаты. Ол компоненттер: саясаткердің сөзіне қойылатын талап-әдебилік, тілдік ережелердің сақталуы: айтылуы, акцент, сөздік қолданысы және т.б. болып табылады.

Саяси коммуникация мәселесіне тереңдеп ену үшін мәтін мағынасын терең түсінуде, оны интерпритациялау университеттерде филология факультетінің студенттеріне мәтінді талдауда таптырмайтын материал болары сөзсіз

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Базарбаева З.М. Интонационная система казахского языка. АДД. – Алматы, 1997. – 53 с.
- 2 Нурахметов Е.Н. Проблемы супraseгментной фоностилистики (на материале французского языка): Автореф. Дисс. ...докт. Филол. Наук. – М., 1997. – 42 с.
- 3 Чудинов, А. П. Политическая лингвистика : учеб. Пособие. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 256 с. – ISBN 5-89349-897-6 : 9125.00.

4 Бронников И.А. — Политическая коммуникация и современность // Юридические исследования. – 2013. – № 4. – С. 66 – 88.

5 Будаев, Е. В. Чудинов, А. П. Зарубежная политическая лингвистика : учеб. Пособие. – М. : Флинта : Наука, 2008. – 352 с. – ISBN 978-5-9765-0104-1 : 23016.00.

6 Perloff R.M. Political communication: politics, press and public in America. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1998. 492 p.

7 Cotteret J.-M. Gouvernants et gouvernes: La communication politique. [Paris]: Presses universitaires de France, 1973. 178 p. 2. Deutsch K.W. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control. London, Free Press of Glencoe, 1963. 316 p.

8 Василик М.А. Основы теории коммуникации. Учеб. Для студентов вузов, обуч. По спец. 0203000 “Социология” / под ред. М. А. Василика М.: Гардарики, 2003. 615 с.

Ә.Құрманова¹, Г.Сарсикеева²

Фоностилистические характеристики политической коммуникации

^{1,2}ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, г.Нур-Султан, Казахстан

В статье рассматриваются актуальные проблемы фоностилистических исследований политической коммуникации в современной лингвистике. Фоностилистика не состоит только из теории интонации и стилистики. Новые политические условия привели к изменению методов коммуникативного воздействия. Но политика – это всегда борьба за власть. В этой борьбе победителем становится тот, кто владеет коммуникативным оружием.

Актуальность данного исследования определяется необходимостью системно и целостно осмыслить феномен политической коммуникации в лингвистическом аспекте.

A.Kurmanova¹, G.Sarsikeyeva²

Phonostylistic characteristics of political communication

^{1,2}L.N. Gumolyev ENU, Nut-Sultan, Kazakhstan

The article discusses the current problems of phonostylistic research political communication in modern linguistics. Phonostylistics does not consist only of the theory of intonation and stylistics. New political conditions have led to a change in the methods of communicative influence, but politics is always a struggle for power. In this fight, the winner is one who owns communicative weapons.

УДК 811.161.1, 367

А.А. Никонова¹, З.П. Табакова²

¹магистрант, Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: anikonova@sic.kz

²д.ф.н., профессор, Северо-Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, Республика Казахстан, e-mail: ztabakova@yandex.ru

РЕНЕССАНС ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

В статье исследуются языковые особенности публицистических текстов на сайтах интернета. Авторы приходят к выводу, что в публицистике наблюдается активное употребление прецедентных высказываний, фразеологических средств русского языка, в целях создания иронии обыгрываются крылатые фразы, широко используется приём трансформации идиом. Трансформационные процессы фразеологизмов в исследовании рассмотрены с позиций семантико-сопоставительной методики. В публикациях

политического дискурса для усиления их рекламной функции отмечается активное употребление фразеологизмов в заголовках. Авторы отмечают, что в публицистике наблюдается синтез лексики разного употребления, а также активное употребление фразеологических средств русского языка, прецедентных высказываний. В целях создания иронии обыгрываются «крылатые фразы» представителей властной элиты. Анализ вскрывает особенности функционирования исследуемых языковых фактов, их прагматические функции.

Ключевые слова: фразеологизмы, прецедентные высказывания, тропы, аллюзия, трансформация, языковая игра.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях жёсткой конкуренции и борьбы за информацию журналисты стремятся преподнести её в наиболее яркой и запоминающейся форме, активно используя целесообразные языковые приёмы. Важной чертой современных СМИ является использование фразеологизмов. Творческая обработка фразеологизмов придаёт им новую экспрессивную окраску, усиливает их выразительность. С их помощью можно описать и охарактеризовать событие, а также выразить своё отношение к публикуемому материалу. Фразеологизмы в тексте становятся показателями языкового мастерства и кругозора журналиста. В языке СМИ идёт активный процесс фразеологизации сочетаний слов, ранее не являвшихся устойчивыми выражениями. Трансформированные фразеологизмы способствуют приданию экспрессии и созданию эффекта новизны.

Актуальность исследования определяется необходимостью изучения происходящих процессов в языке публицистики. Языковые процессы в текстах массовой коммуникации определяются общей тенденцией демократизации языка. Для научного объяснения трансформационных процессов в языке необходим солидный корпус примеров из разных источников, сопоставительный их анализ с позиций целесообразности функционирования и соответствия литературным нормам языка. В дискуссионных публикациях наблюдается увлечение грубой лексикой. Такие материалы вызывают повышенный интерес у лингвистов. Работ, посвящённых использованию сниженной лексики, в том числе просторечной и обценной, публикуется сверхдостаточное количество. Однако, как правило, исследователи ограничиваются приводимыми фактами, оставляя в стороне аксиологию этого явления. По нашему глубокому убеждению, демократизация в языке, как и в любой деятельности, не означает вседозволенности, она призвана улучшить процесс взаимопонимания, не снижая требований к чистоте и выразительности речи. Считаем, что у русского языка есть богатый потенциал таких средств. К таковым мы относим и фразеологический корпус русского языка, крылатые слова, прецедентные тексты, удачные выражения из кинофильмов.

Цель данной статьи: проанализировать использование фразеологизмов в СМИ, показать их прагматическую функцию и особенности употребления журналистами. Отметить целесообразность их включения в текст, умелое трансформирование, исходя из конкретных задач авторов. Для решения этой задачи привлекается сопоставительный метод, ассоциативный и интерпретационный.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В современной лингвистике приобрела большую популярность тема языка СМИ, в частности инноваций средств выражения, которые становятся характерными не только для СМИ, а также для публицистического стиля современного русского языка в целом. Анализируя современные медиа, многие отмечают, что средства массовой информации большое внимание уделяют заголовку. «Обыгрывая» эффектно и ярко заголовок с помощью фразеологизмов, журналист привлекает внимание своего читателя, побуждает его прочитать весь материал. В условиях всё обостряющейся борьбы за читателя главной заботой

журналиста становится рекламная, а не информационная функция заголовка. Однако *добрые* намерения автора статьи могут обернуться лукавством, и разочарованный читатель не найдёт в статье того материала, который был ожидаем по названию статьи. Но это можно отнести к *издержкам производства*. Творческая обработка фразеологизмов придаёт им новую экспрессивную окраску, усиливает их выразительность. За счёт качественного изменения исходных фразеологизмов создаётся высокая образность. При этом изменённые фразеологизмы сохраняют художественные достоинства традиционных: образность, афористичность, ритмико-мелодическую упорядоченность. [1] Эффект новизны, *находки*, переосмысления очень важны, так как публикация освещает современные события, связанные с реальными проблемами текущего момента. Заголовок является средством привлечения внимания читателя, поэтому он выполняет не только собственно информационную функцию, но и функцию аксиологическую.

Журналисты и блогеры в заголовках часто используют прием аллюзии, трансформируя поговорки (пословицы, поговорки, крылатые слова), названия книг, кинокартин, телесериалов, известные высказывания литературных героев и киногероев. Трансформация речевых клише усиливает прагматическую функцию заголовка. Рассмотрим пример из газеты «Экспресс» (2.05 19). В статье «*Болезнь на скаку остановит*» автор Т. Аладина рассказывает о 13-летней Мерей Жумахан, которая дрессирует лошадей и выступает под куполом цирка. Трансформированное крылатое выражение вызывает ассоциацию с известным *коня на скаку остановит*, обычно используемое для характеристики русской женщины. Однако автор изменяет его, употребив слово *болезнь*, так как в тексте даётся информация о том, что юная дрессировщица недавно перенесла шестичасовую операцию и сейчас проходит курс лечения в Алматы. Трансформирование фразеологизма понадобилось, чтобы подчеркнуть волю и мужество характера девочки.

Заголовок «Много шума и снова ничего» (Караван, 25.01.08) представляет собой трансформацию поговорки «*много шума из ничего*», этимология которой в свою очередь берёт начало от заглавия одной из комедий У. Шекспира (1600г.). В комедии высмеиваются бурные разбирательства, переполох и суматоха, возникшие из-за пустяка. Введение в заголовок компонента *и снова – ничего* подчёркивает не только *пустяшное* начало, но и очередное отсутствие результата. В статье речь идёт о футбольном матче, который не принёс никаких результатов и не оправдал надежд фанатов футбола.

Используя поговорки, поговорки, известные цитаты и крылатые выражения в функции заголовка, журналисты делают в них свои вставки, меняют порядок слов, место ударения в слове. Цитироваться может и «половина фразы как вопрос, властно требующий решения перед новым серьёзным шагом». [2, 73] Так, начало монолога Гамлета «*Быть или не быть* – вот в чём вопрос» из трагедии Шекспира в заголовке преобразуется в усечённое высказывание «*Жить или не жить?*» Сокращение известного выражения и замена слов усиливают рекламную функцию заголовка, подчёркивая мысль о том, что вопрос идёт о жизни и смерти. Заглавие книги М. Твена «Принц и нищий» трансформировалось заменой союза и добавлением отрицательной частицы: «Не принц, а нищий». Замена соединительного союза на противительный придавало заголовку другую семантику. По этому принципу в заголовке изменена строчка из песни: «*Вместе уже не весело шагать*, особенно Украинскому и Российскому православию».

Фразеологизмы используются для образно-эмоциональной характеристики представляемого предмета или действия. Наши представители власти могут очень удачно использовать прецедентные выражения, например: *Взывать к разуму разумом скорбных контрпродуктивно* (С.Лавров). Президент России Владимир Путин ответил на вопрос о перспективах визита в Вашингтон цитатой из книги «Золотой теленок» Ильфа и Петрова. «*Приезжайте в гости, старушка-мама будет очень рада, но адреса не оставил*», – процитировал он книгу. Точная цитата звучит так: «Переводчик на радостях чмокнул Остапа

в твердую щеку и просил захаживать, присовокупив, что *старуха мама будет очень рада. Однако адреса почему-то не оставил*».

Важный признак фразеологии – метафоричность, образность. Образуется фразеологизм в результате метафорического переноса, переосмысления значений свободных словосочетаний. Для анализа особенностей функционирования фразеологизмов проанализируем статью Александра Халдей *«Европа приговорила Украину к распаду»*, которая может служить доказательством ренессанса фразеологизмов. [3] Автор пишет: «Отношения между Украиной и Европой после такого оборота событий не просто ухудшатся – они *зайдут в тупик*». Фразеологизм без подробных описаний напряжённых отношений между Украиной и Европой предупреждает о возможном безвыходном положении для Украины, когда она *умоется той кровью, которую проливали в Донбассе*. Во фразеологическом словаре русского языка под редакцией А.И. Молоткова даётся следующая трактовка фразеологизму *«умыться кровью»*: «1. Обливаться кровью. О человеке, которого били по лицу. 2. Бороться, сражаться, защищая что-либо». [4, 496] В статье автор отмечает, что Украина сама виновата в той войне, которую начала, в итоге – стала *политическим трупом*.

Для стиля современной публицистики характерно смешение разностильной лексики. Разговорная и книжная, жаргонная и лексика высокого стиля могут сознательно употребляться в одном тексте, этот синтез определяет стиль современной, особенно дискуссионной публицистики. Например: *Слово как воробей – вылетело и нагадило. Учителей зачморили*. Лукашенко пошел в разнос. Крымчанам же, как и всем россиянам, остается только смотреть на этот весьма жалкий сбор прибалтийских и грузинских *протестунов*.

В рассматриваемом нами тексте используются цитаты знаменитых героев из произведения Ильфа и Петрова *«Двенадцать стульев»*: *«Воробьянинов не протягивал руки. – Так протянете ноги, старый дуралей!»*; *«Прощай, любимая, мы разошлись, как в море корабли»*. Яркий стилистический эффект в статье создаёт пародийное использование книжных фразеологизмов: *«я тебя породил, я тебя и убью»*. Слова Тараса Бульбы из одноимённого произведения Н.В. Гоголя стали крылатыми и здесь используются для создания экспрессии. Источниками для формирования новых фразеологизмов являются и цитаты из популярных фильмов. В рассматриваемой статье мы встречаем ставшее крылатым выражение из кинофильма *«Джентльмены удачи»* – *«Кина (в смысле газа) не будет»*. [3] Трансформируются и привычные словосочетания: Депутаты и сенаторы встретили демографический доклад Голиковой *оглушительным молчанием*. *Гробовым молчанием* отреагировали на услышанное представители субъектов Федерации. Использование фразеологии позволяет автору опосредованно выразить собственное мнение, своё отношение к сообщаемому. Набор устойчивых выражений меняется, автор имеет возможность постоянно трансформировать фразеологизмы, чем новее и актуальнее находка, тем выразительнее речь публициста.

Во фразеологизмах в результате разного рода трансформаций создаются новые смысловые оттенки, обогащаются связи слов. «Следует сказать, – пишет О.И. Андрейченко, – что фразеологизмы воспроизводятся как устойчивые целостные единицы, однако каждая из них в газетном тексте претерпевает как формальные, так и содержательные изменения, приобретает дополнительные оттенки, коннотации» [5, 4]. Трансформация фразеологизмов вызвана общим процессом поступательного развития языка, сохранением гармонии динамики и статики в его функционировании.

В последние десятилетия в моду вошла языковая игра. Языковая игра – это одна из разновидностей лингвистической модернизации слова или выражения, способствующая приданию этому выражению нового, более выразительного смысла. Благодаря умелому использованию различных созвучий, видоизменённых устойчивых оборотов достигается комический эффект, как пишет О.Е. Вороничев: «...каждый из приёмов семантико-

морфологической трансформации фразеологизма в игровых целях можно считать приёмом создания и экспликации каламбура» [6,75].

Распространённым видом каламбура в дискурсе интернет-пространства является использование фразеологизмов и прецедентных имён и текстов. Прецедентным именем может быть название фильма, географическое наименование, имя известной личности, литературного персонажа или киногероя. Каждое прецедентное имя вызывает у читателя определённые ассоциации. Изменяя прецедентный текст, автор сохраняет его старый смысл и одновременно добавляет новый, что, безусловно, способствует более осознанному восприятию предлагаемого печатного продукта. Так, заголовок «Застуженные мастера спорта» предваряет сообщение о невозможности провести спортивные соревнования в холодную погоду и строится на основе общеизвестного наименования *«заслуженные мастера спорта»*. Обладая определённой долей юмора, авторы пытаются дополнить известные изречения, обращая их в шутку, например: «Любовь приходит и уходит, *а кушать хочется всегда*». Материал о задержании таможенника, у которого были изъяты шесть пар сайгачьих рогов, чехол для ружья, топор и туша сайгака вышел под заголовком «На границе *туши* ходят хмуро». Каламбур создан заменой слова *тучи* на *туши* (Экспресс 17.05.19). В Северо-Казахстанской области материал о госслужащих, которые увольняются из-за низкой заработной платы и большого объема работы, опубликован под заголовком «Прошла любовь, *завяли коридоры*», каламбур создан на основе стихотворения «Прошла любовь, завяли помидоры» (Экспресс 17.01.19).

Проанализировав фразеологические материалы в публикациях на интернет сайтах и в местных газетах, мы пришли к выводу, что использование их является эффективным приёмом привлечения читательского внимания и создания экспрессии. Ренессанс фразеологизмов связан и с развернувшейся борьбой за читателя определённой идеологической направленности. В условиях глобальной напряжённости и нестабильности средства массовой информации позиционируют себя четвёртой властью, модернизирующей сознание человека. Б.Л. Ларин, писал: «Фразеологизмы всегда косвенно отражают воззрения народа, общественный строй, идеологию своей эпохи. Отражают – как свет утра отражается в капле росы». [7,196] По мнению учёного, фразеологизмы отражают не только исторически сложившиеся воззрения народа, но и передают дух той эпохи, в которую они активно используются.

ВЫВОДЫ

Подводя итоги проведённого исследования, можно сделать определённые выводы. В языке средств массовой информации идёт активный процесс использования фразеологизмов в материалах публицистического стиля изложения. Широкое использование фразеологизмов не противоречит общему направлению на демократизацию языка, так как в первую очередь привлекаются достаточно распространённые устойчивые выражения разговорного стиля. Наметилась тенденция приводить крылатые выражения, известные фразы из художественных текстов, не случайно мы свою статью назвали «Ренессанс фразеологизмов». Этот факт можно рассматривать как альтернативу современному пониманию демократизации языка, так как он требует хорошего знания литературы, а значит – побуждает к чтению классической литературы. Знание фразеологии, крылатых выражений свидетельствует о начитанности человека, общей его эрудиции. Из факта их частотного употребления можно предположить, что наступает время грамотных людей. Выскажем неуверенное предположение, что время демократизации как неряшливости в языке, его опошления, проходит, и наша речь останется свободной, освободившись от обценной лексики.

Исследование языковых особенностей текстов на общественно-политические темы показало, что лингвистическая топология позволяет рассматривать процесс развития языка в единстве динамики и статики. Семантика исследуемого материала определяет

прагматические функции использованных в текстах лексических и фразеологических единиц. В публицистических материалах заметно активизировалась жаргонная лексика, широко привлекаются фразеологизмы, пословицы, прецедентные высказывания, в том числе высказывания представителей власти, современной элиты, ставшие своеобразными крылатыми выражениями. Они, как правило, имеют негативный характер и свидетельствуют о высокомерии и неуважении простого народа, например: *вас государство рожать не просило; на макарошках можно прожить; материнский капитал для пьяниц; никогда не было и вот опять* и т.п. Подобные перлы становятся широко известными благодаря интернету с его возможностями быстрого распространения и бесчисленного повторения информации.

Фразеологизмы в их традиционной форме употребляются значительно реже, чем всевозможные их трансформации. Ассоциативный метод анализа текстов показывает, что фразеологические выражения, претерпевая трансформацию, становятся носителями новых смысловых оттенков, и это требует от журналиста, блогера или политолога осмысления своего материала и определения главной мысли текста. Кроме того, трансформированные фразеологизмы способствуют приданию экспрессии и создают эффект новизны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Приемы фразеологического новаторства. Электронный ресурс: https://studme.org/43228/literatura/priemy_frazeologicheskogo_novatorstva
- 2 Яранцев Р.И. Русская фразеология: словарь-справочник / Р.И. Яранцев. – М.: Русский язык. – Медиа, 2006г. – 896 с.
- 3 Халдей Александр. Европа приговорила Украину к распаду. [Электронный ресурс] / Конт. 656 Режим доступа URL: https://regnum.ru/news/2745473.html?utm_referrer=https%3A%2F%2Fzen.yandex.com
- 4 Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка, Издательство: Советская энциклопедия, 1968г. – 544 с.
- 5 Андрейченко О.И. Фразеологизмы в политическом дискурсе (на материале современных СМИ). // Семантика и прагматика языковых единиц. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2018г., – 4-8 с.
6. О.Е. Вороничев. О типах доминант фразеологического каламбура. Русский язык в школе, 2014, №4, – 75-78 с.
7. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии. О систематизации и методах исследования фразеологии // Учен. зап. Ленингр. ун-та. 1956г. – 225 с.

А.А.Никонова¹, З. П. Табакова²

Фразеологизмдердің ренессансы

^{1,2}М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., Қазақстан

Мақалада интернет сайттарындағы публицистикалық мәтіндердің тілдік ерекшеліктері зерттеленеді. Авторлар публицистикада прецедентті пікірлердің, орыс тілінің фразеологиялық құралдарының белсенді түрде қолданылуы байқалады, ирония тугызу мақсатында қанатты сөздер пайдаланылып, идиомаларды өзгерту тәсілі кең қолданылады деген тұжырымға келеді. Фразеологизмдердің өзгеру үрдістері зерттеуде семантикалық-салғастырмалы әдістеме тұрғысынан қаралған. Саяси дискурс жарияланымдарында олардың жарнамалық қызметін күшейту үшін тақырыпаттарда фразеологизмдердің белсенді қолданылуы байқалады. Авторлар публицистикада әртүрлі пайдалану лексикасының синтезі байқалатынын, сондай-ақ орыс тілінің фразеологиялық құралдары, прецедентті пікірлер белсенді түрде қолданылатынын, ирония тугызу мақсатында билеп-төстеуші элитаның «қанатты сөздері» пайдаланатынын атап өтеді. Талдау зерттеленетін тілдік факторлардың қызмет ету ерекшеліктерін, олардың прагматикалық функцияларын ашып анықтайды.

А.А. Nikonova¹, Z.P. Tabakova²**Renaissance of phraseologisms**^{1,2}М. Kozybaev North Kazakhstan State University,
Petrovsk, Republic of Kazakhstan

The article explores the linguistic features of journalistic texts on the Internet websites. The authors come to the conclusion that in journalism there is an active use of precedent statements, phraseological means of the Russian language, catch phrases are played out in order to create irony, and the idiom transformation technique is widely used. The transformational processes of phraseological units in the study are examined from the perspective of a semantic-comparative technique. Active use of phraseological units in the headings is noted in publications of political discourse to strengthen their advertising function. The authors note that in journalism there is a synthesis of vocabulary of various uses, as well as the active use of phraseological means of the Russian language, precedent statements, in order to create irony, “catch phrases” of the power elite representatives are played out. The analysis reveals the features of the functioning of the investigated linguistic facts, their pragmatic functions.

ӘОЖ 82.09 19.01.11

Б.К. Сердәлі¹, Қ.О. Оразбекұлы²¹филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, e-mail: aksari@mail.ru²педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, e-mail: kuandyk_orazbek@mail.ru**ЖАНР ТУДЫРАТЫН БЕЛГІЛЕР: НЫСАНЫ МЕН ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ**

Мақалада журналистика жанрларының мерзімді баспасөз туындыларының тұрақты түрі екендігі ғылыми негізде сарапталады. Жанрдың керегі бар ма, онсыз да журналистика бола бермей ме? Мүмкін оның керегі жоқ та шығар? Мұндай жағдайда мақала авторына өзінің әрбір туындысына жанрын ойлап табуына тура келеді. Ал оқырмандар жанрдың мәтіндік ойын түсіну үшін сол мақаланың формасын таба білуі қажет. Мұндай туындылар тәжірибесі жоқ журналистер жұмыс істейтін аз тиражды газеттерде жиі кездеседі. Олардың мақалаларында шолу, сұхбат, репортаж, жаңалықтардың белгілері араласып жүреді. Мұндай мәтіндер жазған журналистердің өзіне бәрібір болғанымен, басқа адамдар ескертіп отырады. Оқиғалар туралы дәлелдер мен пікірлер көп, мұндайда оқиғалардың хронологиясын қайта қалпына келтіруге аз күш кетпейді. Міне, осы жайттар мақалада нақты мысалдармен зерделеніп беріледі.

Түйін сөздер: газет жанры, коммуникация, репортаж, қолданбалы журналистика, жаңалықтар қызметі, «төңкерілген пирамида», эксперттік сұхбат

КІРІСПЕ

Журналист өзіне қажетті материалға сай келетін жанрды таңдауы қажет. Егер бұл жаңалық хабар болса, газет бетінің жоғарғы жағына орналасады. Ал беттің соңында сарапшылардың болжамдары мен оқиғаға қатысы бар тараптардың пікірлері біріледі.

Егер материал репортаж болса, журналист оқиғаның куәгері ретінде оқырмандармен бірге болады. Егер материал түсіндірме, шолу (комментарий) болса оқырманға жаңалық ұсындайды, белгілі оқиғаларға түсініктеме береді.

Әдебиеттанушы Виктор Шкловский жанрға төмендегідей анықтама берген: жанр дегеніміз бекітілген әдет-ғұрып, әлемді көру тәртібінің этикеті, автор мен оқырман арасындағы айтылмаған талдауға ұсынылған құбылыс, қандай күйде орналасқандығы туралы келісім, деген еді. Сондықтан әрбір жанр өмірден алынған материалдармен байланысып жатады. Әрбір жанр белгілі бір ақпараттық мәселелерді шешуге бағытталады [1]. Ондай жанр тудыратын белгілер үшеу: нысан, әдіс-тәсіл және функция. Нысан дегеніміз нені бейнелеу керек деген сұрақтың жауабы болуы керек. Ал функцияның жауабы қандай мақсатпен деген сұрақтың жауабы болып табылады. Мысалы, жаңалықтың нысаны-оқиға. Ал тәсіліне негізгі алты сұрақтың жауабы жатады. Олар туралы сәл кейінерек айтайық. Ал функцияға оқиғаны шындық тұрғыдан баяндау жатады. Бұл жерде шындық, туралық деген сөз бір оқиға туралы жазатын екі адамның сол оқиға мен сұрақтар төңірегінде бірдей көзқараста болып, бірдей нәтижеге келуі болып табылады. Бір оқиға туралы жаңалық жазған екі журналистің мақаласында болған оқиға мен басылымның бағытына, осы саладағы иерархияның айқындауында, осы саладағы дәрежесін қалыптастыруына ғана байланысты болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Журналистік жанрлардың жалпыға бірдей қабылданған жіктелуі (классификациясы) жоқ. Батыста жанрды «оқиғалы» және талдау (түсінік) деп екіге бөледі. Ал Ресей оқу құралдарында жанрды ақпараттық, сараптама және көркем жанр деп үшке бөледі.

Қолданбалы журналистикада баспасөздегі қазіргі тәжірибеге бағытталған бүкіл әлемдік газет ассоциациясының ақпараттық жобалар мен оны зерттеу ұйымының директоры Татьяна Репкованың классификациясы тура келеді [2, 133].

Жаңалық жанрының нысаны Кім? Не? Қайда? Қашан? Неліктен? Неге? деген алты сұраққа жауап беретін оқиға, тәсіл болып табылса, ал функция оқиға туралы әр түрлі көлемдегі, нақты шыншыл турашыл әңгіме.

Рационалды публицистика жанрының нысаны жазып отырған оқиғаның басқа да оқиғалармен байланысы, оның себебі мен соңғы нәтижесі, ал тәсілі-логикалық талдау, атқаратын міндеті (функциясы) мәтінде белгілі оқиғаларды айтып беру болып табылады. Ал эмоционалды публицистиканың нысанына бірінші орында адам тұрады да оқиға екінші орынға ығыстырылады, ал тәсіліне адамдарды драмалық жағдайларда сипаттау кіреді, атқаратын қызметіне (функциясына) оқырмандардың бойында мақала кейіпкері бастан өткізген оқиғаға араласып, адамдардың бойында эмоциялық сезімді ояту қызметі тұрады.

Жанрлардың жіктелуі (классификациясы) журналистикада адамдар туралы әңгімелеп беру, өйткені мәселені шешуші адамдар болып табылады, яғни оқиға болып жатқан процестің кейіпкерлері сол адамдар болып табылады – деген анықтамаға бағынады [3, 56]. Егер оқиғаға құрылған жағдайға назар аударылса, адамдар мәселені шешуге ден қояды. Бұл – жаңалықты журналистика. Егер мәселеге назар аударылса-рационалды журналистика болып саналады. Егер адамдар мәселесі бірінші кезекке шығарылса-эмоционалды публицистика.

Сонымен қоршаған ортадағы шындық журналистика мәтініне түскенде, бірінші жоспарға назар аударылсын, мән берілуіне қарай әр түрлі тәсілмен беріледі екен. Міне, осы негізде журналистке осындай үш жанрдың біреуін таңдауына болады. Одан кейін мақала үшін нақты бір жанрды міндетті түрде таңдау қажет. Әр түрлі журналистика жайлы оқу құралдарында әр түрлі ондаған жанр түрлері атап көрсетілген. Сондықтан бұл оқу құралында қазіргі журналистика тәжірибесінде ең жиі қолданылатын он екі жанр қарастырылады. Бұлар қысқа жаңалықтар, кеңейтілген жаңалыққа құрылған мақала, «құм сағаттар», ньюс-фиче, фиче, репортаж, ақпараттық сұхбат, электрондық сұхбат және тұлғамен сұхбат, шолу (комментарий), сараптама мақала және портрет. Бұдан басқалары аталған жанрлардан

шыққан жанрдың бірі болып табылады немесе осылардың араласқан (гибритті) түрі болып табылады. Мысалы, корреспонденция дегеніміз – жаңалықты бір түрі. Сын-пікір мен оқырмандар хаты, шолудың (комментарийдің) түрінің бірі. Көңіл айту (некролог), портреттің бір түрі болып табылады. Кеңестік журналистикада өте кең тараған очерк жанры бар болғаны портрет пен шолу (комментарийдің) қосылуып, екеуінің араласуынан шыққан жанр. Кешегі КСРО-деп аталатын кезеңде сынға тиым салынды. Сондықтан журналистер амалсыз тікелей талдау жасау мен шолу орнына нақты адамдардың тағдырын амалсыз суреттеді. Очерктің пайда болуы осыдан. Бұл қиындықтан шығу үшін пайда болған жанр екенін айтуымыз керек.

Жаңалық жанрына қысқа жаңалықтар, кеңейтілген жаңалық мақалалары, «Құм сағаттар», ақпараттық сұхбаттар жатады. Қысқа жаңалықтар маңызды оқиғадан басталып, өте маңызды оқиғамен аяқталатын жанр. Бұл композициялық схеманы «төңкерілген пирамида» деп атайды. Қысқа жаңалықтың көлемі 10-20 машинамен жазылған қатардан аспайды да жоғарыда айтқан кім?, не?, қайда? қашан?, неліктен?, не үшін? деген сияқты алты сұраққа жауап береді. Кеңейтілген жаңалықты мақала (хабар) төңкерілген пирамида схемасына құрылады, бірақ жаңалықтан басқа оқиға туралы толық әңгімелеп, қосымша ақпарат беруге негізделеді. Ол болған оқиғаны толық, кең түсінуге мүмкіндік беретін оқиғаға тікелей қатысты емес ақпаратқа да мән береді.

«Құм сағаттар» атты жанр да «төңкерілген пирамиданың» комбинациясының бір түрі, онда мәтіннің бас жағында өте маңызды мәселелер хабарланады да, одан кейінгі сөздер куәгерлердің куә болуы арқылы жалғасады да оқиға хронологиялық тәртіппен баяндалады. Ақпараттық сұхбат оқиғаға қатысушымен немесе куәгерлермен жүргізіледі, оның ішінде распенденттермен, жеке өмірін білушілермен емес, оқиғаға тікелей қатысқан адамдармен жүргізіледі. Жаңалық жанрының ерекшелігі журналистің ол жазылған оқиға туралы түсініктеме берілмеуінде, шолу жасалмағандығында деуге болады. Неге десеңіз журналист оқиғаға деген өз көзқарасы мен пікірін білдірмейді. Ол тек қана оқиғаны толық немесе жартылай баяндауға талпыныс жасайды.

Рационалды публицистика жанрларының қатарына нью-фиче, талдау (комментарий), сараптама мақала, эксперттік сұхбат жатады. Соңғы жағдайда сөйлем өз саласында беделді, кәсіби деңгейді көрсетеді, журналист беделді, кәсіби мамандармен сұхбаттасады. Түсініктеме немесе талдау (комментарий) дегеніміз түсіндірмені, талдау арқылы берілетін кеңейтілген жаңалық болып табылады. Ал сараптамалық мақалада журналистің өз пікірін айтпай-ақ тезис және қарама-қарсы тезис арқылы тақырыпты ашуы. Нью-фичеде журналист өзі көрген оқиғадан тыс көргендері де әңгімеленеді. Кейбір оқиғаларды мысалға келтіре отырып, журналист тренд көрсетеді, себебі оқиғаны одан басқа ешкім байқамағанына тоқталып, бұрын ешкім істемегеніне тоқталады. Сондақтан бұдан қоғамдық таным жүйесіндегі журналистиканың рөлін еске алуға болады. Себебі журналистер үнемі әлеуметтік шындықты танып-білудің алдыңғы қатарында жүріп әрекет етеді. Сондықтан олар жасаған түйіндемелер мен қорытындылар жылдам өсіп-өнетін өнім сияқты оқиғадан кейін санаулы күндерден кейін жасалатындығымен, іске асатындығымен ерекшеленеді. Содан кейін бір апта немесе бір айдан соң олардың соңынан әлеуметтанушылар мен саясаттанушылар жүреді. Сонан соң бір жылдан соң философтар мен тарихшылар танымды қортындылайды. Газет пен журналдың болған оқиға туралы жазғандары уақыт өте келе ұзаққа бармайды, ал тарихшылар мен философтардың пікірі дәл болады. Сол оқиғаны дәлелмен қортындылайды. Ескі газеттерді ашып қарасаңыз, елдің барлық жаңалықтарын: сайлауды, доллардың курсы, құс тұмауы сияқты мәселелер мен жаңалықтарды бірінші болып журналистер жариялағанын көреміз.

Журналистің болжамдары іске асып отырғанын көруімізге болады, Сондықтан олардың болжамдарына сыни көзбен қарауды қою керек. Сол кезде, журналист оқиғаны баяндалған кезде басқа қортындылар мен жобалар болмаған еді. Таза қателікке ұрынса да (журналист

мәтінінің астарында жарнамалық-насихат жасырынып тұрса да) ол «кең тараған индукция», тезистің ауыстырылуы немесе «бәсекелестік мүйізі» болып шығады.

Индукция дегеніміз – дедукцияға қарама-қарсы жекеден жалпыға қарай қорытынды жасау болып табылады. Ал дедукция дегеніміз жалпыдан жалпыға қарай қорытынды шығару. Дедуктивті ақыл-ой қорытындысы барлық уақытта шыншыл, әділ болып табылады. Мысалы, барлық металл түрлері электр өткізгіш бола алады. Ал индуктивті ой қорытындысы барлық уақытта ықтимал, мүмкін болатын ой қорытындысына жатады, сондықтан ол да электрді өткізгіш бола алады. Ал индуктивті ой қорытындысы барлық уақытта ықтимал, мүмкін болатын ой қорытындысына жатады. Мысалы егер Иванов «Искра» газетінде істесе, әрі жақсы мақала жазатын болса, Петров та жақсы мақалалар жазса, әрі «Искра» газетінде жұмыс істесе, онда барлық «Искра» газетінде жұмыс істейтіндер жақсы мақала жазатын болғаны. Мұндай қорытынды шығару шындыққа жанасуы да мүмкін. Сондай-ақ қате де болуы мүмкін. Тәжірибеде журналист ақпарат жетіспеушілігінен барлық уақытта қате қорытынды жасауға мәжбүр болады. Егер кей кезде бір-екі оқиғаға қарап жекеден жалпыға қарай оңай шешім шығаруға болады. Егер кей бір-екі оқиғаға қарап жекеден жалпыға қарай оңай шешім шығаруға болады, бірақ бұл жерде ереже еске алынбаған болып саналады. Егер есеппен тұрмысқа шыққысы келетін бірнеше қыздармен әңгімелескеннен кейін, бізде ешқандай қыздарда махаббаттың ешбір мәні жоқ, деген қорытындыға келсек, біздің алдымызда бұл «кең тараған индукция» болып шығады. Бұл жеткіліксіз дәлел мен мысалдардан пайда болған қорытынды болып табылады.

Тезисті ауыстырып жіберу логиканың бірінші заңын бұзу нәтижесінде болады, ұқсастық заңын бұзу нәтижесінде болады, себебі барлық ойға алған мәселе барысында әңгіме бір нысан жайлы ғана болуы керек. Мұндай кемшілік, әсіресе ашу-ыза-кекпен жазылған түсініктемелерде (комментарий) жиі кездеседі, себебі, мәтіннің басында сын бір түрлі, ал соңында мүле басқа болып кететін жағдайлар жиі ұшырасады.

Саясаткер жеке тұлғаның басымдылығы мен мемлекет басымдылығын мемлекет мүддесіне сай жасаса, ондай саясаткерді либералға жатқызады. Оның үстіне либералдарды дағдарыстың кінәлілері деп те атайды. Өткен ғасырдың 90-жылдарындағы дағдарыстың себепшілерін осындай либералдар жасады. Кінәлі болды деп есептейді. Міне, аталған либерал саясаткерлер мен 90 жылдардың дағдарысы осылай қабысады, теңестіріледі. Осылай саясаткерді сынағанмен, дағдарысқа ол саясаткердің де, оның бағдарламасының да ешқандай қатысы жоқ.

«Баламалы мүйіз» логиканың екінші және үшінші заңының бұзылуы нәтижесінде болады. Міне, бұл жерде логиканың екінші заңын еске алайық – бұл қарама-қайшылық заңы, соның нәтижесінде дәлелі қате әрі табиғи, сенімді болмай шығатын заңдылық. Мысалы, сіздің қолыңызға ұстап тұрған затыңыз бір мезгілде бірде кітап болып, бірде кітап болмай шығуы мүмкін бе?! Логиканың үшінші заңы бойынша, бір біріне қарама-қарсы дәлелдердің біреуі шын, біреуі жалғанғ ал үшіншісінде екеуі де жоқ болып шығады. Сонымен сіз бірде қолыңызға кітап ұстайсыз. Бірде кітап болмай шығады. Немесе екеуі де болмай шығады. Бұл ертегі кейіпкерінің әуе шарына ұшарда логикасы болмағаны сияқты болады, себебі, ол осы кезде өзінің аю екенін немесе жуан, мес екенін біле алмаудың үстіне екеуінің де бір-біріне қарсы екенін біле алмады. Дию аю болсын немесе болмай-ақ қойсын, мес болсын немесе болмай-ақ қойсын екеуі бір бірімен ешбір байланыспайтыны хақ. Бұл Диюдтың тарихы балалардың да күлкісін келтіретіні сөзсіз.

Ал мына хабарды қараңыз. 1996 жылғы сайлау барысында ересек Ресейлік журналистердің өзі Ельциннің аралығындағы коммунизмге қайта оралайық деп сайлаушыларды сендіргісі келді, бірақ Ельцин аралық сайлау болса да, Ельцин үшін дауыс берсе де коммунизмге оралуға ол оқиғаның ешбір қатысы жоқ еді.

Эмоциональдық публицистика жанрларының қаттарына репортаж, фиче, жеке тұлғамен сұхбат және портрет жанры жатады. Репортаж дегеніміз куәгердің әңгімесі, мұның мақсаты оқырмандарға өздерін оқиғаның ортасында жүргендей сезінуге мүмкіндік беру.

Эмоциональдың публицистика жанларының қатарына репортаж, фиче, жеке тұлғамен сұхбат және портрет жанры жатады. Репортаж дегеніміз куәгердің әңгімесі, мұның мақсаты оқырмандарға өздерін оқиғаның ортасында жүргендей сезінуге мүмкіндік беру. Фиче – үшінші тұлғаның атынан баяндалатын, болған оқиғаның ортасында жүргендей сезінуге мүмкіндік беретін тарихи жанр. Жеке тұлғамен сұхбат берушінің өмірі мен бастан кешірген туралы жанр, онда тек қана сұхбат берушінің өмір жағдайынан ғана хабар беріліп қана қоймайды, сол кейіпкерлерге тән мінез-құлқынан да мәлімет беріледі. Қорыта айтқанда барлық эмоционалды жанрға тән ортаға ерекшелік субъективтік болып табылады. Егер жаңалықта сендіру, иландыру бірінші орынға қойылса, шындық тексеріледі. Рационалды публицистикада аргументтер мен дәлелдер, автордың логикалық заңдылықты сақтауына, қорытындысына мән беріледі. Ал эмоционалды публицистикада дәлелдер мен логика екінші орынға қойылады да бірінші орынға өкініш, қайғы сияқты оқиғаны бастан өткізгендей күйге түсу үшін алдымен журналистің өзі сол оқиғаны басынан өткізуі керек. Себебі, әр адам әр түрлі қабылдайды. Бастан өткізген оқиғалары да әртүрлі болады. Бұдан мынадай қорытынды шығаруға болады. Бір оқиға туралы жазылған журналистердің материалдары тіптен бір-бірінен бөлек болады. Себебі авторлар әртүрлі іс-шаралар туралы жазуы мүмкін. Сондықтан олардың алған әсері де әр түрлі болады.

Журналистік ақпарат, журналистік өнімнің тақырыбы мен идеясы мәселесін қарастырумен қатар журналистік мәтіндегі тартыс (конфликт) ұғымдары қарастырылады. Журналистік ақпарат әлеуметтік мәселе болғандықтан ол адамдардың көпшілігіне қатысты болып келеді. Хабар неғұрлым көп адамға қатысты болған сайын оның жариялануының қажеттілігі мен құндылығы арта түседі. Оның үстіне журналистік ақпарат барлық уақытта салыстырмалы болады, себебі ол үнемі бір нәрсеге байланысты маңызды болып келеді. Сондықтан кез-келген хабардың құндылығын жасанды түрде асыра көрсетуге болады, себебі бұл хабар бір оқиға байланыстылығымен ерекшеленеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе айтарымыз, мақаланың тақырыбын көп адамдар мақаланың не туралы жазылғандығымен өлшейді. Мұндай айқындаудың қателігін жәй мысалдан-ақ көруге болады. Мысалы мақаланың тақырыбы ретінде Мәскеу деген мақаланы алайық. Міне, осы мақаланы аталған тақырыппен қандай-да бір редакцияға ұсынып көрейік, ондағылар болса бола берсін ұнамсыз көзқараспен жақтырмай қабылдайды. Ал енді осы мақаланың тақырыбын сәл түрлендіріп, «Мәскеуге ауыз су қаупі төніп тұр», «Мәскеуде ұлтаралық мәселеге байланысты қылмыстар толқыны өршіп тұр», «Мәскеуліктер халықтың көптігі мен тығыздығынан есінен адасып, өзін-өзі құртуда» сияқты тақырыптармен өзгертіп көрейік. Міне, енді мақаланы жариялау туралы өтінішіңізді бірден қабылдайды. Осы үш атаудың қандай ортақтығы бар? Енді соған тоқтайық. Олардың барлығы да бір оқиғаны сипаттайды, бірақ жағдайды қарапайым емес, проблемалық өзекті мәселе етіп көрсетеді. Бұдан мынадай қортынды шығаруға болады. Журналистикада тақырып таңдау, бұл проблемалық жағдай тудырудың негізі болып табылады. Кей кезде мақала тақырыбы мақаланың неге қарсы жазылғандығына қарай аталады. Бұл жерде мақаланың қарсы бағытталған тақырыбы сыни тақырып болуы міндетті емес. Журналистің назарына іліккен өміріңіздің кез-келген келеңсіз жағдайы болуы мүмкін. Мысалы, біздің өмірімізде жиі ұшырасатын ауыз судың жетіспеушілігі. Ұлттық деңгейдегі қылмысқа қарсы күрес тақырыбы болуы мүмкін. Өзіне-өзі қол жұмсау сияқты тақырып болуы да мүмкін. Журналист мұндай «қарсы» тақырыпты қалай табады, демек оған жазуға болатын материал табылды деген сөз. Тіпті жетістіктердің өзі «қарсы» тақырып болуы мүмкін, себебі, кез келген жетістік аз күш жұмсаумен келмейді, ол да, басқа да әлі жете қоймаған асулар болуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Шибаева Л. Теория и практика журналистики // Ростовская электронная газета. – 2000. – 8 сентября
- 2 Репкова Т. Новое время как издавать профессиональную газету в демократическом обществе. – М.: ГИПП, 2001.
- 3 Дмитриев А. Парадоксы художественного образа. – М.: ИПК, 2002.

Б.К. Сердали¹, К.О. Оразбекулы²

Жанрообразующие признаки: объекты и методы

Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави,
Туркестан, Казахстан

В своей статье авторы анализируют жанрообразующие факторы в журналистике и их предмет отображения, целевые установки (функции) отображения, методы отображения, значимость этих факторов в жанрообразовании. Анализируется, что предмет отображения в аналитической журналистике – это отдельное событие, содержащее в себе ряд событий, включающий различные события, их процессы во всем многообразии взаимодействий.

В.К. Serdali¹, К.О. Orazbekuly²

Genre-forming signs: objects and methods

H.A. Yasavi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan

In their article, the authors analyze the genre-forming factors in journalism and their display subject, target settings (functions) of the display, display methods, the significance of these factors in genre formation. It is analyzed that the subject of reflection in analytical journalism is a separate event containing a series of events, including as various events, their processes in the whole variety of interactions.

УДК 801.4

Е.В. Степаненко¹, Е.Ю. Нежинская²

¹м.п.н., старший преподаватель, Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: aalleennka@mail.ru

²м.г.н., преподаватель, Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: elenysika89@mail.ru

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ Ш.Ш. УАЛИХАНОВА КАК ОТРАЖЕНИЕ
ПУБЛИЦИСТИКИ НА АНАЛИЗЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ДНЕВНИК ПОЕЗДКИ НА
ИССЫК-КУЛЬ»**

В статье рассматривается творчество дореволюционного периода Шокана Уалиханова. Одним из самых замечательных представителей казахского народа, выдающейся личности, просветителя-демократа, путешественника, этнографа и филолога. Жизнь и научное наследие Уалиханова вызывают большой интерес вот уже на протяжении более полутора столетий. Авторами произведен подробный анализ произведения «Дневник поездки на Иссык-Куль». Оно по праву является одним из серьезных и важных работ Шокана Шингисовича как ученого. Отмечается один из главных результатов его поездки – создание солидного научного труда. Посвящен он истории, географии, социальному строю жизни народов Восточного Туркестана.

Ключевые слова: произведение, анализ, публицистика, публицистический стиль, ученый.

ВВЕДЕНИЕ

Наследие Шокана столь многообразно, что в его изучение включились специалисты многих профессий – историки, литературоведы, географы, краеведы, экономисты, искусствоведы и другие. О нем написано немало книг: специальные научные монографии, популярные очерки и художественные произведения.

Казахстанские ученые, такие как: Р.Б. Сулейменов, В.А. Моисеев, А.С. Бейсенова и другие считают, что научное наследие Шокана Уалиханова изучено пока недостаточно и имеются «белые пятна». По их мнению, необходимы специальные конкретные исследования вклада Уалиханова в различные отрасли знаний – археологию, нумизматику, лингвистику и т.д.

Доктор географических наук, профессор А.С. Бейсенова в книге «Первооткрыватели», отмечает существенный вклад ученого в картографию исследуемых им стран, она пишет, что «в его архиве хранятся многочисленные чертежи, зарисовки картосхем, многие из которых до настоящего времени не расшифрованы и не реконструированы» [1, 28]. Именно эта часть трудов ученого до настоящего времени считается наиболее малоизученной.

Шокан Уалиханов стал одним из основоположников казахской демократической публицистики. К этому его подвели как социальные запросы казахского народа, так и личная одаренность. Из-под его пера выходили замечательные по силе и образности, точные в научном плане письма, дневники, научно-исторические статьи. К научным трудам Уалиханова следует отнести следующие произведения: «Дневник поездки на Иссык-Куль», «Киргизы», «Западный край Китайской империи и город Кульджа», «Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи», «Эдиге» и др., некоторые письма и научные записки, черновые заметки к статьям.

Сила и новаторство публицистических произведений Уалиханова заключаются в том, что он впервые в истории казахского народа подошел к освещению действительности с точки зрения общенациональных интересов. Подход к родному народу как к целостному национальному единству отражался в точной формулировке: «...Интересы целой нации по строгой справедливости должны предпочитаться выгодам отдельного сословия» [2, 40].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Шокан Шингисович Уалиханов первый, кто дал географическое описание и характеристику пути в Кашгарию, охарактеризовал природные климатические особенности, флору, фауну. Он всесторонне сумел изучить этот город, ознакомиться с его политическим и экономическим устройством, собрать материалы по истории и этнографии народов. Анализ большей части произведений свидетельствует о его кругозоре. Его мышление не ограничивалось узкими рамками, а охватывало и осмысливало факты в больших всемирно-исторических масштабах.

Называя Шокана одним из основоположников казахской демократической публицистики, необходимо отметить великолепное владение русским языком, к которому он обращался в связи с неразвитостью в те времена казахской письменности и отсутствием тогда собственной национальной периодической печати.

Он первым в Казахстане обратился к жанру очерка, что диктовалось общественными интересами и стремлениями. Именно его публицистика, представляющая перед нами тематически разнообразной, целеустремленной и стилистически выверенной, дала качественный толчок в развитии национального самосознания. Уалихановская публицистика утвердила традиции, проложенные другими видными писателями-публицистами, учеными и

просветителями, дала толчок к зарождению, развитию и углублению отечественной публицистики и специализированной отрасли научно-познавательной журналистики.

Его работы получались обстоятельными, аргументированными, убедительными. Многочисленные конкретные факты, примеры из практической действительности, научно обобщенные выводы и заключения, как и цитаты, противопоставления, сравнения, народные устойчивые выражения и тюркизмы, и, наконец, ораторский, полемический тон придают всему произведению четкий публицистический рисунок.

Проанализировав произведение «Дневник поездки на Иссык-Куль», мы установили, что в сфере авторского употребления находится, прежде всего, лексика общеупотребительная; заметный слой составляет лексика терминологическая; на третьем месте – иноязычная и ономастическая (специфическая) лексика.

На первый взгляд, общеупотребительная лексика не должна особо занимать внимание читателя, поскольку она прозрачна и ясна. В действительности же именно она – ее состав, специфика контекстуального употребления отдельных единиц – придает всему произведению авторское своеобразие, неповторимый специфический колорит.

Общеупотребительная лексика Шокана Уалиханова интересна, прежде всего, по источнику: это русская и заимствованная лексика, тюркизмы, здесь же контекстуальная иноязычная лексика, в первую очередь, европеизмы, освоенные русским языком, неологизмы и др. Немало в произведении и лексика, называющей титулы и чины: *император, хан, эмир, рыцарь, завоеватель, солдат* и т.д.

Содержится много абстрактных существительных: *уединение, бродяжничество, произведения, чувство, сомнения* и др.

В произведении встречаются имена собственные: названия населенных пунктов, рек, озер, имен. Например: *Аягуз* – город, через который в прошлом шла оживленная караванная торговля с Кульджой, городами восточного Туркестана». *Тумурза* – проток реки Аягузки, *горы Кийсыкауз, хребет Арганаты, озеро Иссык-Куль, урочище Бакалы* и многие другие.

Широко использована заимствованная лексика, к которой в первую очередь можно отнести тюркизмы. Они, большей частью, относятся к разряду общеупотребительной лексики, хотя не все элементы тюркизмов обладают такими свойствами. В сочинениях Шокана Уалиханова они занимают как бы двойственное положение: они – родные автору слова в этническом, национальном плане, но иноязычный элемент – с позиции языка произведения. Мастерство публициста как раз и сказалось в том, что тюркская лексика, придавая всему произведению своеобразный колорит, выражая сложные историко-этнические, бытовые, обрядовые и прочие понятия не осложняет, не отягощает произведение в целом; ее употребление вызвано характером, темой повествования, без них произведение потеряло бы привлекательность, повествовательность, научность. Тюркизмы – необходимый элемент авторского контекста.

Помимо слов-тюркизмов встречаются и казахизмы, которые большей частью приведены в контексте без прямого перевода. Кроме того, есть группа слов, введенных в контекст путем перевода – русско-казахского и казахско-русского. Примерами могут служить слова, называющие местность: *Чолыпепе, Лабасы, Алтын-Эмель, Бартугай* (урочище), *Сарыто(у)гай, Актогай* и мн.др. Кроме рассмотренных казахизмов, значительное количество растений, животных, географических названий приведено у автора на казахском языке. Слова, приведенные в контексте вместе с переводом, составляют третью группу тюркизмов. Это переводы-толкования, переводы-объяснения.

В одном случае автор берет за исходное тюркское слово или дает перевод-толкование: *джугумды эр* (благое место), *бугу* (олень), *сил* (франт), *карабатпак* (черная грязь), *саукала* (белый головной убор) и т.д.

В другом случае, исходным служит пояснение на русском языке, а затем заимствованное: «Мы ездили на устье Тупа и в заливах бросали невод. Взяли несколько штук Маринки, называемой киргизами карабалык, язей, называемых киргизами канылтер...

Носили нагрудники, убранные жемчугом, монетою. Называют их атамак. Говорят, что в прежние времена девицы носили корсеты (затягивали груди), называемые кокузбек» [3, 15].

Шокан Уалиханов в своем произведении использует не только тюркизмы, но и заимствования из европейских языков. Например, из французского: *rendez-vous* [свидание], *Commederaison* [само собой разумеется], *MadamSac-voyage* [саквояж] [3, 19].

Автор использует чисто художественные, стилевые средства: повторы, сравнения, синонимы и даже стилевые неологизмы.

Синонимы ликвидируют нежелательную тавтологию, они оживляют, окрашивают повествование. Так автор дает контекстуальный синонимический ряд: *женщина-аяч-баба-красавица-марджа-madam*.

Антонимы в произведении выполняют функцию противопоставления, например: «Здесь днем очень жарко, но ночи очень холодны» [3, 21].

Часто употребляется в «Дневниках...» и высокая лексика: *благое, невинная, намерение, благосклонна, мания, хранить, ознаменованье, изгладились, почтенная* и т.д.

В произведении широко используются авторские неологизмы. Примерами новообразований могут служить следующие строки: «Узнавши, что я сам киргизский султан и потомок ханов, они сделались доверчивее, а пожилые аячи с участием смотрели на мое худое тело и безрумяное лицо и выводили резонные заключения, что я, бедняжка, наверное, скучаю по матушке, и очень сожалели, что такого мальчика, как я, в такой дальней стороне, кто может приголубить, кто может очищать его белье от докучных чужездных насекомых» [3, 27].

В данном контексте под словом «*безрумяное*», автор, очевидно, подразумевал бледное, т.е. лицо, на котором нет румянца. Слово «*чужездные*» образовано от двух слов: чужой и есть (в значении кушать), дословно: «едят чужих». Слово «*дикокаменный*» неоднократно встречается в различных контекстах: «У нашей аячи (дикокаменная женщина) муж был средних лет. Мы остановились и слушали элегию дикокаменной матроны. У дикокаменных киргиз, как и у наших, жена должна в продолжение года оплакивать с криком смерть мужа» [3, 31].

Прилагательное «*дикокаменный*» сочетается только с одушевленным существительным, оно означает, что киргизы жили в степи вдалеке от цивилизации по старым обычаям, соблюдая древние законы.

С точки зрения публицистического стиля в произведении Уалиханова присутствуют и образные средства, такие как: сравнения, метафоры, метонимия.

Сравнения представляют своего рода открытия, выявляющие скрытые сходства между предметами, привлекающие внимание к незамеченным сторонам и деталям изображаемого, вызывающие разнообразные дополнительные, побочные представления, сопровождаемые эмоциями; тем самым они создают яркую образность изображаемого и выражают авторскую оценку. Например: «Особая порода из рода ягнятников, белая как лунь» [3, 33]. (Здесь идет сравнение по цвету, под белым цветом подразумевается седой).

«Степь, по которой [мы] ехали, была ровна, как бы убита [ногами]. По дну его в виде тонкой ленты извивалась довольно быстрая речка Мерке» [3, 35]. (В этом предложении сравнение по форме и виду, т.е. речка напоминала ленту). Берега ее были окаймлены с обеих сторон в виде аллеи ивами.

Примерами метафоры и метонимии могут послужить следующие предложения:

«Аул зашумел. Аул начал успокаиваться» (т.е. не может аул сам по себе успокоиться, успокаиваются и шумят люди, живущие в нем). «Камень, составляющий основу утесов этой горы, был песчаник. Трава здесь бездельная. Теперь время снимать хлеб. В первый мой проезд от Алтын-Эмеля до Или вся степь была покрыта красным маком. В горах, около вершин Мерке, вплоть до Асы, впадающей в Чилик, растет под снежной линией ель, годная для построек [3, 34]. (Здесь подразумевается единственное число в значении множественного).

На основании вышесказанного, делаем вывод, что в этих примерах заключен творческий элемент речи как для автора, так и для читателя, они и создают впечатление свежести, обновленного употребления слов.

Немало в произведении оценочной и эмоционально-окрашенной лексики как с положительной, так и с отрицательной оценкой, которая присуща публицистическому стилю. Примером может служить данная таблица:

С «+» показателем	С «-» показателем
<i>Благородие</i>	<i>Брюзгливо</i>
<i>Бесстрашный</i>	<i>Жестокая</i>
<i>Нарядный</i>	<i>Дурная</i>
<i>Праздничный</i>	<i>Деспотический</i>
<i>Благое</i>	<i>Несносный</i>
<i>Почтенная</i>	<i>Нахальное</i>
<i>Прекрасная</i>	<i>Болтливые</i>
<i>Знаменитый</i>	<i>Дырявые</i>
<i>Приятно</i>	<i>Жестокость</i>
<i>Счастливо</i>	<i>Раздирал</i>
<i>Комфортабельный</i>	<i>Плутоватые</i>
<i>Замечательный</i>	<i>Крикливая</i>
<i>Восхищаюсь</i>	<i>Неудовольствие</i>
<i>Люблю</i>	<i>Боязливо</i>
<i>Доброта</i>	<i>Отчаяние</i>
<i>Друзья</i>	<i>Ужас</i>
<i>Прикрасы</i>	<i>Неприятно</i>
<i>Вежливо</i>	<i>Скверно</i>
<i>Приголубить</i>	<i>Помешалась</i>
<i>Победа</i>	<i>Падаль</i>
<i>Могущество</i>	<i>Бабы</i>

Фразеологизмы тоже являются обязательным компонентом повествования. Стилистическая палитра фразеологизмов, выявленных в произведении Ш.Ш. Уалиханова «Дневник поездки на Иссык-Куль», исключительно богата – от просторечных, разговорных до книжных, устаревших. Например: *черная кость* – «человек незнатного происхождения или принадлежавший к непривилегированному сословию в дореволюционной России»; *белая кость* – «человек знатного происхождения или принадлежавший привилегированному сословию в дореволюционной России»; *дать тягу* – «простор»; *пускаться на утек* – «стремительно, поспешно удирать»; *белая как лунь* – «совершенно, совсем седой».

На страницах произведения встречаются и пословицы: *человек предполагает, но Бог располагает, смиренного Миколу телята лижут*.

Немало использовано и устойчивых сочетаний: *у кого что болит, тот о том и говорит, отправляться восвояси, взять к сведению, нет худа без добра, прийти с голыми руками*.

В области морфологии для стилистики представляет интерес использование разных категорий существительных, падежных конструкций и словообразования существительных:

- употребление существительных с суффиксами отвлеченности -ение, -ание, -ство, -ость: *зелень, самосохранение, таяние, хлопанье, фырканье, бродяжничество, гражданство, пространство, соседство, пустынность, безводность, местность* и т.д.;

- образование эмоционально окрашенных существительных с помощью суффиксов -ушк, -як, -иц, -яжк: *старушка, матушка, красавица, любимица, остряк, бедняжка*;

- использование в родительном падеже окончаний -у, -ю параллельно – а, например: «Ргаю, вереску и других горных кустов было много. Снегу и в зиму не бывает. Холоду было на пять градусов по Реомюру. Силою падения меня выбросило в сторону. На нижних горах растут разные кусты шиповника, сарыагача» [3, 27-38];

- использование единственного числа в собирательном значении: «На самом же верхе лежат снега, и в местах, обнаженных только что, начинают пробиваться листья, и там же, на северном склоне, – цветы вроде астры, лук и одуванчик. Горы обильны еловым, березовым и топольным лесом» [3, 30-36];

- переход имен прилагательных, притяжательных местоимений в разряд существительных, такие части речи именуются субстантивированными: «Хан Аблай разрушил калмыцкий пикет и очистил долину от неверных. У дикокаменных киргиз, как и у наших, жена должна в продолжение года оплакивать с криком смерть мужа. Когда приезжают мусульмане (словом, свои), они должны петь. Несчастливая начала визжать и при большем усилии вырвалась и бросилась бежать в юрту. Только сумасшедшая, увидев во мне спасителя, бросилась на шею, называя меня разными нежными словами» [3, 27].

Среди имен прилагательных можно выделить в произведении и как полные, так и краткие формы: *полон водой, труден для колес, сильна трава, блага почва, густа растительность, быстра река, чиста вода, жарок день, скалисты берега* и мн. др.

Сравнительная степень образована преимущественно аналитическим способом, путем присоединения к прилагательному слов – более, менее, гораздо: *более удобна, менее быстрый, гораздо позднее*. Использованные в таком объеме прилагательные украшают текст, наполняя произведение живостью и красочностью.

Глаголы, располагающие большим числом категорий и форм, нередко близких по значению имогущих заменять одна другую, создают широкие возможности их выбора с учетом семантических и экспрессивных оттенков. Конкретные, единичные действия, совершаемые самим говорящим, выражаются только формой первого лица единственного числа глагола, например: «Я очень люблю и восхищаюсь Аягузом» [3, 19].

Стилистически окрашенными являются такие глаголы, как: *восстает* (высок.), *шныряли* (простор.), *сниж.*), *торчала* (разгов.), *спешили убраться* (разг.).

Характерной чертой публицистического стиля является употребление в нем причастий и деепричастий, они выражают неполноту, незаконченность действия.

Причастия настоящего времени действительного залога с суффиксами -ащ, -ящ, -ущ, -ющ: *лежащие, впадающий, соединяющий, составляющий, разделяющие, имеющиеся, затрудняющие, лишаящие*. Действительные причастия прошедшего времени совершенного вида с суффиксом -вш: *набравшуюся, запылившись, получивший, сидевшие, принадлежавшие*.

Страдательные причастия настоящего времени: *называемая, подозреваемая, образуемая, сокрушаемые*.

Яркая синтаксическая примета публицистического стиля – инверсия, иными словами – обратный порядок слов в предложении. Например: «Горы Алатауские по Чилику и его притокам покрыты еловым лесом в изобилии. От киргиз, встреченных нами по дороге, узнали, что Буранбай уючевал дальше. На месте, где указали нам аул Буран бая, мы [его] не нашли. Но не об этом здесь место говорить» [3, 33].

Публицистически окрашенными являются конструкции с различного рода повторами: «Она была очень и очень хороша. Здесь кочевали, и кочевали в мой проезд, до ста и более юрт сартов. Ишим действительно был на этих местах и действительно одержал победу над хан-тайдзием. Они были добры, слишком добры» [3, 24].

Автор использует этот прием повтора для усиления значения повторяемых слов, этим и акцентирует внимание читателя.

ВЫВОДЫ

Исследования, положенные в основу данной статьи, позволяют сделать ряд выводов относительно определения стилистической принадлежности произведения Шоқана Уәлиханова «Дневник поездки на Иссык-Куль». Анализ произведения позволил нам определить в «Дневнике...» наличие признаков публицистического стиля.

Для получения этих результатов мы опирались на внеязыковые признаки стиля (речевую ситуацию), определили стиль текста, затем, отталкиваясь от ведущих стилевых черт, нашли в тексте языковые приметы интересующего нас стиля – характерные для него слова и выражения.

Собрав воедино все признаки и языковые особенности «Дневника...», мы пришли к заключению, что перед нами текст публицистического стиля, так как он сообщает информацию, имеющую общественное значение, воздействует на массы, формирует у людей правильное отношение к заданной проблеме.

Помимо данной характеристики, в исследуемом тексте мы обнаружили:

- лаконичность изложения при информативной насыщенности;
- доходчивость изложения;
- эмоциональность, обобщенность, а также непринужденность высказывания;
- совмещение в одном тексте книжных и разговорных средств;
- сочетание стандартных и экспрессивных выражений.

Таким образом, текст, относясь к публицистическому стилю, объединяет в себе разнообразные языковые элементы. Помимо типичного для публицистической речи использования метафорических выражений, газетных штампов, здесь присутствуют лексические единицы научного (терминология) и официально-делового (клише-канцеляризм) стилей.

Грамматика текста также характеризуется двойственностью: с одной стороны, преобладают недлинные и неосложненные предложения, с другой – достаточно широко представлены компоненты, типичные для письменной научной и официально-деловой речи (отглагольные существительные, пассивный залог, цепочки форм в родительном падеже).

Отмечая особенности публицистического стиля и его жанрово-ситуативные разновидности, необходимо помнить о том, что публицистика – это творчество. Это искусство слова, где оказывается важным не только то, что говорится, но и то, как говорится.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Стрелкова И. Уәлиханов. Из жизни замечательных людей. – М., 1990.– С.322.
- 2 Ударцева С.Ф. Вәлиханов Шоқан. Записка о судебной реформе. Алматы, 1999. – С.40.
- 3 Вәлиханов Ч.Ч. «Дневник поездки на Иссык-Куль»//Избранные произведения. – М., 1986. – С.11 – 49.

Е.В. Степаненко¹, Е.Ю. Нежинская²

«Ыстық көл сапарының күнделігі» шығармасын талдауындағы публицистика көрінісі ретіндегі Ш. Уәлихановтың ғылыми еңбектері

¹А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

²Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан

Мақалада қазақ халқының көрнекті өкілдерінің бірі, көрнекті тұлға, ағартушы-демократ, саяхатшы, этнограф және филологтың революцияға дейінгі кезеңдегі қызметі туралы айтылады. Шоқан Уәлихановтың өмірі мен ғылыми мұрасы бір жарым ғасырдан астам уақыт бойы үлкен қызығушылық тудырды. Авторлар Шоқан Шыңғысұлының ғалым ретіндегі маңызды және маңызды жұмыстарының бірі болып табылатын «Ыстық көл сапарының күнделігі» жұмысына толық талдау жасады. Оның сапарының басты

нәтижелерінің бірі – Шығыс Түркістан халықтарының тарихына, географиясына, әлеуметтік құрылымына арналған берік ғылыми жұмыс жасау.

Ye. Stepanenko¹, Ye. Nezhinskaya²

Scientific works of sh. Sh. Ualikhanov as reflection of publicism on analysis of the work «Diary of a trip to Issyk-kul»

¹Abay Myrzakhmetov Kokshetau University,
Kokshetau, Kazakhstan

²Sh. Ualikhanov Kokshetau State University,
Kokshetau, Kazakhstan

The article discusses the work of one of the remarkable personalities among the Kazakh people in the pre-revolutionary period, the educator-democrat, traveler, ethnographer and philologist. The life and scientific work of Shokan Ualikhanov has been of great interest for the past century and a half. The authors made a detailed analysis of the work «Diary of a trip to Issyk-Kul», which is rightfully one of the serious and important works of Shokan Shingisovich as a scientist. The main result of his trip is emphasized – the creation of a solid scientific work devoted to the history, geography, social structure of life of the peoples of East Turkestan.

UDC: 811.111'42

Z.Sagadiyeva

PhD student, specialty “Translation studies”, Faculty of Philology, L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan, e-mail: S_zamzi90@mail.ru

**TRANSLATION FEATURES OF MODERN POLITICAL DISCOURSE
(Based on the speech of the first President of the Republic of Kazakhstan)**

The article explores specifics of a political text, which allows us to consider it as a discourse. The author provided definitions for the terms “discourse”, “political discourse” and analyzed the main areas of research. The purpose of the article is to reveal features of political translation, which is carried out by the method of discourse analysis.

The problem of translation of political discourse and discourse analysis is essential for modern Kazakhstani translation studies. The given paper reveals theoretical foundations of political discourse and presents an analysis of translation. Our research material was a speech of the first President of the Republic of Kazakhstan and its translation into English given on the official website.

Key words: discourse, political discourse, discourse analysis, transformations, source text, target text, institutional discourse

INTRODUCTION

Nowadays, linguists focused attention on political discourse. In the modern world, political communication is gaining great relevance with the development of the media and internet. The politicians got the opportunity to address the huge audience and use this resource to struggle for power. Among researchers there is no single definition of this term due to the variety of points of view. A huge number of opinions on the concept of “political discourse” and the methods of its study are serious arguments confirming the growing interest in the problems of discourse.

Among scholars who studied the problems of political discourse, there are: M. Foucault, S. Muff, E. Laclau, T. Van Dijk, J. Torfing, C. Schaffner, D. Lakoff and Russian scientists: M.

Ilyin, E. Sheigal, etc. Kazakhstani scientis are: B. Akhatova, Yu.Kulichenko, M. Baykadamova, N. Omarov, etc.

According to E. Sheigal, political discourse is a verbally expressed text. It can be either oral or written, has a number of factors (pragmatic, sociocultural, psychological). Political Discourse is a political action involved in the interaction of politicians and the reflective mechanism of their political of consciousness [1].

As applied to modern society, the following types of institutional discourse are distinguished: political, diplomatic, administrative, legal, military, pedagogical, religious, mystical, medical, business, advertising, sports, scientific, stage, mass-information. According to the classification of types of discourse (Van Dijk, E. Sheigal, S. Gromyko, V. Karasik), political discourse refers to the institutional (status-oriented) form of discourse. Moreover, the speaker acts as a representative of a certain social status.

There are two approaches to the concept of “political discourse”: in a broad and narrow sense. So, A. Baranov and E. Kazakevich define political discourse as “the complex of all speech acts used in political discussions, as well as public policy rules, illuminated by tradition and tested by experience” [2].

Some scholarly linguists define political discourse in a narrower sense. So, T.A. van Dijk believes that “political discourse” is “a discourse of politicians, implemented in the form of government documents, parliamentary debates, party programs, speeches of politicians”. T.A. van Dijk limits political discourse, i.e. professional framework of politicians, thereby emphasizing its institutional nature [3].

Studying the classifications of various authors, O. Epstein highlights the most common semantic-pragmatic categories, i.e. inherent features of the political discourse: the image of the author, informative value, intentionality, evaluativity, conventionality, emotional breadth/expressivity, modality, intertextuality, sociocultural context, form of communication, means of communication. There are also individual characteristics inherent only this particular type of discourse. For example, the specific characteristics of political discourse are agonism, aggressiveness, ideology, and theatricality [4].

A number of scholars among the characteristics of political discourse mention its manipulative nature (manipulation public opinion (readers and listeners)). Taking into account political language, which is the main means of manipulation in the political environment, V. Demyankov gives a number of criteria allowing distinguish it from “ordinary” language:

- “political vocabulary” is terminological, and ordinary, not “purely political” language signs are not always used in the same way as in common language;

- specific discourse structure - the result of sometimes very peculiar speech receptions;
- the implementation of the discourse is also specific – it has audio or written forms [5].

There are also genres and types of political text. According to D. Akopova, the following genres of the political genre are differentiated:

- inaugural speech, welcome remarks, etc. - these are the so-called ritual genres;
- decree, report, contract - orientation genres;
- slogan, flyer, speech at the rally - agonal genres, i.e. containing calls for struggle and expressing increased expressiveness;
- information in the newspaper, appeals of politicians to the media - information genres;
- debates, speeches at rallies or meetings, reports, discussions, interviews, etc. - the genre of oral speech;
- newspaper articles, party programs, flyers, etc. - written genre [6].

Currently, the problem of appropriate translation of speech genres of political discourse is becoming one of the central objects in the study of linguists. In the framework of diplomatic and political meetings and high-level conferences, where the most accurate translation of the speaker’s speech is obligatory, there is a need to develop and apply strategies for the translation of not only

precise and basic information, but also preserve the meaning of communicative intention of the speaker in an accurate way.

In translation of political discourse, it is important to reproduce its main functions - informative and impacting. In the case of translations of “political discourse” texts that have a high pragmatic orientation and different linguistic content, reflecting cultural characteristics. Task of the translator is not only to convey the semantics of statements, but also to ensure the success of intercultural communication.

The purpose of this study is to conduct a translation analysis to determine the translation transformations used in translation (from Kazakh into English) of the speech of the first President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev at the opening debate of the 70th session of the UN General Assembly (New York, September 28, 2015) and discourse analysis of the mentioned text.

To achieve this goal in the work, it is necessary to solve the following range of tasks: conduct translation discourse text analysis; identify the types of translation transformations used by the translation.

Discourse analysis of the translation of the speech of the first President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev at the opening debate of the 70th session of the UN General Assembly in New York in September 28, 2015. The length of the analyzed text is 3 pages of the original text and 3 pages of the translation. The text of the original speech in the Kazakh language was taken from official site of the first President of the Republic of Kazakhstan (akorda.kz) and translation was taken from the official UN website. Unfortunately, the official website of the United Nations did not have a transcribed version of the speech in the original (in Kazakh), the website provides an audio version of the speech and its translations.

General scientific methods of analysis and synthesis; linguistic methods: contextual method; cognitive discursive analysis method; classification method were used in research.

MAIN PART

According to the author of the book “Language. Discourse. Politics.” («Язык. Дискурс. Политика.») and famous scientist R. Wodak, the language of politics “performs two contradictory functions, namely, to be accessible to understanding (in accordance with propaganda tasks) and be focused on a specific group (by historical and socio-psychological reasons)”. This statement most accurately characterizes the text in question: this speech was delivered at the opening debate of the 70th session of the UN General Assembly and is aimed at a certain circle of listeners, that is, heads of state, leaders of international organizations, foreign ministers and representatives of major international movements. At the same time, this text (meaning, language expression) is clearly understood by most listeners (population of the country).

Analyzing the political discourse with the aim of subsequent translation, translator must take into account the background of the issue under consideration, know the presentation forms, must get acquainted with previously published materials on this issue, etc. The translator’s awareness of the issues discussed in the political discourse and author’s previous speeches is one of the conditions for understanding and adequate translation of the source text. In this particular case, the translators did not have the opportunity to review with the text: according to the video recording of the session of the UN General Assembly, Nursultan Nazarbayev spoke in Kazakh. However, simultaneous interpretation was not provided. After a minute of speech, the chairman of the meeting was forced to interrupt N. Nazarbayev’s speech, reporting absence of translation. A few minutes after the translator was invited, the President of Kazakhstan again went to the rostrum and made speech. First President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev in an interview with reporters about the results of a trip to the United States emphasized that speech in the state language of Kazakhstan was first heard from the rostrum of the UN General Assembly.

Thus, the translation analysis of the text is a discursive analysis of the political text, aimed at its perception, understanding and interpretation for the purpose of subsequent translation.

The last stage of the analysis is translation comparison of the text. At this stage, terminological difficulties, stylistic techniques, metaphors, allusions, abbreviations, all that can interfere with a complete understanding of the text and require transformations, clarifications, etc. are considered taking into account the specifics, characteristics of the intended recipient of the translation text. For example, in the original text there are a number of abbreviations like МАГАТЭ, АҚШ:

1. *Нақ осы себепті біз Қазақстанда МАГАТЭ-нің Халықаралық аз байытылған уран банкіні құру туралы келісімді қолдап, қол қойдық [7].*

2. *That is why we supported and signed the Agreement on the Establishment of the IAEA Bank of Low Enriched Uranium in Kazakhstan [8].*

For translator practicing political translation, these abbreviations are not difficult, as they have well-established and fairly well-known translations.

The text also widely presents precision information (dates and numbers, geographical names, various titles):

1) Dates and numbers: *70 жылдық мерейтой, 193 тәуелсіз ел, Жаһандық Стратегиялық Бастама – 2045 жоспары, XXI ғасыр, 2013 жыл, 2016 жыл, 2017 жыл, 2017-18 жылдарда;*

2) Geographical names: *Астана, Хиросима мен Нагасаки, Орталық Азия, Таяу Шығыс, Иран, Украина, Минск, Нью-Йорк, Батыс Жарты шары, Еуропа, Азия.*

3) Name of the organization: *Экономикалық және Әлеуметтік кеңес, Астана Экономикалық форумы, Қауіпсіздік Кеңесі, Ұлттар Лигасы, Халықаралық валюта қоры.*

Precision information is particularly difficult for interpretation - it is difficult to remember and translate, but it can be key information in the speech. Without accurate information transfer, communication is extremely complicated.

In modern political discourse, there are military terms that verbalize relevant or not relevant scientific concepts at the moment. The concepts of "terrorist" (terrorist), "terrorist bomber" (suicide-bomber), "terrorist organization" are widely known and used today, because they point to a real military threat.

These concepts were also used in the president's speech (the term "terrorism" is used 5 times). For example:

«Әлемді алаңдатып отырған маңызды мәселелер – терроризм, мемлекеттердің күйреуі, көші-қон және өзге де келеңсіз құбылыстар экономикалық дағдарыстың, кедейшіліктің, сауатсыздық пен жұмыссыздықтың салдарлары болып табылады» [7].

"The most pressing and serious global challenges - terrorism, demolition of the states, migration and other negative issues - are the result of the economic crisis, poverty, illiteracy and unemployment" [8].

In his speech, the first President of the Republic of Kazakhstan emphasizes the need to join forces in the struggle for peace. The existence and functioning in the speech of the mentioned vocabulary is the result of a natural process of interaction between the sphere of politics and the military. In the political discourse when constructing a statement, preference is given to military terms that verbalize general concepts rather than singular ones. In the scientific discourse, the natural field of the functioning of terms, on the contrary, accuracy plays a key role in the exchange of information between specialists. This approach to the use of specialized vocabulary in political discourse is dictated by a number of reasons. On the one hand, the use of general concepts avoids unnecessary specificity in the message, which would distract attention from the main idea or design.

Thus, the use of military terminology in political discourse has a number of features, among which are: the use of related concepts of the sphere of military affairs and politics; temporal and spatial correlation, implying an appeal to a limited body of terms verbalizing modern types of weapons and tactics; the tendency to use generic terms verbalizing general concepts, descriptive phrases instead of highly specialized terminological units, as well as synonyms of specialized and commonly used vocabulary in speech, known to a wide audience; unsystematic perception of concepts. Military terms in modern political discourse are used in the framework of the communicative strategy of "persuasion". Also specialized vocabulary is used to illustrate, when

describing what happened events or justification of tactical steps, undertaken as part of an ongoing large-scale political strategy or plan.

1. *Бұл қағидаттарды сақтамау қазіргі әлемдік тәртіптің негіздерін ыдыратады, «қырғи-қабак соғыстың» сарқынишағына айналады [7]*

2. *Failure to comply with this principle undermines the foundation of the modern world order, and is a relic of the Cold War [8].*

The emergence of the phrase “Cold War” is associated with the speech of the American politician and businessman B. Baruch in the South Carolina Legislative Assembly on April 16, 1947 - however, at the initiative of his assistant, publicist H. Soup. But this turnover became widely known and actually stable due to articles by columnist W. Lippmann in the New York Tribune newspaper, which in November of the same year were published as a separate publication entitled “Cold War. On US Foreign Policy” [9].

Also, one of the most important topics for Kazakhstan and Kazakhstani politics is the issue of “nuclear weapons”. This issue was also reflected in the President’s speech:

1. *Ядролық державалар ядролық қаруға иелік етуден бас тартқан барлық елдерге күш қолданбауға кепілдік беруге тиіс [7].*

2. *The nuclear powers must provide guarantees of the non-use of force for all countries that renounce possession of nuclear weapons [8].*

Reframing is a stylistic tool that performs nominative, figurative and artistic functions. For example, the occurrences of such reframing as *Кәрі құрлық (Еуропа), Жаңа құрлық (Америка)* are mainly associated with the development of the language of the media. This technique is used for effective and enjoyable communication with listeners and readers.

1. *Әлемді дамыту орталығы Кәрі құрлықтан Жаңа құрлыққа, Еуропадан жаһандық өрлеудің жаңа орны – АҚШ-қа, Нью-Йоркке ауысты. Содан бері көп нәрсе өзгерді, әлем өзгеше қалыптасты [7].*

2. *The center of economic development had also moved from the Old World of Europe to the New World of the United States [8].*

In this sentence, the translation is in short form. The meaning of the message is conveyed, without preserving the stylistic features.

During the translation, the lexical addition technique was used:

1. *NEW FUTURE дегеніміз – ядролық, энергетикалық, су және азық-түлік қауіпсіздігі, сенім, өзара түсіністік және реформалар [7].*

2. *I believe this NEW FUTURE is about how we deliver nuclear, energy, water and food security and build trust, mutual understanding and reforms [8].*

Subject nouns added in English sentences are determined by broad context factors. Additions in these cases, in principle, could have been avoided, but this would have made the English text less stylistic.

Reference to the topic of “economics” in political media texts suggests that financial and economic vocabulary is an integral attribute of political discourse: эмиссия, әлемдік валюта, Халықаралық валюта қоры, экономикалық өсім нүктелері.

1. *Жаһандық дағдарыспен күресті қазіргі кезде заңдылық, демократиялық, бәсекелестік, тиімділік және халықаралық бақылау ұстанымдарына сай келмей отырған эмиссия мен әлемнің резервтік валюталары айналымын реттеуден бастау қажет [7].*

2. *To tackle this global crisis, we need to start with clear rules for the emission and trade of the world reserve currencies as they do not now meet the criteria of justice, democracy, competitiveness, effectiveness and international control [8].*

Economic terms are an effective tool for shaping public opinion. Economic problems and related government measures have traditionally been an important component of political discourse.

We note the main stylistic characteristics of this political text that determine the translation strategy: objectivity; generality; informational content; logical organization of presentation; semantic clarity, certainty; strict adherence diplomatic ethics. Usage in This text is characterized by

the following features: the use of speech cliches and stamps (*Төраға мырза, Бас хатшы мырза және т.б.*); terminological (*military, economic and political*) vocabulary; *euphemisms; abbreviations*. It is advisable to combine cliché concepts and stamp in the framework of the concept of “*discursive formula*”. Discursive formulas are understood to mean peculiar functionally determined speech turns characteristic of communication in the corresponding social institution.

CONCLUSION

A characteristic feature of the analyzed text is the desire for cooperation, integration, multilateral, multi-vector nature of the interaction and wide informational influence. For quite some time, the antinomy “peace - war” could be considered the basic conceptual basis of the institution of diplomacy (political discourse), while the element “peace” acts as the predominant element in this antinomy.

Rituality and informative value of political (diplomatic) communication in this text is high. To implement the communicative function, texts in the field of international politics should be as informative as possible, while political communication on international scale is ritual in nature and differs in a fixed form (although ritualism can manifest itself to varying degrees).

It should be underlined, that in translation of documents, the following aspects also require the attention of the translator: personal names; toponyms; currency names, extra-linguistic information in relation to various countries; discursive formulas for certain types of documents.

REFERENCES

- 1 Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса / Е. И. Шейгал. – М.: Гнозис, 2004. – 324 с.
- 2 Баранов А. Н., Казакевич Е. Г. Парламентские дебаты: традиции и новации. – М.: Знание, 1991. 64 с.
- 3 Dijk T.A. van. What is Political Discourse Analysis / T.A. van Dijk. – Amsterdam, 1998. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.discourses.org/download/articles/>.
- 4 Эпштейн О. В. Семантико-прагматические и коммуникативно-функциональные категории политического дискурса [Электронный ресурс] / О. В. Эпштейн // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2008. – № 2. – С. 150-156
- 5 Демьянков В. З. Политический дискурс как предмет политологической филологии // Политическая наука. Политический дискурс: история и современные исследования. – М., 2002. № 3.
- 6 Акопова Д.Р. Политический текст: понятие и жанровая специфика. // www.gramota.net
- 7 <https://www.un.org>
- 8 www.akorda.kz
- 9 Душенко К. В. Словарь современных цитат. – М., 2006. 832 с.
- 10 Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2014. - № 2 (32). – С. 22-24.

З.Сагадиева

Заманауи саяси дискурстың аудару ерекшеліктері (ҚР тұңғыш Президентінің сөзі негізінде)

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада саяси мәтінді дискурс ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін ерекшеліктері қарастырылған. Автор «дискурс», «саяси дискурс» терминдеріне анықтама береді және отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерінің негізгі бағыттарын анықтайды. Мақаланың мақсаты - дискурсивті талдау әдісімен жүзеге асырылатын саяси мәтіндер аудармасының ерекшелігін ашу.

Саяси дискурс аудармасы және дискурсивті талдау мәселелері заманауи Қазақстандық аударматануда өзекті мәселе. Бұл мақалада саяси дискурстың теориялық негіздері ашылып, аудармаға талдау жасалған. Аударманың бара-барлығын анықтау мақсатында тілдік материалдардың лексико-семантикалық талдауы жүргізілді. Сонымен қатар, мәтіннің прагматикалық аспекті назарға алынған. Зерттеу материалы ретінде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің сөйлеген сөзі және ресми сайтта ұсынылған оның ағылшын тіліне аудармасы алынды.

З.Сагадиева

Особенности перевода современного политического дискурса (на материалах речи первого Президента РК)

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Республика Казахстан

В статье исследуется специфика политического текста, что позволяет нам рассматривать его как дискурс. Автор рассматривает определения терминов «дискурс», «политический дискурс» и анализирует основные направления исследований отечественных и зарубежных ученых. Целью статьи является выявление особенностей перевода политического дискурса, который осуществляется методом дискурсивного анализа.

Проблема перевода политического дискурса и дискурсивного анализа актуальна для современного казахстанского переводоведения. Данная статья раскрывает теоретические основы политического дискурса и представляет переводческий анализ перевода. Для оценки адекватности перевода проведен детальный лексико-семантический анализ языкового материала. Также, учитывается прагматический аспект политического текста. Материалом исследования выбрано выступление первого Президента Республики Казахстан и его перевод на английский язык, приведенный на официальном сайте.

ӘОЖ 81'1

К.К. Толыбаева¹, К.К. Дуйсекова²

¹докторант, г.ғ.м., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы, e-mail: tolybaeva-karima@mail.ru

²профессор, ф.ғ.д., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuliash@yahoo.fr

ЖАНАМА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

Мақалада қазіргі тіл білімінің жай-күйі мен ондағы жанама қарым-қатынас мәселерінің орны туралы қысқаша шолу жасалынды, аталмыш проблема бойынша соңғы кезде жүргізіліп жатқан зерттеулердің негізгі бағыттары, жанама байланыстың түрлері мен аспектілері қарастырылады.

Мақалада алғаш рет жанама байланыстың ұлттық шарттылығы және оны зерттеу перспективалары қарастырылады.

Біз жанама қарым-қатынастың лингвокультурологиялық аспектісінің маңыздылығын есте тұта отырып, әртүрлі мәдениеттерде жанама қарым-қатынастың әртүрлі формаларын қолдану, әртүрлі құндылықтарға, әртүрлі принциптерге негізделетінін байқадық. Мысалы, бір мәдениетте тікелей білдіруге болмайды деп есептелетін мағыналар, басқа тілде тікелей қолдануы әбден мүмкін. Ал керісінше бір мәдениеттің шеңберіндегі қалыпты қарым-қатынас үшін сөйлеу барысында міндетті түрде көрсетілуі керек басқаларында жанама түрде көрсетілуі мүмкін.

Сондай-ақ, жанама қарым-қатынастың жоғары контекстуалдылық теориясына сай қазақ мәдениетінде де қолданылатынын байқауға болады. Жанама коммуникация процесінде келіп түскен мәліметті дұрыс түсіну, интерпретациялау көптеген факторлерге, соның ішінде, реципиенттің жеке-дара психологиялық ерекшеліктеріне, әлеуметтік-мәдени және коммуникативтік барьерлерге байланысты екенін қарастырамыз.

Түйінді сөздер: коммуникация, жанама қарым-қатынас, антропоцентристік бағыт, қарым-қатынас стилі, жоғары контекстуалдылық, төмен контекстуалдылық.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасы тәуелсіз ел болып, халықаралық деңгейге шығып, шетелдермен төрт бұрышы теңесіп, жан-жақты қарым-қатынас жасап тұрған шақта, халықаралық қатынасты заман талабына бейімдеу үшін де қазақ тілін басқа тілдермен салғастыра зерттеудің қажеттілігі туындады. Бұлардың қатарына қазақ тілін ағылшын тілімен салғастыра қарау да жатады.

Жалпы алғанда салыстырмалы-салғастырмалы ізденістердің ауқымы өте кең. Егер бүгінгі күнге дейін тілдерді фонетикалық, грамматикалық, лексикалық тұрғыдан да салыстыра зерттеуге басым көңіл аударылып келсе, соңғы жылдарда туыстығы алыс тілдердің құрамын, тілдік құбылыстарын коммуникативтік, прагматикалық және когнитивтік тұрғыдан, яғни адаммен, оның ойлауымен, ұлттық дүниетанымымен, өмірлік тәжірибесімен, мәдениетімен ұштастыра зерттеу кеңінен орын алуда. Бүгінгі таңда адамның өзін қоршаған ортаны танып-білуі, ой-санасы мен білімінің қалыптасуы, мәдени және идеологиялық қасиеттерінің оның тілінде көрініс алатыны еш күмән келтірмейді.

Коммуникациялық қарым-қатынас – бұл әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде адам өміріндегі көптеген рухани және материалдық құндылықтарды қамтып, оның өміріндегі ең жоғары қажеттіліктердің бірі болып табылады. Дегенмен, бір қарағанда қарым-қатынас ұғымы баршаға танымал және қандай да мағыналы қиындықтармен байланыссыз болып көрінсе де, оның әлі ашылмаған тұстары көп. «Коммуникативтік қарым-қатынас» сөзі аясында біз кәсіби, жеке, шығармашылық және тағы басқа жалпы қызығушылықтардың төңірегінде пайда болған қарапайым түсініктерді, яғни адамдардың бір-бірімен байланысын және қатынастарын, таныс немесе бейтаныс адамдармен кездесулерін, жеке қатынастарын түсінеміз. Грек философы – Стоик Эпиктет еңбектерінің бірінде адам туралы былай тұжырымдаған: «Адамды оқиғалар емес, оларды қалай қабылдайтыны мазалайды» [1, 356].

XX ғасырдың лингвистикасындағы антропоцентристік парадигмасы өзара байланысты төрт бағытқа бөлінді. Бірінші бағыт тілді адамның «айнасы» ретінде зерттейді. Оның негізі әлемнің лингвистикалық бейнесі туралы түсінік болып табылады, ал басты міндеті - адамның өзін тіл арқылы қалай бейнелейтінін зерттеу болады. Екінші бағыт - коммуникативті лингвистика, ол адамның қызығушылығын қарым-қатынас процесіне қатысты сипаттайды. Үшінші бағыт басқа ғылымдардың мәліметтеріне сүйене отырып, адамның танымдық процестері мен когнитивті ұйымдастырушылық рөлін зерттейді. Антропоцентристік лингвистиканың төртінші бағыты, тілдің адам өмірінде қандай орын алатынын анықтауға бағытталған. С.Г. Васильева тіл білімінің бұл бөлімін ішкі субъективті лингвистика немесе ана тілінің теориясы деп атауды ұсынады [2]. Оның негізін қалаушы - И. А. Бодуэн де Куртенэ, ол «тіл тек жеке мида, тек жан дүниесінде, белгілі бір лингвистикалық қоғамды құрайтын жеке адамдардың психикасында болады» деп сенген.

Осы тұжырымға сәйкес, қарым-қатынас көбінесе адамдардың дүниені қалай қабылдайтынына және дүние туралы не ойлайтындарына байланысты. Бұл ойды өз еңбектерінде Платон, философ-идеалистер М. Кант пен Г.В. Гегель және З. Фрейд, американ және ағылшын позитивистері мен прагматиктері В. Джемс, Б. Рассел және т.б. растаған.

Біздің елімізде қарым-қатынасқа байланысты мәселелерді 1991 жылғы демократиялық өзгерістерден кейін, адресаттың ерік-жігерін орындаушыдан байланысқа толыққанды қатысушыға айналған кезде ғана жаңарған зерттеу объектісіне айналғаны таңқаларлық емес.

Коммуникациялық қарым-қатынас адам қоғамда, өзін қоршаған адамдардың дәрежесіне, беделіне, қоғамда алар орнына және де оның мінез-құлқына қарай өзін-өзі ұстауын міндеттейді. Біздің әрқайсысымыз қалай да болса айналамыздағы адамдармен күнделікті қатынасқа түсуіміз сөзсіз. Ал тиімді қарым-қатынасты орнату үшін ең алдымен мәдениетті игеру керек.

Дегенмен коммуникациялық қарым-қатынас жан-жақты зерттелген сала болса да, жанама қарым-қатынас енді-енді ғылыми зерттеудің объектісіне айналды. Бұл ғылыми мақалада жанама қарым-қатынастың қолдануы мен оның проблемалық тұстарын қарастырамыз. Ал қазақ тілі мен ағылшын тіліндегі жанама қарым-қатынасты салыстыра-салғастыра зерттеу ғалымдар назарынан тыс қалуда.

Жанама қарым-қатынасты алғаш рет прагматлингвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік тілтаным, психоллингвистика, лингвомәдениеттаным, герменевтика және т.с.с. теориялық бағыттарда Л. В. Балашова, И. Н. Борисова, Малгожата Кита, А. Вежбицкая, И. Т. Вепрева, В.В. Дементьев, В. И. Жельвис, А. А. Залевская, В. И. Карасик, А. В. Кравченко, В. П. Москвина, Б.Ю. Норман, А. В. Олянич, Н. В. Орлова, А. Г. Поспелова, И. И. Прибыток, К. Ф. Седов, И. А. Стернин, Сабине Дённингхаус, Т.В. Федорова, М.М. Филиппова ғалымдар белсенді зерттеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл мен ойдың біртұтас екендігін ғылым әлдеқашан дәлелдеп қойған. Адам баласының нені қалай ойлатыны, қандай дәрежеде пайымдайтыны оның әрбір сөзі арқылы айқындалмақ. Сондықтан да, адам баласының кімді болса да бірауыз сөзінен танып-білуінің өзінде терең мән бар.

Қарым-қатынас адам өмірінің маңызды бір бөлігін қамтығандықтан, оның орындалуы да келесі түрлер арқылы жүзеге асырылады: маскілі қарым-қатынастар, формалды рөлдік қарым-қатынас, іскерлік қарым-қатынас, достардың рухани және тұлғалық қарым-қатынасы, маникулятивтік қарым-қатынас, вербалды және вербалды емес қарым-қатынас, тікелей және жанама қарым-қатынас.

В.В. Дементьевтің жанама қарым-қатынасқа (жанама коммуникация) берген анықтамасына қосыла отырып, біз жанама қарым-қатынасты адресаттың қосымша түсіндірмелік күш-жігерін қажет ететін, мағынасы күрделі коммуникация деп түсінеміз [3, 5].

Атақты лингвист Дебора Таннен «*indirectness is a fundamental element in human communication*» [4, 79]. *We all use indirect communication strategies at times and in certain circumstances – we mean more than we say, and we gather meaning from others beyond the words they use* [4, 89]. *Indirectness is «...one of the elements that varies the most from one culture to another, and one that can cause confusion and misunderstanding...»*. («жанамалық - адам қарым-қатынасының негізгі элементі» дейді. Шынымен көптеген ситуацияларда және белгілі бір жағдайларда біз жанама байланыс стратегияларын қолдануға мәжбүрміз. Себебі айтылған сөзден гөрі, көбінесе қолданылған сөздердің басқа мағынада қабылданатынын түсінеміз. Таннен жанама деп «... бір мәдениеттен өзге мәдениет арасында өзгере отыратын элементтердің бірі, кейде абдырау мен түсініспеушілік тудыруы мүмкін элементтер» ... дейді. Әлемнің көптеген елдерінде жанама байланыс норма болып табылады, дегенмен жанамалылық дәрежесі мен түрі этномәдениеттер мен тілдік аймақтарға байланысты өзгешеленеді. Тікелей және жанама қарым-қатынастың айырмашылықтарын Құрама Штаттар мысалында зерттей отырып Таннен американдықтар үшін де маңызды екенін атап өтеді. Көптеген жағдайды американдықтарды табиғи тікелей сөйлейтін деп санайды, бірақ

аймақтық, мәдени және отбасылық шығу тегіне байланысты стильдерде айтарлықтай айырмашылықтар бар екен. Мысалы, стереотиптік тұрғыдан шығыс пен батыс тұрғындары тікелей, ал Орта батыс пен Оңтүстіктің тұрғындары көбінесе жанама байланысты қолданады.

Әр адамның өзіндік қарым-қатынас стилі бар, ол кез-келген жағдайда, қарым-қатынас барысында толығымен өзіндік стиліне тән із қалдырады. Дегенмен әр адам қарым қатынас төңірегінде айналасындағы адамдардың мәдениеті мен дәрежесіне қарап белгілі қарым-қатынас шеңберінде коммуникацияға түседі. Қарым-қатынас стилі адамның басқа адамдармен өзара әрекеттесуге деген жалпы сипаттамаларын көрсетеді. Ғалымдардың пікірінше, қарым-қатынас стилі адамның жеке ерекшеліктері мен жеке қасиеттеріне (темперамент, сенімділік, жақындық және т.б. байланысты) және өмір сүру тарихына, адамдарға деген қарым-қатынасына, белгілі бір мәдени қарым-қатынас нормаларна сәйкес жүзеге асырылады. Қарым-қатынас стилінің маңыздылығы және оның көмегімен әр түрлі жағдайларды түсіну, қарым-қатынас серіктестеріне деген көзқарасы қалыптасады және проблемаларды шешудің жолдары қарастырылады.

Осы стильдердің арқасында қарым-қатынас процесінде адамның ішкі мотивтері мен ниеттерін білдіретін дәрежесі, яғни адамның ашықтығын білдіреді. Тікелей стиль адамның шынайы ниетін ашық білдірумен байланысты, ал жанама стиль қарым-қатынастағы адамның айтар ойы мен мақсаттарын жанама лап, астарлап жеткізуге мүмкіндік береді. Қарым-қатынас стилін таңдау, әрине, әртүрлі мәдениеттердегі қарым-қатынастың контекстуалдылығымен байланысты. Ал жоғары, төмен контекстуалдылық теориясын енгізген американдық антрополог және мәдени өзара қарым-қатынасты зерттеуші Эдвард Твитчелл Холл антропология мен мәдениетаралық байланыстың дамуына үлкен үлес қосты. Оның ойынша жағары контекстуалды мәдениеттің негізгі сипаттамалары:

- *біріншіден, жанама сөйлеу стилі.*
- *екіншіден, жоғары контекстуалды мәдениеттердің өкілдері үшін не айтылғаны емес, қалай айтылғандығы маңызды.*
- *үшіншіден, осы мәдениеттердің өкілдері коммуникациялық қарым-қатынас барысында жиі белгілі бір мағынаға ие паузаны қолданады.*

Төмен контекстуалды мәдениеттердің де өзіндік ерекшеліктері бар:

- *біріншіден, ақпарат әрдайым нақты тікелей беріледі.*
- *екіншіден, осы мәдениет өкілдері коммуникациялық қарым-қатынаста әрқашан мәнерлі сөйлейді [5, 125].*

Осылайша, тікелей, қатаң қарым-қатынас стилі, зерттеушілердің пікірінше, төмен контекстуалды американдық мәдениетке тән. Алайда бұл жағдай жанама қарым-қатынасты мүлдем қолданбайды деген емес. Америкалықтар сұхбаттасушыны тікелей және ашық сөйлесуге шақыруға тырысады, ол келесі сөздермен сипатталады: *«Нені айтқаныңыз келді», «нақтылай айтсаңыз»* және т.б. Бұл стильде сөйлеушінің өз стилін сақтауға, әңгіме тақырыбындағы позициясын нақты негіздеуге көп көңіл бөлінеді. Көбінесе мұндай стиль индивидуалистік мәдениеттерге тән.

Белгілі бір мәдениетке, әлеуметтік топқа немесе жақын серіктес қарым-қатынас тәсіліне дағдыланбаған адам үшін жанама байланыстың мағынасын ашу қиынға соғады.

Мысалы, егер Тина мен Карлос қызметтес болса, Тина Карлостың жұмыс үстелінде тамақтану әдетін құптамайды, бірақ оны оған қалай тікелей жеткізуге болатынын білмей, ол Карлосқа ауыр күрсініп, қиыс қарауы – жанама байланыс мысалдары болып келеді. Карлос оның күрсінуін естіп және Тинаның наразылығын көреді, бірақ ол мұны түсінбеуі мүмкін, Ол жай ғана ешқандай себепсіз Тина оны ұнатпайды деп қабылдауы мүмкін.

Жанама байланыстың жиі кездесетін тағы бір кең таралған әдісі - бұл *«Isn't it true that. . .?»* (*... рас емес пе?*) не *«Wouldn't you rather. . .?»* (*Сіз мұны қалайсыз ба?*) деген сөздермен басталатын бірлескен сұрақтарды қолдану. Тина мен Карлос жағдайына келетін болсақ, мүмкін, Тина жанама түрде Карлостың басқа жерде тамақтанғанын қалайтынын білдіргісі келетінін айтып: *«Wouldn't you rather sit in the break room and eat that?»* (*Демалыс бөлмеде*

отырып жегенді қалайсыз ба?) немесе «Isn't it true that most people eat their lunches in the kitchen?» (Көптеген адамдар түскі асты ас үйде жейтіні рас емес пе?) Бұл хабарды Карлосқа осылай жеткізу мүмкін болар, бірақ бұл екі әріптестің арасындағы сенімділік пен келісімді арттырмайды. Тыңдаушы немесе хабарламаны алушы қосымша күш жұмсауды талап етуімен қатар, жанама байланыста шешілмеуі ұзақ уақытқа созылатын мәселелерді тудыруы мүмкін. [6, 2]

Әрине, жанама қарым-қатынас қолдану барысында астарлап сөйлегендіктен, бұл әрдайым реципиент пен адресат арасында проблеманы тудыруы әбден мүмкін.

Жоғары контекстті мәдениеттер үшін байланыстың жетекші стилі - жанама стиль. Мұндай мәдениеттерде басқа адамды құрметтеу маңыздылығымен туындаған жанама қарым-қатынас, түсініксіз не екі мәнді қарым-қатынасқа әкелуі әбден мүмкін. Көбінесе бұл ұжымдық мәдениеттерге тән. Соның бірі – қазақ мәдениеті. Қазақ тілі шығыс мәдениетінің жарқын көрінісі.

Қарым-қатынас әр түрлі жолдармен жүзеге асады. Адам көбінесе ауызша және визуалды қарым-қатынасқа жүгінеді. Тұспалдап сөйлеуге, меңзеуге, символдауға, басқаша айта отырып, нені нысаналап отырғанын жасыра жеткізуге, жұмбақтап айтуға, яғни терең зейінділік пен ойлылыққа төселетін тіл.

Астарлап сөйлеу қазақ халқының сөйлеу мәнері екендігін, бұл тек олардың сөйлеу шеберлігін ғана емес, сөйлеу мәдениетін де танытатын, ойлау қабілетінің тереңдігін аңғартатын құбылыс.

Адамдар өз араларындағы жасырын әрекеттерін, құпия хабарларын ым, ишара, емеурін арқылы жеткізу жиі кездесіп отырады. Осындай, ым-ишараның тоғысып келіп, кейіпкерлердің бейнесін ашуда үлкен рөл атқаратынын байқататын төмендегі әңгіме желісіне көңіл аударсақ:

Ерте заманда үш ағайынды жігіт ұзақ жолдан келе жатып, таң алдында көшіп кеткен үйдің жұртына келіп тоқтайды. Осы кезде үйге қыз кіріп келіп, үш жолаушының ортасына бір үлкен кесені төңкеріп шығып кетеді.

Қыз кеткен соң үшеуі: осы кесенің астында қандай зат бар? – деп таласады. Біреуі тұрып мұның астында қызыл зат дейді. Алғашқы білгір жігіт олай болса қызыл анар болды ғой деп, кесені төңкеріп көрсе, шынында да бұзылмаған анар екен. Қонақтарға шай жасауға келген қыз кесе мен анарды алып кетеді де, қайтып келіп, дастархан жайып, шай құйып беріп отырады.

Қызға қарама-қарсы бөстек үстінде отырған алғашқы жігіт қызға қарап, сақалын сипап тарамдай береді.

Мұны байқап отырған бойжеткен жігітке қарап, шашын сипайды. Жолаушы жігіт енді өзі отырған астындағы бөстектің жүнін сыпыра сипайды. Осы кезде қыз жігітке қарап, көзін жұмып тілінің ұшына жылт еткізеді. Ұйқыға кеткен жолаушылар мен үй иелері таңертең төсектен тұрса, сақалды жігіт пен қыздың қол ұстасып бірге кеткенін біледі [7, 4].

Шаш, сақал, бөстекті сипап, көзін жұмып, тілін көрсету – мәтіндегі пікір алысу, тілдесу қызметінде жұмсалған бейвербалды амалдар. Бұларды қолдануда бірде-бір дыбыстық тіл қатыспаған, бірақ екеуінің арасындағы қатынас үшінші жақтағыларға мәлімделмей толық жүзеге асқан. Осындағы жігіттің қызға қарап сақалын сипағаны – «Әкеңе сақалының түгіндей көп мал берсем бере ме екен?» дегені, қыздың шашын сипағаны – «Шашындай мал берсең, береді» дегені. Бөстектің жүнін сыпыра сипағаны – «Сен үшін малды мына бөстектің жүніндей беремін» деген ой жеткізсе, қыздың көзін жұмып, тілін шығарғаны – «Ел ұйықтаған соң тілдес» дегені.

Бұл әңгімеден ымның тамаша құпия тілдесу амалы екенін айқын аңғаруға болады. Жалпы халықтық түсіністе ер адамдардың сақалын сипауы – бір нәрсе жайлы қатты ойға берілген қалпын белгілейді. Ал, бұл тұста жалпы халықтық түсіністен ауытқып, екі адамның өзара жасырын хабар алысу қызметін атқарып тұр. Дегенмен, күнделікті тұрмыста

айтатынымызды сөзбен жеткізу мүмкін бола бермейтін жағдайлар кездеседі. Сондайда тілдегі бейвербалды амалдарды қолдану тиімді.

Қорыта келе, қаншалықты мәдениеттер бір-бірінен алшақ болса да адамның санасының, ойының, әлемді қабылдау механизмдерінің көбінесе ортақ болып келуі жанама коммуникация барысында да ерекшеліктер мен ұқсастықтарға ие екені байқалады. Егер тікелей байланысты зерттеушілер жан-жақты зерттесе, жанама қарым-қатынас шешілмеген мәселелердің тізбегі болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе, жанама қарым-қатынас барысында көптеген адамдар ыңғайсыз жағдайға, не мәселеге тап болуы мүмкін. Бұл мәселені шешу үшін коммуникацияға түсушілердің икемділігі мен өзара құрметі қарым-қатынас стиліндегі айырмашылықтарды шешудің кілті болып табылатындығын атап өткіміз келеді.

Коммуникация процесінде тек мәлімет алмасу ғана емес, оны коммуниканттардың айтар ойын тура түсіне білу қажет. Яғни жанама коммуникация процесінде келіп түскен мәліметті дұрыс түсіну, интерпретациялау қажет. Біріншіден, мәліметтің формасы мен мазмұны коммуникатордың жеке даралық ерекшелігі, реципиент туралы көзқарасы, ол туралы өзінің пікірі және қарым-қатынас процесіндегі жағдайларға байланысты. Екіншіден, оның жіберген мәліметі реципиенттің жеке-дара психологиялық ерекшеліктеріне, көзқарасы, пікірлеріне, жағдайға байланысты өзгеріске түседі. Мәліметті әр түрлі қабылдау бірнеше себептерге байланысты. Солардың ішінде маңыздысы – коммуникативтік барьердің болуы (түсініспеушілікке әкелетін тосқауыл), ол – коммуникативтік процестің екінші ерекшелігі. Түсініспеушілік барьері, әлеуметтік-мәдени барьер, қарым-қатынас барьерлері болуы мүмкін. Әрине бұл мәселе ары қарай қосымша зерттеуді қажет етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Душенко К.В. Мысли и изречения древних с указанием источника Древние греки. Древние римляне. Библия. Учителя Церкви. Мудрецы Талмуда. – Издательство: Эксмо, 2008 г. – 676 с.

2 Васильева С.Г., И.А. Бодуэн де Куртенэ и антропоцентрическая парадигма лингвистики XX в. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philol.msu.ru/~rlc2004/ru/participants/psearch.php?pid=94128>.

3 Дементьев В.В. Непрямая коммуникация и ее жанры. – Саратов: Изд-во Саратов. Ун-та, 2000. 248 с.

4 Tannen, Deborah. Talking from 9 to 5. New York: William Morrow and Company, Inc., 1994.

5 Edward T. Hall, Mildred Reed Hall. Understanding Cultural Differences: Germans, French and Americans. – First Edition Edition 2000. – 224p.

6 Cynthia Joyce, The University of Iowa Published in the November, 2012, edition of the Independent Voice, the newsletter of the International Ombudsman Association.

7 Момынова Б., Бейсенбаева С. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі 136б. – Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2003.

К.К. Толыбаева¹, К.К. Дуйсекова²

Дискуссионные моменты непрямой коммуникации

Евразийский национальный университет им. Л.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

В статье дается краткий обзор состояния современной лингвистики и места в ней проблематики непрямой коммуникации, представляются основные направления новейших исследований по данной проблеме, а также те типы и аспекты непрямой коммуникации, которые впервые становятся объектом внимания исследователей.

Также обсуждаются проблема национальной обусловленности не прямой коммуникации и перспективы ее исследования.

Мы исходим из важности лингвокультурологического аспекта не прямой коммуникации, за использованием тех или иных форм в разных культурах могут стоять разные принципы общения и ценности, например, те смыслы, которые считаются недопустимым выразить прямо в одной культуре, вполне допустимо выразить в другой, и, наоборот, те смыслы, которые обязательно должны быть выражены в речи для нормального протекания коммуникации в рамках одной культуры, могут быть несущественными в другой.

Следовательно, согласно теории высоко контекстуальных культур, не прямая коммуникация используется в казахской культуре. Неверное истолкование и интерпретация информации, полученной в процессе не прямой коммуникации, зависит от многих факторов, в том числе психологических особенностей реципиента, социально-культурных и коммуникативных барьеров.

К.К. Tolybayeva¹, К.К. Duysekoval²

Debatable moments of indirect communication

^{1,2}L.Gumilev Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

The article gives a brief overview of the state of modern linguistics and the place of indirect communication problems in it. It presents the main directions of the latest research on this problem, as well as the types and aspects of indirect communication that are becoming the focus of attention of scientists for the first time.

Also the problem of the national conditionality of indirect communication and the prospects for its research are discussed separately.

We proceed from the importance of the linguoculturological aspect of indirect communication, the use of various forms in different cultures may be based on different principles of communication and values. For example, those meanings that are considered unacceptable to express directly in one culture, it is perfectly acceptable to express in another, and, conversely, those the meanings that must necessarily be expressed in speech for the normal course of communication within the framework of one culture may not be significant in another.

Therefore, indirect communication is used in Kazakh culture, according to the theory of highly contextual cultures. The misinterpretation of information obtained through indirect communication depends on many factors, including the psychological characteristics of the recipient, socio-cultural and communicative barriers.

УДК: 811(574)(045)

Р.О.Туксайтова¹, Г.Т. Омарова²

¹д.ф.н., профессор, Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г.Нур-Султан, Казахстан, e-mail: Raichan-59@mail.ru

²магистр пед.наук, ст.преподаватель, Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, г.Нур-Султан, Казахстан, e-mail: gulnar_omarova69@mail.ru

ГОСТЕПРИИМСТВО КАК ЦЕННОСТЬ В КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

В статье репрезентуется лексическая группа слов, не имеющих аналога в русском языке и отражающих специфику уклада жизни, быта казахов. Авторами рассмотрены различные приметы ритуалов национального гостеприимства, являющихся высоко

ценностной категорией и позволяющих проникнуть в жизненное пространство кочевого народа. Языковые особенности толерантности направлены на осмысление специфики понятий и ритуалов гостеприимства, на формирование внутрикультурного и межкультурного диалога. Для авторов этнографические детали не являются самоцелью, они стремятся уловить культурную общность народных традиций. В текстах многократно раскрываются фоновые смыслы ритуала. Эти традиции свойственны обоим народам. При описании того или иного ритуала используются описательно-интерпретационный и денотативно-оценочный способы, которые детализируют специфические особенности самого ритуала.

Ключевые слова: гостеприимство, фоновые смыслы ритуала, формирование внутрикультурного и межкультурного диалога, символические составляющие, писатели-билингвы, описательно-интерпретационный и денотативно-оценочный способы.

ВВЕДЕНИЕ

Можно согласиться с утверждением А.Сейдимбека о том, что «органическая связь этноса и экосистемы, производственная деятельность, проявления человеческих качеств, обычаи и нравы, биопсихологические признаки и свойства свидетельствуют прежде всего не о преимуществах или недостатках отдельного этноса. Они предстают как условие и залог жизнеобеспечения и выживания этноса, поэтому все традиционные обычаи и нравы не противоречат его жизнедеятельности. В этой связи следовало бы остановиться на обычаях гостеприимства, изначально заложенных в жизни кочевых народов» [1].

Говоря о русском гостеприимстве, А.Д. Шмелев отмечает: «...это понятие столь важно для русской культуры, что русский язык не обходится одним его обозначением, а располагает сразу тремя словами: *гостеприимство, радушие, хлебосольство*. При этом с точки зрения представлений о мире, отраженных в семантике указанных слов, именно хлебосольство воспринимается как специфически русская черта. Гостеприимство и радушие могут быть присущи самым разным народам, но странно было бы говорить о грузинском или итальянском хлебосольстве. В соответствии со стереотипными представлениями, хлебосольство бывает русским или украинским» [2].

А.Сейдимбек отметил: «У казахов есть понятие «неделенная доля». Неделенная доля – это доля для гостя, который посетил дом. Этот обычай превратился в нерушимую традицию, которая становилась незыблемой для каждой вновь образуемой кочевой семьи и укоренялась как устойчивая морально-этическая норма. Если нарушался этот обычай, гость имел право предъявить претензии дому, т.е. каждый путник, отправляясь в дорогу, знал, что в пути он встретит гостеприимство, и дорога будет нетрудной. Соответственно этому каждый дом, каждая семья, где останавливался гость, встречала его хлебом-солью, с почетом, ухаживала за ним и делала все, чтобы приезжий остался доволен» [1].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Обратимся к творчеству казахских писателей-билингвов, в произведениях которых с большой любовью и уважением описываются национальные традиции гостеприимства. Читатели билингвистического текста знакомятся с казахскими традициями: *Четверо всадников направились к юрте Адайбека. Навстречу вышли двое джигитов, помогли сойти с коней. Калима встречала гостей низким поклоном* [3, 105].; *Скрывая злобу и соблюдая степной обычай, Акбай пригласил Узака сойти с коня, войти в юрту* [4, 482]; *Карасункар сидит в кругу гостей, уставших с дороги, поддерживает беседу* [3, 129]. В данных контекстах репрезентируются ситуации ритуала встречи и приема гостей. Линейные речевые практики толерантности включают национальные единицы из контактных субфер (*юрта, джигиты*). Писатели выделяют фоновые смыслы ритуала гостеприимства. Так, когда подается почетное блюдо, то в нем поверх всего остального должна лежать голова барана [1,

222]: *Томан осторожно пододвинул к себе чашу с мясом, взял лежащую поверх громадных кусков дымящуюся голову сайгака и, переложив ее в другую чашу, передал самому Маная* [5].

В текстах многократно раскрываются фоновые смыслы ритуала угощения: при этом немаловажную роль играют особые жесты [3], национально значимые сигналы. Частотным становятся русские слова *обычай, мудрость*: *Аксакал, благодарю вас за оказанную честь, но когда сидят старшие, не пристало нарушать обычай. Вот вам нож. У меня есть свой, – сказал Томан* [4, 482]; *Томан начал нарезать куски мяса. А Манай осторожно отрезал сайгачьи уши и передал одно Томану, другое Санюе. – Вам еще не мешает внимать мудрости старших...* [4, 352]. Писатель обращает внимание на поведенческие проявления социальных различий: *– Может ты посадишь его рядом с собой. Досточтимый хан! – с плохо скрываемой злостью заметил тот. Ахсар покачал головой: – Ханский дастархан не для меня. Если позволишь, хан, мы пойдем туда, где попроще* [3, 115]. При описании ритуала казахского застолья использованы описательно-интерпретационный и денотативно-оценочный способы, детализирующие специфику данного ритуала. Читатель понимает, что в особых случаях хозяева дома не соблюдают ритуал гостеприимства намеренно, тем самым выказывая неодобрительное отношение к гостю: *Давно окончили ужин, хозяева разошлись по другим юртам, оставив Узака одного. Сквозь тундик смотрели звезды. Посередине юрты, под большой треногой, слабо мерцал костер. Узак понимал, что, нарушив обычаи гостеприимства и оставив без собеседника, Акбай показал свою власть над старым музыкантом. Он мстил Узаку, не сказавшему ни слова против Исатая. Никогда Узак не был так одинок. Он не мог вспомнить случая, чтобы акын или домбрист проводили вечер в уединении* [4, 212]. Контекст воспроизводит ситуацию нарушения ритуала гостеприимства с помощью русских лексических сочетаний *оставив Узака одного, не был так одинок, проводил вечер в уединении*. Национальные единицы из контактных сфер (*юрта, тундик, акын*) способствуют адекватному восприятию данной ситуации.

Законы гостеприимства нарушались не по воле хозяев, а вынужденно: *– Двух стариков и нескольких детей похоронили в дороге, мырза. И сейчас у нас не осталось достойного для вас угощения. Смилуйтесь, не осуждайте. ... – Глава аула, тощий старичок с перекошенным от ирама лицом, упал на колени перед конем Махамбета. Заплакали дети. Это было страшно. Люди боялись, что их накажут за вынужденное негостеприимство. Они жили в вечном страхе* [4, 314]. Писатель обращает внимание читателя на особую ситуацию нарушения ритуала гостеприимства, связанного с положением хозяев дома, переживающих трудные времена. В тексте используются русские лексические единицы, за исключением национального слова *аул* и слова *мырза*, употребленного в позиции обращения.

Особо важным атрибутом гостеприимства является *дастархан*. В словаре казахского языка зафиксировано следующее значение: «ткань, расстилаемая для того, чтобы расставлять на ней посуду и пищу» (русский аналог – *скатерть*). В романах А.Алимжанова и С.Санбаева формируется внутрисловная парадигма. Слово *дастархан* выступает как в прямом, так и в метонимических значениях: (1) «скатерть», (2) «стол с яствами», (3) «трапеза»: (1) *Букет тюльпанов горел в самом центре дастархана, расстеленного на узорном ковре* [3, 99].; (2) *Когда к Махамбету в гости приходили друзья, Макпал накрывала дастархан вместе с Туке, который относился к ней как к дочери, наполняла кумысом пиалы и оставляла хозяина наедине с друзьями* [4, 328]. (3) *Вожак мягко отстранил руку друга и встал сам. – А теперь к дастархану. Помянем усопшего. Пусть дух вместе с нами примет последнюю трапезу здесь, на берегу Алтынколя* [4, 335]. Образные детали позволяют определить время, влияющее на напитки и блюда, которые появляются на дастархане. Ср.: *Да садитесь же за дастархан. – Сапар, нарежь мяса. – Сейчас, апа! – откликнулся тот и, присев у дверей, стал быстро раскупоривать бутылку вина* [3, 121]. Наряду с национальной единицей *дастархан* писатели используют русский функциональный аналог *скатерть*:

Старуха провела гостя в дом. Расстелила скатерть. Поставила перед ним чащу айрана и пиалу жареного проса в сметане. На скатерть насыпала сухого жирного творога и бросила несколько комков курта [4, 294]. Парадигматический ряд лексических единиц с общей семой «блюда» включает как национальные единицы, так и русские: *айран, курт, просо в сметане, творог*. Писатель-билингв показывает, что пища важна не сама по себе. Она не только насыщает, доставляет личное удовольствие, но и позволяет отвлечься от обыденного, побеседовать, послушать приглашенного музыканта, утолить голод незнакомого путника, угостить друзей. Вот почему непосредственно к группе наименований блюд, напитков примыкают слова и стереотипные выражения, обозначающие традиции казахского гостеприимства.

Земледелие и скотоводство, преобладавшие в хозяйстве казахов, в значительной мере определили особенности кухни кочевников, которая является наиболее устойчивым элементом материально-бытовой культуры народа. Основу казахской кухни составляли мясные и молочные блюда с некоторым увеличением доли растительной пищи на юге Казахстана [4].

В текстах широко представлены обозначения национальных блюд: *Казы и жая, жент и баурсаки, сочный курт, ирмишик, тающий во рту, всевозможные блюда из дичи, рыб и отменной баранины, фрукты и яства – все везликараванами в ставку* [4, 356]. Парадигматический ряд лингвоспецифических номинаций, связанных общей семой «блюда», включает шесть однородных единиц. Несмотря на то, что писатель не разъясняет значения каждого культурно-специфического слова (например, *казы* – «национальное блюдо из реберной части (конины)»; *баурсаки* – «национальное блюдо: куски кислого или пресного теста, жаренные в масле, сале»), родовое наименование *блюда* и русское устойчивое образное сочетание *таять во рту* создают базу для адекватного восприятия казахского застолья.

Частотным в тексте является слово **бесбармак** – «национальное блюдо (вареное и крошеное мясо с прибавлением к навару муки, круп)». По словам Е. Оразбекова, «названия бесбармак раньше в казахском языке не было. Это вульгаризованное наименование блюда, которое по-казахски называется ет буквально «мясо» [5]. Обратимся к исследуемому материалу: *Что, тамыр, испугался? – справился дюжий казак, забрасывая повод на луку коня. – Скажи жене, пусть готовит бешибармак. Казак хорошо изъяснялся по-казахски, и произношение у него было правильным, видно, из тех, кто родился и вырос в степи* [3, 156]. В данном случае автор подчеркивает одобрительное отношение русского человека к блюду казахской кухни. В России готовят это блюдо, но, как правило, по упрощенной технологии. Интересно, что русский ждет, когда приготовят *бешибармак*. Такое произнесение слова привычнее для русского уха. Этнографические детали не являются самоцелью. Напротив, авторы стремятся уловить культурную общность народных традиций. Так, многократно встречаем описание застолья, которое сопровождается беседой и пением. Эти традиции свойственны обоим народам. Последнее, безусловно, свидетельствует о сходстве в различиях: *Трое сидели за дастарханом. Крепкий сон, бесбармаки чашка кумыса вернули силы Курмашу. Давно было покончено с едой, но разговор не клеился. Зарбай – человек не очень-то разговорчивый – не знал, чем занять гостя. А Курмангазы был тоже не из многословных. Ему захотелось взять домбру и сыграть песню благодарности* [4, 352]. При описании ритуала казахского застолья использованы описательно-интерпретационный и денотативно-оценочный способы, детализирующие специфику данного ритуала.

Весьма разнообразной была у казахов молочная пища. Из овечьего, козьего и коровьего молока делали айран, катык – разновидности простокваши, каймак, ирмит, клегей – сливки, масло – сарымай, всевозможные лакомства, такие, как курт, ирмишик. Для казаха и пищей, и прохладительными напитками служили похлебка коже и ее разновидности: тарыкоже, бидайкоже, ашыганкоже [6]. В текстах используется парадигматический ряд наименований молочной пищи: **шубат** – «напиток из верблюжьего молока»; **кумыс** – «напиток из квашеного кобыльего молока»; **ирмишик** – «сушеный творог»; **курт** – «сушеный творог»; **айран** – «напиток, приготовленный из молока»; **кымран** – «кумыс из верблюжьего молока».

Эти слова вводятся в текст без специальных пояснений, однако родовая отнесенность наименования ясна из ситуации, сигналами которой являются русские слова *напиток*, *(вы)пить*: *Ужин подходил к концу. Вместо кумыса подали напиток и зерттого курта* [4, 164]. *Сделав несколько глотков, утерев губы, старший передал торсык молодому. Тот, запрокинув голову, жадно выпил остатки кымрана* [4, 249].

В отдельных случаях авторы используют технику пояснения национального слова: *Женщины умудрялись готовить достаточно кымрана и кумыса из молока трех оставшихся в караване верблюдиц и нескольких кобылиц* (в шноске: *кымран* – кумыс из верблюжьего молока [4, 333].

Исследователи, отмечая целебные свойства кумыса, шубата, писали: «Кобылье молоко шло исключительно на приготовление вкусного, питательного и целебного напитка – кумыса, верблюжье – другого подобного кумысу напитка – шубат – на западе, кымран – на юге» [7]. Народ всегда с интересом относится к особенностям кухни народа-соседа. Все сведения о мясных блюдах и целебных свойствах разновидностей кумыса, не могут не заинтересовать и русского читателя билингвистического текста.

ВЫВОДЫ

Как видим, в данную лексическую группу входят слова, не имеющие аналога в русском языке, отражающие специфику уклада жизни, быта казахов. Приметы ритуалов национального гостеприимства позволяют проникнуть в жизненное пространство кочевого народа, осмыслить законы и обычаи бытовой культуры, способствующие сохранению социальной общности, упрочению «своего круга» и установлению внешних контактов, в частности, с русской культурой, в которой гостеприимство является высоко ценностной категорией. Речевые практики толерантности направлены на осмысление специфики понятий и ритуалов гостеприимства, на формирование внутрикультурного и межкультурного диалога.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Сейдимбек А. Мир казахов. – Алматы, 2001. – 534 с.
- 2 Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира. – Материалы к словарю. – М., 2002. – 224 с.
- 3 Санбаев. С. Мост Карасункара. – М.: Известия, 1987. – 308 с.
- 4 Алимжанов А. Стрела Маханбета. – Москва: Известия, 1972. 495 с.
- 5 Булгакова О. Фабрика жестов. – М., 2005. 303 с.
- 6 Шаханова Н.Ж. Семантико-семиотический анализ традиционной культуры казахов (философско-культурный аспект). – Автореф. дис.д-рафилос.н. – Алматы, 1999. 52 с.5
- 7 Оразбеков Е. Казахско-русские этноязыковые контакты в конце 19-начале 20 вв. // Этнические и социально-культурные процессы у народов СССР. – Омск, 1990. С.56-60.

Р.О.Туксайтова¹, Г.Т. Омарова²

Қонақжайлылық – қазақстандық қоғамның құндылығы

^{1,2}С. Сейфуллин қазақагротехникалықуниверситеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Мақалада орыс тілінде баламасы жоқ және қазақ халқының өмір сүру салты мен тұрмысының ерекшелігін көрсететін лексикалық сөздер тобы берілген. Авторлар көшпелі халықтың өмір сүру кеңістігіне еніп, "өз ортасын" нығайтуға және сыртқы байланыстарды орнатуға, атап айтқанда, орыс мәдениетімен қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік беретін жоғары құндылық санаты болып табылатын ұлттық қонақжайлылық рәсімдерінің әр түрлі белгілерін қарастырды. Толеранттылықтың тілдік ерекшеліктері

қонақжайлылық ұғымдары мен салт-дәстүрлерінің ерекшелігін түсінуге, мәдениетшілік және мәдениетаралық диалогты қалыптастыруға бағытталған.

R.O. Tuxaitova¹, G.T. Omarova²

Hospitality as a value in Kazakhstani society

^{1,2}S. Seifullin KazATU, Nur-Sultan, Kazakhstan

The article presents a lexical group of words not having analogue in the Russian language and reflect the specifics of the way of life, life of Kazakhs. The various descriptions of the rituals of national hospitality have been shown by authors, which are highly valuable category, which allow to get into the living space of the nomadic people, to strengthen "its own term" and establish external contacts, in particular, with Russian culture. The linguistic features of tolerance are informed by an understanding of the specifics of the concepts and rituals of hospitality, on the formation of intra-cultural and intercultural dialogue.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК 81'366.58 = (111+512.145)

А.Д. Амренов¹, Н.Р. Омаров², Р.Ж. Саурбаев³¹к.ф.н., доцент кафедры казахского языка и литературы, Павлодарский государственный педагогический университет, Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: adilbek.61@mail.ru²к.ф.н., доцент кафедры русского языка и литературы, Павлодарский государственный педагогический университет, Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: omardos@mail.ru³к.ф.н., ассоц. профессор, доцент кафедры иностранных языков, Павлодарский государственный педагогический университет, Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru**ВЫРАЖЕНИЯ ВИДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В СИСТЕМЕ АНГЛИЙСКОГО И ТАТАРСКОГО ГЛАГОЛОВ**

В настоящей статье исследуется проблема выражения видовых отношений в глагольной системе современного английского и татарского языков в сравнительно-сопоставительном освещении. Ведущей оппозицией, как показывает исследуемый материал, является противопоставление «достигнутость предела – недостигнутость предела». Различные формы, имеющие значение имперфективности, показывают действие лежащим в одной темпоральной зоне, имеющим один целостный период глагольного действия и единый период глагольного времени. Как видно из анализа фактического материала в сопоставляемых языках, формы, имеющие значение перфективности, показывают действия на стыке двух темпоральных зон, распадающихся на два подпериода глагольного действия и два подпериода глагольного времени.

Ключевые слова: вид, видовые отношения, темпоральная зона, татарский язык, английский язык, длительность – недлительность, перфективность – имперфективность, достигнутость – недостигнутость предела, глагольная категория, подпериод.

ВВЕДЕНИЕ

Большой интерес представляют вопросы выражения видовых отношений и сопоставление вида в типологическом и сопоставительном планах, как в родственных, так и неродственных языках. В данной статье мы попытаемся проанализировать систему выражения видовых отношений двух неродственных языков – представителя групп германских языков – английского, и одного из групп тюркских языков – татарского, и определить, есть ли нечто общее в способе выражения аспекта в этих сопоставляемых языках. Выбор одного из тюркских языков не случаен, так как тюркские языки отличаются близостью способов выражения основных глагольных категорий, стабильностью и однотипностью своих структур.

Как отмечает В.В. Виноградов, категория вида является одной из наиболее трудных, спорных и наименее неразработанных проблем грамматики [1], о том, что вид в русском языке, будучи одной из основных категорий, является наиболее сложной и развитой грамматической категорией, отмечали также А.В. Никитевич, О.П. Рассудова, Б.С. Мучник [2, 3, 4].

Выдающийся русский лингвист А.М. Пешковский в своем классическом труде «Русский синтаксис в научном освещении», определяя данную категорию, пишет: «категория вида обозначает, как протекает во времени тот процесс, который обозначен в основе глагола. Это и есть общее значение категории вида» [5]. Обращает внимание на себя тот факт, что по данной проблеме существуют различные взгляды и подходы, которые подвергают критическому анализу различные позиции исследователей относительно определения анализируемой категории.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Проблема вида в современной англистике является спорной, некоторые лингвисты не признают наличия категории вида в английском языке. Они считают, что видовые отношения совершенности/несовершенности, длительности/недлительности выражаются контекстуально лексико-грамматическими средствами [6, 91; 7, 15, 8, 23]. М.Я. Блох усматривает наличие в современном английском языке видовых отношений, которые основываются на оппозиции: длительность/недлительность [9, 169]. Такого же мнения придерживаются Дж. Биттенкур, Б. Комри [10]. Вид в английском языке, по мнению Р. Нордквиста, рассматривается как глагольная форма (категория), который определяет временную характеристику таких, как завершение, продолжение или повтор действия. Два основных аспекта в английском языке – перфектная и продолженная.

Как известно, в английском языке имеется ряд форм, образующих противопоставления, которые для английского языка не являются временными, а представляют собой специфические формы выражения видовых абстракций, входят как составные компоненты в общую систему вида, образуя параллельные ряды по выражению темпоральных отношений. Они образуют противопоставление по способу протекания действия. Так, в настоящем времени мы выделяем 4 формы: Present Indefinite, Present Continuous, Present Perfect, Present Perfect Continuous. Очевидно, что все эти формы соотносят действия с настоящим, однако представляют действия по-разному. Так, в форме Present Indefinite доминирующим является значение всевременности, факт совершения действия в настоящем вообще, безотносительно к какому-то конкретному моменту настоящего, то есть, во-первых, эта форма выражает действие, относящееся к одной только темпоральной зоне настоящего, и во-вторых, период данного глагольного действия фактически совпадает со всем периодом времени. Напротив, форма Present Continuous представляет действие в настоящем, протекающем в какой-то определенный момент, то есть находящемся в границах части настоящего. Таким образом, эта форма представляет действие, относящееся к одной темпоральной зоне настоящего, и занимающем только часть этой зоны. Итак, эти две формы, не противопоставляясь в плане выражения темпоральных отношений, отличаются по выражению способа протекания действия, то есть в плане аспектных отношений и образуют оппозицию «недлительность – длительность». Рассмотрим две другие формы настоящего Present Perfect, Present Perfect Continuous. Форма Present Perfect тоже соотносит действие с настоящим, но совершенно другим способом. Она представляет действие совершившимся в прошлом, но подчеркивает, что действие это связано с настоящим своим результатом, или последствиями, то есть логический упор делается на настоящее время, что позволяет рассматривать эту форму как форму настоящего времени. Таким образом, здесь мы наблюдаем: 1) направленность действия из прошлого в настоящее, т.е. проспективное действие; 2) результативность формы; 3) ее специфический характер: выражение действия в прошлом и завершение этого действия, его результат непосредственно связанный с настоящим. Иными словами – действие не укладывается в один период времени, а основывается на стыке двух временных периодов – относящихся к темпоральной зоне прошедшего времени и темпоральной зоне настоящего времени, и устремляется от предшествующего временного периода к последующему, за счет чего выражается значение направленности к пределу и достигнутой предельности. В связи с этим нужно отметить, что как период времени представляет собой сочетание двух периодов,

относящихся к разным темпоральным зонам, также и период глагольного действия, представленного данной формой, должен фактически распадаться на два подпериода, так как действие, развертывающееся в зоне прошедшего времени, отличается по своему характеру от действия, представленного в зоне настоящего времени, где оно выступает как результативное завершение того, что происходило в предыдущем периоде. Таким образом, специфическое распределение действия по двум временным периодам, его проспективный характер позволяет данной форме выразить завершенность действия, достигнутость предела. Форма Present Perfect Continuous образует оппозицию «длительность – недлительность» с формой Present Perfect в первых подпериодах глагольного действия и образуют с нею параллельный ряд во вторых подпериодах по общему для них значению перфективности.

Таким образом, мы видим, что формы Present Indefinite и Present Continuous имеет общий для них существенный признак – и та, и другая представляет действие незавершенным, не достигнутым предела, то есть обе они представляют значение имперфективности, и в этом смысле противопоставляются другим формам настоящего времени, которые представляют действия достигшим предела или направленным к нему, то есть обе имеют значение перфективности. Таким образом, на лицо оппозиция более широкого плана: «имперфективности – перфективности». В этой оппозиции формы, выражающие значение имперфективности, в одинаковой степени противопоставляясь формам, выражающим перфективность, выступают как значение, образующее параллельный ряд, что также относится и к формам, выражающим значение перфективности. Естественно, что категориальным является противопоставление широкого плана, то есть «имперфективность – перфективность». Аналогичные отношения наблюдаются и в сфере прошедшего времени и позволяют сделать аналогичный вывод: они различаются только в плане аспектных отношений и категориальным противопоставлением в сфере форм прошедшего времени является оппозиция «имперфективность – перфективность». Что касается будущего времени, то, представляя действие направленным из настоящего в следующую темпоральную зону, оно всегда должно иметь значение устремленности к пределу или достигнутости его. Иными словами, формы глагола, входящие в сферу будущего времени, должны все примыкать к значению перфективности. Однако в речи это нарушение корреляции уравнивается, т.к. формы, выражающие направленность к пределу, например, Future Indefinite, примыкают к формам, выражающим имперфективности, а формы, выражающие достигнутости предела, например, Future Perfect – к формам, выражающим перфективность. Фактически, будущее время является как бы связующим звеном обеих систем значений.

Таким образом, мы можем констатировать:

1) Грамматическая категория вида в английском языке строится на двух оппозиционных категориальных значениях: «имперфективность – перфективность», сопряженных, в конечном счете, в противопоставлении достигнутости и недостигнутости предела. При этом само понятие достигнутости и недостигнутости предела является в высшей степени абстрактным, знаменующим собой наличие в языке сугубо видовых дублетов, под которыми следует понимать чисто грамматические корреляты, лишённые в противопоставлении своих форм каких-либо лексических наслоений.

2) Действие противопоставляется формами, выражающими имперфективность, как нечто цельное и локализирующее в одной темпоральной зоне.

3) Формы, выражающие значение перфективности, представляют действие, происходящим на стыке двух темпоральных зон, распадающимся, в силу этого, на две подпериода глагольного действия и имеющим проспективную направленность, что позволяет передать значение направленности к пределу и достигнутости предела.

4) Формы, образующие противопоставление «достигнутость – недостигнутость», в широком противопоставлении входят в параллельные ряды. Но эта параллельность не стабильна. Единое категориальное значение несовершенности так же, как и единое категориальное значение совершенности, включает в себя ряд оппозиционных значений,

которые в рамках данной отдельно взятой категории становятся взаимоисключающими, релевантными.

Перейдем к анализу видо-временных отношений в татарском языке. Б.А. Серебренников, Д.Г. Тумашева, Ф.А. Ганиев, М.З. Закиев и ряд других исследователей выделяют пять простых и четыре сложных временных форм в современном литературном татарском языке [13, 14, 15, 16].

Простые времена:

- 1) Настоящее;
- 2) Прошедшее категорическое (или очевидное);
- 3) Прошедшее результативное (или неочевидное);
- 4) Будущее I (или предположительное);
- 5) Будущее II (или категорическое).

Сложные времена:

- 1) Прошедшее незаконченное;
- 2) Преждепрошедшее;
- 3) Прошедшее многократное;
- 4) Будущее прошедшее.

Настоящее время представлено в татарском языке одной формой (типа ‘алам’ – ‘беру’, ‘башлым’ – ‘начинаю’), но эта форма может выражать различные по способу протекания действия, лежащие в плоскости настоящего времени. Она может обозначать действие данного момента, совпадающего с моментом речи, или повествования, например:

«Без яң жир, яңа кеше өчен жирдә зурдау алып барабыз» – “we are fighting for the new land....”

В этом значении данная форма выражает действие, лежащее во временной зоне настоящего и занимающее лишь часть этой зоны. Эта же форма употребляется и для передачи действия постоянного, обычного, например: «Ашаган белми, тураган белә» – “It is not he who eats, but he cooks who know it”.

Здесь действие распространяется по всей временной зоне настоящего, т.е. период глагольного действия равен периоду настоящего. Очевидно, что оба действия относятся к временной плоскости настоящего, следовательно, различие между ними состоит в выражении способа их совершения, то есть мы имеем видовые различия, а не временные. Различаясь по способу протекания с той точки зрения, что в одном случае действие представлено, в какой-то степени, однократным, а в другом повторяющимся многократно, и, образуя оппозицию в этом отношении, оба эти действия, с другой стороны имеют общее значение незавершенности, имперфективности. С этой точки зрения они образуют параллельный ряд.

Таким образом, мы видим, что форма настоящего времени включает в себя действия, объединенные общим ведущим значением имперфективности. В сфере прошедшего времени прошедшее категорическое (или очевидное) – типа «алдым» «я взял» – употребляется, в основном, для передачи совершившегося в прошлом действия, имеющего однократный характер, в достоверности которого говорящий не сомневается, например: «Трамвай килдә Мәдинәләр утрып киттеләр» – The tram came. Madina... got on it and went away.

Прошедшее результативное (или неочевидное), типа «алганмын» – «я уже взял», лежит на грани двух временных плоскостей и обозначает такое прошедшее действие, результат которого связан с настоящим. Таким образом, прошедшее результативное имеет как бы два подпериода глагольного действия и два временных подпериода. Первый подпериод глагольного действия занимает временной период, относящийся к темпоральной зоне прошлого, где было совершено это действие. Второй подпериод глагольного действия, представляющий результат совершившегося прошлого действия, занимает временной подпериод, относящийся к темпоральной зоне настоящего. Иными словами, действие представлено устремленным из прошлого к настоящему, к достижению предела, и в этом

смысле оно соотносимо с формой Present Perfect и по значению «перфективность – имперфективность» оно образует оппозицию, несмотря на свое название, с формой настоящего времени. Например:

«*Жир өсте яңа яуган йомышак кар белән тушалган агач ботаклары ап-ак мамык белән уралган*» – Soft fresh snow has covered the ground and the trees has got wrapped in white cotton.

Прошедшее незаконченное время (типа «ала идем» – «я брал тогда») выражает незавершенное, длительное или повторяющееся в прошлом действие. Например: «*Габдулла өйге кайтып керсәндә, жиделә лампа...мәҗселес бара иде*» – When Gabdulla returned home... there reigned a very good time. Действие представлено целиком относящимся к темпоральной зоне прошлого, занимающим лишь часть ее и имеющим незавершенный характер. Прежде прошедшее время (типа «алган идем» – «я тогда взял») основным значением имеет выражение действия, предшествовавшего другому, а также прошедшему действию, завершившемуся раньше этого действия, и, во многих случаях, связанного с прошедшим моментом, обозначенным этим действием, своим результатом. Например: «*Упкалаган егетне Кафия кире борып алып менде. Залга керделәрб әдәби киче башланган иде инде*». – Kafīa called the lad back. Together they entered the hall. The literary party had begun... Глагольное действие, выраженное данной временной формой, занимает два подпериода действия – первый относится к более отдаленному прошлому, где действие было совершено, второй занимает часть зоны более близкого прошлого, в котором действие достигло своего предела. Таким образом, действие, имеющее характер достигнутого предела, представлено распадающимся на два подпериода глагольного действия, занимающим два подпериода глагольного времени, лежащих в разных темпоральных зонах и имеющих характер устремленности от более отдаленного прошлого к более близкому прошлому, к своему пределу. И, наконец, прошедшее многократное (типа «ала торган идем» - «я обычно брал»), которое используется для выражения прошедших действий, имевших обычный, регулярный характер или многократно повторявшихся в прошлом. Например: «*Кыш коннәрә ул почта йортә торган иде*» – In winter he usually carried mail. Таким образом, четыре формы прошедшего времени выражают различный характер протекания действия, то есть выражают различные видовые отношения. Прошедшее категорическое образуют оппозицию «однократность – многократность» с прошедшим незаконченным и прошедшим многократным. С другой стороны, их объединяет значение имперфективности, или недостижимости предела. И с этой точки зрения они образуют параллельный ряд и вступают в более широкую оппозицию «имперфективность – перфективность» с формой преждепрошедшего времени, выражающей действия совершившиеся, достигшие своего предела. Те же отношения мы наблюдаем в сфере настоящего: более узкая оппозиция «однократность – многократность» и более широкая оппозиция «имперфективность – перфективность» с прошедшим результативным. В сфере будущего времени мы имеем три формы:

1) Будущее I (предположительное) – типа «алырмын» – «я возьму». Обозначает действие, долженствующее совершиться после момента речи, как с оттенком недоверности, так, как без него.

Например: «*Безнен әшләр, исемтәр, Хаят очрашылар әле куп кабат*» – Our deeds, Nayat, will be remembered....

2) Будущее II (категорическое) – типа: «алачакмын» – «неприменно возьму» – имеющее значение действия, которое непременно осуществится в будущем.

Например: «*... да исән ләшмәячәк тә Халим ул кыз белән*» – "...After that he will never greet her.

3) Будущее прошедшее – мы считаем, что, если будущее время всегда предполагает и представляет действие, устремленное из зоны настоящего в зону будущего, где должно оно быть завершено, то формы будущего времени должны все примыкать к значению перфективности, или достигнутого предела. Однако будущее I с оттенком

предположительности примыкает в речи к формам, выражающим значение имперфективности.

ВЫВОДЫ

Таким образом, мы можем сделать следующие выводы:

- 1) Ведущей оппозицией является противопоставление «достигнутость предела – недостигнутость предела»;
- 2) Формы, имеющие значение имперфективности, показывают действие, лежащим в одной темпоральной зоне, имеющим один целостный период глагольного действия и единый период глагольного времени;
- 3) Формы, имеющие значение перфективности, показывают действия на стыке двух темпоральных зон, распадающихся на два подпериода глагольного действия и два подпериода глагольного времени. Первый из них относится к более отдаленной темпоральной зоне, а второй – к более близкой темпоральной зоне. Действие представлено направленным от более дальней к более близкой темпоральной зоне, где оно получает завершение, за счет чего создается значение устремленности к пределу и достигнутой предела.

Таким образом, сравнивая два языка, мы видим, что специфика видо-временных отношений касается более частных случаев, основные же моменты являются типологически общими.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Учпедгиз, 1947. – 477 с.
- 2 Никитевич А.В. Русский глагол в составе номинативных рядов. – Гродно, 2004. – 347 с.
- 3 Рассудова О.П. Употребление видов в современном русском языке. – М.: Русский язык, 1982. – 148 с.
- 4 Мучник Б.С. Основы стилистики и редактирования. – Ростов на Дону, 1997.
- 5 Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 544 с.
- 6 Lewis M. The English Verb: an explanation of structure and meaning. – London: Language Teaching Publications, 1986.
- 7 Leech G. Meaning and the English verb. - Harlow: Longman, 1971.
- 8 Palmer F.R. The English verb. Harlow: Longman, 1974.
- 9 Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar. – М.: Высшая школа, 2003. – 421 с.
- 10 Bittencourt J. The category of aspect in English: The Progressive aspect. – University Press of Arden, 2008.
- 11 Comrie B. Aspect: an introduction to the study of verbal aspect and related problems. – Cambridge, “University Press”, 1976.
- 12 Nordquist R. Definition and Examples of Aspect in English Grammar. Laden, 2011. – 345 р.
- 13 Серебрянников Б.А. Категории времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжских групп. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 300 с.
- 14 Тумашева Д.Г. Татар теле. – Казан, Мәгариф, 2001. – 286 б.
- 15 Ганиев Ф.А. Татарский язык, проблемы и исследования. – Казань: Татарское книжное изд-во, 2000. – 432 с.
- 16 Закиев М.З. Татарская грамматика. – Том 3. – Синтаксис. Казань, 1999. – 510 с.

А.Д. Амренов¹, Н.Р. Омаров², Р.Ж. Саурбаев³

Ағылшын және татар етістіктері жүйесіндегі түрлік қарым-қатынастардың білдіруі

^{1,2,3}Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

Берілген мақалада салыстырмалы-салғастырмалы баяндаудағы қазіргі ағылшын мен татар тілдері етістік жүйесіндегі түрлер қатынастарының сөйлемшенің мәселесі зерттеледі. Түркі тілдерінің біреуін таңдау келесі белгілермен анықталған: түркі тілдері негізгі етістік категорияларының сөйлемшесі әдістерінің жақындығымен, өз құрылымның тұрақтылығы мен бірдейлігімен ерекшеленеді. Бұл зерттеуде «шекке жету – шекке жетпеу» қарсы қойып салыстыруы жетекші позиция болып табылады. Имперфективтілік мағынасы бар әртүрлі формалар бір темпоралдық зонада жататын әрекетті көрсетеді. Бұл зонада етістік әрекеті мен етістік шағының біртұтас кезеңі бар. Салыстырылатын тілдердегі перфективтілік мағынасы бар формалар екі темпоралдық зонаның торабындағы әрекеттерді көрсетеді. Олар етістік әрекет пен етістік шақтың екі шағын кезеңіне ажырайды.

A.D.Amrenov¹, N.R. Omarov², R.Zh. Saurbaev³

Expression of aspectual relations within the system of english and tatar verbs

^{1,2,3}Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

The article deals with the problem of expressing species relations in the verbal system of modern English and Tatar languages in comparative coverage. The leading opposition, shows how the material is to contrast "achievement limit – not achievement." Different forms, which have the meaning of imperfectivity, show the action lying in one temporal zone, having one integral period of verbal action and a single period of verbal time. As can be seen from the analysis of the actual material in the compared languages, the forms that have the meaning of perfectivity show the actions at the junction of two temporal zones, which fall into two subperiods of verbal action and two subperiods of verbal time.

ӘОЖ 81 367

Ш.Е. Ауелбекова

PhD., ассоц.проф. С.Демирел университеті, Қаскелең қ. Алматы обл. Қазақстан, e-mail: Auelbekova.shynar@mail.ru

ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ОРТАҚ ТҰСТАРЫ МЕН ҰҚСАСТЫҚТАРЫ

Қазақ-түрік тілдеріндегі мағыналық жақтан ортақ, ұқсас мақал-мәтелдердің салыстырыла зерттелуінің маңызы зор. Қазіргі кезге дейін аталған мәселеде көптеген ауқымды ғылыми жұмыстар жасалды. Мақаламызда бүгінге дейін жасалған қазақ-түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салыстыра зерттеген ғылыми еңбектерге шолу жасалып, талданды. Қазақ-түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салыстыра зерттеген еңбектерде анықталған мақал-мәтелдердің баламаларына анализ жасалды. Мақаламызда, ғылыми еңбектер мен әдебиеттерді жинау және анализ жасау әдісі қолданылды. Қазақ-түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерге байланысты дайындалған Түрік ғалымдары Гурсу, Гулер, Ефендиоглының библиографиялық еңбектері пайдаланылды.

Мақсатымыз – қазақ-түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерінің негұрлым сәйкестігі жақын баламаларын анықтау арқылы олардағы астарлы мағынаның нақты ұғынылып, түсіндірілуін қамтамасыз ету. Тіл үйренуде мақал-мәтелдерді дұрыс, орнында қолдана алу

дағдысын қалыптастыруға көмектесетін тілдік материал дайындау. Мақал-мәтелдердің баламаларының анықталуының аударма саласында да маңызы зор. Осыған орай, туыстас қазақ-түрік тілдерін аудару саласында пайдаланылатын әдебиет дайындау.

Кілт сөздер: қазақ-түрік, мақал-мәтелдер, ортақ, ұқсас, балама

КІРІСПЕ

Мақал-мәтелдер – қысқа айтып, ойынды дөп тигізер ақылдың сөзі, ғибрат көзі, өмірлік тәжірибенің нақты өзі, «халық айтса, қалт айтпайтын» даналықтың, ғибраттың тілдік бейнесі. Мақал-мәтелдерде өмірлік тәжірибемен ғибратталған, ақылға салып қорытындыланғаной, мағлұмат, ақпарат белгілі бір қалып, пішінге салына отырып айтылады. «Барлық ақылдың тілі - бір» деген ағылшын нақылында айтылғандай, мағына жағынан ұқсас мақалдар көптеген тілдерде кездеседі. Мақал-мәтелдерді салыстыра зерттегенде, бұл құбылыс, әсіресе, туыстас тілдерде жиі байқалатынын көруге болады. Түбі бір түркі тілдерінің жазба ескерткіштеріндегі мақал-мәтелдер қазіргі түркі тілдерінде ортақ бір мақалдың әртүрлі-нұсқасы ретінде қолданылады. Мысалы: Диуани лұғат-түрікте кездесетін «*Tag tagka kabuşmas, kişi kişiğe kabuşur*» [1, 153]; қазіргі қазақ тілінде «Тау тауға кездеспейді, адам адамға кездеседі» [2, 492]; түрік тілінде «*Dağ dağa kavuşmaz, kişi kişiye kavuşur*» [3, 227] түрінде қолданылады. Дәл осындай жүздеген мысалдар келтіруге болады [4, 150].

Қазақ-түрік тілдеріндегі мағыналық жақтан орта және ұқсас мақал-мәтелдердің салыстырыла зерттелуінің маңызы зор. Екі тілдегі мақал-мәтелдердің ортақ тұстары мен ұқсастықтарының зерттелуі тілдік қолданыста олардағы астарлы мағынаның нақты ұғынылып, түсінілуін қамтамасыз етеді. Осы арқылы тіл үйренуде мақал-мәтелдерді дұрыс, орнында қолдана алу дағдысын қалыптастыруға көмектесетін тілдік материал дайындауға қол жеткізе аламыз. Мақал-мәтелдердің баламаларының анықталуы – аудармада пайдаланылатын мақал-мәтелдер сөздігін дайындауға негіз болады.

Мақаламыздың зерттеу нысанасы қазақ-түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерінің ортақ тұстары мен ұқсастықтары болмақ. Қазіргі кезге дейін қазақ-түрік мақал-мәтелдерін салыстыра отырып зерттеген көптеген ауқымды ғылыми жұмыстар жасалды. Екі тілдегі мақал-мәтелдердің баламаларының анықталуында бұл жұмыстардың рөлі ерекше. Қазақ-түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерінің ортақ және ұқсас тұстарын анықтауда осы еңбектерге шолу жасалып, талдау бізге тыңнан жол ашып береді. Екі тілдегі мақал-мәтелдерді салыстыра зерттеген ғылыми жұмыстарды талдау барысында, қазақ-түрік тілдеріндегі мағыналық жағынан ұқсас, ортақ мақал-мәтелдердің баламалары деп көрсетілген мақал-мәтелдерде сәйкессіздік көрінді. Осы орайда, қазақ-түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерінің анықталған баламаларының бір-біріне сәйкессіздігі кестесі (кесте1) дайындалды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ-түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерін салыстыра зерттеген ғылыми еңбектерге шолу жасап, анализдеу барысында мынадай кемшіліктер анықталды.

1. Екі тілдегі мақалдардың баламаларын анықтағанда көбінесе мақалдың жалпы мағынасының негізге алынуы; салыстырылған екі тілдегі мақалдардың баламасының жалпы мағынасыныңғана ұқсастық көрсетуі; [кесте 1, №1-5]

2. Мақал-мәтелдердің мән-мағынасын айқындауда маңызды рөл атқаратын тірек сөздерге мән берілмеуі; [Кесте 1, №7, 9]

3. Қазақ тіліндегі мақалдың дұрыс аударылмауы; кейбір сөздердің лексикалық мағынасының қате берілуінен мақалдың мағынасын түсіндіруде ауытқушылықтың көрінуі; [Кесте 1, № 3, 5, 6,7, 11, 13,14, 15,]

4. Мақал-мәтелдердегі поэтикалық ұйқасқа мән берілмеуі; [Кесте 1, №8]

5. Қазақ тіліне ғана тән ерекше тарихи жағдай, оқиға, салт-дәстүрге байланысты айтылған мақал-мәтелдердің басқа тілде баламасының болмауы заңды құбылыс. Бұл

жағдайда мақал-мәтелдерге балама көрсеткеннің орнына түсіндіру арқылы аудару тиімді болмақ. Мысалы, «9905. Қара қытай қаптаса, орыс өз әкендей көрінер мақалында түрік тіліндегі «Denize düşen, uylana sarılır» [5, 1290] мақалы балама көрсетілген.

6. Екі тағанды мақал-мәтелдерге бір тағанды мақалды балама берінде көрсетілгенде, бір тағанының күңгірт қалуы; [кесте 1, №6,8]

7. Қазақ тіліндегі мақалдардың түпнұсқасының қате берілуі; Шахин Хатиже «Казак Түркчеси ве Түркие Түркчесиндеки атасөзлери үзерине бир каршылаштырма денемеси» мақаласында «Адам туған жерінде емес, тойған жерінде» [6.60-68] деген мақал беріліп, Аққозин қазақ мақал-мәтелдер / Казахские пословицы и поговорки, 1990 еңбегінен алынғаны көрсетілген, бірақ мақалдың түпнұсқасы Аққозиннің қазақ мақал-мәтелдер кітабының 29 бетінде «*Ит тойған жеріне, ер туған жеріне*» деп берілген. [7.29] Мақал қазақша түпнұсқасынан қате аударылған.

8. Қазақшадағы бірнеше мақалдың баламасы ретінде түрік тіліндегі бір ғана мақалдың көрсетілуі; Кесте 1, №16,18,19,20,2223,24)

9. Қазақ-түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салыстыруда бұрын жасалған жұмыстарды қайталауға ұрыну; Назарова А.Ж., Садуова Ш.М. «Қазақ және түрік тілдерінде ортақ мақал-мәтелдер» [8.] мақаласында мысал ретінде берілген қазақ-түрік тілдеріндегі 36 мақалдың 29 –ы бұрынғы зерттеулерде баламасы көрсетіліп, түсініктемесі берілген [6, 60-68].

Зерттеу жұмысымызда қазақ-түрік тілдеріндегі мағыналық жағынан ұқсас, ортақ мақал-мәтелдердің баламасын табуда жіберілген олқылықтарға мысалдарды кесте 2 арқылы ұсынамыз.

Түркиялық ғалым Уғур Гурсудың 2017 жылы шыққан «Қазақ мақал-мәтелдері» кітабы қазақ – түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салыстыра зерттеген ғылыми жұмыстың төрінен орын алады деуге болады. Еңбек – қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің түрікшеге аударылуы, әр мақалдың түрік тілінде түсіндірмесінің жасалуы, ғылыми еңбектердің библиографиялық көрсеткіші, қазақ мақал-мәтелдерінде кездесетін әр сөздің мағынасы түсіндірілген сөздігінің берілуімен ерекше құнды. Мысалы, қазақшадағы «1169. Қосағына қарай ошағы» мақалына балама ретінде «*Tencere yuvarlanmış, karağını bulmuş*» сөзбе-сөз аудармасы (Қазан дөңгеленіпті, қақпағын тауыпты) мақалы берілген [5, 1608]. Екі тілдегі мақалда бірінде «қосақ-ошақ», бірінде «қазан-қақпақ» тірек сөздері арқылы берілген мағына бірдей, осы секілді қазақ тіліндегі 10000-нан астам мақал-мәтелдер түрікшеге аударып 1581 мақалдың қазақ-түрік тілдеріндегі баламасын көрсеткен өте ауқымды, маңызды ғылыми зерттеу еңбек. Қазақ-түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салыстыра зерттеу тақырыбында жасалған кең көлемді, негізге ғылыми зерттеу жұмысы ретінде тарапымыздан дайындаған мақал-мәтелдердің баламаларындағы сәйкессіздік кестесіне мысалдарды Ұғыр Гурсудың еңбегінен алдық. (кесте1)

Қазақ-түрік тілдеріндегі ұқсас және ортақ баламаларының сәйкессіздік кестесі
Кесте 1

Қазақша	Түрікше
1079. Жалғыз ешкі лақтап, уызына тойғызбас.	Bir elin nesi var, iki elin sesi var.
108. Алғаш өз айыбынды біл, кейін басқаға күл	Önce iğneyi kendine batır, sonraçuvaldızıle.
7338. Соқыр тауыққа бәрі бидай.	Aç tavuk kendini buğday ambarındasanır.
531. Біреу қыз алып қашады, біреу құры лағып қашады	Lafla peynir gemisi yürümez.
7626. Көз көрмесе, сөз құлақты алдайды.	Göz görmeyince

		gönül katlanır.
	812.Ері сүймес әйелге опа, далап не керек	Gönül kimi severse güzel odur.
	2187. Елді жерде ұры бар, таулы жерде бөрі бар.	Bir ağaçta gül de biter, diken de
	33977 Аштық ас талғатпайды, ғашықтық жас талғатпайды	Aça kuru ekmek helva gibi gelir
	8421. Адамды кейде баршылық сынайды, кейде жоқсылық сынайды.	Elifin hecesi var, gündüzün gecesi var
0	7666.Шешілмеген шиені, тырнақ шешпес, тіл шешер.7666.Шешілмеген шиені, тырнақ шешпес, тіл шешер	Tatlıdil, yılanıdeliğinden çıkartır
1	9915.Қатты айтсаң қарындасыңа жақпайсың, ақырын айтсаң ақың кетеді	Ağlamayan çocuğa meme vermezler
2	6640.Бұлаққа бұлақ қосылса, егізбіз дейді, көлге көл қосылса, теңізбіз дейді	Birlikten kuvvet doğar.
3	5300. Қомағай құлқынынан жазады.	Can boğazdan gelir
4	5529. Көженің аз-көптігін қазан білмес, қап білер, жүрістің аз-көптігін ер-тұрман білмес, ат білер.	Ateş düştüğü yeri yakar.
5	6367. Ненің қызығын көп көрсең, соның күйігін бір тартасың .	Safa ile yenen, cefa ile kazanılır.
6	3370. Асықпаған аққу ұстар.	Acele giden, ecele gider
7	3371. Асыққан етегіне сүрінеді. 3373. Асыққан кісі зиянға келер. 3374. Асыққанның ісі –шала. 3373. Асыққан кісі зиянға келер, асықпаған арбамен қоян алар. 5867. Асығыс істеген жұмыс сәті болмас, шала піскен тамақ тәтті болмас 9269. Асығыс түбі – өкініш. 9273. Асыққанның аяғы етегіне оралады.	Acele işe şeytan karişır.
8	9905. Қара қытай қаптаса, сары орыс өз әкендей көрінер. 1359. күнге күле қарасаң, көйлегіне жамау сұрайды.	Denize düşen yılana sarılır.
9	341. Ай мінбей атыңды мақтама, жыл тұрмай қатыныңды мақтама. 9619. Келінді келгенде көр, себін жайғанда көр 9620. Келмей, жатып қорықпа, көрмей жатып торықпа; 9846. Тамақтан өткен бұйырған, өтпеген күмән; 9867.Тігілмеген етігінді мақтама; орылмаған-тарыңды ақтама; 6949. Ай мінбей атыңды мақтама, жыл мінбей әйелінді мақтама; 5550. Самсаны піскенде сана, балапанды ұшқанда сана	Dereyi görmeden paçayısıvama

0	7653. піл күшті, піл күшті емес, тіл күшті; 7959. Білек бірді, білім мыңды жығады; 7960. Білек сүріндіре алмағанды, білім сүріндіреді; 8034. Ділмардың сөзі ұстаның бізінен өткір, 8636. Шешеннің тілі, шебердің бізі; 8380. Қылышынан қан тамған батырды тілінен бал тамған ақын алады; 3687. Батырды шешен аттан түсірді 8077. Жарақты жауды жайратқан сөз.	Kalem kılıçtan keskindir
1	9872. Тіл қылыштан өткір	Dil, kılıçtan keskindir.
2	162. Анаңа рахым етпесең, Балаңнан рахым күтпе; 533. Біреуді қор тұтсаң, қор боларсың, біреуді зор тұтсаң, зор боларсың 5849. Арпа егіп бидай алам деме; 5965. Берген алар, еккен оран; 5970. Берсең аларсың, ексең орансың, 6032. Егініне қарай қырман, күтіміне қарай орман; 6045. еккенің тікен болса, орғаның балауса болмас; 6110. Еңбексіз өмір жоқ, ауырсыз өмір жоқ; 6226. Жақсылап жыртып жерінді, кезінде ексең егінді, аларсың мол өнімді; 6227. Жақсылық еккен алғыс оран; 6365. Не берсең соны аларсың, не ексең соны аларсың. 6366. Не ексең соны орансың; 6444. Еккен оран; 6511. Түйір нан, тамшы тер; 6844. Тұқымы келіспей, түсімі келіспейді; 9731. Өнеріне қарай өрнегі, тірлігіне қарай тірнегі; 9760. Өзің не етсең, алдыңа сол келер; 1082. Жақсылық қылсаң өзіңе, Жамандық қылсаң өзіңе, Аспанға қарай оқ атсаң, қайтіп тиер көзіңе	Ne ekersen, onu biçersin:
3	3472. Ақылды адам сөйлесе дұрыс шығар, ақымақ адам сөйлесе, ұрыс шығар. 6837. Тырс-тырс еткен тамшы тасты теседі, былш-былш еткен өсек басты кеседі; 7699. Ұзын шапан аяғыңа оралады, ұзын тіл мойныңа оралады; 7929. Ауыздан бірде от, бірде су шығар, Бірі жандырса, бірі сөндірер; 8069. Іріген сүт ішті бұзар, іріген сөз істі бұзар; 8073. жаман сөз жылатады, жақсы сөз жұбатады; 8100. Жылататын да, жұбататын да тіл. 8106. Жігіт тілінен, түлкі жүніне өледі. 8282. Сөйлегенше сөзіңе өзің қожа, сөйлеген соң өзің сөзің қожа; 8357. Тіл қоса алар, жер мен көктің арасын тіл айырап анасы мен баласын;	Söz var, işbitirir; sözvar, baş yitirir
4	9620. Келмей, жатып қорықпа, көрмей жатып торықпа; 9846. Тамақтан өткен бұйырған, өтпеген күмән;	Dereyi görmeden paçayısivama

	9867. Тігілмеген етігінді мақтама; орылмаған-тарыңды ақтама; 6949. Ай мінбей атыңды мақтама, жыл мінбей әйелінді мақтама; 5550. Самсаны піскенде сана, балапанды ұшқанда сана 9619. Келінді келгенде көр, септі жайғанда көр.	
5	9905. Қара қытай қаптаса, сары орыс өз әкендей көрінер. 1359. Күнге күле қарасаң, көйлегіне жамау сұрайды.	Denize düşen yılana sarılır

Зерттеу жұмысымызды қорытындылай отырып, қазақ-түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерінің баламасын анықтау үшін келешекте жасалатын жұмыстарда төменде көрсетілген мәселелерді ескерілуін ұсынамыз.

1. Мақал-мәтелдердегі дыбыстық, тұлғалық, сөздердің қолданылу ерекшеліктерінің ескерілуі, (Кесте 2, № 2)
2. Ұйқас, салт-дәстүр, дүниетанымға байланыстылығына қарау; (Кесте 2, № 1-5)
3. Тірек сөздер арасындағы сәйкестілік, ұғымдардың байланысы мақалдағымазмұн мен мағынаны айқындауда жетекші қызмет атқаратындықтан, олардың бір-бірімен сәйкестігіне мән берілуі; (Кесте 2, № 6-14).
4. Мақалдардағы логикалық жүйе, уәж желісінің негізге алынуы. (Кесте 2, № 6, 9, 14)

Анықталған кемшіліктерді ескере отырып дайындалған, қазақ-түрік тілдеріндегі ортақ және ұқсас кейбір мақал-мәтелдерді кесте 2 арқылы көрсеттік.

Ш. Әуелбекова ұсынған кейбір қазақша мақал-мәтелдердің түрікше баламасы [9, 6].
Кесте 2

	Қазақша	Түрікше
	Асыққан шайтанның ісі	Acele işe şeytan karışır
	АСЫҚПАҒАН аққу ұстар	AĞIR GİT ki yol alasm
	Асыққан етегіне СҮРІНЕДІ	Acele sinek süte DÜŞER
	Асыққан кісі ЗИЯНҒА келер; .	Acele bir ağaçtır, meyvesi PİŞMANLIK,
	Асыққанның ісі –ШАЛА.	Acele yürüyen YOLDA KALIR,
	Ашаршылықта жеген ҚҰЙҚАНЫҢ дәмі ауыздан кетпейді	Aça KURU EKMEK helva gibi gelir
	Bir osaktan OKLUK da çıkar, BOKLUK da.	Bir ağaçtan GÜL de biter, DİKEN de
	ЖАЛҒЫЗДЫҢ ҮНІ шықпас, жаяудың шаңы шықпас.	BIR ELIN NESI var, iki elin sesi var
	Жолы болар ЖІГІТТІҢ ЖЕҢГЕСІ шығар алдынан.	İyi olacak HASTANIN DOKTOR ayağına gelir.
0	Ненің қызығын көп көрсең, соның КҮЙІГІН бір ТАРТАСЫҢ.	Su testisi su yolunda KIRILIR.
1	Жазым болса, <i>БЫЛАМЫҚҚА</i> ТІС СЫНАР.	Ters giderse insanın işi, <i>MUHALLEBE</i> yerken KIRILIR DİŞİ
2	Алғаш өз <i>АЙЫБЫҢДЫ</i> БІЛ, кейін басқаға күл.	Deve kendi KAMBURUNU GÖRMEZ karşısındakini görür
3	АУЗЫМЕН АСТАУ шапқан, Қолымен жаңқа <i>ЖАРА АЛМАС</i> .	LAFLA PEYNIR GEMISI YÜRÜMEZ
4	СОҚЫР ТАУЫҚҚА бәрі бидай.	EŞEK hoşaftan ne anlar

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ-түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерді салыстыра зерттеген ғылыми еңбектерге шолу жасалып, анализдеу барысында жіберілген бірқатар олқылықтар анықталды. Анықталған кемшіліктердің себептері көрсетіліп, қазақ-түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдердің баламасын анықтауда мән берілуі тиіс мәселелер ұсынылды.

Бүгінгі күнге дейін дайындалған қазақ-түрік тілдеріндегі ұқсас, ортақ мақал-мәтелдерге талдау жасала отырып, екі тілдегі кейбір мақал-мәтелдердің баламалары анықталды.

Мағынасы ұқсас, ортақ қазақ-түрік мақал-мәтелдеріндегі ұқсас және ортақ мақал-мәтелдерді салыстыра зерттеу жұмысы болашақта қазақ-түрік-ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің баламасын анықтау түрінде, үш тілде жалғасады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Аталай – çeviren Besim Atalay, Divanü lugat-it-türk tercümesi, “Türk Tarih Kurumu Basımevi”, – Ankara: 1992. III cilt, s.153.

2 Қайдаров Ә. Халық Даналығы, «Тоғанай», – Алматы: 2004. – 492 б.

3 Аксой Ө.(Ömer AsımAksoy). Atasözleri ve Deyimleri. –İstanbul: «İnkılap» баспасы 1988. – 227 б.

4 Чобаноғлы- ÇOBANOĞLU, Özkul, *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, -Ankara, 2004.

5 ГурсуҰ.,- GÜRSU, Uğur, Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Atasözlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi,(*A Comparative Study of Kazakh and Turkish Proverbs*), Danışman: Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, Dil: Türkçe, Yıl: 2009, 1608 s.

6 Шахин Хатиже – Hatice Şahin, “Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yay., Ankara, Bahar-1999, Sayı: 7, s. 60-68.

7 Аққозин М., (сост.) Қазақ мақал-мәтелдер / Казахские пословицы и поговор. [текст] - Алматы, 1990, 29-бет.

8 Назарова А.Ж., Садуова Ш.М., Қазақ және түрік тілдерінде ортақ мақал-мәтелдер. KazNU Bulletin. Oriental series. №2 (72) 2015.

9 Ауелбекова Ш.Ортақ және ұқсас мақал-мәтелдер: түрік,қазақ, ағылшын тілдерінде.- Алматы: «Таңбалы» баспасы. 2018.

10 ГурсуҰ.,- GürsuUğur Kazak Türkçesindeki Atasözleriyle İlgili Çalışmalar üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 2009, Cilt:41, Sayı:41,s1.

11 ГулерЖ., - Cafer Güler “Türkiye’de Kazak Kültür Ve Tarihi Hakkındaki Çalışmalara Bir Bakış” (Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 2010, Sayı: 47, Cilt: 29, S. 177-196)

12 Ефендиоглу -Süleymen Efendioğlu, Kazak Türkçesi ve Kazak Edebiyatı Üzerine Türkiye’de Yapılan Bilimsel Araştırmalar, Atatürk Üniversitesi Journal of Faculty of Letters, number 61, Aralık, 2018,161-214.

Ш.Е. Ауелбекова

Общие черты и сходства в пословицах и поговорках на казахском и турецком языке

Университет имени Сулеймана Демиреля, г. Каскелен, Казахстан

Исследование смыслового сходства казахско-турецких пословиц и поговорок имеет очень огромное значение для наших языков. До настоящего времени по этой теме проведено

много научных исследований, издано немалое количество научных трудов. В настоящей статье были рассмотрены научные труды по теме сходства казахских и турецких пословиц и поговорок, на основе которых был произведен детальный сравнительный анализ. В статье были использованы методы сбора информации из научных трудов и научной литературы и анализа на основе собранного материала. Были использованы библиографические источники, касающиеся казахско-турецких пословиц и поговорок.

Наша цель состоит в том, чтобы обеспечить точное соответствие понимания и интерпретации значений пословиц и поговорок в казахском и турецком языках путем определения наиболее близких из них по смыслу. Оказать помощь в разработке лингвистического материала для изучения казахского и турецкого языков и правильного использования пословиц и поговорок в этой области. Понимая, что данный труд также важен в процессе перевода, подготовить необходимый источник (литературный сборник), который будет использоваться при переводах казахского и турецкого языков.

S. Auyelbekova

General Features and Similarities in Proverbs and sayings in the Kazakh and Turkish Languages

SuleymanDemirel university, Kaskelen, Kazakhstan

It is important to compare the similarities of Kazakh-Turkish proverbs and sayings from the semantic point of view. To date, a lot of large-scale scientific work has been done. The article examines and analyzes scientific works that have been published since 2009 comparing proverbs and sayings of Kazakh-Turkish languages. In a comparative study, the equivalents of proverbs and sayings from each language were analyzed. Our article uses the method of collecting and analyzing scientific papers and literature. Bibliographic works (5,7,8), based on proverbs and sayings in the Kazakh-Turkic languages were used during the study.

The study showed that a number of shortcomings were found in the Kazakh-Turkish language, similar to those found in common Kazakh proverbs and sayings. There is a schedule of dissimilar alternatives to proverbs and sayings in the Kazakh-Turkic languages. To correct the identified shortcomings, we presented a table with alternatives to proverbs and sayings in two languages. Our goal is to ensure an accurate understanding and interpretation of the meanings of proverbs and sayings by determining the closest equivalents in the Kazakh-Turkish languages. Additionally, the development of a language material that can be incorporated in the learning of proverbs and sayings and facilitate correct usage is another objective. The equivalents of proverbs and sayings also play an important role in translation. Therefore, preparation of reference material for translation of related Kazakh-Turkish languages was intended.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 801.61

Д. Альмухамбетова¹, Ж.С. Бейсенова²

¹магистрант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан

²научный руководитель, д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан, e-mail: zhaina_b@mail.ru

**ВАСИЛИЙ ШУКШИН: «ВЕЧНЫЕ УСИЛИЯ ХУДОЖНИКОВ, КОТОРЫЕ
ОТДАЮТСЯ ИССЛЕДОВАНИЯМ ДУШИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ»**

В данной статье рассматриваются актуальные направления исследования концепции семьи и семейных отношений в творчестве известного русского писателя В. Шукшина. В результате анализа художественного наследия писателя выделяются сложившиеся семейные отношения в патриархальной семье. Поиск и описание мотивов, послуживших основой для дистанцированных отношений старшего и молодого поколения членов крестьянской семьи, предоставляет возможность понять интенции писателя. Анализируется интерпретация поведения главных героев, выходцев из деревенской среды, в урбанизированной ситуации. Рассмотрен авторский взгляд на первопричину актуализации семейной темы сквозь призму понятия земля как доминанты изучения человеческого характера и поведения, как ценностного ориентира в сокровенной сфере человеческой деятельности. Проведенный лингвистический и литературоведческий анализ авторской интерпретации решения конфликта отцов и детей открывает новые возможности для осознания философского и художественного наследия В. Шукшина. Также в данной работе предпринята попытка рассмотреть авторское понимание и восприятие важной для каждого человека семейной темы. Литературоведческий анализ современного состояния рассказов писателя раскрывает их внутренние возможности. Исследованы теоретические проблемы конфликта и характера. Сопоставляются несколько рассказов писателя в целях выявления закономерности, специфики и поэтики рассказов в современном литературном процессе.

Ключевые слова: семья, семейные отношения, образ земли, образ народа, деревня, город, жизненный эпизод, крестьянская философия, урбанизация, истоки.

ВВЕДЕНИЕ

Легендарный образ Василия Шукшина – «героя в кирзовых сапогах» – занял достойное почетное место в исследовательской и литературоведческой критике. В целом можно сказать, что в изучении философского и художественного творчества Василия Шукшина выполнена определенно большая работа. Философия поэтики незаурядного русского писателя никого из читателей и критиков не оставила без внимания, как зарубежных, так и отечественных. И хотелось бы отметить, что отзывы всегда были на волне благожелательности. О нем писали такие известные российские критики-литературоведы: А.Марченко, Л.Аннинский, Г.Митин, Рассадин, М.Чудакова, Д.Марьян, Л.Т. Бодрова и другие. Спектр творчества писателя, рассмотренного шукшиноведами, широк и разнообразен: это социальная, этическая, философская, психологическая проблематика (В.А. Апухтина [1], В.Ф. Горн [2], Л.И. Емельянов, В.М. Карпова, В.И. Коробов [3], Л.А.

Аннинский [4], Г.А. Белая, С.М. Козлова, Н.Л. Лейдерман и др.). Так, известный критик-литературовед Л.А. Аннинский, рассуждая по поводу периодизации творчества писателя, говорит следующее: «Ощущение такое, словно он, явившись, сразу же выложил все свое богатство, и более уже не прибавлял. В ранних его рассказах вы находите сюжетные положения, детали, целые сцены, которые пятнадцать лет спустя, почти без изменений, он переносит в свои последние повести. Ни под одним рассказом он не ставит даты, это не важно. И впрямь, важно ли, в каком порядке ему рассказывать: и так и эдак можно, все уже добыто, все имеется. Какая там эволюция!» [3, 229].

Актуальность нынешнего обращения к художественному творчеству В.Шукшина в конце 20 века и начала 21 века диктуется резкой сменой экономических, культурных, социальных предпочтений, создавших почву для переоценки идеологических и культурных ценностей в современном обществе, открывающей новые возможности для осознания философского и художественного наследия Шукшина, для переосмысления круга ключевых шукшинских символов, проследить процесс их модификации и преемственности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В данной статье предпринята попытка рассмотреть авторское понимание и восприятие важной для каждого человека семейной темы сквозь призму понятий народ – личность – деревня, эстетического идеала, вопросов жанра и стиля. Сам В. Шукшин родом из села Сростки Алтайского края (В.М.Шукшин родился 25 июля 1929 г. в крестьянской семье) [4]. Там прошло его детство. С 16-ти лет он работает в родном колхозе, затем на производстве. В 1946 г. отправляется в города Калугу и Владимир, где работает разнорабочим: грузчиком, слесарем. В 1949 г. Шукшина призывают во флот. После службы в рядах Советской армии, он возвращается в родное село, где работает преподавателем, а после и директором вечерней школы.

Писатель за обращение в своем творчестве к деревенской тематике, был в ряду так называемых писателей «деревенщиков». Первый сборник рассказов о деревне назывался «Сельские жители». Но писатель не уделял скрупулезного внимания этнографическим и пейзажным зарисовкам, внешнему описанию сельчан, не было лирических отступлений и умиления деревенской идиллией, что зачастую можно было найти в произведениях таких писателей, как В.Г. Распутин, В.П. Астафьев. Писатель создает собственный стиль описания жизненных эпизодов, драматических сцен: краткие, беззлобно улыбающиеся и смеющиеся. Его персонажи – это простые деревенские люди, небогатые и незнатные, не выбившиеся «в люди». Но Шукшин каждого из них наделяет «изюминкой», не усредняя, а наоборот, наделяя какой-то особой идеей. Земное притяжение – эта взаимосвязь человека с землей, пожалуй, больше присуща сельскому жителю, крестьянину, земледельцу, нежели городскому (не в обиду сказано урбанизированным представителям нашей планеты) жителю. Образ земли в философии Шукшина – это источник и начало жизни, обретающий некую многозначность. Описывая современное крестьянство, размышляя о его судьбе, писатель обращался к верованию, нравственным традициям и устоям, к многовековой крестьянской ценностной философии, исторической судьбе поколений. И сегодня писателя волнует прочность связи поколений через описание их жизненных поступков, духовный мир, смысл бытия, ради каких идеалов прожита жизнь.

Анализ чувств героев: семейные узы, любовь, дружба, сыновние, дочерние, отцовские, материнские чувства, безграничная материнская жертвенность, любовь, всепрощение, доброта и терпение предстает в творчестве Шукшина как мерило для познания человека, в целом, мерилom времени и бытия. «Наиболее современными» в искусстве и литературе мне представляются вечные усилия художников, которые отдаются исследованию души человеческой. Это всегда благородно, всегда трудно», – говорил Шукшин [5]. Совершенно справедливо писатель в центр ряда слов земля – люди ставит образ матери – насколько символический, настолько и трагичный. Мать, с одной стороны, – это символ земли и

хранительности традиций и порядков семьи, с другой стороны, это хранительница опустевшего дома, из которого навсегда ушли дети. В этой драматической ситуации страдают родители, страдают дети, избравшие новый жизненный путь и покинувшие родной очаг. Слова писателя «писать надо так, чтобы слова рвались, как патроны в костре» [6] с полным правом характеризуют авторский художественный стиль самого Шукшина. Пронзительность трагичности и понимания детей и их прощения передается через рассказ Куделихи о себе и о детях, которые «порястерялись», через раскаяние и чувство большой вины перед матерью Егора Прокудина, молча слушающего рассказ старушки, затем признавшийся Любе в том, что это его мать, и что ещё «не время» открываться, надо хоть подождать, когда волосы отрастут». («Калина красная»). Реалистичность героев повести подчеркивается и историей о создании одноименного фильма. В роли Кудерихи в фильме «Калина красная» была снята реальная жительница деревни Мериново Ефимия Быстрова, судьба которой совпала с судьбой героини повести. Она просто рассказывала актрисе Л. Федосеевой-Шушиной о своей семье, о своих детях, давно покинувших ее.

Тема материнской самотверженности глубоко затронута в рассказе «Материнское сердце» [7].

«За ночь Витька осунулся, оброс – больно смотреть. И мать вдруг перестала понимать, что есть на свете милиция, суд, прокурор, тюрьма... Рядом сидел её ребёнок, виноватый, беспомощный. Мудрым сердцем своим поняла она, какое отчаяние гнетёт душу сына.

– «Все прахом! Вся жизнь пошла кувырком!»

– «Тебя как вроде уже осудили! – сказала мать с укором. – Сразу уж – жизнь кувырком. Какие-то слабые вы... Ты хоть сперва спросил бы: где я была, чего достигла?»

– «Где была?»

– «У прокурора... Пусть, говорит, пока не переживает, пусть всякие мысли выкинет из головы... Мы, дескать, сами сделать ничего не можем, потому что не имеем права. А ты, мол, не теряй времени, а садись и езжай в краевые организации... Счас я, значит, доеду до дому, характеристику на тебя возьму. А ты возьми да в уме помолись. Ничего, ты — крещёный. Со всех сторон будем заходить. Ты, главное, не задумывайся, что все теперь кувырком».

Мать встала с нар, мелко перекрестила сына и одними губами прошептала: «Спаси тебя Христос», Шла она по коридору и опять ничего не видела от слез. Жутко становилось. Но мать – действовала. Мыслями она была уже в деревне, прикидывала, что ей нужно сделать до отъезда, какие бумаги взять. Знала она, что останавливаться, впадать в отчаяние – это гибель. Поздним вечером она села в поезд и поехала. «Ничего, добрые люди помогут» («Материнское сердце»).

Размышляя о причинах драмы жизни, описывая социально-бытовые семейные отношения, писатель убеждает читателя в ее неизбежности многоступенчатости («Сельские жители», «Один», «В профиль и анфас», «Жена мужа в Париж провожала», «Письмо», «Как помирал старик», «Бессовестные», «Земляки», «Осенью», «Материнское сердце», «Залетный», «Калина красная» и т.д.). На желание Егора Прокудина круто изменить свою жизнь, отречься от прошлой преступной жизни, вернуться на родную землю, на наш взгляд, повлияла встреча с Любой, ее родителями, понимание им важности семейных отношений, долг перед матерью, любовь, которая помогает забыть прошлое. И смерть его – это смерть крестьянина: «И лежал он, русский крестьянин, в родной степи, вблизи от дома... Лежал, прикинув щекой к земле, как будто слушал что-то такое, одному ему слышное. Так он в детстве прижимался к столбам» («Калина красная»). В этом финале повести решается философский закон жизни: ошибки жизни не всегда исправимы, они корректируют судьбу человека. Но герой повести своими размышлениями и последними поступками отвечает на главный вопрос повести: можно изменить жизнь и загладить вину, если вернуться к родным истокам жизни!

Старые люди у Шукшина всегда добрые, преданно любят детей, все им прощают. Их трогательные письма, вызывающие добрую улыбку комические желания помочь, спасти заблудших детей, примером этому являются старики Байкаловы, готовые на все «полюдски», чтобы спасти свою дочь, умение оправдать и простить детей, при этом оставаясь твердыми в своих мнениях и взглядах на жизнь: любовь, с которой автор описывает своих патриархальных героев, не оставляют сомнения в его симпатиях («Калина красная»). Вместе с тем, жизнь не стоит на месте.

Экспансия урбанизации неизбежна. Опыт молодого поколения приобретается, благодаря новым вызовам времени и отказа от опыта старшего поколения, как неприемлемого в новых условиях жизни. Писатель не осуждает это стремление молодой жизни к обновлению. Минька Лютаев любит своего отца, рад его приезду в город. На него нахлынули детские воспоминания: летящий как стрела любимый скакун Буян, косогор, деревенский воздух... Но вскоре эти романтические воспоминания отступят и забудутся. Жизнь неизменно, согласно закону природы, движется вперед.

Вопрос кто прав? остается без ответа, открытым. В этом также проявляется непохожесть Шукшина на многих писателей, тематика произведений которых связана с темой деревни.

ВЫВОДЫ

В заключение отметим сужение в представленной работе круга вопросов – затронуты в основном проблемы семейных отношений. Тема семьи всегда относилась к интимной и сокровенной духовной сфере человеческих отношений.

Анализ чувств героев: семейные узы, любовь, дружба, сыновние, дочерние, отцовские, материнские чувства, безграничная материнская жертвенность, любовь, всепрощение, доброта и терпение – вот составляющие концепции патриархальной семьи В.Шукшина. Философское осмысления темы семейного бытования во многих произведениях писателя кроется в жизненных корнях самого писателя, потомственного крестьянина [8]. Социальные отношения между деревней и городом, с одной стороны, атакующий город, толкающий неискующих городской жизнью крестьян на чуждые для их деревенской психологии поступки, являющиеся причиной разрыва семейных отношений, манящий город, с другой стороны, создающий мечты о другой жизни, как символ прогресса и движения вперед – вот неполная проблематика творчества писателя, посвященной деревенской теме. Но деревня остается символом земного притяжения. Размышляя о современном крестьянстве и его судьбе, писатель обращается к верованию, нравственным традициям и устоям, к многовековой крестьянской ценностной философии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Апухтина В.А. «Проза Шукшина»; «Высшая школа». – М., 1986 г.
- 2 Горн В.Ф. Василий Шукшин. Штрихи к портрету». «Слово». – М., 1993 г.
- 3 Коробов В. «Василий Шукшин. Творчество. Личность». – М., 1977 г.
- 4 Аннинский Л. Тридцатые-семидесятые. – М., 1977.21. – 229 с.
- 5 Краткая биография В.М. Шукшина // <http://мегафакты.рф> (вход произведен 04.02.2020).
- 7 Шукшин В.М. Калина красная // www.labyrinth.ru (вход произведен 04.02.2020).
- 8 В.М. Шукшин. Материнское сердце // www.labyrinth.ru (вход произведен 04.02.2020).
- 9 Зиновьева (Шукшина) Н.М. Наш дом у горы Пикет // Шукшин В.М. Надеюсь и верую: Рассказы. Киноповесть «Калина красная». Письма. Воспоминания. – М., 1999. С. 420–454.

Д. Альмухамбетова¹, Ж.С. Бейсенова²

Василий Шукшин: «адамдардың зерттеулерін бірге арттырған әртімдердің тәуелдері»

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада белгілі орыс жазушысы В. Шукшиннің шығармашылығындағы отбасы және отбасылық қарым-қатынас концепциясын зерттеудің өзекті бағыттары қарастырылады. Жазушының көркем мұрасын талдау нәтижесінде патриархалдық отбасында қалыптасқан отбасылық қатынастар ерекшеленеді. Шаруа отбасы мүшелерінің аға және жас буынының қашықтықтан қарым-қатынасына негіз болған себептерді іздеу және сипаттау жазушының интенциясын түсінуге мүмкіндік береді. Негізгі кейіпкерлердің, ауыл ортасынан шыққан адамдардың урбанизацияланған жағдайда мінез-құлқын түсіндіру талданады. Отбасы тақырыбын жер ұғымының призмасы арқылы өзектендірудің алғашқы себептеріне адам мінезі мен мінез-құлқын зерттеудің доминанты ретінде, адам қызметінің Қазына саласындағы құндылықты бағдар ретінде авторлық көзқарас қарастырылған. Әкелер мен балалар қақтығысын шешудің авторлық түсіндірмесінің лингвистикалық және әдебиеттік талдауы В. Шукшиннің философиялық және көркем мұрасын ұғынуға жаңа мүмкіндіктер ашады. Сондай-ақ бұл жұмыста әрбір адам үшін маңызды отбасылық тақырыпты авторлық түсіну мен қабылдауды қарастыруға әрекет жасалды. Жазушының әңгімелерінің қазіргі жай-күйін әдебиеттанулық талдау олардың ішкі мүмкіндіктерін ашады. Қақтығыстар мен сипаттағы теориялық мәселелер зерттелді. Қазіргі әдеби үдерістегі әңгімелердің заңдылықтарын, ерекшелігін және поэтикасын анықтау мақсатында жазушының бірнеше әңгімелері салыстырылады.

D.Almuchambetova¹, Zh. Beisenova²

Vasily Hukshin: “The eternal efforts of artists, which are given to researches of the human soul”

L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan

This article discusses the current direction of the study of the concept of family and family relations in the work of the famous Russian writer V. Shukshin. As a result of the analysis of the writer's artistic heritage, the established family relations in the patriarchal family are distinguished. The search and description of the motives that served as the basis for the distant relations between the older and younger generation of members of the peasant family provides an opportunity to understand the intentions of the writer. The author analyzes the interpretation of the behavior of the main characters, immigrants from the rural environment, in an urbanized situation. The author's view on the root cause of updating the family theme through the prism of the concept of the earth as the dominant of the study of human character and behavior, as a value guide in the innermost sphere of human activity is considered. The linguistic and literary analysis of the author's interpretation of the solution to the conflict of fathers and children opens up new opportunities for understanding the philosophical and artistic heritage of V. Shukshin. Also, in this work, an attempt is made to consider the author's understanding and perception of an important family theme for each person. A literary analysis of the current state of the writer's stories reveals their internal capabilities. The theoretical problems of conflict and character are investigated. Several stories of the writer are compared in order to identify the patterns, specifics and poetics of stories in the modern literary process.

УДК 81'255

Ж.А. Бейсембаева¹, А.К. Зейноллаев²¹к.ф.н., заведующая кафедрой теории и практики иностранных языков, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан²магистрант 2-го курса специальности «Переводческое дело», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан**ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПЕРЕВОДА КАЗАЧЬИХ ПЕСЕН РОМАНА-ЭПОПЕИ М.А. ШОЛОХОВА «ТИХИЙ ДОН» НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК**

Статья посвящена изучению вопросов достижения прагматики на примере перевода художественного текста со старорусского языка на английский язык. Вопросы прагматики текста и перевода часто становятся предметом исследования переводчиков художественного текста. Данный вопрос вызывает множество сложностей в работе художественного переводчика текста. Тем более, если он наполнен национальным колоритом, непередаваемой лексикой и культурными особенностями определенного народа. Материалом исследования послужил роман-эпопея М.А. Шолохова «Тихий Дон» и его перевод на русский язык, выполненный британскими переводчиками в 1934 году.

В данной статье авторы проводят анализ перевода казачьих песен романа-эпопеи М.А. Шолохова «Тихий Дон» на английский язык. Особое внимание уделяется вопросам достижения прагматики перевода.

Ключевые слова: прагматика текста, прагматический аспект перевода, художественный перевод, роман-эпопея, М.А. Шолохов, Тихий Дон

ВВЕДЕНИЕ

В своем величайшем произведении «Тихий Дон» М.А. Шолохов описывает культуру и быт казаков донского края, воспроизводит их мир. И этот мир невозможно представить без песен, которые составляют львиную долю казачьего фольклора. Песни самых разных мотивов и тональностей не сходят с уст главных и второстепенных героев романа-эпопеи. Невозможно переоценить значение песни в казачьей культуре: с песнями рождались, с песней шли воевать, песней мерили расстояния... Казачьа песня помогает героям выразить то, что тяжело выразить словами. Через песню казаки выражают свои самые сокровенные чувства: любовь к близкому человеку, любовь к родному краю, в котором они родились и живут. На страницах романа казаки воспевают красоту своей родины, рисуют образ великой реки Дон.

Название самого романа-эпопеи также исходит из строк песни «Ой ты, наш батюшка, тихий Дон» [1]. Высокое значение песни для казаков, в том числе и для автора произведения, подчеркивает и эпиграф к первой книге – песня «Чем-то наша славная земляшка распахана?» [2]

Прагматика – это отношение между автором текста и его реципиентом, т.е. каждый текст имеет определенную цель, и поставленная задача исследования, проводимого авторами данной статьи, заключалась в оценке степени достижения переводчиком – создателем английской версии романа Стефан Гарри той прагматической цели, которую вложил автор оригинала М.А. Шолохов в свое произведение.

По мнению В.Н. Комиссарова, «способность текста производить подобный коммуникативный эффект, вызывать у рецептора прагматические отношения к сообщаемому, иначе говоря, осуществлять прагматическое воздействие на получателя информации, называется прагматическим аспектом» [3]. В научный узус термин «прагматика» впервые ввел Ч. Моррис [4]. Анализируя английский перевод романа «Тихий Дон», мы должны четко понять, что является в данном случае прагматической установкой.

По нашему мнению, основной прагматической установкой является обзор расхождений в восприятии, возникающих у читателя оригинала и у читателя перевода, так как мы имеем дело с представителями разных культур, и различия в исходных знаниях играют огромную роль в восприятии текста.

Вопросы прагматики в современном казахстанском переводоведении постепенно набирают популярность. Такие авторы статей, как Тогай А.Д., Батаева Ф.А., Жукенова А.К., Ашкеева М.М., изучают вопросы прагматики в современном переводоведении. К примеру, есть научные статьи, посвященные изучению прагматики перевода художественного текста на материалах произведений Д. Исабекова.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Предлагаем далее рассмотреть сравнительно-сопоставительный анализ казахских песен в оригинальном тексте романа М.А. Шолохова «Тихий Дон» и в английской версии Стефана Гарри. Мы считаем, что анализ следует проводить в хронологическом порядке, поэтому предлагаем начать с эпиграфа к первой книге – с песни «Чем-то наша славная земляшка распахана?» Эта песня проникнута трагическим восприятием действительности, так как почти половина донских казаков, призванных на Отечественную Войну против войск Наполеона, не вернулась домой. По мнению советского литературоведа Кузнецова Ф.Ф., песня «выражает самую главную, определяющую движение романа мысль о трагедии казачества и шире: крестьянства, и еще шире: русского народа в революции» [2].

Проанализируем первую строку вышеупомянутой песни.

Оригинал:	Не сохами-то славная земляшка наша распахана...
Перевод:	Not by the plough is our glorious earth furrowed. . . [5]

В слове *сохами-то* частица *-то* подчеркивает слово *сохами*. Стоит отметить, что эта частица выделяет слово *сохами* во всем предложении. Прочитав перевод этой строки, мы можем увидеть, как Стефан Гарри предпочел оставить порядок слов оригинала, применив инверсию. В английском варианте определенный артикль *the* играет ту же роль, что и частица *-то* в оригинале, а именно, выделение слова из всего предложения. Также мы можем заметить, что слово *сохами* множественного числа, в то время как английское *plough* – единственного.

Также мы хотим заострить внимание на слове *земляшка*, в котором уменьшительно-ласкательный суффикс *-юшк* указывает насколько родна донская земля для казаков. Также заметим, что это слово встречается в первых трех строках песни. И этот факт тоже подчеркивает важность концепта «земля» для казака.

Проанализировав перевод Стефана Гарри слова *земляшка*, мы пришли к выводу, что английское слово *earth* не совсем успешно достигает прагматической цели. Другими словами, перевод лексически точный, но прагматически не адекватный на все сто процентов. Мы могли бы предложить другие варианты перевода слова *земляшка* в данном контексте. Например, *motherland*, *homeland*, *fatherland*, или простое слово *home*, которое не менее точно подчеркнуло бы близость казаков и своего края. Другой вариант перевода мог бы быть более адекватным по контексту – добавление прилагательных *dear*, *beloved*, *lovely*. Так, с помощью таких выражений, как *my dear earth*, *my beloved earth*, мы могли бы вложить ту же прагматическую цель, что и М.А. Шолохов.

Оригинал:	Украшен-то наш тихий Дон молодыми вдовами...
Перевод:	Fair is our quiet Don with young widows...

Стефан Гарри использовал слово *fair* для перевода слова *украшен-то*. Данное слово имеет метафорическое значение в данном контексте. Само слово *украшен* имеет положительно-оценочное значение, но в этой строке вместе со словосочетанием *молодые вдовы* имеет негативную коннотацию.

Ссылаясь на электронный онлайн словарь merriam-webster.com, слово *fair* также может означать *большое число* [6]. В прямом переводе строка *Fair is our quiet Don with young widows* будет выглядеть следующим образом:

«Огромнен (Велик) наш Тихий Дон молодыми вдовами».

По нашему мнению, перевод этой строки на английский язык можно назвать весьма успешным.

Стоит отметить, что перевод первого куплета этой песни в отличие от второго нельзя назвать рифмованным. Но, с точки зрения прагматики, общий смысл текста песни был передан верно.

Оригинал:	Ой ты, наш батюшка тихий Дон!
Перевод:	Oh thou, our father, the quiet Don!

Во втором куплете песни мы хотим заострить внимание на переводе слова *ты*. Как можно заметить, Стефан Гарри перевел это слово на устаревшее слово *thou*, которое вышло из использования к началу XIX века. По нашему мнению, автор перевода хотел тем самым показать близость казаков со своей землей и рекой Дон, в частности, поэтому использовал неформальное *thou* вместо более официального слова *you*, которое до XIX века означало уважительную форму личного местоимения второго лица единственного числа [7].

Более того, автор английской версии романа не прибегает к употреблению буквализма *little father* при переводе старого русского обращения *батюшка* [6]. Так, попытка перевода вышеупомянутого обращения оказалась успешной.

Оригинал:	Ой, что же ты, тихий Дон, мутнехонек течешь?
Перевод:	Oh why dost thou, our quiet Don, so sludgy flow?

Используя устаревшую форму личного местоимения *thou*, автор английской версии вынужден прибегнуть и к устаревшей форме вспомогательного глагола. Таким образом, вместо привычной формулировки вопроса *Why do you...* Стефан Гарри употребляет *Why dost thou?*

Оригинал:	Посередь меня, тиха Дона, бела рыбаца мутит.
Перевод:	Amid me, the quiet Don, the white fish leap.

В последней строке эпиграфа к первой книге хотелось бы отметить английский перевод устаревшего слова *посередь*. Стефан Гарри в своей версии также употребляет устаревшее слово – *amid*. Таким образом, автор перевода сохраняет временную разницу между оригинальным текстом песни и читателем.

Также хотелось бы заострить Ваше внимание на использование слова *leap* автором английской версии романа Стефаном Гарри. Слово *leap* означает *скакать, прыгать, быстро двигаться*, но не *мутить* [7]. С другой стороны, рыба, быстро и рьяно двигаясь, прыгая в реке, будет задевать дно и, тем самым, мутить воду. Следовательно, стоит отметить, что прагматическая цель перевода данной строки песни была успешно достигнута Стефаном Гарри.

Предлагаем Вам продолжить анализ перевода песен романа-эпопеи колыбельной «Колода-дуда». Как правильно, на наш взгляд, замечает А.Д. Мурзина в своей статье «Заметки о колыбельной песне «Колода-дуда» в романе М.А. Шолохова «Тихий Дон»» колыбельные песни имеют нравственное, патриотическое воспитательное значение, потому что в них заложен дух родной природы, дух истории, красота родного края. И, конечно же, песня «Колода-дуда» не является исключением.

Оригинал:	– Колода-дуда, Иде ж ты была? – Коней стерегла.
Перевод:	– Oh, where have you been? – I've been watching the horses.

Анализируя перевод первых строк колыбельной, мы можем заметить, что в английской версии обращение *колода-дуда* опущено. Стоит признать, что опущение в данном контексте

весьма неуместно. В этой песне поющий обращается к некому образу, задавая ему вопросы *Иде ж ты была? А иде ж твой конь?* и т.д. Если же опустить это обращение, тогда вся песня не имеет значения.

Другой причиной опущения обращения *колода-дуда* может быть то, что Стефан Гарри не совсем понял значение этого выражения. Нужно заметить, что и российские исследователи казачьего фольклора не совсем уверены в значении этого выражения. Другие же считают, что в казачьем фольклоре нет выражения *колода-дуда*, но есть *коляда-дуда*. Мы же можем только угадывать, что это обращение означает. Вполне возможно, что автор романа М.А. Шолохов, используя это выражение, обращается к своему родному краю, хутору или станице.

В общем, обращение *коляда-дуда* не имеет никакого значения для читателя английской версии, поэтому вариант с транслитерацией не следует рассматривать как адекватный перевод.

Следует также заметить, что в версии Стефана Гарри каждая отдельно взятая строка песни состоит из 4-6 слов, в то время как в оригинальной версии колыбельной одна строка состоит всего из 3-4 слов. Например:

Оригинал:	– А иде ж ворота? – Вода унесла.
Перевод:	– Where is the gate? – Swept away by the flood.

Автор перевода Стефан Гарри употребил сокращения в трех строках колыбельной «Колода-дуда». В английском языке сокращения (contractions) указывают на неформальную обстановку, в которой происходит речь. Еще одной функцией такого рода сокращений является языковая экономия. Таким образом, автор английской версии пытается передать неформальность и сократить длинные строки. К примеру:

Оригинал:	– А иде ж гуси? – В камыш ушли.
Перевод:	– And where are the geese? – They've gone to the reeds.

Предлагаем провести анализ перевода песни о Польше, исполняемую донским казаком Гаврилой. Как отмечается в романе, песня была сложена в далеком 1831 году [1].

Оригинал:	Говорили про Польшу, что богатая, А мы разузнали – голь проклятая.
Перевод:	They said of Poland, it's a very rich land, But we found out it's as poor as the damned.

Во второй строке рассматриваемой песни можно заметить, что автор английской версии употребил стилистический прием «сравнение» *as poor as the damned*, в то время как в оригинале оно не используется. Страдательное причастие *проклятая* переведено не менее сильным английским словом *damned*. С точки зрения прагматики перевода, первые две строки песни были интерпретированы успешно.

Оригинал:	У этой у Польши корчемка стоит, Корчма польская, королевская.
Перевод:	And in this said Poland there stands an inn, A Polish inn, belongs to the Polish king.

Следующие две строчки песни блестяще переведены Стефаном Гарри. Русское слово *корчма*, употреблявшееся в старое время в Беларуси и Украине, ссылаясь на Толковый Словарь Ожегова, означает трактир или постоялый двор [8]. Мы хотим подчеркнуть успешный выбор слова *inn* как эквивалент слову *корчма* и рифму к слову *king*.

Оригинал:	У этой корчемки три их молодца пьют. Пруссак, да поляк, да млад донской казак.
Перевод:	And at this said inn three lads had a drink,

	A Prussian, a Pole, and a Don Cossack Russian.
--	--

Автор перевода романа-эпопеи на английский язык Стефан Гарри использовал прием «добавление» с целью сохранения оригинальной рифмы *пруссак – донской казак (a Prussian – a Don Cossack Russian)*. Так, в оригинальной версии песни не указывается представителем какой национальности является донской казак. Ведь вполне возможно, что казак может быть украинцем по национальности. Не говоря уже о том, что главный герой романа-эпопеи «Тихий Дон» Григорий Мелехов хоть и является казаком, имеет турецкие корни.

Оригинал:	Пруссак водку пьет – монеты кладет, Поляк водку пьет – червонца кладет, Казак водку пьет – ничего не кладет...
Перевод:	The Prussian, he drinks vodka, and pays his score, The Pole, he drinks vodka, and pays some more, The Cossack, he drinks – and the inn's as poor as before.

Данный отрывок песни повествует нам о том, как ведут себя солдаты разных национальностей в трактире. Сравним оригинальный текст с текстом перевода. Во второй строке этого отрывка русское слово *червонцы* не переведено. Автор перевода использовал фразу *pays some more*, сделав отсылку к первой строке, в которой говорится, что пруссак заплатил за свой счет. Следовательно, поляк заплатил немногим больше, чем пруссак.

Если мы обратимся к толковому словарю Ожегова, то можем найти, что слово *червонец* означает «сумму в десять рублей» [8].

Интересен перевод третьей строки данного отрывка песни. В оригинале казак *водку пьет – ничего не кладет* на английский интерпретировано как *the Cossack, he drinks – and the inn's as poor as before*. Если мы дословно переведем английский вариант на русский язык, то получим следующее: *казак пьет и трактир снова беден как и был ранее*.

Следует отметить, что строки заканчиваются словом *кладет* в оригинале и звуком *-ore* в английской версии. Таким образом, мы можем заключить, что авторы перевода сделали его рифмованным, как и предполагается в оригинальном варианте.

Оригинал:	Он по корчме ходит – шпорами гремит, Шпорами гремит – шинкарку манит...
Перевод:	Then he walks around with clinking spur And the barmaid sees his eye is on her.

В следующем эпизоде песни тот самый казак, гремя своей саблей, старается завлечь шинкарку, хозяйку этого питейного заведения. В английском же варианте именно барменша замечает взгляд казака. С точки зрения прагматики, цель перевода этих двух строк достигнута в полной мере. Но с другой стороны, существуют некоторые неточности. Так, можно подчеркнуть, что именно казак проявил инициативу и начал манить ту самую шинкарку, в то время как в английском варианте он просто смотрел на нее. Но и здесь Стефану Гарри удался рифмованный перевод.

Оригинал:	«Шинкарочка-душечка, поедем со мной, Поедем со мной к нам на Тихий Дон. У нас на Дону да не по-вашему живут: Не ткут, не прядут, не сеют, не жнут. Не сеют, не жнут, да чисто ходют»
Перевод:	“Oh, mistress, dear, come live with me, “Come live with me, on the quiet Don, “The folk on the Don, they don't live your way, “Don't weave, don't spin, don't sow, don't mow, “Don't sow, don't mow, but they dress very gay”

В данном отрывке песни представлена речь казака, обращенная к той самой барменше. В своей речи казак спрашивает шинкарку поехать с ним на Дон и поселиться там. Он

рассказывает, как быт донских казаков отличается от быта польского народа. *Не ткнут, не прядут, не сеют, не жнут, да чисто ходют*, – описывает юный казак жизнь дончан.

Сопоставив две версии данного отрывка, можно сделать ряд интересных замечаний. Во-первых, авторы перевода интерпретировали сложное слово *шинкарочка-душечка* двумя словами *mistress* и *dear*. Если английское слово *dear* является прямым эквивалентом русскому слову *душечка*, то слово *mistress* означает *госпожа, владычица*.

Во-вторых, словосочетание *чисто ходют* было интерпретировано как *they dress very gay*. Мы считаем, что авторы английской версии использовали именно это наречие (*gay*) с целью сохранить рифму, которая была соблюдена на протяжении всего перевода песни. Таким образом, было выбрано слово *gay*, которое отлично рифмуется со словом *way*, использовавшееся в предыдущей строке песни.

Учитывая прагматическую составляющую текста, перевод данного отрывка получился весьма успешным. Мы считаем, что слова казака подразумевают цивилизованность своего народа. Он утверждает, что казаки не умеют ткать, прясти и у них нет таких благ, которые доступны полякам, но тем не менее, казаки не дикий народ и они «чисто ходют».

Оригинал:	Эх ты, зоренька-зарница, Рано на небо взшла...
Перевод:	Oh, a fine glowing sunrise Came up early in the sky.

Следующей предложенной для анализа песней является *Эх ты, зоренька-зарница*. Обратим внимание на первые две строки песни, в которых есть обращение к *зореньке-зарнице*. Автор перевода избегает использования прямого обращения *ты* в английском варианте. Также стоит заметить, как Стефан Гарри интерпретировал достаточно специфичное сложное слово *зоренька-зарница* на английский язык словосочетанием *a fine glowing sunrise*. В слове *зоренька* используется уменьшительно-ласкательный суффикс – еньк-, поэтому оно имеет народно-поэтическое ласкательное значение к слову *заря*. По нашему мнению, такое народное слово, как *зоренька-зарница* очень тяжело интерпретировать на другие языки. Автор английской версии для перевода *зоренька-зарница* употребляет словосочетание *fine glowing* (ясный, красивый, ярко-светящийся) *sunrise* (рассвет), которое не в полной мере достигает прагматической цели, вложенной в строки казачьей песни.

Оригинал:	Молодая, вот она, бабенка Поздно по воду пошла ...
Перевод:	Young was she, the little woman That went tripping to the stream ...

Предлагаем проанализировать следующие строки песни. Строка *молодая, вот она, бабенка* переведена на английский язык следующим образом: *Young was she, the little woman*. В первую очередь, обратим внимание на опущение указания *вот она* в английском варианте. Так, Стефан Гарри использует инверсию *young was she* для того чтобы заменить указание *вот она*.

Осуществляя поиск адекватного эквивалента русскому слову *бабенка*, обнаружили, что большинство английских слов имеет пейоративную коннотацию. Чаще всего перевод слова *бабенка* на английский язык имеет пренебрежительное, а иногда и вульгарное значение. Например: *chicklet* – цыпочка, *froosie* – девушка легкого поведения, *toots* – любовница, цыпочка, *wimpr* – девка и т.д. [9]. Очевидно, что в песне не идет речь о *бабенке*, как о девушке легкого поведения, которая пошла к реке за водой. Поэтому, можем заключить, что переводчик достиг прагматической цели, использовав словосочетание *little woman*.

Четвертая строка песни начинается со слова *поздно*. Но в переводе Стефана Гарри не указывается время действия. Так, *поздно по воду пошла* интерпретировано как *went tripping to the stream*. *Tripping* в данном контексте имеет значение «легкая походка». Воспроизведем всю строку на русском языке:

«Пошла легкой походкой к реке».

Мы считаем, что в данном контексте слово *stream* означает реку, что и имеется ввиду в песне. Следовательно, перевод этой строчки песни *Эх ты, зоренька-зарница* нельзя считать прагматически адекватным на сто процентов.

Оригинал:	А мальчишка, он догадался, Стал коня свою седлать ...
Перевод:	And the lad, he guessed her purpose. Saddled up his chestnut mare.

В этом отрывке песни можно заметить, что слово *догадался* переведено на английский язык целым предложением *he guessed her purpose*. С точки зрения прагматической цели, перевод английской версии можно признать весьма успешным, так как слово *догадался* действительно означает *guessed her purpose*. Стоит обратить внимание на длину строк в этом отрывке песни. Так, в оригинале одна строка состоит всего из четырех слов, в то время как на английском языке мы видим семь и пять слов соответственно.

Предлагаем Вам заострить внимание на последней строке. *Стал коня свою седлать* интерпретировано как *saddled up his chestnut mare*. Английское словосочетание *chestnut mare* может быть переведено на русский язык, как *лошадь гнедой или темно-рыжей масти*. В языке оригинала не указывается масть лошади, только ее принадлежность некому «мальчишке». По нашему мнению, автор перевода песни прибегнул к приему конкретизации, для того чтобы обеспечить нужный ритм песни. Ведь первая строка этого отрывка, как мы ранее заметили, состоит из семи слов, и, следовательно, вторая строка не может состоять из четырех слов.

Оригинал:	Оседлал коня гнедого – Стал бабенку догонять ...
Перевод:	Saddled up his chestnut mare To catch the little woman.

Это следующий отрывок данной песни. Здесь мы узнаем, что конь гнедой масти. Стоит отметить, что строка «*saddled up his chestnut mare*» повторяется два раза, то есть автор перевода прибегнул к использованию приема лексической анафоры. Слово «*бабенка*» переведено как «*little woman*», так же, как и в предыдущей песне, где встречается это слово.

ВЫВОДЫ

Итак, проведенный нами сравнительно-сопоставительный анализ оригинальных текстов казачьих песен и текстов перевода Стефана Гарри позволил нам сделать следующие выводы. Во-первых, авторам перевода в большинстве рассмотренных песен удалось достичь тех прагматических целей, которые были вложены казаками в свои фольклорные песни. С другой стороны, авторам английской версии приходилось прибегнуть к разным переводческим приемам, таким как замена, опущение, добавление, конкретизация, инверсия. Не стоит также забывать о том, что тексты большинства песен являются рифмованными. Следовательно, переводчики преследовали не только прагматические цели, но и поэтические.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Шолохов М.А. Тихий Дон. – М., Молодая гвардия, 1980.
- 2 Кузнецов Ф.Ф. Тихий Дон. Судьба и правда великого романа. – М., ИМЛИ им. А.М. Горького, 2005.
- 3 Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высш. шк., 1990.
- 4 Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. / Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009.

5 Sholokhov M. *And Quiet Flows the Don*. Transl. from the Russian by Stephen Garry and Robert Daglish. London: Putnam, Repr. August, 1934. – 1061 p.

6 Dictionary by Merriam-Webster. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.merriam-webster.com/>

7 English Dictionary, Thesaurus, and Grammar Help powered by Oxford. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.lexico.com/>

8 Толковый словарь Ожегова онлайн. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://slovarozhegova.ru/>

9 Словарь Мультитран [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.multitrans.com/>

Ж.А. Бейсембаева¹, А.К. Зейноллаев²

М.А.Шолоховтың «Тынық Дон» роман-эпопеясындағы казак жырларының ағылшын тіліндегі аудармасының прагматикалық аспектілері

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

Бұл мақала көркем мәтінді көне орыс тілінен ағылшын тіліне аудару барысында прагматикаға жету мәселелерін зерттеуге арналған. Мәтін мен аударма прагматикасы мәселелері көбінесе көркем мәтін аудармашыларының зерттеу пәніне айналады, өйткені бұл мәселе көркем мәтін аудармашысының жұмысында көптеген қиындықтар туғызады, әсіресе мәтін ұлттық бояуға, аударылмайтын лексикаға және қандай да бір елдің мәдени ерекшеліктеріне толы болса. Зерттеу материалына М.А Шолоховтың «Тынық Дон» және 1934 жылы британдық аудармашылармен жасалған шығарманың орыс тіліндегі аудармасы алынды.

Zh.A. Beisembayeva¹, A.K. Zeinollayev²

Pragmatic Aspects of Translation of Cossack Songs in M. Sholokhov’s Epic Novel “And Quiet Flows the Don” into English

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, the Republic of Kazakhstan

This article is devoted to the study of the achievement of pragmatics based on the translation of a literary text from Old Russian into English. The issues of text and translation pragmatics often become the subject of study of literary text translators, since this issue causes many difficulties in the work of a literary text translator, especially if it is full of national aspects, non-translatable vocabulary and cultural characteristics of a particular people. The research material was the novel epic by M. Sholokhov “And Quiet Flows the Don” and its translation into Russian by British translators in 1934.

УДК 821.161.1

М.Е. Жапанова¹, Ж.А.Куракбаева²

¹к.ф.н., доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: marzhan.enu@gmail.com

²магистрант 2 курса, специальность 6M011800 «Русский язык и литература» Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: zkurakbaeva@gmail.com

«НИЗМЕННОЕ» И «ВОЗВЫШЕННОЕ» КАК ОСНОВНЫЕ КАТЕГОРИИ АКСИОЛОГИИ В РАССКАЗАХ В.М. ГАРШИНА

В данной статье рассматриваются эстетические категории «возвышенное» и «низменное» в контексте художественной аксиологии. В качестве изучаемого материала был выбран сборник рассказов В.М. Гаршина. В.М. Гаршин оставил достаточно небольшое творческое наследие, состоящее из малой прозы. В малой прозе В.М. Гаршина зачастую встречаются биполярные, антитезные пары, выражающие аксиологические понятия и формы существования человека. Рассмотрены произведения «Красный цветок», «Встреча», «Художники». Проанализировав эти художественные произведения, было выделено несколько категорий персонажей с точки зрения их жизненных позиций и отношения к вышеуказанным категориям эстетики. Сделаны выводы относительно способа изображения главных героев, их схожести и различий.

Ключевые слова: «низменное», «возвышенное», аксиология, В.М. Гаршин, художественный мир, сборник рассказов.

ВВЕДЕНИЕ

В современной науке усиливается тенденция взаимодействия нескольких наук друг с другом. И литература в данном случае не является исключением. Произведение помимо художественной ценности может рассматриваться в контексте истории, психологии, философии и т.д. Взаимосвязь литературы и философии наблюдается с древних времен. И одной из эстетико-философских категорий, волновавшей умы еще античных ученых, являлась категория возвышенного. В литературоведении данное понятие легло в основу классицизма, разработку стилей, созданных Н. Буало, М.В. Ломоносовым [1]. Возвышенное как прекрасное в плане идеологии рассматривал Н.В. Чернышевский в трактате «Возвышенное и комическое» [2].

Интерес к выбору данной темы обусловлен несколькими факторами: во-первых, это соответствие актуальности междисциплинарного исследования, во-вторых, рассмотрение эстетических категорий в рамках аксиологии и в-третьих, изучение творчества В.М. Гаршина в контексте художественной аксиологии.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В рассказах В.М. Гаршина нередко встречаются биполярные, антитезные пары, выражающие аксиологические понятия и формы существования человека. Одной из таких пар является изображение «низменного» и «возвышенного», находящих отражение в персонажах художественного мира писателя.

Проанализировав выборочные произведения «Избранных рассказов» В.М. Гаршина, опубликованных в 1953 году, в частности: «Красный цветок», «Встреча», «Художники», мы пришли к выводу, что действующих лиц можно поделить на несколько категорий, отражающих их отношение к низменному или возвышенному существованию:

1. Абсолютная (героическая) стадия возвышенного;
2. Абсолютная (негероическая);
3. Переходная;
4. Отрицательная (полное отсутствие стремления к возвышенному).

К первому типу относится главный герой рассказа «Красный цветок» безымянный сумасшедший. Его стремление к возвышенности и героизму заключается в проявлении следующих качеств:

1. Духовность: «Он плакал и молился Богу в промежутках между проклятиями, обращенными к своему врагу» [3];
2. Борьба: «...и там будет побеждено или победит – тогда сам он погибнет, умрет, но умрет как честный боец и как первый боец человечества, потому что до сих пор никто не осмеливался бороться разом со всем злом мира» [3];

3. Альтруизм: «При встрече с другими он далеко обходил их, боясь прикоснуться к ним краем одежды» [3].

В качестве врага в воспаленном сознании главного героя представлялся красный цветок, насыщенно-яркий цвет которого, по наблюдениям самого персонажа, был даже ярче красных крестов, находящихся на белых колпаках врачей, что вызвало в нем множество ассоциацией с военными действиями. Во-первых, по причине того, что данный предмет врачебного инвентаря был доставлен с военных госпиталей, во-вторых, по причине совпадения цветовой гаммы изображенного креста и крови.

Красный цвет цветка можно рассматривать в контексте христианской модели по нескольким направлениям:

1. Символ греха, падения, то есть, уничтожая данное растение, главный герой спасает души человечества, не давая им погрязнуть в греховности, очищая их душу;

2. Символ власти, передающий борьбу с устоявшимся политическим строем.

Подтверждение обоих предположений легко найти, обращаясь к тексту художественного произведения.

Раскрытие значения первого символа выражено в тоекратном повторении победы над врагом. Как известно, в христианской мифологии число 3 является сакральным и ассоциируется с триединством: Отца, Сына и Святого Духа. Также мы можем провести параллель между изображением главного героя и Иисуса Христа в его спасении всего человечества посредством принесения себя в жертву: «Утром его нашли мертвым. Лицо его было спокойно и светло; истощенные черты с тонкими губами и глубоко впавшими закрытыми глазами выражали какое-то горделивое счастье» [3].

Второй символ изображается при помощи противопоставления свободолюбия персонажа и его помещения в закрытое пространство – сумасшедший дом. В диалоге с врачом четко изображается, что причина его нахождения в лечебном заведении нетипичное представление о времени, пространстве и свободе: «Я живу без пространства, везде или нигде, как хотите. И поэтому мне всё равно, держите ли вы меня здесь или отпустите на волю, свободен я или связан» [3].

Ко второму типу относится один из главных героев рассказа «Художники» Рябинин. Он также, как и сумасшедший из «Красного цветка» стремится помочь простым людям, но для героического шага, действия ему не хватает решимости и сил.

Его стремление к прекрасному, возвышенному выражается и в роде его деятельности: Рябинин художник, подающий большие надежды, работами и мастерством которого поражаются все, но тематику картин не понимает почти никто. Видя человеческие страдания, изнурительный труд, грязь и несправедливость, Рябинин посредством своих картин пытается призвать на помощь всем нуждающимся, но понимает, что боль, читающуюся в глазах персонажей его изобразительного искусства поймут лишь те, кто ее и испытывает и не может с этим ничего сделать: «Как убедиться в том, что всю свою жизнь не будешь служить исключительно глупому любопытству толпы (и хорошо еще, если только любопытству, а не чему-нибудь иному, возбуждению скверных инстинктов, например) и тщеславию какого-нибудь разбогатевшего желудка на ногах, который не спеша подойдет к моей пережитой, выстраданной, дорогой картине, писанной не кистью и красками, а нервами и кровью, пробурчит: «мм... ничего себе», сунет руку в оттопырившийся карман, бросит мне несколько сот рублей и унесет ее от меня» [3].

Постепенно Рябинин разочаровывается в своей профессии, не чувствуя, что его картины находят хоть какой-нибудь чувственный отклик у зрителей. Потому после работы над изображением глухаря – работника завода, изнуренного тяжелым трудом, он проводит ночь в беспамятстве и безумстве, в котором ему снится сон, символизирующий его проигрыш и капитуляцию перед толпой: «Тут все мои знакомые с остервенелыми лицами колотят молотами, ломками, палками, кулаками это существо, которому я не прибрал

названия. Я знаю, что это – все он же... Я вижу, как я сам, другой я сам, замахивается молотом, чтобы нанести неистовый удар.

Тогда молот опустился на мой череп. Все исчезло; некоторое время я сознавал еще мрак, тишину, пустоту и неподвижность, а скоро и сам исчез куда-то...» [3].

Мотив безумия роднит его с предыдущим героем рассказа В.М. Гаршина «Красный цветок». Их основное отличие заключается лишь в том, что рассматриваемый выше персонаж предпочел быть сумасшедшим, но спасти человечество, тогда как Рябинин, испугавшись своего состояния, решил бросить неблагодарное ремесло художника, бросив свои усилия на другую не менее благородную специальность, в которой возможно его усилия принесут хоть какие-то плоды – учительство.

К третьему типу мы можем отнести сразу двух персонажей – Дедова из рассказа «Художники» и Василия Петровича из рассказа «Встреча».

Данная категория была названа переходной по причине двойственной природы действующих в повествовании лиц. Дедов, как и рассматриваемый нами ранее Рябинин по роду деятельности является художником и искренне считает, что своим искусством он являет миру прекрасное, о чем говорит выбор его тематики: «...А не для воспроизведения ли изящного в природе и существует искусство? То ли дело у меня! Еще несколько дней работы, и будет кончено мое тихое «Майское утро». Чуть колышется вода в пруде, ивы склонили на него свои ветви; восток загорается; мелкие перистые облачка окрасились в розовый цвет. Женская фигурка идет с крутого берега с ведром за водой, спугивая стаю уток. Вот и все; кажется, просто, а между тем я ясно чувствую, что поэзии в картине вышло пропасть. Вот это – искусство! Оно настраивает человека на тихую, кроткую задумчивость, смягчает душу» [3].

Но в одно и тоже время, размышляя о творческом пути художника, он видит в нем прибыльное дело: «Нужно только прямее относиться к делу: пока ты пишешь картину – ты художник, творец; написана она – ты торгаш; и чем ловче ты будешь вести дело, тем лучше» [3].

Василий Петрович из рассказа «Встреча» мечтает о карьере учителя и простой, тихой семейной жизни со своей возлюбленной. Его доходы скромны и на первый взгляд он сам не вызывает негативных чувств. Но уже в его, казалось бы, безобидных помыслах о собственном ремесле сквозит тщеславие и зависть к более преуспевающим: «Где мечты о профессуре, о публицистике, о громком имени? Не хватило пороку, брат Василий Петрович, на все эти затеи; попробуй-ка здесь поработать!» [3]. Такими мыслями он словно унижает профессию учителя и сожалеет о том, что ему не хватило сил, смелости и хитрости пробиться в более выгодный вид деятельности. Однако, огорчение быстро сменяется видениями иного характера, где главный герой видит себя в старости уважаемым, почетным учителем, к которому со всех сторон съезжаются его преуспевающие ученики, которые благодарят его за то, что он, как истинный наставник направил их на путь успеха.

Его размышления прервала встреча с давним товарищем Кудряшовым, который пригласил его к себе. Василия Петровича поразила богатая жизнь старого друга, но, узнав, что эти блага, по сути, незаконные в нем воспротивилась духовная часть его сущности и он призывает вспомнить Кудряшова былые времена: «О студенчестве, о времени, когда жилось так хорошо, если не в материальном, то в нравственном отношении» [3].

На самом деле все попытки устыдить бывшего сокурсника исходили исключительно из завистливой натуры Василия Петровича, так как он, осуждая давнего знакомого, все же пользуется всеми материальными благами, которые услужливо предлагает ему давний хозяин. Но в этот момент внутри главного героя ведется внутренняя борьба: «Ведь этот кусок – краденый. <...> А сам что я делаю, как не подлость?» <...> «Ну что ж, буду наблюдать» <...> «Для чего мне наблюдать, писатель я, что ли?» [3].

К последнему типу нами был отнесен персонаж из рассказа «Встреча» – Кудряшев. Данного персонажа интересуют исключительно материальные блага. В глазах своего давнего друга Кудряшев пытается оправдать себя, называясь «добрым малым», повествуя о своем

келетін өмірлік ұстанымдары, көзқарастары бойынша бірнеше кейіпкерлер зерттеуге алынды. Негізгі кейіпкерлердің суреттелуіне байланысты олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарына қорытынды жасалынды.

M Zhapanova¹, J Kurakbaeva²

"Base" and "sublime" as the basic categories of axiology in stories V.M. Garshin

^{1,2}L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

This article discusses the aesthetic categories of “sublime” and “base” in the context of artistic axiology. A collection of short stories by V.M. Garshin was chosen as the studied material. V. M. Garshin left quite a small creative legacy consisting of small prose. In V. M. Garshin's short prose, bipolar, antithetic pairs often occur, expressing axiological concepts and forms of human existence. The works "Red flower", "Meeting", "Artists" are considered. After analyzing the works of art, several categories of characters were identified in terms of their positions in life and their relationship to the above categories of aesthetics. Conclusions are made regarding the way the main characters are portrayed, their similarities and differences.

ӘОЖ 800.8

О.А.Жумагулова¹, И.С.Каирбекова²

¹ф.ғ.к., доцент, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: J_Omirgul_A@mail.ru

²ғ.ғ.м., аға оқытушы, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: kairbekova_1966@mail.ru

«ЕСКЕНДІР» КӨРКЕМ КОНЦЕПТІСІНІҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯЛАНУЫ

Мақалада Абай Құнанбайұлының «Ескендір» поэмасының тілі зерделенеді. «Ескендір» көркем концептісі талданады. Ұлы ақынның тарихи тұлға – Александр Македонский туралы шығармасы арқылы қаламгердің тарихи шындықты танудағы тілдік интерпретациясы анықталады. Автордың поэма мазмұнында өзекті ақпаратты жеткізу шеберлігі қарастырылады.

Поэма желісі арқылы «Ескендір» көркем концептісінің когнитивтік матрицасы жасалып, құрылымы нақты тілдік деректер негізінде сипатталады. Ақынның когнитивтік жүйесінде сақталған ақпараттың көркем интерпретациялануы және түсіну ерекшелігін анықтау арқылы көркем концептінің семантикалық өрісі ашылады.

«Ескендір» көркем концептісінің матрицасы 10 түрлі құрылымдық бірліктен тұратындығы анықталып, ЕСКЕНДІР; ТУҒАН ЖЕР; ПАТША; СЫНАҚ; ФИБРАТ сияқты когнитивтік аясы зерделенді.

Кілт сөздер: концептуалдық жүйе, когнитивтік байланыстар, когнитивтік матрица, көркем концепті, интерпретация, репрезентация, «Ескендір» концептісі, семантикалық өріс

КІРІСПЕ

Тіл – адамзат санасының бір бөлігі. Болмысты тану барысында адам санасында ұғым қалыптасады, оның мазмұны тілдік бірліктер арқылы көрініс табады да, адам таным мен ұғым қалыптастырудың субъектісі ретінде танылады. Адам танымының белсенділігі – жаңа ақпаратты тану, оны бұған дейінгі жинақтаған білімі негізінде өңдеп, қабылдауы және еске сақтауы. Жаңа ақпарат есте сақталу үшін адамның когнитивтік жүйесінде когнитивтік

байланыстардың болуы шарт. Когнитивтік байланыстар бұрынғы білім жүйесінде жаңа мәліметтерді орналастырады әрі оны еске сақтау жолдарын белгілейді. Адамның когнитивтік жүйесі тілдік қатынаста негізгі қызмет атқаратыны белгілі. Ғалым Р.Якобсон ана тілінде сөйлеуші мен тыңдаушы мәдени кодталған тілдік бірліктерге үнемі назар аударуы табиғи жағдай екендігін айта келе, тілдің когнитивтік қызметі грамматикалық құрылымға тәуелділігі төмен болатынын, тілдің когнитивтік деңгейі металингвистикалық операцияларды, яғни кодты ашу, интерпретациялау қажеттілігінен анықталатынын көрсетеді [1].

Тілші Н.Н.Болдырев тілдік интерпретацияны кең және тар мағынада түсінуге болатындығын атап өтеді. Кең мағынадағы тілдік интерпретация ұжымдық деңгейде тіл арқылы ақпарат алуға бағытталған кез келген ойлау үдерісін білдірсе, ал тар мағынада жеке тұлғаның болмыстағы интерпретация нысанының немесе оның жеке белгілерін субъективті тану нәтижелерін көрсететін тілдік таным белсенділігін анықтайды. Демек, тілдік интерпретация – таным белсенділігінің бір түрі, адамның әлемді немесе әлемдегі адамның орнын тану әрі түсіну үдерісі және оның нәтижесі. Ол әлемді танудың ұжымдық немесе жеке тәжірибесіне негізделген түсініктің қалыптастырады. Бұл – әлемді танудағы топтық немесе жеке адамның тілдік санасына терең үңілу [2]. Танымдық белсенділікті танытатын тілдік интерпретация статикалық және динамикалық тұрғыдан сипатталады. Статикалық аспектіде ол когнитивтік құрылым жүйесіндегі нәтижесімен, яғни концептілер жүйесі мен категорияға негізделген тілдік концептуалдылық пен әлемнің категориялануы ретінде сипатталатынын ғалым Н.Н.Болдырев атай келе, тілдік интерпретацияның сұрыптау, топтастыру және бағалау сияқты жеке үш қызметін бөліп көрсетеді. Тілдік интерпретацияның сұрыптау қызметі тиісті концептілерді тілдік құралдар арқылы белгілеуде жұмсалады да әлемді танудың жекелік концептуалдық жүйесін қалыптастырады. Жекелік концептуалдық жүйе болмысты репрезентациялауда сұрыптаудың құрылымы мен мазмұны, тәсілдері негізінде ерекшеленеді. Жеке адамның концептуалдық жүйесін қоршаған табиғи және әлеуметтік ортасы, өмір сүру деңгейінің негізгі белгілерін айқындайды. Концептуалдық жүйе адамның ата мекеніне, өмір сүру кезеңіне, тарихи дәуіріне, әлеуметтік мәртебесіне және отбасылық жағдайы, жынысы, білім деңгейі, кәсіби және жеке қызығушылықтарына байланысты қалыптасады. Бұл адам таным үдерісінде өзінің қызметімен сәйкес келетіндерді ғана болмыстан қабылдайды деген В.А.Лекторскийдің бейнелі пікірімен астасады [2]. Тілдік интерпретацияның топтастыру қызметінде адамның саналы қалыптасқан концептуалдық жүйесіне негізделген рухани дүниесі ашылады. Бағалау қызметі барысында адамға ғана тән болмыс туралы білімін тілдік бағалау стилін, яғни бағалау интерпретациясын іске асырады. Бұл белгілі бір мәдени орта аясындағы жекелік және ұжымдық құндылықтар, нормалар мен стереотиптерге сәйкес қалыптасқан тәжірибе арқылы болмыстағы нысандар мен құбылыстарды тануды белгілі бір қалыпқа түсіруді көздейді. Бұл – өзара қарым-қатынас пен дүниетанудың ұжымдық-жекелік үлгісі. Демек, тілдік интерпретация адамның қызмет түрлері және тұлға болмысына сәйкес құрылуын, ұжымдық білім мен тәжірибеге сүйенуін, тұлғаның жеке концептуалдық жүйесіне бағдарлануын танытатын когнитивтік белсенділікті айқындайды. Тілдің интерпретациялық сипаты адамның болмысты тану барысында қалыптасқан әлемнің тілдік бейнесінде толық көрініс табады. Әлемнің тілдік бейнесі болмыстың нақты бейнесі емес, ол – адамның өз санасында әлемді тануы, болмыстағы нысандар мен оның құрылымын, бір-бірімен байланысын қабылдау ерекшелігін тіл арқылы белгілеуі. Осының негізінде болмыс туралы жинақталған білім арқылы сан алуан жаңа мән-мазмұн пайда болады. Тілдің интерпретациялық сипаты көркем шығарманы талдауда, автордың тілдік тұлғасын анықтауда негізгі қызмет атқарады.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың: «Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы. Осыған орай, Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет», – деген терең мағыналы ойы зерттеу

жұмыстарына жаңаша көзқараспен қарап, зерделеу қажеттігіне бағыт ұсынғандай [3]. Сондықтан зерттеу жұмысымызда Абай шығармаларындағы концептілер жүйесін зерделеуді мақсат тұттық.

Ғалым Р.Сыздықованың: «Абайдың әрбір қолданысын, сөзін, сөз тіркесін, сөйлемін, өлең құрылымын, ұйқасын, ырғағын т.т. жеке-жеке талдасақ, көп нәрсені көрер едік. Әрине, бұл бірер зерттеудің, бірер зерттеушінің жүгі емес. Және мұндай талдаулардың қыры да (ғылыми аспектісі) әр алуан болмаққа керек. Сондықтан ұлы Абай қалдырған тіл жұмсау, тіл өрнегін салу үлгісін (тәжірибесін) талдап-таныту – әрі қарай жүргізіле беретін, ғылымның арнайы бір тармағына айналатын жұмыс деп ойлаймыз» – деген тұшымды пікірі [4;5], тілші Г.Мұратованың: «Тіл білімінде бүгінгі таңда белсенді сипат иеленіп отырған ғылыми бағдарлар мен жаңа бағыттағы зерттеу жұмыстары Абай поэзиясының терең тілдік табиғатын жете тану үшін де алынатын басты ұстаным болмақ. Оның мәні тілдің бүгінгі оны тұтынушы халықтың өткенімен өзектес, тарихымен, мәдениетімен, қоғамдық-әлеуметтік бітімімен бірлікте алынғанда ғана өз сырын толық аша алуында» – деген тұжырымдары бірін-бірі толықтыра астасуымен ерекше [6]. Айтылған пікірлердің үндесуі қазіргі қоғамда Абай шығармашылығын жаңаша көзқараспен бағалау қажеттілігін танытып отыр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әлемнің тілдік бейнесін түсінуге, зерделеуге негіз болатын концепт – тілдің когнитивтік мазмұнын айқындаушы ғылыми лингвистикалық категория. Концепт – білім бірліктері. Концептуалдылық – таным нәтижесінде білім бірліктерін концепт түрінде бөлу немесе ерекшелеу, ойдан өткізу, қорытындылау.

Ономастикалық деректер тарихи-мәдениеттанымдық әлеуеттен мол ақпарат беретіндіктен зерттеушілерді ертеден қызықтырып келеді. Орыс тіл білімінде «ономастикалық концептілер» зерттеу нысаны ретінде алынып, нақты дискурс мәтіндерінде оны репрезентациялау тәсілдерін сипаттауға ерекше көңіл бөлінген. Когнитивті-дискурстық тұрғыдан жалқы есімдерді талдауда оним мағыналарының күрделілігін, олардың мәтіндегі қолданысын анықтау бүгінгі күннің өзекті мәселесі деп танылған. Орыс халқының ұлттық санасында «Россия» базалық концепт мәртебесіне ие болған ономастикалық концепт, тілде жалқы есім түрінде репрезентацияланған. Ономастикалық концепт термині тілдік айналымға 2003 жылғы зерттеуші И.Э.Ратникованың «Имя собственное: от культурной семантики к языковой» атты монографиясынан бастап енгендігін ғалым А.И.Белоусова атап өткен [7].

Тіл білімінде концепт-ұғым және концепт-бейне деген терминдер қолданылады. Концепт-ұғым ақпаратқа, концепт-бейне образдылыққа негізделеді. Концепт-бейне көркем мәтінде анықталады. Концептің бұл түрлері тілден тыс болмысты игеру үдерісіндегі субъектінің ойы мен сөйлеуіне қатысты құралады. В.Г.Зусманның пікіріне сүйенсек, көркем концепт адам, мәдениет, табиғат деген диалогиялық құрылымнан тұрады. Көкем мәтіндегі тілдік концептіні зерттеудегі ең маңызды ұстаным тек мәтінді ғана зерттеп қоймай интертекстуалды байланысты да қоса зерделеген жөн деген нәтижеге келеді. Тілдік таңбаны зерттеуші ғалымдардың пікірінше, әдебиетте мәдениет, табиғат, тарих, қоғам, адам бірлестігінен интертекст құралады. Сондықтан көркем концептіні талдау барысында интертекстуалдық әдістеме кеңінен қолданылып, концептінің түрлі деңгейін анықталады [8].

Ғалым О.Е.Беспалова көркем концептіні ақын немесе жазушы санасының бірлігі ретінде қарастырып, көркем шығармада немесе шығармалар жинағында автордың жекелік танымына сәйкес заттар мен құбылыстардың репрезентациялануы деп таныса, ал Ю.В.Полонская мен А.Н.Серебренникова көркем концептіні жазушының көркем әлемін концептілер арқылы анықтау және автордың әлемді тануы мен қабылдауын сипаттайтын зерттеушінің тиімді құралы деп тұжырымдаған [9, 54].

Көркем концепт – автордың әлемді тануындағы жеке, жалпыұлттық, тарихи-әдеби ерекшеліктеріне негізделген көзқарасы және оның көркем шығармадағы репрезентациялануының ментальді-тілдік бірлігі. Ғылымда көркем концепт көркем

мәтінмен, әлемнің көркем бейнесімен тығыз байланысты қарастырылады, сол себепті лингвомәдениеттанымдық, лингвоелтанымдық, мәдениеттанымдық, психологиялық және басқа да аспектілерде зерделеніп келеді.

Көркем шығарма көркем концептілердің жиынтығын құрайды. Концептінің негізгі желісін көркем шығарманы талдай отыра анықтауға болса, көркем концепт адамзаттың мәдени-этикалық тәжірибесі негізінде қалыптасқан құндылықтар жиынтығы болып шығады.

Біз Абай шығармашылығындағы көркем концептілерді лингвомәдени аспектіде қарастырып, ғалым Л.В.Миллердің белгілі бір этномәдени бірлестіктің психоментальді аясына жататын күрделі ментальді құрылым [10] деген пікірін негізге алмақпыз.

Мақалада көркем концептіні шығармашылық тұлғаның санасында өмірлік тәжірибесі, белгілі бір өмірлік ассоциациялары мен аса бай көркемдік қиялға негізделген ментальді құрылым ретінде қарастырамыз.

Көркем концептінің ерекшелігі авторлық интерпретация мен тілдік репрезентацияның бейнелі астасуымен анықталады. Көркем шығармада репрезентацияланған көркем концептілер жеке-авторлық әлем бейнесін танытады. Мақалада Абай Құнанбаевтың «Ескендір» поэмасындағы «Ескендір» көркем концептісі талдауға алынады. «Ескендір» көркем концептісі жалпы тілдік құрылым ретінде әмбебап концепті болып табылады. Аталған көркем концептінің өзегін «Ескендір» антропонимі құрайды. Поэмада қазақ мәдени кеңістігінде Ескендір Зұлқарнайын деген атпен танымал III Александр жайлы сөз етілген.

Ескендір Зұлқарнайын немесе III Ұлы Александр – Аргеадтар (Теменидтер) әулетінен шыққан б.з.б. 336 жылдан бастап Ежелгі Македонияның патшасы, әлемдік державаның басшысы, адамзат тарихының ең ұлы қолбасшыларының бірі. Шығыс әлемінде Ескендір Зұлқарнайын деп аталып кеткен кісі – македониялықтардың әйгілі қолбасшысы. Александр шын мәнінде Филипп патшаның ұлы, «Македониялық» деген қосымша есімі, ал Шығыс халықтарының арасында осы қолбасшының қос мүйізі бар екен деген лақап тарап кеткен. Сондықтан ол Зу-ль-Карнейн («Қос мүйізді») аталыпты [11]. Жалпы адамзатқа белгілі тарихи шындық ұлы Абайдың поэмасында:

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?

Македония Шаһары оған мекен.

Филипп патша баласы, ер көңілді

Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен [12], – деп суреттеле отыра, басты кейіпкердің мінезінен хабардар етеді. «Ескендір» деген түйінді сөз поэманың өн бойында жан-жақты суреттеліп, концептілік матрицаның түзілуіне негіз болады. «Ескендір» көркем концептісі қазақ тілінде – патшаның ұлы – Филипп патшаның ұлы – Македония шаһарында туған Александр – Александр Македонский деген тілдік бірліктері арқылы вербалданады.

Шығармада «Ескендір» көркем концептісінің семантикалық өрісі кеңейіп, лингвомәдени мазмұны күрделене түседі:

Филипп өлді. Ескендір патша болды.

Жасы әрең жиырма бірге толды.

Демек, Александр Македонский – тақ мұрагері – патша – жиырма бір жасар патша деген тілдік бірліктер арқылы концепт мазмұны толығы түседі.

Автор көркем концептінің мәнін одан әрі тереңдетіп, концепт мазмұнына «шапқыншы патша» құрылымдық бірлігін қосады:

Өз жұрты аз көрініп, көршілерге

Көз алартып қарады оңды-солды.

Сұмдықпен әскер жиып қаруланды,

Жақын жерге жау алып тұра атанды.

Көп елді күтінбеген қырды, жойды

Ханды өлтіріп, қаласын тартып алды.

Поэмада көркем концептінің «шапқыншы патша» құрылымдық бірлігі *көз аларту – қарулану – әскер жию – жаулап алу – қыру – жою – өлтіру – тартып алу* лексемалары

арқылы ашылады. Гуманистік адамзат қоғамында шапқыншы патша ұғымы жағымсыз мағынада қабылданады. Сондықтан аталмыш поэмада қолданылған тілдік бірліктер қазақ тілінің лексикалық жүйесінде жағымсыз эмоционалды-экспрессивтік лексиканың қатарын құраса, грамматикалық жүйесінде амал-әрекет етістіктерінің қырып-жою деп аталатын мағыналық тобы арқылы көрініс табады. Демек, шапқыншы – соғысқұмар деген тілдік бірліктер түйінді лексемалар болып табылады.

Поэма желісі «Ескендір» бейнесін одан әрі ашып, концептің құрамын күрделендіре түседі. Ескендірдің жаңа қыры ашылады, соғысқұмар жас патшаның жаулап алмаған елі қалмайды әрі патша барлық шапқыншылар сияқты қатыгездігімен ерекшеленеді. Бұл көркем концептінің матрицасын кеңейтуге мүмкіндік береді. Жаңа құрылымдық бірлік – «қатыгез патша»:

Жазасыз жақын елдің бәрін шапты,
Дарияның суындай қандар ақты.
Шапқан жердің бәрін де бодан қылып,
Өкіметпен қолына тартып апты.
Алдынан шыға алмады ешкім мұның,
Бәрін де алды, қорқытты жолдағының.
Жан шықпады алдынан, тоқтауы жоқ,
Жер жүзін жеке билеп алмақшының.

Оқырманның көз алдына жазықсыз елді шауып, қырып-жойған басқыншы, қатыгез патша бейнесін әкеледі. «Ескендір» көркем концептісінің «қатыгез патша» бейнесі *ел шабу, қан ағызу, бодан қылу, тартып алу, билеп алу* сияқты құранды және аналитикалық формалы етістіктер арқылы вербалданады. Демек, қатыгез – тойымсыз – жеңімпаз лексемалары арқылы ашылып, одан әрі билікке мас болған, дандайсыған патшаны бейнелеу үшін «*көңілі тоймау*», «*араны ашылу*» сияқты эмоционалды-экспрессивтік сөздер қолданылып, «қатыгез патша» бейнесін анықтай түседі:

Ескендір жерде алмаған хан қоймады,
Алған сайын көңілі бір тоймады.
Араны барған сайын қатты ашылып,
Жердің жүзін алуға ой ойлады.

«Ескендір» көркем концептісінің құрамындағы шапқыншы, қатыгез патша бейнесі поэмада «Ұлы патша» бейнесімен ұштасады. Көркем шығармадағы «Ескендір» концептісі тарихта III Ұлы Александр атымен мәлім болғаны белгілі. Автор осы тарихи ақпаратты *ханның ханы – патшаның патшасы* деген тілдік бірліктері арқылы жеткізеді:

Қанішер қаһарлы хан ашуы көп,
Атағынан қорқады жұрт қайғы жеп,
Сол күнде қошеметші айтады екен:
Ханның ханы, патшаның патшасы деп.
Көркем концептінің мәнін ашуда автор төл сөзді де ұтымды қолданған:
– Білмесең, мен Ескендір патша деген,
Жер жүзінің соғыста бәрін жеңген.
Қақпаңды аш, хабарыңды айт, білдір маған,
Қорлығым өзім туып көз көрмеген.

Поэма желісінде «Ескендір» көркем концептісінің құрамы «дәрменсіздік» құрылымдық бірлігімен толығы түседі:

Жүре-жүре бір елсіз шөлге түсті,
Алып жүрген суының бәрін ішті.
Адам, хайуан, бәрі де бірдей шөлдеп,
Басына құдай салды қиын істі.
Сандалды сар далада су таба алмай,
Шөлдеген жұрт қайтеді бос қамалмай?
Қызметкердің бәрін де өлтірмекші

Болыпты, шөлдегенге шыдай алмай.

«Дәрменсіздік» мәні *шөл – шөлдеу – су таба алмау – шыдай алмау – сандалу – құдайдың ісі* сияқты лексемалары арқылы ашылып, ұлы патшаның, жарты дүние иесінің құдай ісіне дәрменсіздігін көрсетіп, бар атақ-даңқы, қаһары мен байлығының қажетсіздігін баяндайды. Оқиға одан әрі дамып, патшаның алдынан алтын қақпа шығады:

Шаттың аузын бекіткен алтын қорған,

Қақпасы бекітулі, көзі көрді.

Қақпаны ашайын деп хан ұмтылды,

Тұтқасын олай-бұлай қатты жұлды.

Ашалмады қақпаны үміт үзді,

Ақылдасып тәуір-ақ амал қылды.

«Ескендір» көркем концептісінің құрамындағы «Алтын қақпа» құрылымдық бірлігі *шаттың аузы – алтын қорған – бекітулі қақпа* лексемалары арқылы анықталып, *алтын қорған, алтын қақпа* тілдік бірліктері символдық мәнге ие болып, *ерекше мекен, қасиетті жер* деген ұғыммен ассоциацияланады:

– Қақпаны саған ашар рұқсат жоқ,

Бұл – құдайға бастайтын қақпа, – деді.

– Мықтымын деп мақтанба ақыл білсең,

Мықты болсаң, өзіңнің нәпсінді жең!

Іші тар көре алмастың біреуі сен,

Ондай кісі бұл жерге келмейді тең.

«Ескендір» көркем концептісіне «сый» құрылымдық бірлігі *сый – сұрап алынған – құпиялы – гибратты* лексемалары арқылы анықталады. Поэма мазмұны бойынша Ескендір сыйлықты сұрап алады. Берілген сыйлық – гибратты сыры бар қу сүйек. Сыйға патшаның көңілі тоймай, лақтырып жібереді:

Ең болмаса, халқыма көрсетейін,

Сый қылып, белгі болар бір нәрсе бер.

Қақпадан лақтырды бір орамал,

Сыйым – осы, есерім, мынаны ал,

Ішінде бір нәрсе бар ақыл берер,

Апар-дағы, ойланып, көзінді сал.

Поэмада «сый» құрылымдық бірлігі *сый – нәрсе – орамал – қу сүйек* лексемалары арқылы бейнеленеді де *ақыл беру, көз салу* идиомаланған күрделі етістіктері арқылы берілген сыйдың құпиясына назар аудартады. Сыйдың құпиясын патшаның данышпан жолдасы Аристотель шешеді:

Таразыны әкел де сүйекті сал,

Бір жағына алтын сап, өлшеп қара!

Қанша алтынды күміспен салса-дағы,

Бір кішкентай сүйекті аудармады.

Поэмада «данышпан» құрылымдық бірлігі *Аристотель – жеке дара – хакім – ақылы мол – ақылмен ойлау – мәнісін айту* тілдік бірліктері арқылы беріледі. Аристотель қу сүйектің сырын ашып, патшаға одан гибрат алуын сұрайды:

Аристотель хакімге патша келді:

– Мына сүйек қазынаның бәрін жеңді.

Бұл сүйекті басарлық нәрсе бар ма?

Ақылыңмен ойланып тапшы!– деді.

Хакім жерден топырақ алып барды,

Бір уыстап сүйекке шаша салды.

Ана басы сылқ етіп жерге түсіп,

Сүйек басы жоғары шығып қалды

Сыйдың құпиясы ашылып, сабақ алған патша бұған дейінгі бар әрекетінің бекер, бос зурешілік екенін түсініп, қалың қолымен елге қайтады:

Сый сұрадың, бергені – бір қу сүйек,
Мұны көріп, алыңыз сіз де ғибрат
Ойлап-ойлап патшаның мойны түсті,
Құдайым көрсетті деп бұл бір істі,
Бекерлік екен менің ісім деп,
Қолын алып жұртына қайта көшті.

Поэмада Ескендір патша данышпан Аристотельдің сөзінен және берілген сыйдың сырынан ғибрат алуы *ойлап-ойлап – мойны түсу – бекерлік – елге қайту* бірліктері арқылы концептінің мазмұнын толықтырған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Поэмада «Ескендір» көркем концептісінің матрицасы 10 түрлі бір-бірімен астасып жатқан құрылымдық бірліктен тұрады: 1) патшаның ұлы – Филипп патшаның ұлы – Македония шаһарында туған Александр – Александр Македонский; 2) Александр Македонский – тақ мұрагері – патша – жиырма бір жасар патша; 3) шапқыншы патша – соғысқұмар патша; 4) қатыгез – тойымсыз – жеңімпаз патша; 5) III Ұлы Александр – ханның ханы – патшаның патшасы; 6) дәрменсіздік – шөл – шөлдеу – су таба алмау – шыдай алмау – сандалу – құдайдың ісі; 7) алтын қақпа – шаттың аузы – алтын қорған – бекітулі қақпа; 8) сый – сұрап алынған – құпиялы – ғибратты; 9) Аристотель – жеке дара – хакім – ақылы мол – ақылмен ойлау – мәнісін айту; 10) ғибрат алуы – ойлап-ойлап – мойны түсу – бекерлік – елге қайту.

«Ескендір» көркем концептісінің матрицалық құрылымының когнитивтік аясы: ЕСКЕНДІР; ТУҒАН ЖЕР; ПАТША; СЫНАҚ; ҒИБРАТ. Көркем концептінің құрылымдық бірліктері адамның аялық біліміне сүйене отырып, болмыспен түрлі қарым-қатынасын білдіріп, әлемнің құрылымын және қоғамның әлеуметтік ерекшелігін аша отырып, осы қоғамдағы адамның түрлі қызметі мен алар орнын бейнелейді. Бұл ретте көркем концепт әлемнің тілдік бейнесі тәрізді белгілі бір интерпретациялау қызметін атқарады.

Абай шығармашылығы арқылы ұлы ақынның дүниетанымын интерпретациялауда «Ескендір» көркем концептісі талданып, құрылымдық бірліктері сұрыпталды. Бірліктердің мазмұнын ашатын лексемалар топтастырылып, автордың тілдік бірліктерді, көркем бейне мен символдар жүйесін қолдану шеберлігі, көркем концептінің семантикалық өрісін ашуда тарихи шындық пен көркем шеберліктің үйлесуі бағаланып, автордың өмірлік ұстанымының тілдік құралдар арқылы репрезентациясы ашылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Jakobson R. Language in literature / Ed. by Krystyna Pomorska, Stephen Rudy. – Cambr. (Mass.); L.: The Balknap Press of Harvard UP, 1987.

2 Интерпретация мира в языке: коллективная монография / Л.В. Бабина [и др.] ; науч. ред. Н.Н. Болдырев; М-во обр. и науки РФ, Тамб. гос. ун-т им. Г.Р. Державина. – Тамбов : Издательский дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2017. – 450 с.

3 Қасым-Жомарт Тоқаев. Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан // Егемен Қазақстан. – 9 қаңтар, 2020.

4 Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968.

5 Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. – Алматы: Ғылым 1970.

6 Мұратова Г.Ә. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі: филол. ғыл. докт. автореф. – Алматы, 2009. – 48 б.

7 Белоусова А.И. Ономастический концепт «Россия» в заголовочном комплексе газетного дискурса: лингвокогнитивный аспект. Автореф. канд. филол. наук. – Череповец, 2011.

8 Афанасьева О.В. Особенности лексической репрезентации художественного концепта (на примере концепта времени в произведении Р.М.дель Валье-Инклана «Весенняя соната»)/ О.В.Афанасьева//Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы: Международная научная конференция, посвященная 200-летию Казанского университета (Казань, 4-6 октября 2004 г.): Труды и материалы: / Под общ. ред.К.Р.Галиуллина.– Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004.– С.43-44.

9 Огнева Е.А. Когнитивное моделирование концептосферы художественного текста. 2-е изд. дополн. – М.: Эдитус, 2013. – 282 с.

10 Миллер Л.В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория/Л.В.Миллер//Мир русского слова. – 2000. – №4. – С.39-45.

11 https://kk.wikipedia.org/wiki/Ескендір_Зұлқарнайын

12 Абай. Қара сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1992. – 272 б.

О.А.Жумагулова¹, И.С.Каирбекова²

Репрезентация художественного концепта «Ескендир»

^{1,2}Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г.Кокшетау, Казахстан

В статье рассматривается язык поэмы Абая Кунанбаева «Ескендир». Анализируется художественный концепт «Ескендир». В произведении великого поэта, посвященном исторической личности – Александру Македонскому, определяется языковая интерпретация писателя в познании исторической истины. В содержании поэмы рассматривается мастерство передачи автором актуальной информации.

По сюжету поэмы была разработана когнитивная матрица художественного концепта «Ескендир», структура которой характеризовалась на основе конкретных языковых данных.

В когнитивной системе поэта раскрывается семантическое поле художественного концепта с определением особенностей художественной интерпретации и понимания информации, хранящейся в его когнитивной системе.

Было исследовано концептуальное поле и выявлены 10 видов структурных единиц матрицы художественного концепта «Искендир»: ИСКЕНДИР, РОДИНА, ЦАРЬ, ИСПЫТАНИЕ, РАЗУМ.

O. Zhumagulova¹, I. Kairbekova²

Representation art concept of the «Eskendir»

^{1,2}Kokshetau state University named. Sh. Ualikhanov,
Kokshetau, Kazakhstan

The article examines the language of Abay Kunanbayev's poem «Iskander». The artistic concept of «Iskander» is analyzed. The linguistic interpretation of the great poet in the study of historical truth is determined by the work of the great poet, the historical figure – Alexander Macedonian. The content of the poem involves the skill of conveying relevant information.

Through the poetic line, a cognitive matrix of Iskander's artistic conception is created and structured on the basis of specific linguistic data.

The semantic field of the artistic concept is opened by the peculiarities of the artistic interpretation and interpretation of information stored in the poet's cognitive system.

The conceptual field was investigated and 10 types of structural units of the matrix of the art concept "Iskendir" were identified: ISKENDIR, HOMELAND, TSAR, TEST, REASON.

УДК 894.342.09

С.И. Игілікова¹, М.И. Игілік²

¹PhD-докторант, Қазақ тіл білімі кафедрасының оқытушысы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: igilikkuzy@mail.ru

²PhD-докторант, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының оқытушысы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: meirlum@mail.ru

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ЖАЛМАУЫЗ КЕМПІР БЕЙНЕСІ

Фольклордың қара сөзбен айтылатын ерекше мол түрінің бірі – ертегі. Ол халықтың ауызша айтатын көркем әңгімесі. Әрине, қай жанрдың болмасын өзіндік сюжеті, кейіпкер жүйесі, образдары болады. Сол сияқты халық ауыз әдебиетінің үлгілерінде де әлі зерттеле қоймаған, зерттеуді қажет ететін нәрселер бар екені айқын. Сондықтан ертегілік жанрда, батырлық жырлар мен тарихи эпостарда кездесетін «мыстан кемпір», «жалмауыз кемпір» образдарына жеке тоқталуды жән көрдік. Фольклорлық мәтіндердегі «кемпірлер» неге бұлай жауыз күйінде беріледі, оның өзіндік себептері бар ма, әлде жақсы жағынан көрсетілетін тұстары кездеседі ме деген сауалдарға жауап іздеу мақаламыздағы басты мәселелердің бірі болмақ.

Тірек сөздер: фольклор, миф, ертегі, жанр, эпос, мифология

КІРІСПЕ

Ертегі жанры – халық прозасының дамыған, көркем түрі, яғни фольклорлық сөз өнері. Оның мақсаты – тыңдаушыға ғибрат ұсынумен бірге эстетикалық ләззат беру. Ертегінің қызметі кең: ол әрі тәрбиелік, әрі көркем эстетикалық рөл атқарады. Ертегінің бүкіл жанрлық ерекшелігі осы екі қызметінен шығады. Сондықтан ертегінің басты міндеті – сюжетін барынша тартымды етіп, көркемдеп, әрлеп баяндау. Демек, ертегі – шындыққа бағытталмайды, ал ертегіші әңгімесін өмірде шын болған деп дәлелдеуге тырыспайды.

Ертегі жанрының пайда болып, қалыптасу тарихы өте ұзақ. Оның түп төркіні алғашқы қауымда туған көне мифтер, аңшылық әңгімелер, хикаялар әр түрлі кәде–ырымдар мен аңыздар. Өзінің қалыптасу барысында ертегі осы өз бітімін мүлде жоғалтып, толық ертегіге айналған. Солардың бірі – миф жанры. Мифтің ертегіге айналу процесі бірнеше кезеңнен өткен.

Миф – алғашқы рулық қауымның қасиетті деп саналған құпия әңгімесі мен шежіресі. Оны ол кезде әркімге және әр жерде айта бермеген. Мифте маңайды қоршаған ортаны, дүниенің жаратылуы мен аспан әлем жайында, рудың төтемдік бабасы, ілгі атасы мен жасампаз қаһармандар туралы, олардың іс-әрекеттері жөнінде фантастикалық түрде баяндалған. Алайда, ол заманда осының бәрі ақиқат деп қабылданған, мифке жұрт кәміл сенген. Бірақ уақыт өтіп адам санасы мен мүмкіндігі жетілген сайын миф өзгеріске ұшырап, бірте-бірте «қасиетті» сипатынан айрылған, құпия болудан қалған. Осының нәтижесінде мифке сенушілік те әлсіреген, мифті айтушы бара-бара өз жанынан да қосатын болған. Соның салдарынан іс-әрекеттердің де нәтижесі баяғы мифтік сипаттан айырылған. Бірте-бірте мифтің бұрынғы аясы тарылып, әңгіме жеке бір адамның тағдырын баяндайтын жағдайға келеді. Сөйтіп, миф хикаяға, содан соң ертегіге айналады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ ертегілері жанрлық жайындағы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, батырлық ертегілер, новеллалық (хикаялық) ертегілер, сатиралық ертегілер. Сол ертегілердегі кемпірлерге тоқталсақ. [1]

«Кемпір» сөзінің қазіргі мағынасы – «әйел жынысты қарт адам», яғни қазақ «кемпір» сөзін «қарт әйел», «әже» сөздерінің синонимі ретінде қолданады, бірақ осы сөз анығында «қам» және «пір» (парсы тілінде «қарт кісі, шал» дегенді білдіретін) сөздерінің қосылуынан пайда болған. Пір – еркек жынысты қарт кісінің (шалдың) атауы болса, оған «қам» сөзі қосылғандағы қам-пір – әйел жынысты қарт кісінің атауына айналып кетіп тұр, бұдан шығатын қарапайым қисын – «қам» сөзінің тек әйелге ғана тән көрсеткіш болуы. «Кампир» сөзі кейінірек, Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азия халықтарының мұсылмандану дәуірі (8-12 ғасырлар) тұсында көне түркілік «қам» сөзі мен сопылық (суфийлік) терминологиядағы «пир» (парсы тілдік) сөзінің қосылуы нәтижесінде қалыптасты. Осы тұста «кампир» (кемпір) сөзі мұсылман пірлерін емес, табиғат құбылыстарын келбеттейтін әйел кейіпті рухтарды атайтын термин ретінде қолданылған, кейінірек ертегілік қарт әйел кейіпіндегі кейіпкерлерді осылай атайтын болды, артынан кез-келген қарт әйелді «кемпір» деп атау дағдысы қалыптасты.

Ертегілерде кездесетін кемпірлер жай ғана «кемпір» деп айтыла салмай, алдында анықтауыш сөз қойылып айтылады.

Ертегілік – эпостық кемпірлерге қатысты, қайталанып отыратын тағы бір сюжетті мынадай ортақ баянға келтіруге болады:

1. Кемпір еренге шеше болады.
2. Кемпір еренге әйел алып беруге көмектеседі.

«Кемпір бір судың бетінде қып-қызыл өкпе түрінде қалқып жүреді. Пенде оны алмақ болғанда, өкпе кемпірге айналып, пендені қылқындырады. Өз жанын қимаған пенде кемпірге өз баласын беруге көнеді». Мифте осы оқиғаның сипаты қарама-қарсы болып шығады: яғни кемпір пендеге бала беруші қызмет атқарады [2].

«Кемпір жаңа туған баланы (егіздерді) суға (құдыққа, шыңырауға) тастайды» («Ақбілек қыз – Тұрғын бала», «Алтын айдар» ертегілері, басқа мысалдары да бар, тек олар көрсетілген басқа сюжеттермен араласып кеткен. Немесе: «Ерен кемпірдің емшегін еміп, оған бала болады» («Ақбілек қыз – Тұрғын бала», «Батыр қойшы», «Ханшентай», «Қарадөң батыр» ертегілері, басқа мысалдары да бар, тек олар көрсетілген басқа сюжеттермен араласып кеткен).

«Кемпірдің қызды (қыздарды, көбінесе, ерненің апасын) ұрлап кетуі» («Білмес», «Жалмауызды алдаған қыздар» ертегілері, басқа мысалдары да бар, тек олар көрсетілген басқа сюжеттермен араласып кеткен).

«Кемпір ханға бір тал шашы суға ағып кеткен қызды әкеліп бермек болады. Қыз – ерненің келіншегі (не қарындасы). Кемпір осы екеуіне шеше болып, қыздан (келіншектен) ағасының (күйеуінің) жанының қайда екендігін сұрап алады. Жаны – семсерде (қылышта, бәкіде, т.б.), оны суға тастаса өледі.

Кемпір қызды қайыққа отырғызып алып ханға әкеп береді» («Бай мен баласы», «Үш батыр», «Төлеген мен Назипа», «Көкжан батыр мен айдаһар», «Аламан мен Жоламан», «Ұшар ханның баласы» ертегілері, басқа мысалдары да бар, тек олар көрсетілген басқа сюжеттермен араласып кеткен. Сондай-ақ қыздың (келіншектің) этикалық бағамы да түрліше болып шыққан, көбінесе ол ағасының (күйеуінің) жағында болса, кейбір варианттарда – оның өз ағасына (күйеуіне) опасыздық жасайды. Немесе, «Кемпір сұлу қызды (келіншекті) көріп, ғашық болып қалған ханға көмектеспесек болады. Қыздың ағасынан құтылу үшін оған әр түрлі орындалмас тапсырмалар беру қажеттігі жөнінде ханға кеңес береді», «Алтын жүздік қыз», «Жігіт пен өнерлі қыз», «Құйын батыр» ертегілері, басқа да мысалдары бар, бұларда да алдындағыдай ала-құлалық бар). Немесе: «Ерен бір баласыз кемпірге бала болады. Кемпір балаға өзінің іздеп жүрген қалыңдығын алып беруге көмектеседі», «Молданың үйінде оқыған бала», «Сықырлы тас», «Желкілдек» ертегілері, басқа мысалдары да бар, тек олар көрсетілген басқа сюжеттермен араласып кеткен).

Сюжеттердің оқиғалық өрбу схемасы бірдей болғанымен, әр ертегіде ол бір-біріне ұқсай бермейтін әр түрлі егжей-тегжейлермен толыққан, оның үстіне кемпірге берілген

адамгершілік бағам да түрліше болып келеді, көбінесе бас еренге қарсы зұлымдық істейді, дегенмен, керісінше, еренге қайырымды болып, оған көмектесетін мысалдары бар. Осылардан басқа, біз арнайы топтастырмаған сюжеттер да бар.

Сонымен, келтірілген сюжеттердегі ертегілік-эпостық кемпірдің басты қызметі екі мәселе (бала асырау және қалыңдық әперу) төңірегінде өрбиді. Сондай-ақ бұл кемпір – сумен байланысты: суда өкпе болып жүзіп жүреді, балаларды суға тастайды, өзі аяғына тас байлап алғандықтан, суға батып кетеді, ерenniң жанқоймасы – семсерді суға салады, қалыңдықты қайыққа мiңгiзедi, т.б. Осыларға қарап-ақ, бiздер мифтiк кемпiр бейнесiн реконструкциялай аламыз. Ол – су стихиясымен байланысқан (су немесе су асты, яғни о дүниемен), бала беру мен қалыңдық беру мәселесiн реттеп отыратын ежелгi мифтiк қатын-тәңiриe. Бiз оны «қал әже» деп отырмыз. Ол – Су ана. Су ана мен От ана, яғни Хал әже Ал әже стихиялық тегi (бiрi – сумен, бiрi – отпен) байланысты болғанына қарамастан, екеуi де о бастағы бiр бейнеден – рудың түп анасы, Ұлы – анадан өрбiп шығып, дамыған мифтiң дербес бейнелерiне айналған. Сондықтан екеуiнiң де функциялық тұрғыдан ұқсас келетiн тұстары аз болмаған сыңайлы. Мифтiк дәстүрдiң сақталған дәуiрiнде-ақ олардың бейнесi бiр-бiрiне сәйкестендiрiлiп те немесе, керiсiнше, тек екi ғана емес, нақты-нақты мифтiк қызметтер бойынша дербестелген бiрнеше мифтiк бейнелер түрiнде көрсетiлген де шығар. Ұзақ уақыт, үлкен территория, қаптаған тайпалардың араласуы, оқтын-оқтын қайталанып тұрған этногенез процестерi, т.б. бүгiнгi күнi дәл анықталуы мүмкiн емес жағдайда олардың қай ортада, қай уақытта, қай тайпада нақты қандай есiмдi, қандай кесiндi, қандай сипатты, қандай функциялық шоғырға ие болғандығы жөнiнде ештеңе айта алмасымыз анық. Сондықтан тек негiзгi мифтiк бейне қаңғасын ғана көрсетумен шектелемiз.

«Кемпiрлерге» қатысты кескiндемелерге қайта оралсақ:

1. Күңiрен көздi, ұзын тұмсық, қу жақ, екi көзi жапалақтың көзiндей кемпiр («Бiлмес» (Е.2-104)).
2. Қу бас кемпiр («Ақбiлек қыз – Тұрғын бала»(Е.4-206)).
3. Қу аяқ кемпiр («Сиқырлы тас» (Е.2-30)), «Аққоян» (Е.3-173), «Желкiлдек» (Е.4-114)).
4. Басы мүйiз, бөксесi киiз, қарға тұмсық, қарға аяқ мыстан («Ұшар ханның баласы» (Е.2-64)).
5. Қарға бұлтты қара кемпiр. Ала бие кейпiндегi жалмауыз кемпiр («Бiлмес» (Е.2-104)).
6. Көк кептерге айналған кемпiр «Желкiлдек» (Е.4-114)).
7. Жетi басты, жетпiс басты жалмауыз кемпiр («Опасыз туыс» (Е.3-47). «Қараүйрек» (Е.4-40)).

Осылардың барынша жиi қайталанып отыратынына (стильдiк формулалар) қарап, олардың мифтiк кемпiр бейнесiне тән болған рудименттiк сарқыншақтар екендiгiн анықтауға болады. Сонда бiз ненi көреміз?

Ең алдымен, қарға (құс) тұмсық, қарға (құс) аяқ (бұт) әйелдiң кейпiн көреміз. Осы көрсеткiш бойынша бейненiң тұрпатының өзгеру кезеңдерiн былайша көрсетуге болады:

Бiрiншi (зооморфты, орнитоморфты) кезең – тек қана қарға немесе қарақұс ежелгi қауымның тотемi, шежiрелiк түп-анасы болған.

Екiншi (аралас тұрпатты) кезең – бұл кезде шежiрелiк түп-ана тұрпаты адами кескiнге ауыса бастайды, яғни түп-ана ендi әйел келбетiнде кейiптеледi, бiрақ бастапқы құс тұрпаттылық та (құс аяқтылық, құс тұмсықтылық, құс көзділік, т.б.) сақтала береді. Міне, ертегiдегi аталып өткен кескiндеушi тiркестер осы кезеңнiң ақпаратынан қалған сарқыншақтар болып табылады.

Үшiншi (антропоморфты) кезең – бұл кезде түп-ана толықтай адам кейiпке ие болады да, қарға немесе қарақұс оның атрибутына айналады. Бiр қызығы, осы соңғы кезеңнiң толық кескiнi қазақ фольклорына кездесiп тұрғанмен, алдыңғысына қарағанда сирегiрек кездеседi (кемпiр бейнесi жиi, бiрақ «кемпiр және оның қарақұс» кескiнi – сирегiрек).

Осындай үлгіде бір кездері жапалақ кейіпті болған түп-ана («жапалақ көзді»), ала бие кейіпті болған түп-ана, жылан кейіпті («жеті басты»), қу (аққу, қаз) кейіпті түп-ана («қу бас», «қу аяқ») кескіндерінің болғандығын, кескіндік құбылу сатыларынан өткенін көрсетуге болады.

«Қарға тұмсықты, қазақ аяқты кемпір бар екен». «Қу аяқ», «Қарға аяқ», «басы мүйіз» деген тіркестер мифологиялық рудименттер деп аталады, олар фольклорлық кейіпкердің тұрпатында сақталып қалған ежелгі мифтік тұрпаттық келбетінен қалған сарқыншақтар болып табылады. Сонда:

«Басы мүйіз» - мыстан кемпірдің ар жағында жатқан бір мифтік бейненің мүйізді (яғни бұғы, марал, сиыр, т.б. мүйізді мақұлық, мүйізді жылан) келбеті болғанынан хабар береді.

«Қарға тұмсық» пен «қарға аяқ» - мыстан кемпірдің ертегілік кейпіндегі ежелгі мифтік бейненің қатынасқандығын көрсетеді.

«Қаз (қазық) аяқ» - қаз немесе аққу кейіпіндегі ежелгі мифтік бейненің ертегілік бейнені жасауға үлес қосқанын немесе кемпірдің «жалғыз аяқты» екендігін көрсетеді. Мыстан кемпір, жалмауыз кемпір т.б. ертегілік кемпірлер салыстырмалы түрде бір сипатты ертегілік бейнеге ие болғанымен, осы бір жиынтық ертегілік кейіптің ар жағында бірнеше, дербес сипатты мифтік бейнелердің тұрғандығын аңғара аламыз. Бір кездердегі «Мүйізді жылан-Баба», «сиыр/бұғы/марал/киік кейіпіндегі Ұлы Баба», «Қаракұс-Баба», «Аққу (қаз) Баба» сияқты матриархаттық Ұлы Бабалардың бейнесінің болғандығы айқын, олардың барлығы, бізге еш дерегі жетпей қалған басқа да бейнелермен бірге бүгінгі «жалмауыз кемпір», «мыстан кемпір» сияқты ертегілік кейіпкерлердің қалыптасуына өз үлестерін қосып кеткен.

Қазақ фольклорындағы хикаялық кейіпкерлердің пайда болуын ислам діні келгенге дейінгі кезеңде екенін танытатын пікірлер Ш.Уалиханов, М.Әуезов, т.б. тарапынан айтылған. Соның ішінде жалмауыз кемпір образының ерекшеліктері де қазақ ғалымдарын әркез ойландырған. Ш.Уәлиханов жалмауыз кемпірдің адамжегіш екенін жазған [3]. Ал, М.Әуезов 1939-1940 жылдары «Литературный критик» журналына жариялаған «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» атты зерттеу еңбегінде жеті басты жалмауызды адамжегіш, жалғызкөзді жалмауызды ежелгі гректердегі циклоппен параллель деп, жалмауыз кемпірді орыс ертегісіндегі Баба-Ягаға ұқсас адамжегіш кемпір, мыстан кемпір, залым кемпір деп, олардың түрлері болатынын байқаған. Ә.Қоңыратбаев: «Қазақтың қиял-ғажайып ертегілерінде адамға жамандық ойлап жүретін мифтік образдардың бірі – жалмауыз кемпір», - деп, шығу мезгілін көрсетумен бірге бұл образдың сомдалуында тарихи өзгерістердің орын алғанын да байқаған. С.Қасқабасов жалмауыз кемпір образының өлілер әлемімен байланысын, жалмауыз кемпір мен мыстан кемпірдің айырмашылығын анықтаған. Мұның бәрі зерттеу нысанына алынып отырған образды антикалық кейіпкермен салыстырып қарауға теориялық негіз болды [4].

Жалмауыз – жал-мауыз деп бөліп қараған Г.Потанин: «Второй член, конечно, монгольское мангус с опущенным носовым звуком» - деп, образдың құбыжық сипатын ашуда типологиялық әдісті қолдануға әрекет еткен. Әйтсе де, бұл зерттеушінің сарындарды іздестіруде миграцияға көп көңіл бөлудің әсерімен туған ой, сондықтан бұл пікірді қолдаудың қисыны жоқ, бірақ жалмауыз кемпірдің құбыжық типін танытуға жасалған алғашқы қадам ретінде бағалауға болады.

Әлемдік архаикалық мифологияда құбыжықтардың денесін бөліп, космостық мақсатта қолдану (шумер, аккадтық Тиамат құбыжықты жеңген Мардук, оның денесінің бір бөлігінен аспан, екінші бөлігінен жер жасаған) белгілі. Жалмауызға байланысты дәл осындай мақсат сақталмаса да, желбеге туралы Тува халқында тағы бір мәтінде мифтің ықпалы бар екені байқалды. Ол Тиаматты еске түсіргенімен, оған ұқсас әрекет жасалған. Яғни желбегенің адамды да, ағашты да, тасты да – бәрін жейтіні айтылып (бұл құбыжыққа тән), жұрт

Гурмустке шағымданады. Желбегені жазалау Осирванға тапсырылады. Сонда ол желбегінің денесін үшке бөліп, бір бөлігін – Айға, бір бөлігін – Күнге, адамға оның кеудесін береді.

Ресей ғылымында құбыжықтар туралы мифтерді тератологиялық (гректің терато – құбыжық деген сөзі) мифтер деп атау орныққан. Бұл мифтердің пайда болуы алғашқы рулық қауымда кәметтік сынақтан өтуіндегі құпиялықты сақтау мақсатында олардың тылсым күштен өтетінін, оларды әйелдер мен балалардан бөлектеудің мақсатынан туған деп түсіндіреді [2].

Бұл орайда құбыжықтардың шығу тегі әртүрлі болғандықтан олардың бәрін бір түрге жатқызу мүмкін емес. Мәселен, жалмауыз бен Төбекөздің өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақ ертегілері және жырларда жалмауыз кемпір ер баланы талап ету сарынының анаеркі дәуірінен қалған алғашқы ананың қызметі деп бағалау жаңа көзқарастармен толысуы қажет сияқты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ертегі мен жырлардағы жалмауыз кемпірдің ер баланы талап етуі – қауым ортасында кәметтік сынақтың қиындығы қорқынышты түрде екенін жеткізу мақсатынан кіріктірілген. Яғни, жалмауыз кемпір құбыжық қызметін атқарған. Бірақ ол жалмауыз болғанда да, адамдарға қорқыныш сезімін тудырады, ер балалар өліп-тіріліп келеді. А.Тахо-Годи: «В мифах о женщинах, обладающих магической силой, волшебницах, держащих в плену героев завораживающих их, так же сказывается воспоминание о давнем беспрекословном подчинении женщине, воздействующей на мужчин некой таинственной властью», - деген пікірін ескергенде, бұл мәселеде жалмауыз кемпірдің олармен айырмашылығы емес, ұқсастығы байқалады. Ол тератологиялық қызметке байланысты.

Егер жалмауыз кемпір анаеркі дәуіріндегі әйелдің ықпалдылығын көрсетеді десек, қазақ фольклорында жалмауыз кемпірдің отбасы бар адам түрінде көрінбеуі және жыр мен эпостың бас кейіпкерлерінің онымен неке құрмауы, сол себепті кейіпкермен екеуінің арасында бала болмауы оның құбыжықтық типке тән болуымен байланысты екенін танытады деп ойлаймыз. Бірақ А.Васильевтің жинаған «Қарақылыш» ертегісінде жалмауыздың бес қызы бар екені айтылады. Бұл туралы Г.Потанин «Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки» еңбегінде айтқан. Жалмауыз кемпір образының циклизацияға түсуі кейінгі замандағы өзгеріс деп білеміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақ әдебиетінің тарихы. Көптомдық. Т1. Қазақ фольклорының тарихы. Жауапты ред: Қасқабасов С. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 550 б.

2 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Т11. Үшінші кітап. – Алматы: Арыс, 2008. – 520 б.

3 Уәлиханов Ш. Таңдамалы – Алматы: Жазушы, 1985. – 455 б.

4 Қасқабасов С. Казахская волшебная сказка. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 256 с.

С.И.Игиликova¹, М.И.Игилик²

Образ «Жалмауыз кемпір» в казахском фольклоре

^{1,2}КазНУ им. Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

Сказка – один из богатейших видов фольклора. Это устная литературная история народа. Каждый жанр имеет свои сюжетные, характерные особенности изображения и системы, и есть еще некоторые моменты, которые необходимо исследовать. Именно поэтому мы решили написать о персонажах «Жалмауыз кемпір», «Мыстан кемпір» (ведьмы), чтобы определить причины их отрицательного характера, или же они имели положительную характеристику изображения. Вот в чем главная задача нашей статьи, чтобы найти ответ на этот вопрос.

S.I.Igilikova¹, M.I.Igilik²**The image of «Zhalmauыз Kempir» in Kazakh folklore**^{1,2} KazNU named after Al-Farabi,
^{1,2} Almaty, Kazakhstan

Fairy tale is one of the richest type of folklore. It is oral literary story of the nation. Every genre has its own scene peculiarities character portrayal and system and there is still some points which need to be investigated. That's why we decided to write about the characters as «zhalmauыз kempir», «mystan kempir» (witches) wanted to define the reasons of their negative character, or whether they had positive character portrayal. That is the main problem of our article, to find out the answer to this question.

ӘОЖ 821.512.122

А.С.Кушкимбаева

PhD, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан, e-mail: Alitok@mail.ru

**М.ӘУЕЗОВ ПЬЕСАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ БАЙЫРҒЫ СӨЗДЕРІНІҢ
ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ**

Мақалада М.Әуезовтің драмалық шығармаларындағы ежелгі сөздердің ұлттық менталитетке терең енуімен ерекшеленетін антропологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Тіл және ұлттық психология ұлттық мәдени құндылықтарды білдіретін қазақ халқының ұлттық болмысы мен дүниетанымын ұғыну үшін өте маңызды болып табылады. М.Әуезовтің халық әдебиетінен нәр алғаны белгілі. Қазақ тұрмысындағы сауық түрлері, қыз ұзату салтанаты, алтыбақан ойындары драмаға енгізілді. Суреткердің драмаларында жанрлық орамалар түгел қамтылған. Онда трагедия да, комедия да, драма да бар. Тілдегі негізгі сөздік қорға жататын және оның негізін құрайтын байырғы сөздер тілдің негізгі байлығы саналады, сондықтан жазушының оны кеңінен жұмсауының себебі түсінікті. Сондай-ақ қазіргі кезде көп қолданылмайтын көне сөздерді соңғы кезде қолданылып жүрген нұсқасымен қатар беріп, тыңдарманын сөз мағынасымен хабардар етіп отыруы да баянышының өзіндік ерекшелігі болып табылады

Кілт сөздер: көнерген сөздер, көркемдік айшықтар, актив қатар, пассив қатар, тілдік ерекшеліктер.

КІРІСПЕ

«Сөздің ерен ұстасы» деген баға алған М. Әуезов – әр шығармасының тіліне аса жоғары талап қойып, сол биіктерден өзін жарқырата көрсеткен суреткер. Академик З.Қабдолов М.Әуезов туралы, оның шығармаларының тілі туралы: «...бүтін бір мектеп боларлық шұрайлы тіл», – деуі бекер емес [1]. Жазушы шығармасын зерттеген көптеген ғалымдар, мейлі олар әдебиетшілер болсын, мейлі тілшілер болсын, шығармаларының тіл байлығына, ойының байлығына соқпай кеткені жоқ. М. Әуезов тіл өнерін жоғары бағалаған, сондықтан да, өзі айтқандай, «қиын жанр, ең жауапты жанр – драма жанрының» жазылуына ең жоғары талап қойып отырған. Міне, сол себепті «Пьеса ішінде сөз кеміп, іс молайсын» деген ұстанымды басшылыққа алады.

Мақаланың мақсаты: М.Әуезовтің сөз ойнату шеберлігін, халықтың тіл байлығын қолдана білудегі айрықша қолтаңбасын анықтау болып табылады.

Міндеттері: автор тілінің көркемдік айшықтарын анықтау, драмаларындағы халықтың тұрмыс-тіршілігі, хал ахуалын бейнелейтін халқымыздың байырғы сөздерінің мағынасын қаламгердің келер ұрпаққа ашып көрсетуін нақтылау.

Қарастырылып отырған сұрақтың тарихы: жазушының драмалық шығармалары бізге дейін де зерттелген, атап айтсақ, А.Зекенова М.О.Әуезовтің драмалық шығармалары тілі лексикасының квантитативтік стильдік сипаты: бойынша кандидаттық диссертация, Алматы, 1992, А.О.Тымболова Драмалық шығармалардың лингвопоэтикалық кеңістігі атты монографиясында М.Әуезов пен Ғ.Мүсіреповтің драмалық шығармаларының тілдік ерекшеліктерін салыстыра зерттеу жасаған Алматы, 2013.

Зерттеу әдістері: салыстырмалы, бақылау, тарихи, этимологиялық.

Нәтижелер: М.Әуезовті тілдік тұлға ретінде танытатын қыры драмалық шығармаларында айқын көрініс тапқан. Заңғар жазушының пьесаларында поэтиканың басым болуы, іс-әрекеттердің мол болуы, сөздің аз да болса, саз болып, нақтыланып берілу шеберлігіне ерекше назар аударғанына куә боламыз. Автор қолданысында көнерген сөздердің мағынасы ашылып қана қоймай, жаңа мағынаға ие болып, түрленіп қолданылғанына көз жеткіздік.

Талқылау: Кушкимбаева А.С. М.О.Әуезов драмаларындағы лингвомәдени бірліктер атты мақаласында осы тақырыпта сөз қозғаған, «V мәдениеттер тоғысындағы тіл, әдебиет, аударма және журналистиканың мәселелері»: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: С. Демирель ат. университет., 2013., Тымболова А.О., Кушкимбаева А.С. Пьесалар тілінің поэтикалық ерекшелігі // Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы. – Орал, 2014. – №1. – Б.215-223., Кушкимбаева А.С. Прагматические особенности языковых единиц в пьесах М. Ауезова. Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы // IV международная научно-практическая конференция. – Казань, 2013, октябрь 17-19. – С. 244-247.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Драматург пьесаларының он сегізі қазақ халқының өмірі, тұрмыс-тіршілігі, хал-ахуалы жайлы жазылған. Әрине, сондықтан да оның пьесаларында халқымыздың байырғы сөздерінің қолданылуы заңды. Халық әдебиетінде, фольклорда түр жағынан драматургияға жақын нұсқалар көп. Батырлар жырында толғау көп. Салт өлеңдері, беташар, сыңсу, жар-жар, жоқтаулар түрі, мазмұны жағынан драмалық шығармалармен сарындас. XX ғасырға дейін қазақтың халық әдебиетінде драматургияға өзек болатын мол қазына жиналды [2]. Осы байлықты игерген М. Әуезовтің халық әдебиетінен нәр алғаны белгілі. Қазақ тұрмысындағы сауық түрлері, қыз ұзату салтанаты, алтыбақан ойындары драмаға енгізілді. Суреткердің драмаларында жанрлық орамалар түгел қамтылған. Онда трагедия да, комедия да, драма да бар.

М. Әуезов қаламынан 30-дан аса драмалық шығарма туды. Жеке пьесалардың варианттарын қосқанда, 50-ден асады. Ал енді автордың сөз қолданысы жайына келер болсақ, барлық 50 мыңнан асқан сөз қолданыстың жартысынан көбі, яғни 27962-сі тіліміздегі байырғы сөздерге жатады [2, 52-53]. Жазушы пьесаларындағы байырғы сөздердің кеңінен жұмсалуды тіліміздің шұрайлы, құнарлы болғандығынан деп білеміз.

Байырғы сөздерге көнерген сөздер жататыныны белгілі. Көнерген сөздердің көнеру дәрежесі үш түрлі болады:

1. әбден ұмытылып, қолданыстан шығып қалған сөздер;
2. түбір қалпында жеке айтылмағанмен, туынды түбір сөздің құрамында сақталып қалған сөздер;
3. жеке сөз ретінде қолданыстан шығып қалғанымен, әлі де мақал- мәтелдердің, фразеологиялық тіркестердің құрамында қолданылып жүрген көнерген сөздер [3].

М.Әуезов драмаларындағы кейіпкер тіліндегі байырғы сөздер осы үш топқа бірдей сай келеді. Тілдегі негізгі сөздік қорға жататын және оның негізін құрайтын байырғы сөздер тілдің негізгі байлығы саналады, сондықтан жазушының оны кеңінен жұмсауының себебі түсінікті. Сондай-ақ қазіргі кезде көп қолданылмайтын көне сөздерді соңғы кезде қолданылып жүрген нұсқасымен қатар беріп, тыңдарманын сөз мағынасымен хабардар етіп отыруы да баяншының өзіндік ерекшелігі болып табылады. Мысалы, *Нұрқан. Е, соған ұқсағандар аз деймісің? Мына көрші болыстар: Қарабұжыр, Көксуда да осындай ылаң басталыпты дейді. Береке, бірлік десе қандай табылмас еді. Әрекеге шұрқырасып, табысып жатқандарын көрмеймісің?*

Әреке мен **береке** сөзі бір-біріне антонимдік қатынастағы сөздер. Осындағы *әреке* сөзіне түсіндірме сөздікте «бүлік, лаң»дегентүсінік берілген [4]. Автор мәтінде *ылаң* сөзін *әреке* сөзінен бұрын беріп, оқырманын ұғымнан алдын ала хабардар етеді.

Қазір көп қолданылмайтын сөздердің қатарында *қар* сөзін де атауға болады:

Қар. Көклан: *Тоқта былай, тұр әрі,*

Қайда, қайдабарасың?

Қайырыла кет артыңа...

Не дептұр, сірә, мынақар»(Әуезов М. Шығ. жинағы, 11 б.)

Көбікті: *Көремсің мынаны?*

Көреген көзім кім еді?

Сақ құлағым кім еді?

Көрер ме қар көздерің? (Әуезов М. Шығ. жинағы, 11 б.)

Теміршот: *Оттама, қар неме!* (Әуезов М. Шығ. жинағы, 10 б.)

Осындағы *қар* сөзінің мағынасы қазіргі қолданыста кездеспейді. *Қар* сөзі «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігінде»: «1. Атырау, Маңғыстау өңірлерінде, қар – шаңырақ, шеңбер. 2. Орда, Орал өңірінде, қар – қаһар (бетті қару)» түрінде сипатталған [5].

Ал жоғарыдағы мысалдардағы *қар* сөзінің мағынасы «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» былайша берілген: «Қар ир. сын 1. Жеңіл мінезді, суық жүрісті, жез өкше әйел» [5]. Яғни бұл сөз тілімізге иран (парсы) тілінен енген. М.Әуезов «Қобыланды батыр» драмасында *қар* сөзін жиі қолданған:

Алшағыр. *Сенен асар Қаңқайдың*
Қай қызының тойы
Күң қатын қып қор қылып,
Бірсімбай алсын мынаны!

Қарлығаш. *Тарт қолыңды қасиетті басымнан,*
Зарламаймын, садаға кет жасымнан.
Қара басса Қарлығаш,
Қатын болмас, қар болар...
Қай мінезім жағып ед,
Жау бәріне жар болар?! (Әуезов М. Шығ. жинағы, 12 б.)

Қар сөзі «күн», «құл», «арам» секілді кемсіту, төмендету мағыналарын бергенге ұқсайды. *Қар* сөзі ертеден келе жатқан халық тіркестерінде, қос сөздердің құрамында да ұшырасып отырады. Мысалы, *қу қар* тіркесі. Осы тіркестегі *қусөзінің* мағынасы туралы «*қу – ақ, боз, боп-боз* болып семіп жүрген кісіні қазақ *құп-қу боп* жүдепті дейді» сияқты пікір бар [5, 527]. Яғни *қусөзі* «азып-тозу», «қуару» – «өлу» (қуарып қалды) мағынасын да білдіре алады. *Қу қар* тіркесі қарғыс мәнінде айтылады. *Қар*сөзінің жағымсыз эмоцияны білдіретіні белгілі болды. Бұл сөз сондай-ақ тілімізде «ұры-қары» қос сөзінде, «қасқиған қардан туады, салпиған нардан туады», «жаман адам жақсы болмас, қанша қыдыр дарыса да, жақсы адам жаман болмас, қанша тұрып қарыса да» тіркестерінде кезігеді [5, 527].

Қоғамдық сана жаңғырған сайын тіліміз де түрлене түседі. Соның нәтижесінде ескі сөздер ұмытылып, өз мағыналарын жоғалтып, жаңа мағыналық сипатқа ие болып жатады. Яғни сөз мағынасының актив қатардан пассив қатарға өтуі оның мағынасының тарылуына

байланысты. Бірқатар сөздер байырғы мағынасынан алшақтағанымен, қазіргі тілімізде жаңа мағыналық сипатта кең қолданыс тапқан. Жазушының өзіне ғана тән сөз тіркесіне «*Кеден кеден болды, кедергі неден болды?*» жатқызуға болады. Мұндағы *кеден* сөзі қазіргі тілімізде «таможня» сөзінің баламасы ретінде қолданылып жүр. Енді осы *кеден* сөзінің мағынасына зер салсақ, түркі тіліндегі *тамға*, *таңба* деген сөзден шыққан, сонда бұл жердегі *кеден* деген сөз *кедергі* сөзінің синонимі ретінде алынған деуге болады. Себебі «таможня» сөзінің баламасы ретіндегі кеденнің негізгі мағынасы заттардың, адамдардың, көліктердің өтіп кетуіне кедергі жасау дегенді білдіреді.

Суреткер драмаларында *аламан* сөзі жиі қолданылады:

*Амандыққа сәні жоқ
Қалғанға да күн қараң,
Нозайлыны шауыпты.
Кесекені қыпшақ дейді
Жаланып кепті ит қазан,
Аттан, тұрма, тез қолдан,
Тарт ілгері, Аламан*(Әуезов М. Шығ. жинағы, 181 б.).
*«Аламан! Аламан!
Жеңілді жау, Аламан»*(Әуезов М. Шығ. жинағы, 195 б.).

Академик Р. Сыздық *аламан* сөзінің мағынасын «жауынгер, әскер, батыр» деп көрсетеді [6]. Осы сөздің негізгі мағынасы – «жиын, топ». Жиын, топ, көптің бірігуі бірте-бірте «үлкен» мағынасына ауысқан. О баста *аламан* сөзі әскерге қатысты, соғысқа байланысты сөз болғанында күмән жоқ. *Аламан* сөзі Доспамбет жырларындағы:

Тебінгінің астынан
Ала балта суырысып
Тепсініп келгенде..., –

деп келетін өлең жолдарындағы *ала балта* тіркесімен түбірлес. Этимологиялық сөздікте де осылай жазылады, бұл сөздің шығу тәркіні жайлы С. Аманжолов *бан* немесе *ман* тұлғасын Аристовтың «жер», «ел» деген сөз деп жобалайтынын көрсете отырып, мұның түбірі «ал» етістігі болуы керек деген пікірді қуаттайды. М. Қашқари бұл сөздің «тектес, тәрізді, сияқты» (парсыша) деген мағынаны білдіретінін айтады. С. Аманжолов араб тілінен енген **-ман** аффиксі әу баста «адам» мағынасында қолданылып, кейін жұрнаққа айналған болуы керек екенін ескертеді. Бұған мысал ретінде *шабарман*, *аламан* (*аларман*) сөздерін келтіреді [7]. І. Кеңесбаев «Аларманға алтау аз, берерменге бесеу көп»; «алты аласым, бес бересім жоқ» деген фразалардағы *аларман*, *берермен*, *аласы*, *бересі* сөздерінің түбірі ертеден келе жатқан *ал*, *бер* етістіктері екендігін айтады [8]. Чуваш тілінде *ал*, *ала қол* деген қолданыстар бар. *Қол* сөзі «әскер» ұғымын білдіретіні мәлім. Сол себепті *аламан* сөзі *ал* немесе *ала* – «қол» (әскер) мағынасындағы екі сөзден құралған күрделі сөз деп топшылауға болады [9]. Түсіндірме сөздікте *аламан* сөзі былайша сипатталған: «Аламан I зат. көне. а) Көпшілік, бұқара. *Аламанға жел бердік, аса жұртты меңгердік.* ә) Әскер, қарулы топ. *Аламан болып, мылтық асынудан өзге қолдан келері аз.* Аламан II: Аламан бәйге. Ат 100 шақырым қашықтыққа дейін шабатын бәйге. Аламан-тасыр а) алды-артына қарамайтын тасыр-тұсыр. Аламан III зат. зоол. Егіске үлкен зиян келтіретін ұсақ кеміргіштер тобына жататын тышқанның түрі. Аламан құлақ. Үлкен құлақ. Аламан IV зат. Бүркіттің ақиығы, алғыр тұқымы» [5].

Сонымен қатар *аламан асыр*, *аламандап*, *аламандық*, *аламанша* деген сөздерге де түсінік берілген [5]. Оның бәрін тізіп жатуды жөн көрмедік. М. Әуезов қолданысындағы *аламан* сөзінің синергетикасы аса жағымды, халыққа жеңістің келгенін, яғни жаудың жеңілгенін паш ету мақсатында қолданылған. Бүгінгі күні бұл сөз *аламан бәйге* (үлкен жиын, бәйге) тіркесінің құрамында кезігеді. Ал «тарт ілгері, *Аламан*» дегендегі *аламан* сөзі адамға қатысты айтылған.

Алаш. *Матай, Тобықты болып тұрған күніңде атыстық, шабыстық. Бұл ісің алты алашқа әйгілі болды.* Бартольд *алаш* сөзі жайында былай дейді: «Ахмед в двух битвах развил

калмыкского предводителя Тайчы-Эсэня; его подвиги навели на калмыков такой страх, что они дали ему прозвание Алача или Алачи, т.е. «убийца» [9, 29]. *Алаш* сөзінің төркіні туралы Абай да жазады: «Әмір Темірдің нәсілінен шыққан қазақ ханы Ахмет қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рақымсыздығына қарай, мынау бір алашы болды ғой!» – депті «жан алушы болды» дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі *Алаша хан* атаныпты... Сонан соң сол хан бұл атты қалмақ қорыққанынан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта «алашы, алашы» деп «ұран, сүрен» салыңыз деп бұйырып, бұларға айғай салғанда, көп жанның айғайымен «алаш, алаш» деп кетіпті [9, 30]. *Алаш* сөзінің этимологиясы туралы С. Сейфуллин былай дейді: «Қалай болғанда да «алаш», «алаша» деген сөздер – бір сөз, қалмақ, моңғол тілінде «кісі өлтіргіш», «қанқұмар», «жау» деген сөз екендігі дұрыс және «алаш» деген қазақ атанған рулар қазақ болмай жүргенде қолданылған. «Алаш» деген сөзді ұран қылып алған ел өзінің атын «алаш» деп атайтын болған» [9, 30]. Қырғыз тілінде *алаш* сөзі қазақтың әскери ұраны ретінде түсіндірілген. Өзбекше *алаш* – «сабау», моңғолша *алач* – «жеңдет, қанішер», қалмақша – «қанішер». В. Радлов: «*алаш* – бүкіл қазақ халқының ұраны, түбірі – *ал* деген етістік», – деп көрсетеді [9, 30]. *Алаш* сөзі қазақ тілінде «ел, халық» деген мағынада қолданылады. Түркі-моңғол тілдерінде *ал* етістігінен өрбіген *алаш* (*алуға тиісті*), *албан* (*алым-салық*), *алға* (*алақан*) деген сөздер де бар. Адамның дене мүшесінің бірі – *қол* сөзі ауыспалы мағынада «әскер» дегенді білдіреді. Кейбір түркі тілдерінде (мысалы, чуваш) *қол* сөзі *ал* немесе *ала* тұлғасында кездеседі. Осы *ал* (*ала*) сөзінен жұрнақтардың көмегімен «әскер», «жасақ», «ел шапқыш» тәрізді мағыналарда жұмсалатын *алаш*, *аламан* сөздері жасалған болуы керек. Сонда *алаш* сөзінің түбірі – *ал* (*ала*), - **ш(ы)** аффиксі етістіктен есім тудыратын жұрнақ болса керек [9, 30].

Әбден ұмытылып, қолданыстан шығып қалған сөздердің қатарында *қызылбассөзін* атауға болады.

Жүрісімді сұрама,

Қасасқан жау қызылбас,

Қанқор Қазан қол бастан

Шауып кетті қиятты! (Әуезов М. Шығ. жинағы, 180 б.).

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *қызылбассөзі* «қазақ эпостарында суреттелетін басқыншы жау елдің аты» деп сипатталған [5, 553]. Он төртінші ғасырда қазақтар парсыларды «қызылбастар» деп атаған. Бұл сөзді қолданудың өзі – тарихи деректерге сүйенудің нәтижесі. Мүлде ұмыт болған атауларды қолдану М. Әуезов драмаларында өте сирек. Ең жиі ұшырасатын құбылыс – түбір күйінде айтылмаса да, туынды түбір құрамында сақтаулы сөздерді қолдану.

ҚОРЫТЫНДЫ

М.Әуезов драмаларындағы кейіпкер тіліндегі байырғы сөздердің қолданылу ерекшелігін зерттей келе, оларды төмендегіше бөлуге болатынын анықтадық:

- әбден ұмытылып, қолданыстан шығып қалған сөздер: *әреке, қызылбас, қар т.б.*
- қазіргі кезде жаңа мағынаға ие болған көнерген сөздер: *аламан, кеден, аламан асыр, аламандан, аламандық, аламаниша, тамға, таңба т.б.*

Жазушы көне қабатқа жататын, қазір де мағынасын жоғалтпай, кейде тіпті тілдік жаңа мәнге ие болған сөздерді, дәстүрлі көне сөздерді қолдануда кейбір мағынасы күңгірттенген сөздерге өзі түсінік беріп, оқырманын хабардар етіп отырады. Яғни бабаның көзіндей болған сөздерді жас ұрпаққа жеткізе білу – автордың негізгі мақсатының бірі болғанына шүбәміз жоқ. Көркем ойлаудың ұлттық бояуын терең сіңірген бұл сөздер – жазушының тілдік тұлғасын даралайтын тілдік таңба.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.

- 2 Зекенова А. М.О. Әуезовтің драмалық шығармалары тілі лексикасының квантативтік стильдік сипаты: филол. ғыл. канд. ... дис.: 10.02.06. – Алматы, 1992. – 147 б.
- 3 Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. - Алматы: Санат, 1997. – 256 б.
- 4 Диалектологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. - 800 б.
- 5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 708 б.
- 6 Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. - 224 б.
- 7 Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы: Санат, 1997. - 608 с.
- 8 Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1987. – 352 б.
- 9 Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. - Алматы: Наука, 1966. - 240 б.

А.С. Кушкимбаева

Особенности употребления исконно казахских слов в пьесах М.Ауэзова

Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
г.Актобе, Казахстан

В статье рассматриваются особенности употребления исконно казахской лексики, отражающей национальный менталитет, в драматических произведениях М.Ауэзова с позиции антропологического подхода. Язык и национальная психология являются важными элементами национально-культурных ценностей, формирующих национальное бытие и мировоззрение казахского народа. М. Ауэзов изучал народную литературу. Драматические произведения автора содержат упоминания о традиционных развлечениях казахов, церемонии кыз узату, игре алтыбакан. В драмах писателя охвачены все жанры драматургии: и трагедия, и комедия, и драма. Исконные слова, составляющие основной словарный запас языка и отражающие его богатство, получили широкое употребление в произведениях писателя. Характерной особенностью стиля повествования автора, позволяющей слушателю понять значение исконного слова, является употребление устаревших слов наряду с их вариантами под новым значением.

A.S. Kushkimbaeva

Peculiarities of using native Kazakh words in the plays by M.Auezov

K.Zhubanov Aktobe Regional State University,
Aktobe, Kazakhstan

The article examines the peculiarities of using native Kazakh vocabulary as a reflection of the national mentality in the dramatic works by M.Auezov in terms of an anthropological approach. Language and national psychology, being an important part of national-cultural values, form the national existence and worldview of the Kazakh people. M.Auezov studied folk literature. The author's dramatic work includes different traditional Kazakh entertainment, "Kyz Uzat" ceremony, "Altybakan" game. The writer's works cover all genres of drama: tragedy, comedy and drama. The native words, that make up the main vocabulary of the language and reflect its richness, are widely used in the writer's works. The author's narrative style, which allows the listener to understand the meaning of the native word, is characterized by the use of obsolete words along with their variants expressing a new meaning.

УДК 821.161.1-3.09

Р.М. Мусабекова¹, Г.И. Козбагарова²

¹к.ф.н, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: roza709@mail.ru

²магистрант специальности 6М011800 «Русский язык и литература», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан, e-mail: gulwork2016@mail.ru

«ЗЕМЛЯ БЕЗ РАДОСТИ» – ТРЕТЬЯ КНИГА НИКА ПЕРУМОВА ИЗ ЦИКЛА «ЛЕТОПИСИ ХЬЕРВАРДА»

«Земля без радости» – третья книга Ника Перумова из цикла «Летописи Хьерварда». Сюжет основан на предыдущих книгах: «Гибель Богов» и «Воин Великой Тьмы». Писатель повествует о том, как холодное солнце всходило из-за гор и садилось в море, озаряя безмолвный континент под названием Хьервард. Боги покинули эту землю. Время словно остановилось. Наступил тот страшный миг истории, когда судьбы мира вершат смертные. Те, кто пережил Гибель Богов, стали жестоки и беспамятны. Новая надежда уже родилась в сердцах избранных, но благодатный некогда Хьервард стали называть Земля без радости.

Ключевые слова: Ник Перумов, «Летописи Хьерварда», роман, Хьервард, тролли, гномы, эльфы.

ВВЕДЕНИЕ

«Земля без радости» – третья книга Ника Перумова из цикла «Летописи Хьерварда».

Самое первое издание книги было выпущено в 1994-1995 годах при поддержке издательства «Книжный клуб». Далее, была выпущена издательством Эксмо-Пресс книжная серия «Фэнтези Ника Перумова» в 1999 году. Данная серия книг является персональной серией автора.

В 2004 году издательство Эксмо выпускает персональную серию Ника Перумова, в которую входит цикл «Летописи Хьерварда». Отдельно три тома цикла «Летописи Хьерварда» были изданы лишь в 2008 году под предводительством издания Эксмо.

«Помимо собственно трилогии к циклу относят ряд неопубликованных, запланированных или замороженных произведений:

«Тысяча лет Хрофта» – роман. Написан и издан в мае 2013 года издательством «Эксмо»;

«Раб Неназываемого» – роман. Книга в процессе написания.

«Белая кровь рассвета» – продолжение Земли без радости. Книга в процессе написания.

«Земля без радости» продолжает рассказ о битве Света и Тьмы, о суровой, загадочной земле Хьервард, где причудливо сплелись воедино искусство высокой магии и грубая сила, где рядом с жильем человека обитают легендарные народы и народцы – эльфы, гномы, тролли, гоблины, гурры» [1].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

«Книга повествует, что вот уже 300 лет свободные хуторяне Северного Хьерварда не живут спокойно – зимой на них беспрерывно насаждает сомн чудовищ, именуемый Ордой, летом лезет нелюдь и нежить. От Орды их защищают защитники, что, по мнению хуторян, подарили им Новые Боги. Но однажды самый обычный хозяин хутора (правда, он служил сотником в королевской гвардии), Аргнист, спасает гнома Двалина и встречает чародея, назвавшегося Эльстаном, который предлагает ему вырезать одно из гнезд Орды. Тот соглашается и в сопровождении Эльстана и своих сыновей идет в поход. Эльстан ценой своей жизни заваливает ход в гнездо, применяя при этом Печать Вечного Короля. Это послужило началом Большой игры, в которую будет втянута Ялини, Новые Боги, Старый

Хрофт, Новое Поколение Истинных Магов, чародеи острова Брандей и бесчисленное множество смертных и бессмертных» [2].

Стоит отметить, что персонажей очень много. Запомнить, кто есть кто, зачем он здесь, куда идет, что хочет, кого или чего ищет крайне трудно, в связи с чем читатель может легко запутаться.

Некоторые имена при прочтении так и остаются загадкой. Откуда взялся персонаж и как его настоящее имя, в каком эпизоде он встретился и что о нем известно – вся эта информация к концовке книги может быть спутана.

У персонажей Перумова есть общие черты:

- если персонаж как бы положительный (как бы – потому что положительные, традиционно, не творят, а вытворяют, иной злодей от зависти удавился бы, при этом толкают речи о высших целях и ценностях), то он благороден, пафосен и загадочен;

- если персонаж отрицательный, то он злобный и, снова, а без этого у автора никуда, преисполнен пафосными речами;

- есть как бы нейтральные, но и им не занимать возвышенных и глупых речей, к тому же нейтральность их под вопросом чаще всего, и они всегда имеют скрытые мотивы, непонятные читателям, другим персонажам, да и автору, на мой взгляд, тоже. Тут главное вот в чем – напустить побольше тумана и таинственности, говорить незаконченными предложениями и туманными намеками, и, главное, многоточий побольше. Без этого не бывает, судя по всему, никакой загадки и интриги;

- у большинства персонажей встречается амнезия.

Одни из самых распространенных рас – эльфы. Согласно преданиям, эльфы впервые появились в Средиземье, родиной их считается Куивизнен. Неизвестно, распространились ли эльфы в другие миры из Средиземья или же появились в нескольких местах независимо. Во вторую эпоху Истинные маги сыграли свою роль в том, что некоторые расы, в том числе эльфы, широко распространились в мирах Митгарда.

Внешность представителей дивного народа из разных миров сходна: они относительно высоки, рост их мужчин несколько выше чем мужчин людей, женщины примерно такого же роста, как люди, и даже несколько миниатюрней.

Все эльфы стройны, тоньше людей, обладают достаточно длинными, легкими и изящными конечностями. Лица их также отличаются изяществом черт. Глаза большие, с характерным эльфийским разрезом – внешние уголки глаз чуть приподняты. Цвет глаз у эльфов достаточно разнообразен и ярок. Встречаются радужки зеленые, голубые, синие, сиреневых оттенков, а также – темные, вплоть до черных.

Клан эльфов Эвиала, живущий в Вечном лесу. Эльфы расположенного неподалеку Нарна зовут их также Светлыми эльфами. Правит Лесом королева Вейде аз Аллинир – одна из самых долгоживущих эльфиек этого мира, она также является одной из самых сильных эльфийских магов.

Дабы спасти Лес от посягательств со стороны людей, Вейде сотрудничала с инквизицией. В Вечном лесу, в отличие от Нарна, невозможно было укрыться от преследований церкви. Вероятно поэтому маги Ордоса, как институт в некотором роде, противостоящий церкви, не допускались в Вечный лес и эльфы Лета никогда не поступали учиться в Ордосскую академию. Отношения с жителями соседних стран, Эгеста и Мекампа у эльфов были дружественными. В лесу мирно сосуществовали с эльфами огры и тролли, а вот с половинчиками, живущими на юго-востоке от леса, эльфы почти враждовали. Военственные хейсары крали эльфиек и продавали их в Салладор, где они ценились как дорогие наложницы и даже использовались местными магами для жертвоприношений.

Эльфы Лета – довольно консервативное общество с давно сложившейся клановой структурой, и иногда молодые эльфы и эльфийки протестовали против неизменности жизни. Но если мужчина эльф мог стать разведчиком или наемником, бывать вне леса, участвовать в набегах на недружественный Нарн, то эльфийки, лишённые этой возможности, иногда договаривались с хейсарами, что бы те тайно препроводили их в другие страны, где они

могли бы вести более разнообразную жизнь. Эти любительницы приключений также записывались на счет выкранных эльфиек, что не улучшало отношений с половинчиками.

Известные эльфы Лета: Вейде, Мироя, Аллион, Метта, Ирри, Гириен.

Клан эльфов Эвиала, живущих в Нарне. Другие кланы эвиальских эльфов звали их также Тёмными эльфами.

Владыки Нарна – соправители Айлин и Шоар – обладают способностью наблюдать за событиями в своем государстве посредством всех живущих в лесу существ.

Нарнийцы не поддерживали отношения с Церковью Спасителя, отказываясь признать существование Спасителя, и принимали изгоев Эвиала, независимо от их прошлого. В связи с этим те, кого преследовала Инквизиция, часто уходили в Нарн. Крестьяне-беглецы селились по окраинам эльфийского леса, пользуясь охраной его хозяев и платя им дань хлебом и другими продуктами.

Эльфы Зимы также ненавидели эльфов Лета из Вечного Леса.

Ордос, напротив, не враждовал с Нарном, а некоторые Темные Эльфы даже учились в Академии Высокого Волшебства. Правда, там они меняли свои привычки, манеру одеваться, стараясь поменьше отличаться от людей. В то же время эльфы держались особняком и почти не общались с другими студентами.

Известные эльфы Зимы: Айлин, Шоар, Ирдис Эваллэ, Соэльди.

Одичавшие во время правления Молодых богов гоблины Хьёрварда верили, что Ракот разрешил им поедать мясо своих врагов, многие племена практиковали людоедство. Однако кланы, сохранившие остатки культуры, чурались таких обычаев. Средний рост хьёрвардских гоблинов чуть больше, чем у гномов, да и кряжистостью они почти им не уступают.

В Хьёрварде, во время Битвы Падения, устоявшая перед одичанием часть гоблинов присоединилась к силам Хедина. Основная часть выступила против Видрира в войске под началом Хрофта, а большой отряд в четыре тысячи мечей под предводительством Орка присоединился к войску Хагена. Целью повстанцев была организация собственной автономии, где гоблины могли бы жить не подвергаясь гонениям.

Во времена владычества Новых богов в некоторых мирах отношение к гоблинам выровнялось, однако как малочисленная и не слишком воинственная раса они продолжали занимать малопригодные для проживания территории. Во вторую эпоху люди не так сливно чурались гоблинов. Некоторые хозяева хуторов Лесного предела даже нанимали их на сезонные сельскохозяйственные работы.

Заболоченная область на юго-востоке Восточного Хьёрварда, с севера ограничена Железным Лесом с запада – горами Номара. Малонаселена и трудно проходима. На десятки лиг протянулись там мертвенные пустоши зыбучих трясин, перевитые, точно жилами, голубыми и синими лентами мелких ручьев и речек. Там нет людей, почти нет зверей и птиц – и туда уходят порой на отдых, переходящий в смерть, самые старые и мудрые болотные тролли.

В Хьёрварде существует несколько государств гномов: в Восточном самым известным из них является Кольчужная гора, в Северном – королевство Ар-ан-Ашпаранг.

«Хьёрвардские гномы считают своим отцом Одина. Они сохранили верность Отцу Дружин во времена второй эпохи и охотно ковали оружие для войска, готовящегося по предводительством старого Хрофта штурмовать столицу Хранимого королевства, сохраняя подготовку к войне в тайне» [3].

Как и в большинстве миров хьёрвардские гномы пользуются всеобщим языком и рунами Мерлина, но свои секретные трактаты по кузнечному делу и магии они пишут своими изначальными рунами.

При прокладке туннелей гномы Хьёрварда используют специально обученных животных – Крейтов.

Мастера Кольчужной горы – наиболее знаменитые оружейники Хьёрварда, ковали доспехи и первый меч для ученика Хедина Хагена. Не брезговал гномьим доспехом даже

Хрофт. Во время подготовки мятежа Хедина Хаген закупал оружие и доспех у гномов для своей дружины. Вообще же изделия гномской работы дороги и не каждый воин может похвастаться ими.

Будучи умелыми оружейниками, хьёрвардские гномы, тем не менее, не любили военных конфликтов и почти не участвовали в войнах. Однако во время Мятежа Хедина в войске Хрофта были небольшие отряды гномьего ополчения.

Гномы Хьёрварда – искусные строители, их творения не так красивы как строения например, Альвов, но зато они прочны и продуманны. Поэтому люди часто обращаются к гномам, если необходимо возвести неприступную крепость. Примером крепости построенной гномами является неприступный Хедебю, который выдержал много осад и ни разу не был взят.

Крепость, почти вся вырубленная гномами из природных скал, была на Хединсее. Простояв в небрежении тысячу лет, пока Хедин был в ссылке, крепость, тем не менее, почти не пострадала. Вернувшись из ссылки Хедин, вместе со своим учеником вновь пригласил гномов и те сделали крепость еще более неприступной. Гномы по возможности сохранили лес, растущий на склонах. Крепость была оснащена хитрыми подъемными механизмами и тайниками гномьей работы.

Возводя строения не военного назначения гномы также не чужды эстетики. Например, возводя входную арку пещер Ортана они украсили ее красивыми мозаиками из полудрагоценных камней. Ворота королевского дворца в Халлане, изготовленные гномами, были настоящим произведением искусства.

Как и везде, в Хьёрварде гномы главные добытчики драгоценных и полудрагоценных камней. Именно гномы Северного Хьёрварда продали Храму Ямерта огромные хрустальные глыбы, из которых были сделаны цельнокристаллические колонны портика главного храма Солнца.

В Ар-ан-Ашпаранге гномы добывают горюч-камень, который используют в металлургии и продают жителям Лесного предела. Они продают туда также изделия алхимиков, например, горючий порошок, используемый как средство для отпугивания монстров орды и для подачи сигналов бедствия. Несмотря на дороговизну (гномья сталь идет на вес золота), большим спросом пользуется в лесных пределах и оружие выкованное гномами, особенно наконечники для стрел. Из-за набегов орды хutorяне Лесных пределов покупают у гномов даже такую утварь как засовы и дверные петли.

Жители Лесного предела считают гномов упрямыми молчунами. У них бытуют поговорки вроде «Как не сдвинешь гору, так не переупрямишь гнома».

Среди жительниц Лесного предела бытует мнение о гномах как о непревзойденных любовниках и ужасных бабниках. Гном Балин, проживший в тех местах некоторое время, вполне оправдывал эти слухи.

В давние времена гномы Ар-ан-Ашпаранга принесли клятву эльфам Эльфрана за то, что те спасли их вторжения.

Больше всего запомнился некий Губитель, который обладает явным иммунитетом по сравнению с другими персонажами: в воде не тонет, в огне не горит. Губитель – это бывший сотник, ныне хозяин хutora, единственный, кстати, персонаж, который просто человек, без всяких там магических и божественных способностей.

Также присутствуют благородная эльфийская принцесса, жертва старинного проклятия, гном – любитель пива и женского пола, малолетняя жрица любви, на поверку оказавшаяся не такой уж простушкой, маг, носящий громкое прозвище Равнодушный, еще огромное количество магов с говорящими за себя именами вроде Владычицы молний или Король дыма, Король рассветов, Новые боги, Старые боги, Древние боги, и все имена подобных персонажей начинаются исключительно с большой буквы.

При этом, если убрать из повествования половину из всех героев, сюжет не изменится в принципе, только объем книги сократится вдвое, а то и втрое.

Стоит отметить употребление автором просторечий. Нарочитая «простонародность», все эти «доколе», «отродясь», «супостат» и тому подобное, сменяются «высоким штилем» или просто привычным, современным языком, и все это не добавляет радости от чтения. Кроме того, то повествование ведется от первого лица, то от третьего, иными словами «скачет». У автора практически во всех книгах стиль подобный.

ВЫВОДЫ

Таким образом, Земля без радости (Книга Эльтары и Аргниста) – «третья книга цикла «Летописи Хьёрварда» популярного российского писателя Ника Перумова, продолжающая рассказ о битве Света и Тьмы, о суровой, загадочной земле Хьервард, где причудливо сплелись воедино искусство высокой магии и грубая сила, где рядом с жильем человека обитают легендарные народы и народцы – эльфы, гномы, тролли, гоблины, гурры» [4].

Земли Хьёрварда состояли из четырех материков, называвшихся Северным, Восточным, Западным и Южным Хьёрвардами.

Разумное население Хьёрварда довольно типично для средних миров, это люди, эльфы, гномы (в том числе лесные), орки, гоблины, тролли, гурры, гарриды, морматы, хеды. Среди рас, свойственных только этому миру, известны карлики Редульфсьелля и искусственно выведенная эльфами раса альвов.

Животный мир Хьёрварда также типичен для миров этого класса. На Северном континенте довольно часто встречается нежить, но ее количество не выходит за пределы типичные для миров этого класса.

Хьёрвард часто использовался Поколениями Истинных магов для магической войн. Во вторую эпоху в ходе одной из таких войн одной стороной были использованы эльфы, а другой – Лишенные тел. Эльфы не смогли противостоять могучим духам и были вынуждены покинуть обжитый ими Южный Хьёрвард и основать закрытое магией государство в Северном Хьёрварде, названное ими Эльфраном.

Древние боги Хьёрварда были почти полностью истреблены. Практически единственным уцелевшим были

Хьёрвард исторически имел большое значение для Хедина. Тут располагалась Тёмная Империя, созданная им в молодости, на ее месте во время его тысячелетней ссылки Сигрлинн создала Хранимое королевство. В знак доверия к оставшимся членам Поколения Истинных магов Молодые боги оставили в Главном храме этого королевства свои амулеты. Однако, как позже стало известно, это были не истинные амулеты, а их копии.

После окончания ссылки Хедин именно в Хьёрварде получил ученика. Тут он воспитывал его и готовился к реваншу.

В этом же мире во Вторую эпоху обустроил себе убежище Хрофт. Живые скалы были ему настоящим домом, тут он мог существовать почти как в бытность богом Одином.

В начале третьей эпохи мир был выбран группой Новых магов в качестве полигона для выдуманной ими игры в Людариум. Поэтому леса Северного Хьерварда наводнили монстры Орды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Летописи Хьёрварда [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Летописи_Хьёрварда (дата обращения: 28.07.2019).
- 2 Земля без радости. [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Земля_без_радости (дата обращения: 28.07.2019).
- 3 Гоганова А.В. Литературные премии по фантастике: 1990-2007: рекомендательный библиографический ресурс [Электронный ресурс]. URL: https://www.rsl.ru/datadocs/doc_4677lo.pdf (дата обращения: 28.07.2019).

4 Земля без радости. Толкование. [Электронный ресурс]. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/478206> (дата обращения: 28.07.2019).

Р.М. Мұсабекова¹, Г.И. Қозбагарова²

«Қуанышсыз жер» - Ник Перумовтың «Хьервард шежірелері» цикліндегі үшінші кітабы.

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы

«Қуанышсыз жер» – Ник Перумовтың «Хьервард шежірелері» цикліндегі үшінші кітабы. Сюжет алдыңғы кітаптарға негізделген: «Құдайлардың өлімі» және «Ұлы қараңғылықтың жасауыңгері». Жазушы суық күннің таулардың артында және теңізде батып, Хьервард деп аталатын үнсіз құрлықты қалай жарықтандырғанын баяндайды. Құдайлар бұл жерді тастап кетті, уақыт тоқтаған сияқты. Адамзат әлемнің тағдырын шешетін тарихтың сол бір қорқынышты сәті келді. Құдайлардың өлімінен аман өткендер қатыгез және ақылсыз болды. Адамдардың жүрегінде жаңа үміт пайда болды, бірақ бір кездері керемет Хьервард жерді қуанышсыз жер деп атай бастады.

R.M. Mussabekova¹, G.I. Kozbagarova²

«The Earth without Joy» is the third book of Nick Perumov from the cycle «The Hiervard Chronicle»

^{1,2}Eurasian University named after L.N. Gumilev,
Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan

«The Earth without Joy» is the third book of Nick Perumov from the cycle «The Hiervard Chronicle». The plot is based on previous books: «The Death of the Gods» and «Warrior of the Great Darkness». The writer narrates how the cold sun rises from behind the mountains and sets in the sea, illuminating the silent continent called Hiervard. The gods left this earth, and time seemed to stop. That terrible moment of history came, when mortals decide the fate of the world. Those who survived the death of the gods became cruel and mindless. A new hope has already been born in the hearts of the elect, but the once-graceful Hiervard began to call the Earth without joy.

ӘОЖ 801.81

Б.И. Нұрдәулетова

д.ф.н, профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: nurdauletova@mail.ru

МАҢҒЫСТАУ АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫ ТІЛІНДЕГІ ОҒЫЗ-ҚЫПШАҚ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Мақаланың мақсаты – Маңғыстау жырауларының поэтикалық тілдегі ерекше сөздер мен сөз тіркестеріне тарихи-этимологиялық талдау жасау. Қазақ әдеби тілінің XV ғасырға дейінгі тарихы түркі халықтарының ортақ әдеби тілімен байланысты. Маңғыстау жыраулары тіліндегі ноғай, қарақалпақ, түрікмен, башқұрт ішінара саха, якут тілдеріне тән элементтер қазақ әдеби тілінің даму, қалыптасу тарихынан, қазақ тілінің өзге түркі тілдерімен байланысу жолдарынан мәлімет берері сөзсіз. Жыраулар тіліндегі көнеліктер көне оғыз-қыпшақ тілдік ескерткіштеріне тән грамматикалық тұлғалардан, жеке сөздердің мағынасынан, кейбір диалектілік сипаты бар сөз-тұлғалардан көрініс береді. Осындай сөздердің ғасырдан-ғасырға өзгермей жетуіне Маңғыстауда XV-XVI ғасырлардағы ноғайлы-қазақ жырауларынан жалғасып келе жатқан жыраулық дәстүрдің

сақталуы себеп болып отыр. Осының өзі Маңғыстау жыраулары тіліне тарихи-лингвистикалық, этимологиялық зерттеу жүргізу қажеттілігін танытады.

Кілт сөздер: Маңғыстау, жыраулық дәстүр, оғыздық, көне қыпшақтық, сигнификатты мән, дефиниция, диалектілік ерекшелік, этнолингвистика, танымдық лингвистика

КІРІСПЕ

Тіл мен ойдың даму заңдарын сол тілдің иесі болып табылатын халықтың тарихымен тығыз бірлікте, байланыста қараған уақытта ғана түсінуге болады.

Тілді сол тілде сөйлейтін ұлттың, халықтың тұрмыс-тіршілігімен, танымымен, салт-дәстүрімен, тарихымен байланыста қарастыру идеясы Э.Сепир, Б.Уорф, В.Гумбольдт зерттеулері арқылы тіл білімінің этнолингвистика, танымдық лингвистика салаларының қалыптасуына ықпал етті.

М.М.Копыленконың пайымдауынша, тілді этнос тарихымен, мәдениетімен байланыста қарастыру ғылымда американдық ғалымдар Э.Сепирдің және оның ілімін жалғастырушы шәкірті Б.Уорфтың атымен «Сепир-Уорфтың қатысымдылық теориясы» деген атауға ие болды. Ал Фердинандт де Соссюр тілді этнос тарихының этнос тіліне әсері тұрғысынан қарастырады. Аталған ғалымдар белгілі бір халықтың тілін оның этнографиясы, мифологиясы, тарихы арқылы зерттеуді ұсынып, тілді халықтық танымның символдық көрінісі ретінде қарастырады. 20 ғасырда тілді адам болмысымен сабақтастыра қарастыру, яғни этнос деген терминді «антропология» терминімен алмастыру тенденциясы өріс алды. Орыс тіл білімінде, соның ізімен қазақ тіл білімінде де этнолингвистикалық зерттеулер тілдегі байырғы халықтық сөздерді, диалектизмдерді зерттеу арқылы жүргізілді [1]. Қазақ тіл білімінде батырлық жырлар мен жыраулық поэзия тіліндегі ерекше сөздерді зерттеу тарихи лексиканың қалыптасуына негіз салды. Қазақ тіл білімінде тарихи лексикология құрылымдық лингвистиканың аясында қалыптасып, этнолингвистикалық зерттеулермен ұштастырылды. Бұл салада академик Р.Сыздық, академик Ә.Қайдар, профессор Е.Жанпейісовтің зерттеулері айрықша орын алады.

Мақаланың ғылыми тұжырымдарына автордың Маңғыстау жырауларының тіліне арналған бірнеше жылдық зерттеу жұмысының нәтижелері негіз етіп алынды. Зерттеуде тарихи-салыстырмалы, мәтіндік-кешенді, этимологиялық-этнографиялық зерттеу әдістері қолданылды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Маңғыстау ақын-жыраулары тіліндегі көнеліктердің тарихи іздері. Маңғыстау ақын-жыраулары тілін тарихи-лингвистикалық тұрғыдан зерттеу барысында назар аудартатын жайттардың бірі – осы өңір тұрғындарының ауызекі сөйлеу тілінде де, поэтикалық тілінде де көрінетін үш түрлі тілдік әсердің іздері: 1) оғыздық, көне қыпшақтық элементтер, 2) ноғайлық іздердің көрінісі, 3) ортаазиялық түркі жазба әдеби тілінің әсері. Мұндай көне іздердің келу, ауысу жолдарын, біріншіден, жеке халық боп құралғанға дейінгі көне тілден қалған жұрнақтар (сөздер) – олар Алтай, Сібірдегі түркілердің, монғолдардың тілінің лексикасында бар сөздер (мысалы, *арқайын*, *дүреу*, *құрал//хурал*, *алқа* т.б. сөздері), екіншіден, Түркі қағанаты ыдырағаннан кейінгі дәуірлерде Каспий бойына келіп мекендеген тайпалар тілдерінен қалған көне тұлғалар, үшіншіден, қазақ хандығы құрылатын дәуірде келген тайпалар (ноғай, түрікмен, қарақалпақ) тілдерінен ауысқан сөздер деп жорамалдауға болады. Бұндай тілдік генезистің ізін осы аймақты мекендеген көне тайпалардан қалған тілдік белгілерден (поэтикалық оралымдардағы, тұрақты сөз тіркестеріндегі, жыраулар тіліндегі, осы өңірдің байырғы тұрғындары тіліндегі, жергілікті топонимдердегі көнелік белгілер) табуымызға болдады.

Маңғыстау өңіріне қазақтың Кіші жүз тайпалары XVIII ғасырда келіп қоныс тепкенге дейін түрлі тайпалар, ұлыстар мекенден кеткен. Біздің жыл санауымызға дейінгі II-I ғасырда дайлар, дербиктер, кейін аландар, ал біздің дәуіріміздің IX ғасырынан бастап түркі тайпаларының бірі келіп, бірі кетіп жатқан. Осы жөнінде ғалым Қ.Сыдықов: «Атырау – Маңғыстау жеріне Арал, Каспий маңында болған көшпелі тайпалардың көпшілігі ат ізін салған. Мұнда ежелгі сақтардан бастап, каспийлер, аландар, қыпшақтар, оғыздар, қалмақтар, ноғайлар болған... Монғол, түрік тектес тайпалар мен араб-ирандардың, монғолдардың, гүндердің, қалмақтардың әр кездегі алапат соғыстары, сондай-ақ, қоныс жақындығы осы аймақта мекен еткен тайпалар арасында араласу, тоғысулар туғызды» [2], – дейді. Сондай-ақ, зерттеуші Е.Ысмаилов Хорезм мемлекетінің Шығыс Еуропа, Еділ бойындағы елдермен байланыс жасайтын ұзақ заман ерсілі-қарсылы жүрген керуен жолының бір тарауы Үстірт, Маңғыстау арқылы асатынын жазған [3].

Оғыз-қыпшақ элементтері. Маңғыстау сөз зергерлері тіліндегі оғыз, көне қыпшақ элементтері, алдымен, грамматика саласында бой көрсетеді. Сирек болса да бұрынғы өткен шақ мәнін беретін *-мыш/миш* аффиксі кездеседі, *-малы/мелі*, *-алы/елі*, *-лы/лі* қосымшалары кейде жақ көрсеткішінсіз қолданылады. Аталған тұлғалардың оғыз тобындағы тілдерге тән грамматикалық формалар екендігі түркітанушы ғалымдардың зерттеулерінде айтылады. Н.А. Баскаков: «Характерными чертами всех языков огузской группы является: в грамматическом строе форма должностовательная на *-малы/мәли*; форма причастия на *-мыш/миш* вместо кыпчакской формы *-ған/ген*» [4, 203], – деп көрсетсе, *-мыш/миш* аффиксі туралы Б.А. Серебренников пен Н.З. Гаджиеваның еңбектерінде «...первоначальной формы этого аффикса была *-быш/биш*. Это причастие типично для языков огузской группы, а также для якутского» [5, 21], – деген түсінік берілген. Ә. Нұрмағанбетов *-малы/-мелі*, *-палы/-пелі* жұрнақтарының құрамы жағынан күрделі екендігін, етістікке жалғанып, мақсаттылық, міндеттілік мағына үстейтінін баяндай келіп, «Етістіктің мұндай формада келетін түрі түрікмен тілінің грамматикасында «ишлигин хәкманлық формасы» (етістіктің міндеттілік формасы) деп аталады... Мұндай қосымша негізінен түркі тілдерінің ішінде оғыз тобына тән. Олардан басқа чуваш тілінде және татар тілінің кейбір говорларында байқалады» [6, 175], – дейді.

-малы/мелі тұлғасының қалыптасу тарихы жөніндегі зерттеушілердің көзқарастары екі түрлі: түркітанушылар бірқатары *-малы/мелі* (*-мәли/мели*) тұлғасы – *мақ+лы/мек+лі* формасының қысқарған түрі. Морфеманың соңындағы «қ» және «к» дыбыстарының түсіп қалуы М. Қашқари еңбектерінде көрсетілген (В. Котвич) деген ой айтса, келесі бір топ – *малы/мелі* – құранды жұрнақ, алғашқы элементі *-мақ/мек*, екінші элементі *-лык/лік*. Екі морфеманың да құрамындағы "к", "к" дыбыстары қысқару нәтижесінде *-малы/мелі* міндеттелік формасы пайда болған деген пікірге тоқталады (Казембек А., Гордлевский В. А.).

Маңғыстау тұрғындары көрші түрікмен халқымен үнемі қарым-қатынаста болғандықтан, *-малы/мелі* қолданысын «көрші туыс тілден ауысқан кірме диалект (немесе ауыспалы диалект)» деп қарастырушылар да болуы мүмкін. Диалектизмдер көбіне ауызекі тілге тән болып келеді. Ал *-малы/мелі* міндеттілік әрі жақсыз форма Маңғыстау тұрғындарының ауызекі тілінде қолданылмайды. Ә. Нұрмағанбетов «Қазақ тілі говорларының батыс тобы» деген еңбегінде осы қосымшаны аталған говорға тән диалектілік форма деп көрсетеді де [6], «Түрікменстандағы қазақтардың тілі» кітабында: «*-малы/мелі* және оның дыбыстық варианттары зерттеліп отырған говорға (Түрікменстандағы қазақтарға – Б. Н.) тән етістік жұрнақтары екендігі анық» [7], – деген тұжырым жасайды. Түрікменстанда тұратын қазақтар тілінде бұл тұлғаның қолданылатындығына дауымыз жоқ. Ал Маңғыстаудың байырғы тұрғындарының (Түрікменстаннан көшіп келгендерді есептемегенде) ауызекі сөйлеу тілінде «*бармалы, келмелі*» түріндегі қолданыс жоқ. Және де жоғарыда сөз болған говорда – *малы/мелі* тұлғасы міндеттілік емес (ғалымның өзі мойындағанындай), мақсаттылық мәнде жұмсалынады.

Қалай болғанда да сөз болып отырған тұлғаларды «жыр тіліндегі оғыздық белгі» деп қарастыруымызға бұндай формалы етістіктердің көбінесе ауызекі тілде емес, XVIII-XIX ғасырлардағы жыраулар тілінде қолданылуы себеп болып отыр.

Көне түркілік тұлғалар. Көне түркілік белгі Аралбай жырау қолданған *аңла* сөзінің мағынасы мен тұлғасынан көрінеді. Э.В. Севортян сөздігінде қарашай-балқар, қырғыз, қазақ, ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, ұйғыр тілдерінде **а:н/ а:н:** «сана көзі, ес» ұғымын береді [8]. ДТС-те: ана — «разуметь, понимать»; аңла — «понимать»; аңлау — «обладающий пониманием, разумный» [9] дегенді білдіреді. Олай болса, Аралбай ақын:

Алты жаста *аңланып*

Араластың ақылға [10, 192].

деп, алты жасынан ой ойлап, сана көзі ашылуын (Араластың ақылға...) меңзеп отыр. Яғни *аң+ла+н+у* — қазіргі әдеби тіл нормасындағы «белгілі болу» мәніндегі *аң+да+лу* емес, көне түркі тіліндегі "ақылға келу, түсінікті, зерделі болу" мағынасында жұмсалған. Қазіргі тілде "сана, ес" мағынасындағы *аң* түбірінен жасалған *аңла* тұлғасы қолданылмайды, жыр тіліндегі көнелік белгі деп түйеміз.

Фонетика саласындағы оғыз тіліне ұқсас белгілер деп *мазатлы* сөзінің құрамындағы *л* вариантты жұрнақты айтуға болады (түбірі — мазат, *-лы* етістік тудыратын жұрнақ, қыпшақ тілінің заңдылығы бойынша *-ты* түрінде жалғануы керек). *с/ш* сәйкестігі тұрғысынан келгенде қыпшақ тілі *с* тілі, оғыз тілі *ш* тілі болуы тиіс. Маңғыстау жырауларында *аршылан* (арыстан) варианты да ұшырасады. Тағы да осы сөздің құрамында қыпшақ тілінің дыбыс үндестігі (қатаң дыбыстан кейін қатаң дыбыс) сақталмай, *арыс-тан* емес, *арш (ы) -лан* түрінде келіп тұр. Осы тәріздес оғыздық белгілерді лексикалық ерекшеліктерден де кездестіреміз. Мәселен, *байрақ* сөзінің Маңғыстау жыраулары жиі қолданған «жұлде» мағынасы өзбек тілінің оғыз диалектісінде, түрікмен тілінде кездеседі.

Озал, меңзес//меңдес, ырысқал, бегін//беген т.б. сөздері түрікмен тілінде, *бұйқыт, тайлас* қарақалпақ, ноғай тілдерінде, *арқайын, сой, дүреу, үб// үп, қобы* азербайжан, құмық, шағатай тілдерінде бар. Көне қыпшақ тілінің калдығы ретінде *жегде, ергіз*, ұлығ сөздерінің фонетикалық құрылымын айтуға болады.

Көне түркі тіліндегі сөз ортасында келетін *з, г* дыбыстары қыпшақ, оғыз тілдерінің қазіргі қалпында түсіріліп немесе *и, у* дыбыстарына өзгерген, сонорланған. Жоғарыда келтірілген екі сөзде де бұл дыбыстар ежелгі қалпын сақтайды. Сондай-ақ, сөз соңындағы *з, г* дыбыстары қыпшақ, оның ішінде қазақ тілінде *қ, к* дыбыстарына ауысқан немесе түсіп қалған. Осы өлке жыраулары қолданған *ұлық/ұлығ* сөзі — осының мысалы.

Сәттігұлда:

Жаббар Құдай *ұлығда,*

Жұмланың халін білулі [11, 337].

Озал сөзі Маңғыстау тұрғындары тілінде «о бастан, ежелден, бұрыннан» деген мағынада қолданылады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде де осы мағынасы көрсетілген [12,78]. Нұрым жыраудың:

Теңдесім, сізге айтамын,

Озалдан бақытың жөн алған.

Аралбайдың:

Тебіреніп тердік ырзықты,

Бұйырған әуел-озалдан, —

деген жолдарында да да осы мағынасында қолданылып тұр. Көне түркі сөздігінің мәліметі бойынша, орта ғасырдың тарихи-тілдік ескерткіштері — М.Қашқаридың сөздігінде, Ж.Баласұғыни еңбектерінде «ерте, бұрынғы» мағынасындағы *оза* сөзі кездеседі [9, 375]. Құман тілінің сөздігінде «өткен іс» мағынасында қолданылатын *озау* тұлғасы бар [13, 103].

Түрікмен ғалымы З.Б.Мұхамедова *озал* сөзінің ұйғыр тілінде, алтай тілдерінде қолданысын сөз ете келіп: «Все это позволяют считать, что наречие — послелог *озо//оза* распространено в некоторых тюркских языках Сибири и в таком страописьменном языке, как

уйгурский и его диалекты. Послелог оза является, видимо, деепричастной формой от глагола *оз* – «опережать, обгонять, победить в состязании» [14, 77], – деп қорытындылайды. *Озал* тұлғасы Маңғыстаудың байырғы тұрғындары тілінде ара-тұра кездескенмен, қазіргі жастардың тілінде белсенді қолданыс емес. Жалпы *озал* сөзінің түбірін *оз* етістігімен байланысты қарастырған дұрыс. Себебі ауыспалы мағынасында *озу* – «дүниеден өту» немесе «заманы өту» дегенді білдіреді. *Оз* етістігінің «озу, бұдан бұрын, бұның алдында болып кеткен» деген қимылдық мәнінен «бұның алдындағы, бұрынғы өткен» деген мезгілдік мәні қалыптасуы мүмкін.

Мұрат ақын бұл сөздің *азал* вариантын қолданады:

Адыра қалғыр бұл қоныс,
Қайырсыз екен *азалдан* [15, 107].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде осы сөз: «*Азалда* – «әзелде», ауызекі тіл», – деп берілген [16, 895]. Олай болса, *азалдан* да, *озалдан* да «ертеден, бұрыннан, әуелден» мағынасындағы тұлға болып шығады. Маңғыстау тұрғындары тілінде кездесетін диалектілік ерекшелік, негізінен оғыз тобындағы тілдерге тән қолданыс деуге болады.

Қазіргі қыпшақ тілдерінің әдеби нормасында бірдей дәрежеде сақталмаған, көне әдеби нұсқалар мен диалектілерде кездесетін, дыбыстық құрылымы мен морфологиялық құрамы, семантикалық қолданысы бағзылық сипат беретін тіл элементтеріне ***қаржал, алғыншы, бүкіржік, аққойқын, соқта, алажаулы, қарқуар*** т.б. лексемалары жатады.

Маңғыстаудан шыққан жорық жыршысы Қалнияз Шопықұлы «Ер Қармыс» жырында жаудың шапқыншылығына ұшырап, қолды болып бара жатырған қазақтың ару қыздары туралы:

Ақ қойқындай кір болды,
Арулардың ажары, –

деп сипаттайды. *Ақ қойқын* сөзі қазіргі тілімізде қолданылмайды. Сөздіктерде де көне сөз ретінде тіркелген. Мәтіндегі мағынасы: «ақ мата». Тіркестің негізгі дефинициясы *қой, қойқын* түбірлері арқылы анықталады.

Тағы да осы өңірден шыққан адайдың тақтағы Абыл жырауда :

Он бесте оймауыттай үлгі алған қыз,
Шұлғауды қой мақпалдан шұлғанған қыз, –

деген жолдар бар. Қой мақпал сөздікте: «мақпалдың түгі ірілеу түрі», – деп көрсетілген [17]. Қазақтың материалдық мәдени лексикасында *мақпал, масаты* асыл маталар қатарына жатады, поэтикалық тілде байлықты, сән-салтанатты көрсету үшін қолданылады. (Шұлғауының өзі мақпал болуы қыздың дәулетті ортадан шыққанын көрсетеді) Бұдан қой сөзінің мағыналық семасында жалпы мата атаулыға байланысты реңк бар екенін байқаймыз. Бірақ қой мақпал асыл маталар қатарына жатпайды. Себебі біз ҰҒА-ның сирек қолжазбалар қорынан (1083-тігін, 2-дәптер, латын әрпінде) тапқан «Ерте кезде қыз ұзатқанда айтылатын той бастар» деп аталатын жыр жолдарында:

Бастайын, баста десең, той бастарын,
Қоймайды той баста деп жолдастырым,
Ат-шапан, жөні келсе, жүлде алғанмын,
Қойқын, шыт бере көрме *bozdastarun* (түсініксіз) –

дейді жыршы. Яғни той бастарға ат, шапаннан жүлде алып үйренген (дәндеген) жыршы қойқын мен шытты лайық көрмей отыр. Соған қарағанда қойқын шыт сияқты арзанқол, қарабайыр мата болуы керек деген шешімге келеміз. Арудың ажарын теңестіруге қойқынның заттық сапасы емес, түсінің ақ болуы негіз болып тұр дейміз. Ақ заттың кіршең болатыны, ақ нәрсеге жұққан кірдің анық көрініп тұратыны осы тіркес арқылы берілген ақпараттың экспрессиясы мен эмотивтілігін тудырып тұр. (Өлпештеген арудың бетіне шаң тию, кірлеу, сол арқылы назары төмен болу, қорлану. елдің абыройына дақ түсу, жаудың күш алуы).

Жыр мәтінінде негізінен батырдың образын беру үшін жұмсалатын берен сөзінің кейінгі жырауларда ақындық жүйріктікті сипаттайтын экспрессивті, сигнификатты мәнге ие бола бастағанын байқауға болады. Сондай-ақ поэтикалық тілде берен жүйрік, берен мылтық

қолданыстары бар. Жыраулар тіліндегі бір ғана көне берен сөзінің семантикалық даму желісін былайша көрсетуге болады. *Береннің* бастапқы архисемасы – «мықты болат», болаттан жасалған қару-жарақ, сауыт, мылтық кейін *берен* аталған. (Кейде асыл матаны да берен деп атау кездеседі).

Ер Шабайдың тұқымы,

Берен батыр сазарған. (Ақтан)

Мәтіндегі мағынасы: «күшті, мықты, тайсалмайтын».

Айбынды ерлер көп өтті,

Кіреуке киген береннен. (Ақтан).

Мәтіндегі мағынасы: «ең мықты болат».

Атамнан қалған берендер,

Бек сауытым киермін. (Мұрат).

Мәтіндегі мағынасы: «Болаттан жасалған сауыт, батырдың киімі»

Мен балдағы алтын – ақ берен. (Мұрат)

Мәтіндегі мағынасы: «Болаттан жасалған қару-жарақ».

Талай да жерде сөйледім,

Берендей безеп тілімді (Құлманбет).

Мәтіндегі мағынасы: «жүйріктік, шешендік»

Сонда «берен» – қару-жарақ, сауыт, мата түрлерін білдіретін сөздердің екінші денотатив мағынасына айналған. Берен қару-жарақтың, мылтықтың қиғырлық, тигірлік сипаты оны образға алуға негіз болған. Сөйтіп, «жылқының ұшқыр, жүйріктігі» берен сөзімен образдалып, осы образдық мағынаның өзі «ақынның шешендігі, тілге жүйріктігі» түріндегі коннотацияға негіз болғанын байқаймыз. Әдеби тіл қазынасынан уақыт көшімен ығыса бастаған *берен* сөзінің түпкі мағынасы жыраулық образ жасау тәсілі арқылы поэтикалық тіл қазынасынан қайта жаңғырып орын тепкен.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ауызша поэзияның ғасырлар бойы үзілмей, уақыт шаңына көмілмей, поэтизмнің саф алтынын заманнан заманға жеткізіп отырған құдіреттілігін әдеби мұраны зерттеушілер әр кез мойындайды. Жоғарыда талданған көнеліктердің жыраулар тілінде сақталып жетуіне жырдың поэтикалық құрылымының тұрақтылығы себеп болғаны сөзсіз. Сонымен бірге ұстаздан шәкіртке ауызша беріліп отырған жыр жолдарын бұзбай айту да жыраулық мектептің бір қағидасы болған болуы керек. Көшпелілердің ой-арманы, қуаныш-күйініші, таным-дүниесі, өмір тарихының бірден-бір жебеушісі – дала поэзиясы ұлт, ұлыс, территория тандамайтын ортақ мұра болғанын ескерсек, ежелгі сахара жыршылары – ұзандар мен абыздардан кейінгі жыраулар поэзиясына дейін үзілмей жеткен поэтикалық дәстүрдің сарқыншақтары осы көне сөздер болуы керек. Әдеби тілде, сөйлеу тілінде (қазіргі тілімізде) кездеспейтін, мүмкін ұмытылып қалған бұл тұлғалар Маңғыстау жыраулары тілінде сақталып қалса, бұның өзі осы өңірде өте ежелгі кезеңнен келе жатқан поэтикалық сөйлеу дәстүрін бұлжытпай кейінгіге жеткізуді мұрат тұтқан әдеби-тілдік мектепт болғандығын, аталған тақтақтардың ежелден тамыры үзілмей келе жатырған поэтикалық мектептің өкілдері екенін танытады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. – 180 с.
- 2 Сыдиықов Қ. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 237 б.
- 3 Ысмайылов Е. Ақындар. – Алматы: Ғылым, 1956. – 340 б.
- 4 Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1964. – 384 с.

- 5 Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 1986. – 304 с.
- 6 Нұрмағанбетов Ә. Қазақ тілі говорларының батыс тобы. – Алматы: Ғылым, 1978.
- 7 Нұрмағанбетов Ә. Түрікменстандағы қазақтардың тілі. – Алматы: Ғылым, 1974.
- 8 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974. С 767
- 9 Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с .
- 10 Абыл, Нұрым, Ақтаным// Құрастырған С.Назарбекұлы. – Алматы: Қағанат, 1997. 296 б.
- 11 Аманат// С.Жанғабылұлының шығармалары. – Алматы: Ер Дәулет, 1996. – 382 б.
- 12 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10 томдық. 7-том. – Алматы: Ғылым, 1982
- 13 Белботаева А., Жұбанов А., Құрышжанов Ә. Куманша-қазақша жиілік сөздік. – Алматы: Ғылым, 1978.
- 14 Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. по данным арабоязычных филологических сочинений// Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук АН СССР. – Москва: Ин-т языкознание, 1969. – 49 с.
- 15 Алқалаған әлеумет // Қашаған, Шығияз, Мұрат, Насихат жыраулардың шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 238 б.
- 16 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10 томдық. 1-том. – Алматы: Ғылым, 1974
- 17 Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1996. -200 б.

Б.И.Нурдаулетова

Огуз-кипчакские элементы в языке Мангистауских акынов-жырау

Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им.

Ш.Есенова, Актау, Республика Казахстан.

Цель статьи – провести историко-лингвистические и этимологические исследования древних слов и словосочетаний в поэтическом языке Мангистауских акынов-жырау. История казахского литературного языка до XV века связана с общим литературным языком тюркских народов. Ногайские, каракалпакские, туркменские, башкирские, саха-якутские элементы в языке мангистауских жырау дают информацию об истории развития, становления казахского литературного языка и способах общения казахского языка с другими тюркскими языками.

Древние черты языка жырау представлены грамматическими формами, значениями отдельных слов и некоторых диалектических слово-форм, используемых в огузо-кипчакских письменных памятниках. Причиной сохранения древних слов и грамматических форм в поэтическом языке жырау является традиция, которая продолжается с XV-XVI веков, с эпохи ногайлы-казахских жырау. И это свидетельствует о необходимости проведения историко-лингвистических, этимологических исследований языка Мангистауских жырау.

B.I. Nurdauletova

Oghuz-kipchak elements in language of the Mangistau akhyn-zhyrau

Sh.Yessenov Caspian State University of Technologies and Engineering,
Aktau, Kazakstan

The purpose of the article is to conduct historical-linguistic and etymological studies of ancient words and phrases in the poetic language of the Mangistau akhyn-zhyrau. The history of the Kazakh literary language until the 15th century is connected with the common literary language of the Turkic peoples. Nogai, Karakalpak, Turkmen, Bashkir, Sakha-Yakut elements in the Mangystau Zhyrau language provide information on the history of development, the formation of the Kazakh literary language and the ways of communicating the Kazakh language with other Turkic languages.

The ancient features of the zhyrau language are represented by grammatical forms, the meanings of individual words and some dialectic word-forms used in oghuz-kipchak written monuments. The reason for the preservation of ancient words and grammatical forms in the poetic

language of zhyrau is the tradition of the Mangystau zhyrau, which continues from the XV-XVI centuries, from the era of Nogail-Kazakh zhyrau. And this indicates the need for historical-linguistic, etymological study of the language of the Mangystau zhyrau.

ӘОЖ 81' 366.54

Г.О. Сыздықова

филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: go.syzdykova@mail.ru

«БОЗЖІГІТ» ДАСТАНЫНДАҒЫ «ЖАН» КОНЦЕПТІСІ

Лингвофольклортану – зерттеу нысаны айқындалған ғылыми бағыт. Қазақ фольклорын тілдік-жанрлық тұрғыда зерттеу бұл бағыттағы аса маңызды мәселелерді ғылыми негізде саралауға мүмкіндік береді. Сондай мәселенің бірі – фольклордың концептілік аясы.

Қазақтың гашықтық дастандарының ішінде аймақтық фольклорлық сюжеттерге негізделген «Бозжігіт» дастанындағы концептілер жүйесінің кеңінен зерттеу нысанына алынуы лингвофольклортану үшін аса қажет алғышарттардың қалыптасуына ықпал етеді.

Мақалада автор «Бозжігіт» дастанындағы «жан» концептісін сипаттайтын тілдік бірліктерді талдайды. Сол арқылы дүниенің фольклордағы тілдік бейнесін анықтауды мақсат етеді. «Бозжігіт» дастанындағы «жан» концептісінің лексемалық құрамы мен мағыналық өрісіне талдау жасалады. «Жан» концептісінің құрылымдық ерекшеліктеріне қатысты тұжырымдар жасалады.

Мақала «Қазақ фольклорын тілдік-жанрлық зерттеу» гранттық ғылыми жоба аясында жазылды.

Кілт сөздер: лингвофольклортану, дүние, этнос, жан, концепт, өріс.

КІРІСПЕ

Тақырыптың өзектілігі. Фольклор тілі – халықтың тарихы мен мәдениетінің, салт-дәстүрінің шынайы үлгісі. Фольклор тілінің семантикасы, морфемикасы мен лексикографиясы, фольклор мәтініндегі идиолект, кроссмәдени лингвофольклористика және т.б. осы тәрізді мәселелердің әрқайсысы ғылыми ізденістің жеке бағыты бола алады. Лингвофольклортанудың дербес ғылыми бағыт ретінде қалыптасуы фольклор тілін лингвистикалық тұрғыда кеңінен зерттеудің осындай өзекті мәселелерінің маңыздылығымен анықталады.

Лингвофольклортану – фольклор жанрларының тілдік ерекшеліктерін зерттейтін сала.

Фольклор тілін зерттеудің теориялық және практикалық негіздері Ф. И. Буслаев, А. А. Потебня, А. Н. Веселовский, В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов, В. Я. Пропп, А. П. Евгеньев, П. Г. Богатырев, И. А. Оссовецкий, Д. С. Лихачев, С. Г. Лазутин, С. Е. Никитина, А. Т. Хроленко, Е. Б. Артеменко және т.б. ғалымдардың еңбектерінде нақтыланып, нәтижесінде лингвофольклортану арнайы филологиялық пән ретінде қалыптасты.

Фольклор тілін лингвистикалық тұрғыда зерттеу қазақ тіл білімінде де назарға алынып, фольклор жанрларын жеке еңбектер мен ғылыми жобалар аясында зерттеу жұмысы жолға қойылған. Бұл бағыттағы тың ізденістер В.В.Радлов, И.Н.Березин, Г.Потанин, С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Ә.Марғұлан, Ы.Дүйсенбаев, Ә.Қоңыратбаев,

М.С.Сильченко, Н.С.Смирнова, М.Ғабдуллин, т.б ғалымдардың еңбектерінен бастау алып, лингвофольклортанудың ғылым саласы ретінде қалыптасуына негіз болды.

Қазақ фольклорының лингвистикалық тұрғыда зерттелуінде Е.Қ.Жұбанов, А.Пангереев, А.Ж.Мухатаева, Г.Қосымова, З.Керімбаева т.б. ғалымдардың еңбектерінің маңызы зор.

Қазақ халқының рухани байлығын игеруде фольклор жанрларының орны ерекше. Дүниенің этнотілдік бейнесі сол тілде сөйлеуші ұлттың дүниені қабылдауымен, өзіндік таным-түсінігімен сипатталады. Әр ұлттың, әр халықтың өмірлік тәжірибесі әртүрлі болғандықтан, ол қоғамдағы адамдардың тәжірибесі де әртүрлі, сондықтан тілдік тұлға ретінде олардың танымдық санасындағы дүниенің тілдік бейнесінде айырма болады.

Әр тілде дүние өзінше бейнеленеді. Ал тілдік тұлға дүние бейнесін өзінің таным-түйсігіне сай қабылдайды. Соның негізінде адамның дүниені қабылдауы тілде көрініс табады. Адамның дүние туралы білімінің тілде қалыптасып, өмір сүруі оның объективті дүниені іс-әрекеті арқылы танытып, таным нәтижесін сөз арқылы беруімен байланысты анықталады.

Фольклорлық мәтіндердегі дүниенің тілдік бейнесінің қалыптасуына ұлттық салт-дәстүр, табиғат, адамның дүние, өмір туралы көзқарасын білдіретін түрлі концептілер жүйесі де әсер етеді.

Тақырыптың өзектілігі концептілердің фольклор жанрының бір түрі – ғашықтық жырлардағы өрісі мен құрылымын, ерекшелігін зерттеуге бағытталған қазіргі лингвистикалық ізденістердің жалпы бағытына сәйкестігі болып табылады.

Мақсаты мен міндеттері. Мақалада қазақ фольклорындағы дүниенің тілдік бейнесін «Бозжігіт» дастанындағы «жан» концептісінің құрылымы арқылы талдау мақсат етілді. Осы мақсатқа орай мынадай міндеттер қойылды: а) «Бозжігіт» дастанындағы «жан» концептісінің құрылымын анықтау; ә) «жан» концептісін құраушы лексемаларды жүйелеп, дүниенің фольклордағы тілдік бейнесін жасаудағы қызметін көрсету.

Тақырыптың теориялық маңыздылығы фольклор тіліндегі концептілердің қызметі мен құрылымы туралы тұжырымдар олардың әлеуметтік-мәдени факторлармен өзара байланысы туралы түсініктерді тереңдетуге ықпал етеді.

Практикалық маңыздылығы фольклор жанрларындағы концептілер жүйесі мен мазмұнын талдау әдістемесін лингвофольклортану бойынша дәріс сабақтарында пайдаланумен анықталады.

Зерттеу әдістері: бақылау, сипаттау, контекстік және компоненттік талдау әдістері.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Фольклор тіліндегі адамның рухани дүниесін сипаттайтын концептілерді зерттеу, белгілі бір тілдің антропоэзектік ерекшеліктерін ғана емес, сонымен қатар адам санасының түрлі аспектілерінің әлемнің шынайы бейнесінде көрініс табу заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

«Дүниенің ұлттық тілдік бейнесі – қандайда бір ұлттық-лингвомәдени қауымдастықтың тіліндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктердің көрінісі», «бұл ...көптеген тілдік микроәлемді біріктіретін феномен, олардың болуы тілдің көп қызметтілігіне, сондай-ақ оның қызметі мен жалпы өмір сүруінің әртүрлі салаларындағы адамдардың қарым-қатынас мақсаттарына байланысты» [1, 40-41].

Этнос тілінің өзіндік ерекшеліктерін анықтауда фольклор мәтіндерінің көркемдік қабаттарын лингвотанымдық тұрғыда зерттеудің маңызы зор. Зерттеу нысанына алынған «Бозжігіт» дастанында дүниенің тілдік бейнесі белгілі бір концептілер жүйесі арқылы көрініс тапқан.

Дастандағы дүниенің этнотілдік бейнесін құруға негіз болатын концептілердің ішінде құрылымы мен мағыналық өрісі жағынан аса күрделісі – «жан» концептісі.

Жан. 1. Адам баласына, жан-жануарларға тіршілік беретін рух, қуат. 2. Адамның ішкі сарайы, рухани әлемі. 3. *псих.* Адамның ішкі ой-санасы, рухани, сезімдік қасиеттері. 4. *діни.* Алланың нұрынан пайда болып, соның ғана әмірімен адамның тәніне тіршілік бітіретін рух. 5. *филос.* Философияда тәнге қарама-қарсы қойылып, оған тіршілік бітіретін рухқа қатысты түсінік, негізгі философиялық ұғым. 6. *экспр.* Қадір-қасиет тұту ретінде, еркелету, жақсы көру мәнінде айтылатын сөз [2, 461].

«Бозжігіт» дастанындағы «жан» ұғымының концептілік өрісі жеке сөздер мен сөз тіркестері және тұрақты тіркестерден түзіледі. «Жан» сөзі адам, өмір, өлім, ғұмыр, тән, рух, иман, дене, тіршілік сөздерімен бір лексика-семантикалық топта (ЛСТ) қаралады. «Жан» концептісі дастанда осы лексика-семантикалық топ құрамындағы бірқатар сөздер арқылы көрініс табады.

1 *Жан – өлім.* Фольклор жанрларында шығарманың бас кейіпкерлері өмір мен өлімнің арасында жүреді, өмір үшін өлімге басын тігеді. Зерттеу нысанына алынған ғашықтық дастанда да ата-анасы баласы үшін, ер жігіт ата-анасы, туған елі, жері, сүйген жары үшін жанын құрбан қылуға дайын. Мысалы:

Жан берді, иман берді Бір уа Барың,
Қалады өзің өлсең дүние, жарың [3, 27].

Біздің үшін әр жерде
Жаның қисаң керек-ті [3, 32].

Әкесі менен шешесі хабар білді,
Жалғызы үшін *жандарын құрбан* қылды [3, 33].

Әкеңнің сіздің үшін *жаны құрбан*,
Әр тарапта шәр жұртың болды аман [3, 41].

Құрбан қылып жандарын [3, 45].

Жаным құрбан қылғанмын,
Рақым етсең керек-ті [3, 48].

«Досымның жүзін мен көрейін» деп,
Үйге кірді құрбан қылып *жанын* [3, 62].

Жан шығуға жетіпті,
Көп ішінде аз жігіт.
Бозжігітім, көзің аш! [3, 62].

Кемпірдің *ашуланyp жанын алды*,
Қылыш тұтып кемпірдің басын кесті [3, 74].

Хан қызы жарыменен қосылыпты,
Әзіз *жаны* кеудеден үзіліпті [3, 94].

Жырдан алынған үзінділерде *жан берді, иман берді, жаның қисаң, жаны құрбан, жан шығу, жанын алды, жаны үзілді* тіркестері «жан» ұғымының «өлім» сөзімен мәндес концептілік өрісін жасауға негіз болып тұр. Бұл өрісте «жаналғыш», «әзірейіл» мағынасындағы «жан алушы» тіркесі де кездеседі. Мысалы:

Жан алушы келгенде,
Айтсаң тілің алмас ол [3, 93].

«Бозжігіт» дастанындағы дүниенің этнотілдік бейнесін құраушы «жан» концептісінің мағыналық өрісінде ұлттық дүниетанымдағы «шыбын жан» тіркесі де кездеседі. Мысалы:

«Өлсем бірге со жерде өлейін» деп,

Шыбын жанын досы үшін құрбан қылды [3, 63].

Қазақ сөздігінде «шыбын жан» тіркесіне мынандай анықтама берілген: «... ескі ұғым бойынша адам жаны шыбын тәрізді өте кішкене, нәзік, әлсіз келеді және ол кеудеде ұшып жүреді деген сенімнен қалған түсінік, таным»[2, 1430]. Жанның шыбынға теңелуі осындай таным-түсініктен туындаған. Дастанда аталған тіркес осы мағынасынан алшақтамаған.

2 *Жан – өмір*. «Жан» концептісінің келесі бір лексика-семантикалық тобын «өмір» лексемасымен мәндес тілдік бірліктер құрайды. Мысалы:

Жан жаратқан Алламыз
Өзі сақтар бөндесін [3, 37].

Дене жаратып, *жан берген*,
Жан бергенде нан берген,
Аш болмасақ керек-ті.
Жол бастаған өзіңсің,
Жан сақтаған өзіңсің [3, 38].

Жаным барда барармын,
Тірі жүрсем қайтармын [3, 42].

Берілген үзінділердегі *жан жаратқан*, *жан беру*, *жан сақтаған*, *жаным барда* тіркестері «өмір», «тіршілік» ұғымдарымен мәндес болып келеді.

3 *Жан – адам*. Адамды ақылды жан иесі ретінде сипаттауда адамның қоғамдағы орны, жай-күйі, адамдар арасындағы қарым-қатынас негізге алынады. «Жан – адам» концептілік өрісіндегі тілдік бірліктер терең философиялық мағынасымен ерекшеленеді. Мысалы:

Жаның жанға қосылған,
Сен ақиқат жар болсаң [3, 33].

Жарыма қосар ма екен Бір уа Бар,
Бәрі *жанның-жанға* қосылған [3, 46].

Жұртына көп жақсылық қылған екен,
Той қылды *әр жаннан* малды сойып [3, 30].

Үйіне келсем *жан да жоқ* [3, 34].

Кәріп жаннан түңіліп бейшаралар,
Алланың әміріне мойынсұнды [3, 51].

Бір жерге атын байлап түсті дейді,
Әзіз жаннан үмітін үзді дейді [3, 67].

Өлген *жанның* бәрінен
Сұрау сұрар күн болар [3, 100].

Бірінші, екінші мысалдағы «*жанның жанға қосылуы*» туралы Шәкәрім Құдайбердіұлының мына тұжырымынан жауап таба аламыз. Ақынның «жан туралы тағы бір ойы»: «... су суға, топырақ топыраққа қосылып кеткендей, жан-жандарға қосылып, араласып, әбден былжыр сияқтанған соң, ол жан өзге жандардан қайтып айырылып шыға алады. Мен мұны саяз ойлағандық деймін. Себебі жанның бар екеніне жаннан шыққан ерік, талап, ой,

мақсат, сезім, білім арқылы көзіміз жетсе де, оның денелерге қосылып кетуіне ешбір дәлелім жоқ. Ол денеге қосылмаса керек. Және қосылады десек бөлінуі оңай» [4, 56]. Сондықтан «жаның жанға қосылған», «жанның жанға қосылған» тіркестеріндегі «жан» лексемасы адамға тіршілік беретін «күш, қуат» мағынасында емес, сол күш пен қуаттың, ақылдың иесі – адамның адамға қосылуы мағынасында қолданылған. Мұндай сипат «әр жан», «кәріп жан», «әзіз жан», «өлген жан» тіркестерінің құрамындағы «жан» сөзіне де тән. Аталған тіркестер құрамындағы «жан» ұғымының «адам» сөзімен мәндестігі оларды ауыстырып қолдану барысында да айқын көрінеді.

Сонымен қатар «жарты жанды», «кәріп жан» тіркестері адамның ішкі дүниесіне қатысты мағынада қолданылады. Мысалы:

Ел-жұртынан айрылған,
Жарты жанды бір кәріп [3, 59].

Төңірегіне қараса, бәрі дұшпан,
Кәріп жан[ды] шығуға қинадылар [3, 75].

4. *Жан – жоғары әлем.* Жан – адамның өмір сүруінің көрсеткіші. Халық танымында қалыптасқан түсінік бойынша, жан – адамды жоғары әлеммен байланыстырушы. «Жан» ұғымының байланыстырушылық қызметін дастаннан алынған тілдік деректермен дәйектесек, мысалы:

Жаның Аққа тапсырдым,
Жарың бірге қасында [3, 96].

Жан айрылып шығады,
Денеменен қоштасып [3, 103].

Жаның сенде аманат,
Денең жерде аманат.
Жанды денеге тапсырып,
Тергеу қылып керек-ті [3, 107].

Жанға пайда болмаса,
Жан өлімге жеткенде [3, 107].

Жан өлімге жеткенде,
Кәріп басың не табар?! [3, 108].

Ақын Шәкәрім Құдайбердіұлының тағы бір пікіріне жүгінсек, «Жан ... денеден шыққанда біржола жоғалып кетпейді. Құр ғана өзгеретін болса, бұрыннан бар жанның жоғалуына түк дәлел жоқ. Олай болса, бір түрге түсіп, барлығының ішінде бар болып жүреді. ... Жан әр түрге түседі. Мәселен, «инстинкт» - «сезімді жан», «сознание» - «аңғарлық жан», «мысль» - «ойлайтын жан», «ум» - «ақылды жан» дегендей әр түрлі қасиеттері болады. Бұлай әртүрлі болуы, менің ойымша, дене бітіміне, себептеріне қарай туындайды. Дене әр түрге түскен сияқты, жан да өсіп, өніп, жоғарылайды [4, 54]. Дастандағы «жан» концептісінің құрамындағы «жанды Аққа тапсыру», «жанның денемен қоштасуы», «жанды денеге тапсыру», «жанның өлімге жетуі» тәрізді тіркестер ақынның философиялық көзқарасымен сабақтасады.

5 *Жан – көңіл күй.* Жан адамның эмоциясымен де тікелей байланысты. Жан туралы түсініктің күрделілігі оның адам танымындағы әрізді сипатымен айқындалады.

«Бозжігіт» дастанындағы «жан» сөзінің эмоциялық сипаты *дос, жолдас, бала, сүйген жар* сөздеріне қатысты айқын көрініс тапқан. Мысалы:

Бар еді бір досы жаннан артық,

Таңертең оған барып, арыз қылды [3, 35].

Мәслихатты жан досым,
Ақыл таппай жүрдім мен [3, 35].

Екісі бір-біріне жандай дос-ты,
Біріне-бірі тауып ақыл қосты [3, 37].

Досына жан жолдасы сөз салады,
Жалғаннан өлмей-өтпей кім қалады [3, 37].

Пида қылып малдарын,
Жаным сүйген, жанарым,
Жүзің көрсем керек-ті [3, 48].

Жаннан тәтті, жан досым,
Жаным құрбан қылсам да [3, 78].

Құдайым тағдыр жетіп алған соң,
Жан жарымнан айрылып қалдым, - дейді [3, 97].

Жаным сүйген жан балам,
Сені қайда көргеймін,
Кімді балам дегеймін?! [3, 110].

Берілген мысалдардағы жаннан артық, жан досым, жандай дос, жан жолдасы, жаным сүйген, жаннан тәтті, жан жарым тәрізді тіркестер «жан» сөзінің концептілік өрісінде қадір-қасиет тұту, құрметтеу, еркелету, жақсы көру мағынасындағы жағымды эмоциялық реңкімен ерекшеленеді.

Сонымен, жан – адамның ішкі әлемінің көрінісі. Адамның ішкі әлемі, ойы, сезімі мен таным-түсінігі жанмен байланысты.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Жан» сөзінің фольклор тіліндегі дүниенің этнотілдік бейнесін жасаудағы қызметі оның концептілік өрісіндегі лексикалық-семантикалық топтарымен анықталады.

«Бозжігіт» дастанындағы концептілерді жүйелеп, олардың дүниенің этнотілдік бейнесін жасаудағы қызметін анықтау қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерін, оның ішінде ғашықтық жыр-дастандарды дүниенің фольклорлық тілдік бейнесін қалыптастырудың бастапқыт дереккөздері ретінде кеңінен зерттеуге жол ашады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Хайруллина Р.Х. Фразеологическая картина мира: от миропонимания к миропониманию. – Уфа: БГПУ, 2001. – 285 с.
- 2 Қазақ сөздігі. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 б.
- 3 Бабалар сөзі. Жүз томдық. Ғашықтық дастандар.– Астана: «Фолиант», 2005. Т.17. – 368 б.
- 4 Құдайбердіұлы Шәкәрім. Үш анық. – Астана: «Хас Сақ» баспасы, 2018. -200 б.

Г.О. Сыздыкова

Концепт «душа» в поэме «Бозжигит»

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
г.Нур-Султан, Казахстан

Лингвофольклористика – научное направление, в котором определен объект исследования. Языково-жанровое исследование казахского фольклора позволяет на научной основе анализировать важнейшие проблемы в этом направлении. Одной из таких проблем является концептуальная сфера фольклора.

Широкое исследование системы концептов в поэме, основанной на региональных фольклорных сюжетах «Бозжигит», способствует формированию необходимых предпосылок для лингвофольклористики.

В статье автор анализирует языковые единицы, характеризующие концепт «душа» в поэме «Бозжигит». Тем самым целью является выявление языковой картины мира в фольклоре. Анализируется лексемный состав и смысловое поле концепта «душа» в поэме «Бозжигит». Делаются выводы, касающиеся структурных особенностей концепта «душа».

Статья написана в рамках грантового научного проекта «Языково-жанровое исследование казахского фольклора».

G.O.Syzdykova

The concept of "soul" in the poem "Bozyigit"

L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

Lingvofolcloristic is the scientific direction in which the object of the study is defined. Language-genre research of Kazakh folklore allows to analyze the most important problems in this direction on a scientific basis. One such problem is the conceptual sphere of folklore.

A wide-ranging study of the concept system, in a poem based on regional folklore stories "Bozorghit," contributes to the formation of the necessary prerequisites for lingvofolclorism.

In the article, the author analyzes the language units characterizing the concept of "soul" in the poem "Bozorzhit." The aim is thus to identify the language picture of the world in folklore. The lexemic composition and sense field of the concept of "soul" in the poem "Bozhit" is analyzed. Conclusions are drawn concerning the structural features of the "soul" concept.

The article is written within the framework of the grant scientific project «Language-genre study of Kazakh folklore».

УДК 81.42

M.K.Samambet

candidate of philological sciences, associate professor, professor of the department of foreign philology, A.Baitursynov Kostanai State University, Kostanai, Kazakhstan, e-mail: msamambet47@mail.ru

STYLISTIC PECULIARITIES AND NARRATIVE STRUCTURE OF THE NOVEL THE BOOK THIEF BY MARKUS ZUSAK

The article is dedicated to the analysis of the novel The Book Thief by the contemporary Australian writer Markus Zusak. The book tells about the events of the Second World War, about the fate of ordinary Germans, about a little girl – the main character. The girl's mother, due to the circumstances, has to give away her daughter to a foster family, which itself has only scanty livelihood for a satisfactory existence. Foster parents are simple Germans, unsophisticated, somewhat rude; in the most difficult conditions they have shown themselves to be courageous, grateful and having a highly developed sense of duty people. In the full swing of the political ideas and activities of the German Nazi Party, they saved the son of a Jew, with whom the girl's foster father had been in time of the First World War and; thanks to this illiterate family, the girl learned

to read and love reading. The author describes the tragic fate of the Jews generated by the German fascists, as well as suffering, painful situation, the fate of the Germans themselves, living under the Nazi regime. The novel differs from a large number of novels about the Second World War not only with a special look at the events of that period, but also with its style features. One can in particular highlight the peculiar composition of the novel. In contrast to the traditional external composition, the author resorts to the internal composition in the novel. Besides, the author introduces an absolutely unusual for this genre narrator into the novel.

Key words: narrator, Death, narrative structure, composition and its types, compositional techniques, prologue and its components, parts and its subparts, epilogue, graphical highlighting, interposed theoretical arguments, rewording of the title, capital uppercase letters, bold type.

INTRODUCTION

Markus Zusak is a modern Australian writer of German descent. He is the author of six novels, the most famous of which is *The Book Thief*, written in 2005, translated into more than thirty languages and filmed in 2013. The novel received a very good press and has been on the bestseller list for several years.

In an interview on March 14, 2016 he told the editor Sean Edgar of *Paste Magazine* about the stories his parents told him about Nazi Germany, the fate of ordinary Germans, anti-fascists, human gratitude when a Jew saves a German during the First World War, and during the Second World War, a German hides a Jew, the Holocaust, Hitler, Hitler Youth. His father also told him that his father, Markus's grandfather, who was on the fronts of the First World War, was sent to military zones of the Second World War, because he refused to send his son, Helmut, to a special school where real Nazis were trained. Many other people also told Markus about the tragic years experienced in Nazi Germany, but he relied only on the story of his family. He also spoke of the difficulties he had experienced in writing *The Book Thief*.

The main character of the novel is Liesel Meminger, a nine-year-old girl whom together with her younger brother their mother, due to difficult circumstances, decided to give to foster parents. The action started in 1939, shortly before World War II.

MAIN PART

This novel is a peculiar novel.

Foremost, the narrator of *The Book Thief* is Death. In the prologue, the narrator introduces himself: "I could introduce myself properly, but it's not really necessary. You will know me well enough and soon enough, depending on a diverse range of variables. It suffices to say that at some point in time, I will be standing over you, as genially as possible. Your soul will be in my arms. A color will be perched on my shoulder. I will carry you gently away" [1, 2,10]. The image of Death is quite a frequent phenomenon in painting, in ballet, but Death as a narrator in a novel is rather unusual.

The narrator does not call himself, but when he says that one day he will be above the reader and there will be a soul in his hands, the reader realizes that the narrator is Death, which takes the soul of a person who has just died. Further, Death talks about the "length of time" [1, 2, 10] it has been performing this job, also asks a rhetorical question whether there is anyone "who could ever replace" [1, 2,11] it, that it needs some rest or some kind of distraction from perpetual job which it finds in examining colors and also Death is interested in those who survived among those who were supposed to die.

Among the many tales of survivors, Death remembers the story of the girl, Liesel Meminger, whom it encounters several times: when, for the first time, Death takes the soul of Werner, Liesel's little brother, who, like Liesel, had to be passed on to foster parents (in the Prologue and part I); the second time Death came to a twenty-four-year-old pilot whose plane was brought down after the bombing of Munich "I walked in, loosened his soul, and carried it gently away" [1, 2, 15],

“I slowly extracted the pilot’s soul from his ruffled uniform and rescued him from the broken plane” [1, 2, 461] and spotted “a distraught girl” [1, 2, 460], who “did not back away or try to fight me, but I know that something told the girl I was there. Could she smell my breath? Could she hear my cursed circular heartbeat, revolving like the crime it is in my deathly chest? I don’t know, but she knew me and she looked me in my face and she did not look away” [1, 2, 460] (in the Prologue and part IX); time passed, many different events took place and the third encounter occurred when Molching was bombed “Himmel Street was flattened” [1, 2, 466], all the inhabitants of Himmel Strasse died, because there was no sound of a siren, it was an unscheduled bombing “All while people slept. Rudy Steiner slept. Mama and Papa slept. Frau Holtzapfel, Frau Diller. Tommy Muller. All sleeping. All dying. Only one person survived.” [1, 2, 466] (in the Prologue and part X).

Another peculiarity of the novel is its composition. Very often instead of the term composition other terms are used. They are narrative structure or architectonics.

Composition is defined as the construction of a work of art, due to its content, nature, purpose [3, 164], as an integral system of certain methods, forms of artistic images, due to the content of the work [4], as an arrangement of the parts of a literary work in a certain order, the sum of forms and methods used by the author to convey his idea [5] [6, 124].

Composition in literature is the construction of a story or novel, the arrangement of its parts in a specific system and sequence. Compositional techniques are instrumental in deeper understanding the author’s ideas, in revealing the themes and feature of the characters of the book. Each work of art has its own unique composition, but there are its traditional laws, which are observed in some genres.

There are two types of composition: external and internal. External or architectonics shows how the text is constructed, how many chapters there are in the book. Internal is connected with the narrative; it includes descriptions, author’s digressions, inserted stories, dialogues and other elements.

Michael Toolan, Professor of the University of Birmingham in the USA, defines a narrative as “at minimum a text or text-like artistic production...In a narrative, something happens, such that we sense a ‘before’ and an ‘after’: one state of affairs is displaced by a different state of affairs, and this latter state is, ideally, not merely temporally but casually related to the former state” [7, 137].

In terms of external type of composition the novel *The Book Thief* consists of a prologue, ten parts and an epilogue. At first glance, such a composition seems ordinary, familiar, as it includes a traditional set of compositional elements. However, the prologue in the novel consists of four components: *DEATH AND CHOCOLATE*; *BESIDE THE RAILWAY LINE*; *THE ECLIPSE*; *THE FLAG*

Each of ten parts includes several subparts:

PART ONE - the grave digger’s handbook

ARRIVAL ON HIMMEL STREET; GROWING UP A SAUMENSCH; THE WOMAN WITH THE IRON FIST; THE KISS - A Childhood Decision Maker;

THE JESSE OWENS INCIDENT; THE OTHER SIDE OF SANDPAPER;

THE SMELL OF FRIENDSHIP; THE HEAVY WEIGHT CHAMPION OF THE SCHOOL-YARD

PART TWO – the shoulder shrug

A GIRL MADE OF DARKNESS; THE JOY OF CIGARETTES; THE TOWN WALKER; DEAD LETTERS; HITLER’S BIRTHDAY, 1940; 100 PERCENT PURE GERMAN SWEAT; THE GATES OF THIEVERY; BOOK OF FIRE

PART THREE – meinkampf

THE WAY HOME; THE MAYOR’S LIBRARY; ENTER THE STRUGGLER;

THE ATTRIBUTES OF SUMMER; THE ARYAN SHOPKEEPER; THE STRUGGLER, CONTINUED; RICKSTERS; THE STRUGGLER, CONCLUDED

PART FOUR – the standover man

THE ACCORDIONIST – (The Secret Life of Hans Hubermann); A GOOD GIRL;
 A SHORT HISTORY OF THE JEWISH FIST FIGHTER; THE WRATH OF ROSA;
 LIESEL’S LECTURE; THE SLEEPER; THE SWAPPING OF NIGHTMARES; PAGES FROM
 THE BASEMENT;

PART FIVE – the whistler

THE FLOATING BOOK (Part I); THE GAMBLERS - (A SEVEN-SIDED DIE);

RUDY’S YOUTH; THE LOSERS; SKETCHES; THE WHISTLER AND THE SHOES;
 THREE ACTS OF STUPIDITY – BY RUDY STEINER; THE FLOATING BOOK (Part II)

PART SIX – the dream carrier

DEATH’S DIARY: 1942; THE SNOWMAN; THIRTEEN PRESENTS;

FRESH AIR, AN OLD NIGHTMARE, AND WHAT TO DO WITH A JEWISH; CORPSE;
 DEATH’S DIARY: COLOGNE; THE VISITOR; THE SCHMUNZELER; DEATH’S DIARY:
 THE PARISIANS

PART SEVEN – the complete duden dictionary and thesaurus

CHAMPAGNE AND ACCORDIONS; THE TRILOGY; THE SOUND OF SIRENS; THE
 SKY STEALER; FRAU HOLTZAPFEL’S OFFER; THE LONG WALK TO DACHAU; PEACE;
 THE IDIOT AND THE COAT MEN

PART EIGHT – the wordshaker

DOMINOES AND DARKNESS; THE THOUGHT OF RUDY NAKED;

PUNISHMENT; THE PROMISE KEEPER’S WIFE; THE COLLECTOR;

THE BREAD EATERS; THE HIDDEN SKETCHBOOK

PART NINE – the last human stranger

THE NEXT TEMPTATION; THE CARDPLAYER; THE SNOWS OF STALINGRAD; THE
 AGELESS BROTHER; THE ACCIDENT; THE BITTER TASTE OF QUESTIONS; ONE
 TOOLBOX, ONE BLEEDER, ONE BEAR;

HOMECOMING

PART TEN – the book thief

THE END OF THE WORLD (Part I); THE NINETY-EIGHTH DAY;

THE WAR MAKER; WAY OF THE WORDS; CONFESSIONS; ILSA HERMANN’S
 LITTLE BLACK BOOK; THE RIB-CAGE PLANES;

THE END OF THE WORLD (Part II);

EPILOGUE – the last color

DEATH AND LIESEL; WOOD IN THE AFTERNOON; MAX; THE HANDOVER MAN

The prologue and the epilogue consist of four components, as for the ten parts of the novel each of them consist of eight subparts. This is seen at first glance. Such a division attracts the reader’s attention because the subcomponents of the prologue and the epilogue and subparts of ten parts give the clue what will be narrated in them. In addition they are given in capital letters.

Using M. Toolan’s definition of the narrative as “at minimum a text or text-like artistic production” [5, 136] it is possible to say that the external composition of *The Book Thief* is a narrative as it shows what happens, what happened before, what will happen after and how they are related with each other.

Internal composition of *The Book Thief* has also some particular qualities except for exposition, rising action, climax, denouement and other elements. Here again in the narrative the prologue, the epilogue and each of ten parts give some more information. The first component of the prologue “Death and Chocolate” includes smaller sub-components “First the colors”, “Then the humans”, “That’s usually how I see things” and “Or at least, how I try”, where the narrator introduces himself and addresses the reader, which is highlighted graphically. In addition, there are interposed small theoretical arguments within the sub-components. Other components of the prologue are of the same pattern.

Each of ten parts of *The Book Thief* besides its ordinal number as in Part One – “one” and a kind of part title “the grave digger’s handbook”, which in fact is not, begins with words or word combinations, which at first glance seem a kind of enumeration as, for example, in Part One:

himmel street – the art of *saumensching* – an ironfisted
 woman – a kiss attempt – jesse owens –
 sandpaper – the smell of friendship – a heavyweight
 champion – and the mother of all *watschens*

These words in fact reword what was spoken of in the subparts of Part One in the Table of Contents which precedes the narrative. But these words do not begin with capital uppercase letters; all the words begin with lowercase letters. One more thing which captures the attention of the reader is the usage of the italic type.

Aside from this within the text narrated, in the Prologue, Ten Parts and the Epilogue the author interposes some sentences which are also kind of headings and all words in them are in capital letter. The other interposed sentences clarify the meaning of the sentence in capital letters. The interposed sentences are printed in bold type. An example is from Part One:

A SPECTACULARLY TRAGIC MOMENT

A train was moving quickly.

It was packed with humans.

A six-year-old boy died in the third carriage.

An example is from Part Eight: **A SMALL, SAD NOTE**

I visited that small city

street with the man still in

Hans Hubermann's arms.

The sky was white-horse gray.

An example is from Epilogue: **A LAST FACT**

I should tell you that

the book thief died

only yesterday.

These interposed sentences are some kind summarizing of what later the Death will narrate.

The main principle of composition used by Markus Zusak is the arrangement of parts of the novel in a certain sequence. It demonstrates the author's possessing inner unity system of forms of artistic image. The motivated means and methods used by the writer deepen the meaning of the depicted events and reveal features of characters.

The composition of the novel is a kind of mosaic composition. The picture of reality in fascist Germany is obtained by combining description of the situation in the country, people's fears, Nazi propaganda, humanity and dehumanization, bombing and deaths. The composition is largely dependent on the narrator. His speech techniques are predetermined by his being non-habitual.

The unconventional narrator and atypical format of *The Book Thief* characterize it as exceptionally remarkable and unique and the author as an outstanding man of letters of the XXI century.

CONCLUSION

The term "stylistic" may be used in two meanings in such a word combination as "stylistic peculiarity": in the first meaning "characteristic of the style of the book or of the author" and the second meaning "tropes and figures of speech used by the author to impart expressivity to the text". When it conveys the first meaning it is close to a famous phrase by Georges-Louis Leclerc, Comte de Buffon «Le style c'est l'homme». The term "stylistic" in the first meaning presupposes the analysis of the book in terms of the science that studies fiction, its essence and specificity, origin, social function and language. The term "stylistic" in the second meaning presupposes linguistic analysis. Thus the usage of the term "stylistic" in the first meaning includes a wider scope of literary and linguistic phenomena.

The novel *The Book Thief* by Markus Zusak is an uncommon literary work which offers great opportunity for research. In the process of the present analysis of the novel *The Book Thief* the

author of the article confined herself only to a moderate examination of some distinctive features of this worthy of attention book, solely to the study of Markus Zusak's art of creating titles different from usual. Such unorthodox titles and a non-traditional narrator who introduces himself in the prologue gain the reader's interest and get him want to know what the book is about in detail.

REFERENCES

- 1 Zusak Markus. The Book Thief // Available at: <https://www.8freebooks.net/download-the-book-thief-markus-zusak-pdf/>
- 2 Зусак Маркус. Книжный вор. [пер. с англ. Н.В.Мезина; ил. Т.Уайт]. – М.: Эксмо, 2019. - 512с.
- 3 Литературный энциклопедический словарь. М., «Советская энциклопедия»,1987. – 750 стр.
- 4 Ксения Ветрова. Что такое композиция // Available at: <https://znaniya.com/task/13934717#readmore>
- 5 Образовательный журнал Текстология // Available at: <http://www.textologia.ru/slovari/literurovedcheskie-terminy/kompoziciya/?q=458&n=99>
- 6 Shipley Joseph T. Dictionary of world literature. Criticism-forms-technique. New York, Philosophical library 1943. – 670 p.
- 7 Michael Toolan. Language in Literature. Oxford University Press Inc., New York, 1998. – 250 p.

М.Қ. Сәмәмбет

Маркус Зусактың «Кітап ұрлықшысы» романының стилінің ерекшеліктері мен баяндау құрылымы

А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті,
Қостанай қ., Қазақстан

Мақала қазіргі австралиялық жазушы Маркус Зусактың «Кітап ұрлықшысы» романының талдауына арналған. Кітапта Екінші дүниежүзілік соғыстың оқиғалары, қарапайым немістердің тағдыры туралы, жағдайға байланысты, қанағаттанарлық өмір сүрудің жеткілікті құралдары жоқ патрондық отбасына жіберілуі керек кішкентай қыз туралы, еврейлердің қайғылы тағдыры туралы баяндалады. Роман Екінші дүниежүзілік соғыс туралы көптеген романдардан сол кезеңдегі оқиғаларға ерекше көзқараспен ғана емес, сонымен қатар оның стилистикалық ерекшеліктерімен де ерекшеленеді. Бұл ерекше аңгімеші және романның өзіндік құрамы.

М.К.Самамбет

Стилевые особенности и повествовательная структура романа Маркуса Зусака «Книжный вор»

Костанайский государственный университет им.А.Байтұрсынова,
г.Костанай, Казахстан

Статья посвящена анализу романа «Книжный вор» современного австралийского писателя Маркуса Зусака. Книга повествует о событиях второй мировой войны, о судьбах простых немцев, о маленькой девочке, которую, в силу сложившихся обстоятельств, приходится отдать в приемную семью, не имеющую достаточных средств к удовлетворительному существованию, о трагической участи евреев. Роман отличается от большого количества произведений о второй мировой войне не только особым взглядом на события того периода, но и своими стилевыми особенностями. Необычностью повествователя и своеобразной композицией романа.

ӘОҚ-809.434.2

Р.М. Ускенбаева

Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ Ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: rauza82@mail.ru

МИФТИК ТАНЫМНЫҢ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ

Мақалада тұпсанадан негіз алатын мифтік сананың тілдегі көрінісі сөз болады. Мифологема ұғымына түсінік беріледі. Қазақ ертегілеріндегі мифологемаларға талдау жасалады. Және оның танымдық қыры ашылады. Сонымен қатар, фольклорлық шығармалар тіліндегі мифологемалар талданады. Олардың көркем шығармалардағы көрінісі айқындалады. Мифологемалардың басқа халықтардың фольклорлық шығармаларындағы көрінісі салыстырыла отырылып сипатталады.

Кілт сөздер: миф, мифология, мифологема, ертегі, мифтік таным, мифтік сана, тұпсана.

КІРІСПЕ

Мифтік таным дегеннің өзінің алғаш адам баласының өзін қоршаған органы қабылдауынан бастау алатынын ескерсек, қазақ мифтік шығармаларындағы сюжет, оқиғалар желісі, мифологемалардың әлем және түркі мифтік шығармаларымен үндес, сарындас болуы, ортақтығы заңды құбылыс болып келетіні анық. Жалпы тіл білімінде *мифологема* термині алғаш Батыс Еуропада ХХ ғасырдың басында мифологиялық және психологиялық мектептің негізінде қалыптаса бастаған. Ол бертін, яғни 1930-1950 жылдары Еуропа елдерінде кеңінен қолданысқа енді. Ғалым А. Альварес де Миранда мифологема терминіне: «Ол мифте пайда болған саналы немесе интуитивті ерекше образдар», – деген түсініктеме береді [1, 27].

Мифті «біріншіден ішкі жан-дүниенің терең сырын білдіретін психикалық көрініс», – деп түсінетін К. Юнг мифологеманы психологиямен байланыстыратынын байқаймыз. Ал А.К.Кравченко мифологеманы – бұл «ілкідегі әлемді танудың әмбебап когнитивтік-семантикалық қыры болып табылатын әлем туралы жалпы білім жүйесінің танылған когнитивтік бірлігі», – деп түсіндірсе [2, 12], бұл ойды Ю.Л.Шишова зерттеу жұмысында жалғастырады. Ғалымның анықтамасы бойынша: «Мифологема – кеңістік-уақыттық континуумның ішкі біртұтас бейнесін үлгілейтін мәнжасалымның әмбебап инвариантты матрицасы болып табылады» [3, 6]. Сонымен қатар И.М.Дьяконов мифологемаларды «мифтік сюжеттің жалпы мазмұнын қамтитын және біртекті қатарлардың мағыналық қайтылауларына қабілетті, сюжет ретінде қалыптасқан кейіпкерлер мен жағдаяттар», – деп атайды. В.А. Маслова мифологеманы «бір мифтен екінші мифке ауыса алатын миф үшін қажетті кейіпкер немесе жағдаят», – деп түсіндіреді.

Д.Н. Ушаков сөздігінде мифологемаға «сюжеттің құрамдас бөлігі», – деген анықтама берілсе, В.К. Афанасьева: «Мифологема – өз бойына жаратылыс және оның шегі-шекарасы туралы тылсым сырларды жинақтаған интуитивті-эмоционалды бейне», – деп көрсетеді. Сонымен бірге, қарастырылып отырған мәселеге қатысты ғылыми еңбектерде: «Мифологема – наным-сенімге қатысты салттарды нақтылай танытатын символдар арқылы білдіру мен түсіндірудің нәтижесі», – деп те беріледі.

«Қазақ ономастикасының лингвоконцептуалдық негіздерін» зерттеу еңбегіне арқау еткен Б.М. Тілеубердиев: «Ғаламның мифтік бейнесі мифологиялық жалпы есімдер арқылы да, мифологиялық жалқы есімдер, яғни *мифологиялық онимдер, мифонимдер* арқылы да көрсетіле алады», – деген тұжырым жасайды. Қазақ танымындағы Аққу құсының бейнесі жайлы сөз еткен Ж. Аймұхамбетованың «Қазіргі қазақ поэзиясындағы аққу мифологемасы» деген мақаласында: «*Мифологема* – мифтік санадан бастау алған, жаратылыс тылсымы мен

кие-қасиет туралы ұғымдарды бойына сіңірген дара бейне әрі тұрақты мотив», – делінеді [4, 26].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мифтік таным-түсініктің негізінде пайда болған немесе мағыналық астарында мифтік таным-түсінік жатқан лексикалық бірліктерді, яғни сөздерді зерттеу еңбектеріне арқау еткен отандық тілші-ғалымдардың еңбектері баршылық. Зерттеулерде мифологемаға тән лексикалық бірліктердің ерте заманнан бастау алған мифологиялық ойлаудың, мифологиялық таным-түсініктің көрінісі екендігі ұтымды айтылғанымен, алыс-жақын шетелдік ғалымдар да, отандық тілші-ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарында бұл тілдік категория әртүрлі аталып жүргендігін байқаймыз (мифологиялық лексика, мифоним, мифологема т.б.).

Алайда, осы кезге дейін «мифологема» ұғымының анықтамасы және оның басқа да тектес терминдермен арақатынасы мәселесі шешілмегенін атап өткенді жөн санаймыз. Сондықтан да, қазіргі таңда «мифологема» ұғымын анықтау аса өзекті сұрақтар қатарына жатқызылатыны сөзсіз. Ғалымдар арасында бұл ұғымға қатысты бірауыздан қабылданған түсінік жоқ, мәселен: «мифологема – мифологиялық материал және миф жасалуының негізі»; «миф сюжетінің бір бөлігі мен мифологиялық кейіпкердің мысалға келтірілуі; «дәстүрлі мәдениеттанымдық және әдеби парадигмалар жүйесінде құрылған жеке авторлық бейне»; «мәтінге әрі қарай интерпретациялау үшін кіріктірілген мифологиялық сюжет немесе мотив»; «мифтік қасиетін сақтап қалған ерекше гносеологиялық бейне, мифтік ойлау константасы, мифологиялық дискурстың ең кіші бірлігі»; «ақиқатты бейнелеудің нақты-бейнелі, символдық әдіс-тәсілі»; «нақты және мифологиялық жүйелерде жиі қайтыланатын бейнелер мен мотивтер» және т.б.

Яғни, «мифема» мен «мифологема» терминдері «миф» ұғымымен тікелей байланысты және «мифема» дегеніміз – көркем шығармаларда мифологиялық кейіпкерлер мен белгілі бір мифологиялық деректердің қолданылуы, ал «мифологема» оған қарағанда әлдеқайда кең ұғымды білдіреді: мәтінге белгілі мифологиялық сюжеттің немесе мотивтің әрі қарайғы интерпретациялануы үшін енгізілуі. Осы орайда, көркем шығармаларды мифологиялық тұрғыдан талдау үшін ғалымдар төмендегідей әдістемені ұсынады:

а) көркем шығармадағы мифті танып айқындау және миф-негізді орнату;

ә) миф сипатын анықтау немесе оның қаншалықты толық не жартылай алынуын айқындау (мифологиялық кейіпкер немесе дерек – мифема; мифологиялық сюжет немесе мотив - мифологема);

б) көркемдік колоритті және белгілі бір мифологеманың авторлық берілуін сипаттау.

Сайып келгенде, мифологеманың басты белгілері – жалпы мен жалқының, заттық-бейнелі және символдық дүниелердің үйлестіруінде болып табылады әрі ол түрлі халықтардың фольклорында түрліше интерпретациялануына орай әртүрлі мазмұнға ие болатын алғашқы сюжеттік сұлба, кросс-мәдени идея ретінде анықталады.

Осы ретте, ғылыми әдебиеттерде «мифологема» мен «архетип» ұғымдарының да өзарақатынасы, байланысы және аражігі ажыратылмағаны белгілі. Алайда, «архетип» ұғымының - адамзат, ұлт, тайпа, ұжымдық бейсаналылығында орын алып, жеке тұлғаның шығармашылық қызметінде өзекті сипатқа ие болатын түпкі бейне, дүниетанымның алғашқы үлгісі» (К.Г.Юнг бойынша) деген анықтамасы кеңінен тарағаны айқын. Осы тұрғыдан алғанда, тілтанымның зерттеу нысаны психологиялық феномендер ретінде архетиптердің өздері емес, ал олардың тілдегі көріністері, яғни концептілер болып табылады. Өз кезегінде, архетиптердің тілдегі көріністері түрлі метафоралар, метонимиялар, фразеологизмдер, теңеулер арқылы беріліп отырады.

Ғалымдар (К.Г.Юнг, Е.М.Мелетинский, В.Я.Пропп, В.Н.Топоров, В.В.Иванов т.б.) архетиптердің келесі негізгі қасиеттерін атап көрсетеді:

- алғашқы (өзгешелік, түпнұсқалық, шынайылық);

- инварианттылық (тұрақтылық, константтылық, өзгермейтіндік);

- нұсқалық, туындылық, жасалымпаздық қызмет (түрлі шығармалардағы нұсқалық қайтыланып тұруы);

- әмбебаптылық (түрлі заман және елдер әдебиетінде, мәдениетінде тұрақты түрде орын алуы);

- басымдылық, негізгі үлгі болып саналуы (басшылығы, мінсіздігі) және т.б.

Ал, архетиптердің негізгі түрлерін былайша жіктеп береді:

- экзистенциалдық мазмұндағы архетиптер (шеңбер архетипі, өлім архетипі, өмір архетипі, қайта жаңғыру архетипі т.б.);

- уақыт архетиптері;

- өмірқұраушы архетиптер (жер, әлемдік дарак архетиптері);

- архетиптер ретінде танылатын мифологемалар (су, тау, үй, күн, аспан, жұлдыз, көпір және т.б.);

- архетиптік сипаттағы өсімдік, жан-жануарлар бейнелері;

- мифологиялық символикаға ие геометриялық фигуралар және т.б.

Яғни мифологема кез келген мифтің мотиві немесе оның жеке іргелі элементі. Мифологема, ең алдымен, архетипті жүзеге асыратын категория ретінде танылады. Ал, әрбір мифологема өз алдына дербес мән-мағынаға ие болып, нақты және жеке-дара болып саналады. Алайда, әртүрлі уақытта, түрлі мәдениеттерде пайда болған мифологемалар жиынтығы, көп жағдайда бір-біріне тәуелсіз бір тақырыппен, яғни архетиптік доминантымен байланысты болып келеді. Осымен байланысты архетиптер адамзат өмірінің әмбебап сипатымен түсіндірілсе, ал мифологемалар архетиптегі мағыналардың белгілі бір кеңістікте кеңеюімен ұштастырылады.

Мифологиялық шығармаларда және барлық халықтардың ертегілерінде дерлік кездесетін сюжет ол – *түс көру, түс жору*. Мұндай сюжетті біз түркі халықтарының ортақ мұрасы «Қорқыт ата» шығармасынан да көреміз. Мысалы, Қорқыт шығармасында басты кейіпкердің бірі Қазан өз ауылына жау шапқанын түсінде көреді: *«Хан ием, сол күні түнде бүкіл оғыз елінің бақыты, Баяндүр хан ұлың күйеуі, Ұлаш ұлы Қазан-Салор ұйықтап жатып жаман түс көрді. Ұйқысынан шошып оянып, көрген түсін айтты: «О, інішегім Қара Көне, хабарыңда болсын, мен бүгін бір жаман түс көрдім. Қолыма ұстаған сұңқарымды біреу қолымнан алып кетті. Түсімде ала шатырларыма көктен жай түсіп, өртеніп жатыр екен. Ордамның үстіне қар аралас жаңбыр жауып, тұман түсіпті. Менің ауылымды құтырған қасқырлар ойрандап жүр екен. Бір қара үлек келіп шабынып, менің өгізімді құлатты. Түсімде қарға түстес қара шашым тарқатылыпты. Сол шаштарым көзімді басқан екен. Он саусағым білегіме дейін қанға батқан екен. Бұл түсті көргелі мен өз ойым мен сезімдерімді бір жерге жинай алмай отырмын. О, хан інім, менің осы түсімді жорып бер», – деді. Қара Көне оның түсін жорып: «Қара бұлт дегенің сенің аруағың, жаңбыр мен қар – әскерің. Тарқатылған шашың – уайымың. Қара қан – жамандық белгісі. Өзгесін тәңірінің өзі білмесе мен жори алмадым», – депті» (Қ.а, 24-25 бб.). Осы сияқты түс көру «Бақыт құсы» ертегісінде де көрініс табады: *«Қазанқап бір күні ұйықтап жатып түс көреді. Түсінде басынан күн, аяғынан ай туып, қасында екі қозы қошқар соғысып жатыр екен. Қазанқап «екі қошқарды айырайын, әйтпесе сүзісе-сүзісе бастары жарылар да, бай маған ұрысар» деген оймен айғайлап тұра жүгіремін дегенде, өз даусынан өзі шошып, оянып кетеді. Оянса, түн әлі қараңғы. Қозылар қотанда тып-тыныш жатыр. Ол аң-таң болып біраз отырды да, ертеңіне байдың баласы Асаубайға түсін жорытпақ болады». Сол сияқты бұл әрекетті «Алып қара құс Самұрық» ертегісінен көреміз. Мысалы: *«Патша ұйықтап жатып түс көреді, түсінде бір гажайып құс көреді. Құстың күлсе, аузынан будақ-будақ гүл түседі, жыласа, көзінен моншақ-моншақ маржан түседі. Міне, патша осы құсқа ынтық болады. Дереву орнынан тұрысымен Асан мен Үсенді шақырып алып айтады: «Мен түсімде бір тамаша, өмірімде көрмеген құсты көрдім, өзі өте сұлу, күлсе, аузынан будақ-будақ гүл түсетін, жыласа, көзінен моншақ-моншақ маржан түседі. Осы құсты қайдан да болса маған тауып әкеп бересеңдер. Егерде тауып әкеп бермесеңдер, бастарыңды аламын», –***

дейді». Сонымен қатар, мұндай түс көру мотиві «Қобыланды», «Алпамыс», «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», т.б. туындыларында да жалғасын табады. Мысалы, «Алпамыс батыр» жырында:

*Алпамыс батыр түс көрді,
Түсінде жаман іс көрді.
Төсегінің үстінде,
Бір күшіген құс көрді.*

Бұл «Қыз Жібек» лиро-эпостық жырында да жалғасын табады. Жырдағы Төлегеннің Ақ Жайықтан еліне қайтар уақытында Жібектің жаман түс көруі жырда былай суреттеледі:

*Мен бүгін бір түс көрдім,
Түсімде жаман іс көрдім.
Төлеген мінген ақбоз ат,
Ертоқымсыз бос көрдім.*

Жібекке берген уәдесінде тұрам деп әкесінің батасын алмай жолға шыққан Төлегеннің Қособаның түбінде Бекежан бастаған алпыс қарақшының қолынан мерт болуы – Жібек көрген түстің дәлелі ретінде суреттелетіні баршамызға аян. Осы арқылы мифологиялық шығармалар сюжетінен бастау алып, кейінгі шығармаларға да арқау болып отырған түс көру мотиві бір емес, бірнеше халық туындысында көрініс табатынын көріп отырмыз.

Осы өлең жолдары арқылы ұлт танымында түстің алар орнының ерекше болғанын аңғарамыз. Халқымыз көрген түсті жоруға да үлкен мән берген. Бұл жайлы Х.Досмұхамедов: «Түс жорудың (снотолкование) қазақтар арасында үлкен мәні бар, ел ішінде арнайы мамандар – түс жорудың да ұшырасады. Бұрынғылардың айтуынша, түс жору Перғауынның түсін болжаған Жүсіп пайғамбардан басталады», – деп жазды [5, 177]. Түс көру түсінігінің халық танымында үлкен мәнге ие екендігі жоғарыда мысал ретінде көрсетіп кеткен шығармалармен қатар, «Қобыланды батыр», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қорқыт ата» шығармалары арқылы дәлелдене түседі.

Мифологиялық шығармаларды басқа халықтардың қиял-ғажайып ертегілерімен салыстыра отырып қарастыру барысында оларда көбіне өз жанын басқа бір жерде сақтауы жиі кездеседі. Мысалы, біз қарастырып отырған «Ер Төстік» ертегісінде Төстік жауы Шойынқұлақтың жанының бөлек жерде сақталуы жырда былай суреттеледі: *«Шойынқұлақ баласының бесігіне келіп, құлағына сыбырлап, жанының қайда екенін айтады: «Жаным алыста, оны өзіммен бірге сақтамаймын. Борықты бұлақтың басында қырық елік жүреді, соның ішінде қайқы қаракер елік бар, қайқы қаракер еліктің ішінде тоғыз қара сандық бар, сол сандықтың ең кішісінің ішінде тоғыз балапан бар, сол тоғыз менің жаным болады. Осыны біліп қой. Жаның кеудеңе сыймай бара жатса, соған апарып қоса сал, бірақ өзіңнен басқа жан сезуші болмасын, егер сезуші болса, сен де, мен де тірі болмаймыз», – дейді».* Осы мотивтің көптеген елдердің ертегілерінде кездесетінін Х.Г. Короғлы: «Қырғыз эпосындағы «Эр-Тоштокте» Орта Азия мен Иран фольклорындағы элементтер өте көп кірген. Қаһарман жер астына түсіп кетеді. Дәудің жанының қайда екенін білу үшін Эр-Тошток дәудің әйелімен байланысады. Сөйтсе, дәудің жаны Әл-Тәйкі деген елді мекенде алтын көл бар, онда сары балық өмір сүреді (түркі мотиві) балықтың ішінде – алтын балық (бұл деталь иран және эзербайжан мотивтерінде кездеседі) бар, ол сандықтың ішінде қырық құс бар екен, (Иран және Эзербайжан мотивінде – бір құс, көбіне көгершін). Дәудің жаны әлгі қырық құс екен. Эр Тошток сандықты ашып ішіндегі құстардың бастарын жұлып тастаған кезде дәу де өледі», – деп көрсетеді [6, 22].

Дәл осы сюжет орыс халқының «Өлмес Кощей» ертегісінде де суреттеледі:

«...А сама поближе с ласковыми словами к Кощею Бессмертному, выспрашивает то-другое и говорит:

- Где же у тебя смерть, Кощей Бессмертный?

- У меня смерть, – говорит он, – в таком-то месте; там стоит дуб, под дубом ящик, в ящике заяц, в зайце утка, в утке яйцо, в яйце моя смерть. Сказал это Кощей Бессмертный, побыл немного и улетел» (Р.С.). Аталған ертегідегі өлімге байланысты сюжеттің үш

халықтың ертегілеріндегі сюжетпен салыстыру кезінде негізгі оқиға бір болғанымен, ондағы детальдардың әртүрлі болуы әр халықтың салт-дәстүріне қарай икемделуінен болуы керек деп ойлаймыз.

Мифтік лексикалық бірліктердің тарихилығына үңілген сайын олардың әлем халықтарына ортақ тұстары айқындала түспек. Осы уақытқа дейінгі зерттеулерге көз жүгіртсек, миф оқиғасы бізді қоршаған ортаның жаратылу, өзгеру, қалыпқа түсу кезеңдерінен бастау алады. Мифтік ойлауды негізге алып қарастыру кезінде қазіргі уақыттың, құбылыстың бәрі ежелгі мифтік сананың негізі екендігіне көз жеткіземіз [7].

ҚОРЫТЫНДЫ

Ойымызды қорытындылай келе, біз мифологиялық шығармалар қатарында қарастырып отырған туындылардағы оқиғалар желісінің, ондағы мифологемалардың астарындағы сырлы ұғымның көне замандағы мифтік таным-түсініктен хабар беретін тілдік бірліктер екендігіне көз жеткіземіз. Яғни, біздің ойымызша, *мифологема* дегеніміз – айнала қоршаған ортаның сырын адамзат баласы әлі толық ашып, танымай тұрғандағы өзін қоршаған барлық құбылыстарды қабылдауынан хабардар ететін таным-түсініктің негізінде қалыптасқан тілдік бірліктер. Басқаша айтқанда, әлемді түсінудің, танудың тілдегі бейнесі. Сонымен қатар, сол таным-түсініктің қазіргі әдеби туындыларда да жалғасын тауып келе жатқандығын байқаймыз. Яғни мифологемалардың өміршеңдігіне, оның белгілі бір халықтың ұлттық-танымдық ерекшелігіне қарай этномәдени мәнге ие болуға арқау болатындығын байқаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Alvares de Miranda A. *Obraz.* – Madrid, 1959. – Vol.2. – P. 48.
- 2 Кравченко А.К. Миф как национально-специфичный компонент языковой картины мира: автореф. ... канд. филол. наук.: 10.02.19 – Горно-Алтайск, 2007. – С.167.
- 3 Шишова Ю.Л. Лингвистическая объективация мифологемы пути в современной англоязычной литературе: автореф. ... канд. филол. наук.: 10.02.04 – Санкт-Петербург, 2002. – С.215.
- 4 Аймұхамбетова Ж.Ә. Қазіргі қазақ поэзиясындағы аққу мифологемасы // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы, 2008. – № 4 (112). – Б. 26-30.
- 5 Досмұхамбетов Х. Халық әдебиетінің мазмұны // Әдебиет теориясы. Нұсқалық / құрастырып, баспаға әзірлеген ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, ғылымға еңбегі сіңген қайраткер, профессор Р.Н. Нұрғали. – Астана, 2002. – 293 б.
- 6 Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. - М.: Наука, 1983. – 336 с.
- 7 Uskenbayeva R., Zhanysbekova E., Orazbaeva H., Saparbaeva K. Myth and Kazakh mythology: retrospective analysis and prospects of research // Indian Journal of Science and Technology. – 2016. – Vol.9, issue 22.

Р.М. Ускенбаева¹

Мифическое познание, отражаемое в языке

Казахский национальный исследовательский технический университет мени К.И. Сатпаева.
г. Алматы, Казахстан

В статье раскрывается значимость в языке мифического познания, которое берет начало от подсознания. Дается определение понятию мифологема. Ведется анализ мифологем, которые встречаются в казахских сказках. Раскрывается познавательный аспект. Кроме того, анализируются мифологемы языка фольклорных произведений.

Определяются их особенности в художественном произведении. Раскрываются в сравнении характерные черты мифологем в фольклорных произведениях других народов.

R.M.Uskenbayeva

Mythical knowledge reflected in the language

Satbayev University, Almaty, Kazakhstan

The article reveals the significance in the language of mythical knowledge which originates from the subconscious. The definition of the concept of mythologem is given. The analysis of mythologies, which are found in Kazakh fairy tales, is conducted. And also contributes to the disclosure of the cognitive aspect. In addition, mythologems in the language of folklore works are analyzed. Their features of the artwork is determined. The characteristic features of mythologies in the folklore works of other peoples are relatively revealed.

УДК 398

Г.К. Шахажанова

филология ғылымдарының магистрі, докторант, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: sulnar79@mail.ru

С. ҚАСҚАБАСОВ – ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫ ТЕОРИЯСЫН НЕГІЗДЕУШІ

Мақалада фольклортанушы ғалым С.Қасқабасовтың қазақ фольклоры теориясына қатысты тұжырымдары талданады. Қазақ әдебиеттану ғылымында фольклор ауыз әдебиеті үлгілері ретінде талданып келген. Ғалым бұл жүйенің дұрыс еместігін дәлелдеп, фольклордың мақсат-міндеттері мен оның шығу себептерін, түрлері мен мазмұныны жіктеп бөледі. Мақалада ғалымның фольклорды өнердің классикалық түрі деп танудағы зерттеуінің мәні ашылады. Фольклор мәртебесін айқындап, оның теориясының негіздеуші ретіндегі ғалым ойларының өміршең екені анық. Бұл тұста оның теориясы тірек ететін негізгі үш қазығы – ежелгі дүниетаным, көне мәдениет, мұра көзі екендігі, фольклордың халық тұрмысы болатындығы, соңғы сөз өнері ретіндегі қызметтерінің мәніне назар салынады. Фольклор теориясының негізгі үш тірегінің мазмұндық белгілері мен сипаттарын жан-жақты анықтайды.

Кілт сөздер: қазақ фольклоры теориясы, фольклор, С.Қасқабасов, мәдениет, халық тұрмысы.

КІРІСПЕ

Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін зерттеу 19-ғасырдан басталып, кейіннен 20-ғасырда кең көлемде жүргізіле бастады. Алғашқы фольклорды зерттеушілер негізінен халық үлгілерін жинастырып түсінік беруден бастады. Халықтық фольклордың ерекшеліктерін, шығу төркіні мен пайда болу себептерін, мазмұнын т.б. сипаттарын талдау 20-ғасырдың бас кезінен бастап молынан жүргізілді. Дегенмен, осы тұста «фольклор» термині – ауыз әдебиеті, ауызша жасалған, ел аузынан жиналған үлгілер деген аяда түсіндірілді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жалпы қазақ әдебиетінде «фольклор» термині мен оның ауқымы туралы зерттеулер туралы ғалым Н. Жүсіпов: «Қазақ халық ауыз әдебиеті ғылымының қалай туып, ғылым ретінде қалыптасқанына арналған «Қазақ фольклористикасының тарихы» атты ұжымдық үлкен еңбек 1988 жылы жарыққа шықты. Бұл кітапта қазақ фольклортану ғылымының XVIII

ғасырдан басталатыны, XIX ғасырдың соңында жеке ғылым ретінде қалыптасып орныққаны тұжырымдалған концепция ұсынылды. Ол ғалымдар тарапынан қолдау тапты. Сонымен бірге онда XVIII ғасырдан арғы дәуірлердегі фольклортануға негіз болған бастаулар туралы да шолу түрінде сөз қозғалған. Демек бұл ұжымдық монографияда ежелгі дәуірден бастап XX ғасырдағы Қазан төңкерісіне дейінгі аралықтағы қазақ фольклоры жөнінде жазылған, айтылған пікірлер барынша қамтылып, талданды деуге болады» [1, 4-5] – , деген пікірін ескерсек, қазақ фольклортану ғылымы XIX ғасырдың соңында жеке ғылым ретінде қалыптасқанын анықтауға болады. Дегенмен, XX ғасыр басындағы фольклор үлгілеріне зерттеу жасаған М. Әуезов 1927 жылы жазған «Әдебиет тарихында» халық әдебиетінің тарихын төрт кезеңге бөледі, әр кезең әдебиетінің шығу себептерін, қоғаммен байланысын, соған қарай әдеби шығармалар қандай мақсат-міндеттерді орындағанын, мән-маңызын ашады [2].

Х. Досмұхаммедов «Қазақ халық әдебиеті» атты 1928 жылғы очеркінде (Қазақ жоғары педагогика институтының қазақ тілі кабинетінде оқылған баяндама) қазақ халық әдебиетінің болмысын ашып, жүйелеп, негізгі көздерін ашуды мақсат етеміз дейді [3, 14-15].

Ә. Марғұлан: «Ежелгі жыр-аңыздар» еңбегінде қазақ халқының бай мұрасы адамзат мәдениетіне қосылған баға жетпес мұра екендігін айта келіп, олардың мазмұнын-мәнін талдап қана қоймай, ежелгі жырлардағы бейнелер, олардың шығу тарихы мен пайда болған кезеңдері туралы дәйекті пікірлер береді. Ә. Марғұлан қазақ халық әдебиеті үлгілерін жанрлық жағынан жіктелуіне қатысты тұжырымдар айтады. Ғалымның «қария сөздері», «аңыз елесі», «әлеуметтік сарындар» деп атап, түсінік жазған ойлары қазақ әдебиеттану ғылым үшін қашан да өміршең екені анық [4]. Ә. Қоңыратбаев «Өнердің басы – фольклор» – дей келіп, қазақ-түркі фольклорын ежелгі шумерлер кезімен байланыстырады, одан соңғы сақ, оғыз-қыпшақ, хангюй, кейінгі ноғайлы заманына дейін, орта ғасыр туындылары негізінде тегі мен табиғатына талдау жасайды [5]. Бұл пікірлер қазақ әдебиеттану ғылымы үшін, қалай болғанда да, XX ғасыр аса өнімді зерттеулерге толы болғандығын анықтайды. Қазақтың халық әдебиеті үлгілеріне нелер жатады, оларды жинау, бастыру, зерттеу, пайда болу мен тарихи кезеңдерін анықтау, қоғаммен байланысын ашу, жанрлық сипаттарын белгілеу сияқты тұстары зерттелді. Дегенмен жалпы фольклортану ғылымының тұжырымдамасы, мақсат-міндеттері, нысаны, мәртебесі, теориялық негіздері сияқты басты тұстарын зерттеуге идеологиялық мүмкіндіктер бола бермеді. Осы тұрғыдан алғанда, Сейіт Қасқабасовтың қазақ фольклортанудағы еңбегінің маңызы фольклор мәртебесін анықтап, оның теориялық негіздерін, тірек-тұғырларын белгілеуімен маңызды. Ғалым С. Қасқабасов «фольклор» деген сөздің алғашқы мағынасынан бастап, сол арқылы кейінгі кеңейген үлгінің ғылым мен өнердегі, халық руханиятына анықтаудағы мәніне тоқталады. Фольклордың не екендігінен бастап, ауқымы қандай, қандай қасиеттері, белгілері бар, олардың атқаратын қызметтері нендей, пайда болу себептері қандай деген мәселелерді талдайды. Сол талдаулар арқылы тұтасымен фольклордың мәртебесін анықтап, теориясын құрайтын негіздерді көрсетеді. Қазақ әдебиетіндегі бұған дейінгі айтылып жүрген «фольклор» терминіне жаңа түсінік береді. «Фольклор – ағылшын сөзі, «халық даналығы» деген ұғымды береді. Алайда, бұрынғы КСРО-дан басқа өркениетті елдерде «фольклор» кең мағынада түсініледі. Оған халық музыкасын, халық биін, халық өлеңін, халық театрын, халық әдебиетін, халық колөнерін, ырымдар мен ғұрыптарды, салттар мен нанымдарды жатқызады. Сол себепті ол елдерде «фольклор» сөзімен қатар көбінесе «этнография» сөзін қолданады, ғылымын «этнология» дейді» [6, 6]. Ғалым бұрынғы КСРО құрамында болған және басқа социалистік қоғам деп аталған елдерде фольклор тек ауызша тараған, ауызша орындалатын халық әдебиеті шығармалары деген тар ауқымда түсіндірілгендігін басты мәселе ете отырып, келесі тұстарға назар аудартады.

1. Фольклорға барлық ауызша орындалатын шығармаларды, үлгілерді кіргізу қажет пе?

2. Түрлі ырым, салт-дәстүр, алғыс, қарғыс, арбау, күн жайлату, жауын шақыру, жарапазан, әдебиет үлгісі бола ала ма?

3. Фольклорды өркениетті елдер талаптарына қарай қолданудағы негізгі сүйенер қағидалар қандай болғаны жөн?

4. «Халық әдебиеті» деген термин мәні қандай болуы керек?

Осындай басты мәселелерге талдау жасай отырып, фольклортанудың басты теориясын анықтайды. Бұл үшін ғалым ғылыми ойды, заңдылықтарды басшылыққа алады.

1. Фольклордың қасиеттері мен белгілері, қызметтері.

2. Фольклор жанрларының туу, пайда болу себептері.

3. Фольклорлық шығармалардың мақсат-міндеттері.

Фольклорға барлық ауызша орындалатын үлгілерді кіргізу шарт емес екендігін келесі оймен дәлелдейді. Әдебиет үлгісі - өнер туындысы. Өнер – көркемдікті қажет етеді, бейнені қайта жаңғыртуды, суреттеуді талап етеді. Ендеше фольклорлық шығарма осы талапқа жауап беруі керек. Түрлі ырым, салт-дәстүр, алғыс, қарғыс, арбау, күн жайлату, жауын шақыру, жарапазан сияқты ауызша үлгілердің өнер туындысы деңгейіне әлі де көтеріле қоймағандығынан оларды фольклор үлгілері қатарына кіргізудің де бола қоймастығын анықтайды. «Халық әдебиет» фольклор деген әлем тұтынған терминді аша аламайды. «Халық әдебиетін» көркем шығармаларды сипаттау үшін қолданудың дұрыс екендігін айғақтайды. 1. Фольклордың қасиеттері: синкреттілік (көпжақтылық, көпсатылық, көпмағыналылық, көпқырлылық) жан-жақтылық, мол болуында. Белгілері жанрының кең ауқымы, әрі әр жанрдың әр дәуірде белгілі бір қызмет атқарғандығында. Ғалым фольклордың қызметтерін шығарма нені айту керек, қалай айту керек деген мәселеге байланысты 2 топқа бөледі. 1-топқа: танымдық, эстетикалық, сөйліс қызметтерді;

2-топқа: тәрбиелік, утилитарлық қызметтерді жатқызады. Фольклор қызметтерінің бұндай топтарға жіктелуі өнер ретіндегі көркемдігінде, оқиға мен болмысты, сезімді көркем жеткізе білуінде. Шығарманың композициялық құрылысы мен кейіпкерлері, поэтикалық құрылымдарының шебер қиюласуында екендігін ашады. Осындай талаптар негізінде ұлттық сөз өнерін 3 топқа бөледі.

1. Фольклор.

2. Ауыз әдебиеті (ақын, жыраулар поэзиясы).

3. Жазба әдебиет.

Сөз өнерінің 3 түріне ортақ және өзгелерден бөлектейтін ерекшеліктері бар. Фольклорды өзге түрлеріне 3 сипаты арқылы бөлектеу керек деген тұжырымды ұсынады. Фольклорға тән басты 3 сипат деп: 1. «Фольклор – ежелгі дүниетаным және көне мәдениет, әрі мұра» [6, 7]. Фольклорлық шығармалардағы ырымдар, ғұрыптар, діни ұғымдар, мифтер, ауызша әңгімелер ежелгі адамдардың өз заманында жасаған кәделері, екінші жағынан сол қоғамның мәдениетін де танытады. Бұл мәдениет сол дәуірдің рухани құндылықтары болғандықтан да дүниетанымдары деп есептейді. Бұндай дүниетанымдық мәдени ғұрыптар мен түсініктер, ырымдар мен кәделер анимизм, тотемизм, магия, табу, шаманизм, аруаққа табыну сияқты қазақ халқының наным-сенімдерінде кездеседі. Қоғам тым өткен замандар елесі болған сайын бұл түсініктер де бүгінгі күннен алыстай түседі, әрі көркем де бейнелі болады. Мысалы, анимизмдегі адам мен табиғаттың, өлі мен тірінің теңдігі туралы ұғым әдебиетте небір көркем үлгілер қалдырды. Жалпы анимизм мифтерде мол кездеседі. Тотемизм – жеке адам немесе ру мен тайпаның табиғаттың өзге бөліктерінен өсімдіктер мен аң, құс, жан-жануардан жаратылғанын, болмаса, таңғажайыптан пайда болғандығына сенуі. Бұл «Ер Төстіктегі» Төстікті төстікпен, Алпамысты ғайып ерен қырық шілтенмен, Шыңғысты күннен жаратылуымен байланыстырған үлгілерде бар. Бұндай сарындар фольклорда мол. Ғалым сонымен бірге магия, табу, шамандық сияқты наым-сенімдердің фольклорлық үлгілердегі орнына арнайы тоқталады. 2. «Фольклор – тұрмыстың бөлшегі» [6, 9]. Фольклордың бұл теориялық негізі – утилитарлық қызметті атқарады. Ғалым тұрмыстық қызмет атқаратын ғұрыптық, үйлену, жерлеу салтына байланысты жанрларды жатқызады. Қазіргі ауыз әдебиетіндегі тұрмыс-салт жырларын қатарында алынып жүрген жанрлардың басты ерекшеліктері – халықтың белілі бір жағдайларға міндетті түрде орындайтын ғұрыптық фольклоры болғандықтан да, тіршіліктің қажетті ісі ретінде алынады деп баға

береді. Тұрмыспен бірге қайнап, бірігіп, тұтасып кеткен бұл жанрларда ежелгі заманның танымы мен түсініктері, ұғымдары толық көрінеді, әрі олар табиғи түрде көркемдікпен бітісіп кеткендігін ашады. Сондықтан да қызметі жағынан, қолданбалы (утилитарлық) деп санайды. 3. Фольклор – сөз өнері. Фольклор сөз өнері болғандықтан да, ол өнердің шарттарына жауап бере алуы керек. Сондықтан да, өнер ретінде оның орындаушысы мен тыңдаушысы бар. Бұл тұрғыда фольклор әдебиет қана емес, теарт, жасаушылар: жыршы мен ақындар. Орындаушысы мен тыңдаушысы болғандықтан да көркемдік әдіс пен бейнелеу тәсілдері, көркемдегіш құралдары да соған лайық жасалып, қалыптасты. Көркемдік шарттары күрделенді, метафора жасалды, қолданабалы (утилитарлық) қызмет эстетикалық қызметке ауысты. Соған қарай ертегі, жыр, дастан сияқты көркем жанрлары туды. Аталған жанрлар эстетикалық, сейілдік, содан кейін тәрбиелік мақсаттарды орындайды. Ғалым фольклордың өнер ретіндегі басты шарты әдістерінің болуы, кейіпкерлерді бейнелеудегі тәсілдер, импровизация, композициялық тұтастық, фольклордағы өзіне ән уақыт пен кеңістік, әлеуметтік утопия, стиль сияқты белгілердің қолданысы көркемдігімен бірге сөз өнері ретіндегі талаптары болатындығын анықтайды. Ғалым пікірлерін жинақтай келгенде фольклор теориясы келесі тіректерден құралады. 1. Фольклор теориясы әр дәуірлерде жасалған үлгілер арқылы қоғамның идеологиялық, тұрмыстық, әлеуметтік міндеті мен таным-түсініктерінен, тәрбиелік, эстетикалық қызметтерінен, шығармалардың жасалу себептері мен мақсаттарынан тұрады деп тұжырымдайды. 2. Фольклордағы дәстүрдің әдебиеттегі дәстүрден айырмашылығы бар үлгіні өзгертпей қабылдай отырып, кейінгіге жеткізу болса, әдебиет үшін дәстүр – жаңарту мен жаңғырту деген ойы, шынында да ой салатын пікір. 3. Романтикалық типтендіру – фольклордағы негізгі көркемдік әдіс. Фольклорда кейіпкер дәріптеу мен әсірелеу арқылы мол ашылады. 4. Уақыт пен кеңістік фольклорда басқа болады. Шарттылық пен мақсатты қиялға негізделеді. 5. Фольклордың тәсілі – эпикалық стиль, тұрақты формулалар арқылы жүзеге асады. Бұл фольклордағы баяндау тәсілі ретінде өзіндік ерекшелігімен айқындалады. 6. Көне мен жаңа, қиял мен ақиқат бірге жүреді. 7. Композициялық құрылысы біртекті болады. Оқиғалар бір кейіпкердің маңына топтасады. Уақыт артқа жүрмейді. Аспекттері:

1. Сюжеттің контаминациясы.

2. Жанрлардың синкреттілігі.

3. Фольклордың шындық өмірге қатысы.

4. Ұлттық сипаттар мен типологиялық оқиғалар.

5. Фольклорлық сана мен орындаушының байланысы. Ғалым фольклор әдебиетке осы теориялық негіздері арқылы жақын келгенімен, әдебиет емес дейді. Фольклор әдебиеттен бұрын өнерді өмірге жеткізген, әдебиеттің бастау көзі деген пікірді береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ғалым Сейіт Қасқабасовтың қазақ фольклортанудағы еңбектерінің мазмұны мен көлемі мол. Осы еңбектерінің өміршендігі мен жаңашылдығы – нақтылығы бір теорияға бағынғандығында. Фольклор теориясының негізгі тірек-тұғырлары арқылы ғалым қазақ фольклортану ғылымының көптеген түйінді тұстарына қатысты өзекті пікірлерді береді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жүсіпов Н. Жүсіпов Н.Қ. Қазақ фольклортану ғылымы: XX ғасырдың бірінші жартысы. Монография. – Павлодар. 2007.-381 б.
- 2 Әуезов М. Әдебиет тарихы – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
- 3 Досмұхамедұлы Х. Аламан – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 б.
- 4 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы: жазушы, 1985. – 368.
- 5 Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология – Алматы: Ғылым, 1987. – 368 б.
- 6 Қасқабасов С. Ойөріс – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 320 б.

Г.К. Шахажанова

С. Каскабасов – основатель теории казахского фольклора

ПГУ имени С.Торайгырова, г. Павлодар, Республика Казахстан

В статье анализируются выводы ученого-фольклориста С. Каскабасова относительно теории казахского фольклора. В казахской литературоведческой науке фольклор анализировался как образцы устной литературы. Ученый доказал, что эта система является неправильной, классифицировал цели и задачи фольклора и причины его возникновения, виды и содержание. В статье раскрывается суть исследования ученого в признании фольклора классическим видом искусства. Очевидно, что мысли ученого, как основателя теории казахского фольклора, актуальны. При этом особое внимание в его деятельности уделяется значению древнего мировоззрения, древней культуры, источников наследия, быта народа, искусства слова. Он подробно определяет содержательные признаки и черты трех основных основ теории фольклора.

G.K. Shahazhanova

S. Kaskabasov – founder of the theory of kazakh folklore

S.Toraighyrov PSU, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

The article analyzes the conclusions of the scientist-folklorist S. Kaskabasov regarding the theory of Kazakh folklore. In the Kazakh literary science folklore was analyzed as samples of oral literature. The scientist proved that this system is wrong, classifies the goals and objectives of folklore and its causes, types and content. The article reveals the essence of the scientist's research in the recognition of folklore as a classical art form. It is obvious that the thought of scientists, as the founder of his theory, determining the status of folklore is viable. At the same time, special attention is paid to the significance of its activities as an ancient worldview, ancient culture, a source of heritage, the life of the people, the art of speech. It defines in detail the content features and features of the three main pillars of the theory of folklore

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

ӘОЖ 378.6.371.13

Бегалиева Р.Н.

доцент м.а., ф.ғ.к., Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: rauan_narmahankyzy@mail.ru

ОҚУ МЕН ОҚЫТУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Оқушылар қазіргі кезде техниканы пайдалануға қызығушылықтарының өте жоғары екенін мойындау керек. Өз кезегінде бұл мектептер мен мұғалімдерге сыныптағы технологиялардың кейбір нысандарын оқыту мен оқытуды тиімдірек ету үшін көптеген керемет мүмкіндіктер тудырады. Бұл мақалада сыныпта технологияны қолданудың оқушы біліміне және мұғалім құзіреттілігіне беретін бірнеше пайдалары жайлы айтылады.

Кілт сөздер: Айналдырылған сынып бөлмесі, компьютер мен интернет, E-learning, электронды оқыту, ғаламдық әлемде белсенділік, жасанды интеллект, дербес білім беру

КІРІСПЕ

XXI ғасыр ақпарат ғасыры болғандықтан адамзатқа компьютерлік сауаттылық қажет. Білім берудің негізгі мақсаты – білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр түрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Осы мақсатты жүзеге асыруда ақпараттық технологияны пайдалану әдісі зор рөл атқарады. Осы орайда ел Президенті Н.Ә.Назарбаев 2020 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында – «Оқу үдерісінде ақпараттық технологияларды білім беру саласын жақсартуда қолданыс аясын кеңейту керек» деген сөзін басшылыққа ала отырып, сабақта жаңа ақпараттық технологияларды пайдалануға жаппай көшуіміз керек. Ақпараттық технологияларды сабақта пайдаланудың негізгі мақсаты: Қазақстан Республикасында біртұтас білімдік ақпараттық ортаны құру, жаңа ақпараттық технологияны пайдалану, Қазақстан Республикасындағы ақпараттық кеңістікті әлемдік білім беру кеңістігімен сабақтастыру болып табылады. Демек, білімді дамытуға арналған стратегиялық міндеттердің бірі ауылдағы білім беру жүйесінің мазмұнын жаңа міндеттермен толықтырып, өмір талабына сай жаңаша саналы тәрбие, сапалы білім беруді талап етеді [1].

Қазіргі таңда сапалы білімді меңгерту үшін оқушылардың қызығушылығы мен шығармашылық белсенділігін арттыру қажет. Бұл жағдайда оқыту барысында арнайы интерактивті әдістер мен заманауи ақпараттық техникалық құралдарды қолдануға ерекше көңіл бөлінуде. Мұғалім мен оқушы арасындағы психологиялық байланыс сабақтың нәтижелі өтуіне ықпалын тигізеді. Игеретін білім мен ғылымды одан әрі терең меңгере түсуіне ақпараттық технологияны қолдану және оны әрі терең меңгере түсуде интерактивті тақтаны қолдану және оны оқу процесінде жүзеге асырудың маңызы зор.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мектептер ақпаратты тарату, тарату, сақтау және басқару үшін АКТ құралдарының көптеген жиынтығын пайдаланады. Бір мағынасында АКТ көмегімен оқыту – оқытудың өзара әрекеттесуіне, қарпайым қара тақтаны интерактивті цифрлы тақтамен не оқушылардың өздерінің смартфондарымен алмастыру арқылы таптырмас құрал. Немесе оқушылардың

компьютер арқылы үйде лекцияларды оқып, сынып уақытын интерактивті жаттығулар үшін пайдаланатын «Айналдырылған сынып бөлмесін» (flipped classroom) мысал ретінде айтуға болады.

Мұғалімдер цифрлық сауаттылыққа ие және АКТ-ны қолдануды үйренген кезде бұл тәсілдер оқушыда жоғары деңгейлі ойлау қабілеттерін тудырады. Оларға өз түсініктерін білдіруде шығармашылық және дараланған нұсқаларды ұсына отырып, қоғамдағы және жұмыс орнындағы тұрақты технологиялық өзгерістермен айналысуға студенттерді жақсы дайындауға мүмкіндік береді.

XX ғасырдың соңында компьютер мен интернетті енгізумен электрондық оқыту құралдары мен жеткізу әдістері кеңейе түсті. 1980 жылы алғашқы дербес компьютерлер, MAC-тар жеке тұлғаларға үйде компьютерлермен жұмыс істеуге мүмкіндік берді, бұл оларға белгілі бір пәндер туралы білуді жеңілдету және белгілі бір дағдыларды қалыптастыруды жеңілдетті. Келесі онжылдықта виртуалды білім беру ортасы адамдарға онлайн-ақпараттар мен электрондық оқыту мүмкіндіктеріне қол жеткізе отырып, шынымен дами бастады.

90-шы жылдардың басында интернеттегі курстар тек қана онлайн-курстарды өткізіп, географиялық немесе уақыттық шектеулерге байланысты бұрынғы колледжге бара алмайтын адамдарға білім беру арқылы бірнеше мектеп құрды. Технологиялық жетістіктер білім беру мекемелеріне қашықтықтан оқыту шығындарын азайтуға, оқушыларға берілетін үнемдеуге, білім беруді кеңірек аудиторияға жеткізуге көмектесуде.

2000 жылы кәсіпорындар өз қызметкерлерін оқыту үшін электронды оқытуды пайдалана бастады. Жаңа және тәжірибелі жұмысшылар қазірдің өзінде салалық білім базасын жақсартуға және өз шеберліктерін кеңейтуге мүмкіндік алды. Үйде жеке тұлғаларға кеңейтілген білімдер арқылы онлайн режимінде білім алу және өмірін байыту мүмкіндігі ұсынылған бағдарламаларға қол жеткізілді.

E-learning-дегі тез өзгеріс жаһандық іскерлік орта талаптарына жауап ретінде, байланыс деңгейі, интерактивтілік, жылдамдық және жылдамдық деңгейін көтеруде. Бүгінгі таңда, e-learning оқушыларға кез келген жерге жету үшін мүмкіндік, оларды ақпаратпен және бір-бірімен байланыстырады, және сайып келгенде берілген ақпаратты қабылдауды жылдамдатады. Кезінде электронды оқытудың басы болған PDF, слайдшоу және онлайн-тестілеулер пішінді бейнелер, вебинарлар және пікірталас форумдарына айналып, анағұрлым динамикалы күйге енген.

Бұдан басқа, икемді, пайдаланушыға бағдарланған және қол жетімді цифрлық өнімдер ескі, төменгі жылдамдықты бағдарламалардың орнын басып, бұрынғы электрондық оқыту жүйесін ақшаға айналдыратын микроайналым сияқты тәжірибе ұсынады. Электронды оқытуды жеткізу нұсқалары арқылы олардың болашақтың қажеттілігіне қаншалықты сай келетінін анықтау үшін білім беру көшбасшылары бар күштерін салуда, ал олардың қазіргі бас көмекшілері – e-learning.[2]

Көптеген елдерде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) мектептерге енгізу есебінен саналы сауаттылық қалыптасады. АКТ-нің кейбір білім беру бағдарламалары:

Сонымен, сынып жағдайында АКТ мәселелері бойынша жоспарлаушылар мыналарды қамтуы тиіс:		
	Әр бала үшін ноутбук	Мектептер үшін электр қуатын аз тұтынатын, төмен операциялық жүйелі ноутбуктар дайындалған, дегенмен ол кейбір дамушы елдер үшін қымбатқа түсуі мүмкін.
	Планшеттер	Пернетақта немесе тінтуірді қажет етпейтін сенсорлы экраны бар кішкентай дербес компьютер. Орнатылған бағдарламалары оқуға арналған жан-жақты құрал болып табылады.
	Интерактивті және смарт тақталар	Бұл тақталар жобаланған компьютер суреттерін көрсетуге, басқаруға, басуға немесе көшіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар қолжазба жазбаларын тақтаға түсіріп, оны кейінірек пайдалану үшін сақтап қоюға болады. Негізінен жеке емес, сыныптық жұмыстарға арналған.

	<p>Электрондық оқулықтар</p>	<p>Олар жүздеген кітаптарды цифрлық түрде ұстай алатын электронды құрылғылар және олар оқу материалдарын жеткізуде жиі пайдаланылады. Олардың көмегімен белгісіз сөздерді бірден тауып, кез-келген уақытта оқулық қарауға болады.</p>
	<p>Айналдырылған сынып бөлмелері</p>	<p>Үйінде лекция мен практиканы компьютерлік нұсқаулықтармен, ал сыныпта интерактивті оқу іс-әрекеттерін орындауға мүмкіндік беретін бұл үлгі енді қарқынды дамып келеді, бірақ қазірден оң нәтиже беруде.</p>

Оқытуда АКТ қолданудың негізгі пайдалары

Оқушылар қазіргі кезде техниканы пайдалануға қызығушылықтарының өте жоғары екенін мойындау керек. Өз кезегінде бұл мектептер мен мұғалімдерге сыныптағы технологиялардың кейбір нысандарын оқыту мен оқытуды тиімдірек ету үшін көптеген керемет мүмкіндіктер тудырады.[3] Міне, сыныпта технологияны қолданудың бірнеше негізгі артықшылықтары:

- Оқушылардың өзара келісімін жақсартады

Технологиялар сабаққа енгізілген кезде оқушылар өздері оқып жатқан пәндерге қызығушылық танытуы мүмкін. Технология жаңа тәсілдермен бірдей нәрселерді үйрету тұрғысынан оқытуды қызықты әрі жағымды ету үшін әртүрлі мүмкіндіктер береді. Мысалы, оқытуды ойын арқылы жеткізу, студенттерді виртуалды сапарларға тарту және басқа да онлайн оқыту ресурстарын пайдалану. Оның үстіне, технология оқыту процесіне белсенді қатысуға шақырады, бұл нәтижеге дәстүрлі лекциялық орта арқылы жету қиын.

- Білімді сақтауды жақсартады

Оқып жатқан нәрселерге қызығушылық танытатын және қызығатын студенттердің білімді сақтауы, яғни болашақта іске асырып, оқығанын пайдалануы жақсы болады. Жоғарыда айтылғандай, технология аудиторияға белсене қатысуда ынталандыруға көмектеседі, бұл да білімнің жоғарылауы үшін өте маңызды фактор болып табылады. Технологияның әртүрлі формаларын эксперимент жасап, студенттерге өз білімдерін сақтау тұрғысынан не жақсы жұмыс істейтінін шешу үшін пайдаланылуға болады.

- Жеке оқуда қайрат береді

Әр түрлі қабілеттер мен оқу стильдеріне байланысты барлық адамға бір оқыту тәсілін қолдану мүмкін емес. Технологиялар әртүрлі қажеттіліктері бар адамдар үшін оқытуды тиімдірек етуде керемет мүмкіндіктер береді. Мысалы, студенттер өздерінің жылдамдықтарына сай, қиын тұжырымдамаларды қайталап оқуы немесе қажет болған жағдайда өткізіп жіберуі мүмкін. Одан басқа, технологиялар мүмкіндіктері шектеулі студенттерге көбірек жағдай жасай алады. Интернетке қол жеткізу студенттерге әртүрлі тәсілдермен зерттеу жүргізу үшін кең ауқымды ресурстарға қол жеткізуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде қызығушылықты арттыра алады.

- Ынтымақтастыққа шақырады

Студенттер түрлі онлайн-шараларға қатысу арқылы өзара әрекеттесу дағдыларын игере алады. Мысалға, форумдарда басқалармен ынтымақтастық жасау арқылы немесе олардың виртуалды оқу орталарында құжаттарды ортақ пайдалану арқылы түрлі жобаларда жұмыс істеу. Технология сол сыныпта, сол мектепте, тіпті бүкіл әлемдегі басқа сыныптарда, өзге оқушылармен бірге білім алуға мүмкіндік береді.

- Студенттер технология көмегімен пайдалы өмірлік дағдыларды үйренеді

Сыныпта технологияны пайдалана отырып, мұғалімдер мен оқушылар ХХІ ғасырға қажетті дағдыларды дамыта алады. Студенттер болашақта табысқа жету үшін қажетті қасиеттерді игере алады. Заманауи оқыту дегеніміз - негізінен басқалармен ынтымақтастық, күрделі мәселелерді шешу, сын тұрғысынан ойлау, қарым-қатынастың түрлі түрлерін дамыту және көшбасшылық қасиеттерін дамыту, ынталандыру мен өнімділікті арттыру. Сонымен қатар, технология көптеген практикалық дағдыларды дамытуға, соның ішінде түрлі презентацияларды жасауға, интернеттегі сенімді емес көздерден сенімді материалдарды айыра білуге, онлайн-этикетті сақтауға және электрондық хаттарды жазуға үйретеді. Адам өмірінде қажет болатын бұл дағдыларды оқушы сынып ішінде отырып, АКТ көмегімен үйрене алады.

- Мұғалімдерге арналған артықшылықтар

Көптеген онлайн-ресурстары бар технологиялар оқытуды жақсартуға көмектеседі. Мұғалімдер оқытудың дәстүрлі әдістерін жетілдіру және оқушыларды қызықтыруға көмектесу үшін әртүрлі қолданбаларды немесе сенімді онлайн қорларды пайдалана алады. Виртуалды сабақ жоспарлары, бағдарламалық жасақтамалар арқылы бағалау және онлайн журналдар мұғалімдерге көп уақытты үнемдеуге көмектеседі. Бұл құнды уақытты сабақтан қиналатын студенттермен жұмыс істеу үшін пайдалануға болады. Сонымен қатар, мектептердегі виртуалды оқу ортасы мұғалімдер арасында ынтымақтастық пен білім алмасуды күшейтеді.

- Қол жетімді ақпараттық ресурстар

АКТ-ны пайдалану оқушыларға бірнеше батырманың басуымен ақпаратты оңай алуға мүмкіндік береді. Google, Уикипедия және Yahoo секілді сайттар оқушыларға сұранымдарын теруге және бірнеше секундтарда сәйкес нәтижелер алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оқушылар тәуелсіз оқушыларға айналуы үйренеді, бұл фактор оларды болашаққа дайындайды деуге болады.

- Оқушылар АКТ қолдануды жақсы көреді

Оқушылар компьютерлерді немесе планшеттерді пайдаланады ұнатады. Осы орайда оқытушылар мен оқушылар серіктесе отырып (Pearson Education және Microsoft) әзірлеген инновациялық бағдарламалар пайдаланылады. Мұғалімдер осындай платформаларда викториналар, жазбалар немесе кері байланыс формаларын жүктей алады (мысалы, ASKnLearn). Ал оқушыларға компьютерде жұмыс істеу өте ыңғайлы, өйткені үйде оқитын студенттердің көпшілігі интернетті пайдаланады.

- Ғаламдық әлемде белсенді болу мүмкіндігі

Мектептердегі АКТ-ны пайдалану студенттерге өздерінің болашағына баса назар аударуға мүмкіндік береді. Компьютерді тиімді зерттеуге қалай қолдануға болатынын үйрену арқылы студенттер бәсекеге қабілетті жұмыс саласына қадам жасайды. Көптеген компаниялар қызметтер мен өндірістерді жетілдіру үшін заманауи технологияны қолданатындықтан, жастардың технологияны меңгерген болуы болашақтары үшін өте маңызды. Айта кету керек, тез өсіп келе жатқан әлемдік көрсеткіш бойынша компьютерді қолданатын студенттердің таралуы өте жоғары, олардың 91%-ы компьютер қолданса, ал интернетті пайдаланушылардың үлесі 59%-ды құрайды екен.[4]

- Қоршаған ортаны сақтау

Компьютерді пайдалану арқылы тапсырмалар онлайн желілер арқылы жіберіледі. Бұл қағазды пайдалануды азайта отырып, ағаштарды қорғайды. Қағазды азырақ пайдалану = аз ағаштардың кесілуі! АҚШ-та тек 2012 жылы құртылған отын мен қағаздың қалдықтары 20 миллион жыл ішінде 50 миллион үйді жылытуға жеткілікті екен. Бұл тек Америка Құрама Штаттарында - әлемнің басқа бөліктерін қосқанда ше?

- Барлық студенттерге қол жетімділігі

ҚОРЫТЫНДЫ

Кедей отбасылар немесе мүгедек студенттер, барлық оқушылар мектептерде АКТ қолданудан пайда көреді. Тіпті Сингапурда мектептер жағдайы төмен отбасыларға ноутбук немесе жұмыс үстелін үшін арнайы қаржы бөледі екен. Мүмкіндіктері шектеулі студенттер АКТ-мен оқыту негізінде барлық оқушылармен тең деңгейде орналастырады - дұрыс аппараттық қамтамасыз ету, бағдарламалық қамтамасыз ету және оқу бағдарламалары бар бұл студенттер баршамен қатар білім алып, жұмыс жасай алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 <http://www.zkoipk.kz/kz/2016smart5/2445-conf.html>
- 2 <https://kk.wikipedia.org/wiki>
- 3 Ж.К. Имангазиева. Педагогтің акт - құзіреттілігін арттыру.
- 4 <http://www.zkoipk.kz/ru/2016smart1/2440-conf.html>

Бегалиева Р.Н.

Эффективное использование информационно-коммуникативных технологий в преподавании и обучении

Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
г.Шымкент, Республика Казахстан,

Должны признать, что интерес нынешних учеников к использованию технологий высок. Это, в свою очередь, создает множество отличных возможностей для школ и учителей для эффективного обучения и обучения некоторым формам классных технологий. В этой статье мы расскажем о нескольких преимуществах, которые класс использует в технологии для знаний и компетентности учеников учителя.

Begalieva R.N.

Effective use of information and communication technologies in teaching and learning

South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Republic of Kazakhstan

Must recognize that the interest of current students in the use of technology is high. This, in turn, creates many excellent opportunities for schools and teachers to effectively teach and educate with some forms of cool technology. In this article, we will talk about several advantages that the class uses in technology for the knowledge and competence of the teacher's students.

УДК 372.881.111.1

И.В. Бурдыга

магистр пед.наук, Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Республика Казахстан, e-mail: irina_burdyga@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДИКИ САМООЦЕНИВАНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ

В данной статье описывается процесс внедрения методики самооценивания на уроках английского языка в вузе. Данная методика используется для повышения учебной мотивации студентов в процессе преподавания такой дисциплины как английский язык. В основе данной методики лежит технология критериального оценивания. Использование критериев оценивания является важным аспектом оценивания учебных достижений студента. Перед преподавателем вуза стоит важная задача по внедрению данной методики в образовательный процесс. Одна из сложных и важных задач – это составление четких и понятных критериев самооценивания. Использование данной методики поможет преподавателю грамотно и справедливо оценить достижения студентов, а также улучшить качество преподавания и усвоения знаний.

Ключевые слова: обучение, методика, критериальное оценивание, самооценивание, учебные достижения,

ВВЕДЕНИЕ

Глобальные перемены процесса оценивания учебных достижений обучающихся определяются современными стратегическими задачами системы образования. Возникла необходимость повышения уровня образования с учетом международных стандартов и современных требований к качеству образования. Перед педагогами стоит задача разработать единые требования к оценке учебных достижений обучающихся в целях обеспечения объективности результатов обучения и конкурентоспособности выпускников казахстанских вузов в ближнем и дальнем зарубежье. Анализ результатов образовательных учреждений дает актуальную перспективу для совершенствования национальной системы мониторинга качества образования как приоритетного направления образовательной политики в рамках Государственной программы развития образования РК на 2011-2020 годы [1].

В Казахстане в данный момент происходит модернизация системы оценивания учебных достижений обучающихся. Система среднего образования переходит на новую стадию развития и, очевидно, что эти процессы также затронули многие аспекты развития высшего образования. Особенно это коснулось подготовки специалистов по таким образовательным программам, которые соответствуют педагогическому профилю подготовки будущих специалистов. Отдельное внимание сейчас уделяется оцениванию учебных достижений обучающихся. Главным отличием современного образовательного процесса – внедрение технологии критериального оценивания и отказ от традиционной системы оценивания. Одной из составляющих образовательного процесса является система оценивания и мониторинг достижений студентов. Система оценивания является основным средством диагностики проблем в обучении и осуществления обратной связи между студентом и преподавателем.

Весомым показателем эффективности высшего образования является высокий уровень учебных достижений обучающихся, который наглядно показывает, как образовательная деятельность в вузе функционирует, развивается, влияет на успеваемость студентов и результативность их работы. В Плане нации «100 конкретных шагов» глава государства указал в качестве фундаментальной основы экономического роста повышение качества человеческого капитала. Реализация данного направления предусматривает обновление стандартов и системы оценивания для развития функциональной грамотности обучающихся. Был предложен ряд мер, направленных на улучшение качества образования, актуальности образовательных траекторий и повышения периодичности проводимой оценки знаний на занятиях [2, 5].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Считается, что преподавание и обучение необходимо связать в новый материал и внедрить в понимание и практический опыт студентов. Это дает возможность студентам развивать свои умения и навыки и успешно применять их в будущем. Цели обучения могут быть эффективно использованы для демонстрации образовательного прогресса студента в конкретной и легкой для понимания форме. В модели критериального оценивания цели обучения очень важны, поскольку они определяют четкие ожидания, которые ориентированы на достижения студентов и поддержку преподавателей в планировании, проектировании урока и мониторинга, а также обеспечения обратной связи по достижению прогресса обучающихся.

Поэтому данная модель:

- основывается на принципе единства обучения и оценивания;
- направлена на формирование целостного подхода к обеспечению прогресса и успеваемости обучающегося;
- обеспечивает реализацию целей обучения и сбор доказательств получения знаний и развития навыков в соответствии с образовательной программой;
- включает разнообразие форм и способов оценивания на основе содержания учебной программы по дисциплине [3, 18].

Проанализировав материал по данному вопросу, можно рассматривать под умением оценивать учебную деятельность компонент структуры учебной деятельности, который принадлежит студенту. Учебная деятельность это деятельность студентов, поэтому очень важна их способность оценивать эти умения, которыми они обладают и использует, когда оценивает результат своей образовательной деятельности. Студент сам должен оценить работу по достижению результатов в своей учебной деятельности, т.е. необходимо определить умение, которое складывается из способности определять соответствие деятельности и результата поставленной задачи, который включает в себя такие действия как:

- сравнение эталона с собственным результатом
- выявление успехов и трудностей
- нахождение путей преодоления трудностей.

Процесс оценивания результатов учебной деятельности студентов является важной составляющей критериального оценивания всего образовательного процесса в вузе. Оценивание выступает в качестве средства учения, поскольку даёт возможность отслеживать индивидуальный прогресс студентов в достижении прогнозируемых результатов в различных сферах познавательной деятельности, обеспечивает обратную связь между преподавателем и студентом. В то же время оценка и контрольно-оценочная деятельность входят в состав универсальных учебных действий, следовательно, являются целью и самостоятельным элементом содержания образования, который нужно формировать и развивать.

В данный момент в вузе происходит отказ от традиционной системы оценивания в пользу критериального. Традиционное оценивание не соответствует новым стандартам образования, так как имеет ряд недочетов. Во-первых, оно в какой-то степени субъективно, поскольку не содержит четких критериев оценки достижения планируемых результатов процесса обучения, которые были бы понятны всем участникам образовательного процесса. Со стороны студентов это и есть причина роста неудовлетворенности оценкой, которую выставляет преподаватель. Во-вторых, так как студенты не участвуют в процессе оценивания, поэтому данная система не способствует формированию и развитию учебной самостоятельности, способности к взаимному оцениванию, потребности к дальнейшим действиям и совершенствованию своего самообучения. Процесс современного

критериального оценивания должен быть многофункциональным и понятным для студентов. Самооценивание является важной частью системы оценивания и оно, бесспорно, является частью системы критериального оценивания. Это может положительно повлиять на учебную мотивацию студентов. Когда они знают, по каким критериям их оценивают, процесс обучения проходит гораздо интереснее и продуктивнее [4, 38].

Процесс внедрения самостоятельного и взаимного оценивания требует значительного времени и подготовки, как у преподавателя, так и у студентов. Изначально весьма трудно внедрять данную методику из-за недостаточного уровня объективного самостоятельного и взаимного оценивания у студентов. Самооценивание помогает студентам понять свои достижения в изучении английского языка, а также выявить пробелы и слабые места, которые требуют доработки. Для того чтобы внедрить методику самооценивания на практических и лекционных занятиях, можно использовать специальные таблицы самооценки. Как правило, знакомство с данными таблицами происходит на первом занятии по изучаемой теме, при работе с вводной страницей каждого модуля, с помощью которой студенты могут изучить тематическое и лексико-грамматическое содержание данного модуля, ставят перед собой новые учебные задачи, появляется ясное и понятное представление того, чему они должны научиться при работе над тем или иным модулем.

Внедрение методики самооценивания особенно актуально у студентов педагогических специальностей. В данное время в средних образовательных учреждениях по всему Казахстану внедряется система критериального оценивания, а самооценивание является его неотъемлемой частью. В будущем этим студентам предстоит проходить педагогическую практику в школах, где они столкнутся с данной системой. В университете они знакомятся с технологиями критериального оценивания во время изучения таких дисциплин как Методика иноязычного образования, или Специально-ориентированная методика обучения иностранным языкам, но студентам будет гораздо легче постичь их суть, если они будут применять эти знания на своих практических занятиях в вузе. Важно, если они будут учиться применять эту технологию на практике, принимая во внимание свой собственный опыт [5].

Студенты отмечают, что им интересно участвовать в разработке и анализе критериев оценивания, и они обязательно будут принимать их во внимание при выполнении устных и письменных заданий для достижения более высоких результатов обучения. Данные критерии активно будут использоваться и при взаимной оценке устных и письменных ответов на практических занятиях. Студенты с огромным удовольствием берут на себя роль эксперта. Однако, таким образом, если традиционное оценивание было полностью прерогативой преподавателя, то в новых условиях в процесс критериального оценивания включаются также и студенты. Они становятся активными субъектами своего обучения, а преподаватель от роли главного оценщика ответов переходит к роли консультанта и помощника. Когда студенты знают, по каким критериям их оценивают, а также могут оценить свои знания самостоятельно, то им гораздо легче составлять критерии оценивания и самооценивания во время прохождения педагогической практики. Выделяется три вида самооценки:

1. Прогностическая оценка (производится до выполнения работы). Например: обучающийся, прочитав задание, в тетради строит три шкалы, обозначенные буквами Л (легко), Т (трудно), С (сомневаюсь) и ставит отметку на той шкале, к которой он относит это задание.

2. Пошаговая оценка (производится по ходу выполнения действий). Оценивается каждый шаг, каждое действие.

3. Ретроспективная оценка (после выполнения действия). Например: на той же шкале студент ставит еще одну отметку, но уже с помощью другого цвета [6, 56]. От способности студента к самоанализу и самооценке зависит успешность его обучения в вузе, требовательность к своей учебной деятельности и адекватная оценка его собственной деятельности со стороны преподавателя.

Для того чтобы внедрить методику самооценивания в образовательный процесс вуза, преподаватель может использовать различные методы и приемы на практических и лекционных занятиях. Обязательно нужно обсудить критерии оценивания всех видов учебной деятельности со студентами. Затем студенты могут предложить свои варианты критериев оценивания и совместными усилиями выбрать оптимальный вариант. На уроках английского языка можно подготовить листы самооценивания и студенты смогут оценить себя и своих сокурсников сами. Такая методика будет эффективна при групповой и парной формах работы. Преподавание английского языка включает в себя несколько видов учебной деятельности такие как: говорение, чтение, письмо и слушание. Каждый данный вид требует своих критериев оценивания. Преподавателю необходимо составить критерии оценивания практически на каждом занятии. Это очень сложная и трудоемкая задача. Студенты должны знать и понимать, как оценивается каждый вид их учебной деятельности, поэтому они могут сами пытаться составлять и анализировать предложенные критерии оценивания. Это будет способствовать формированию умения составлять критерии оценивания и в какой-то мере подготовит студента к прохождению производственной практике.

Если эту работу проводить систематически и целенаправленно, то студенты быстро её освоят, и она даст хорошие результаты, а также послужит хорошим стимулом для мотивации учебной деятельности, повысит их интерес к изучению английского языка. Установка на постоянную самопроверку, поиск ошибок и исправление их самим студентом способствует повышению их познавательной активности и самостоятельности. Постепенно растёт уверенность студентов в преодолении трудностей, повышается ответственность за выполнение каждого вида работы, вырабатывается привычка, а затем потребность в самоконтроле, то есть формируются качества студента, необходимые ему во всех сферах трудовой деятельности, а особенно педагогической.

ВЫВОДЫ

В современных реалиях модернизации образования в Казахстане, внедрение методики самооценивания в вузе является необходимым условием последующего качественного прогресса образовательного процесса. Совершенно необходимо, чтобы все изменения в образовательном процессе среднего образования перекликались с изменениями в образовательном процессе вуза. Принцип непрерывности образования является гарантом качества образования. Для того, чтобы внедрить методику самооценивания в вузе необходимо соблюдать следующие условия:

- четко формулировать, хорошо разрабатывать критерии оценивания, так как они мотивируют студентов добиваться целей обучения, давать самооценку своей учебной деятельности, корректировать ее, в большой степени сглаживают острые углы в процессе обучения;
- составлять критерии оценивания к каждому виду учебной деятельности и обсуждать их вместе со студентами;
- разрабатывать задания в соответствии с критериями оценивания и соответствующим уровнем сложности, составлять к заданию дескрипторы, которые характеризуют основные этапы его выполнения;
- разрабатывать задания разного уровня сложности;
- привлекать к процессу оценивания самих студентов;
- создавать доброжелательную атмосферу на занятиях;
- обеспечивать обратную связь со студентами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Государственная программа развития образования РК на 2011–2020 годы. Указ Президента Республики Казахстан №1118.–Астана: Акорда, 7 декабря 2010 // [Электронный ресурс] Режим доступа: www.nkaoko.kz/documents/law_of_education.

2 Концепция внедрения системы критериального оценивания учебных достижений учащихся Автономной организации образования «Назарбаев Интеллектуальные школы». – Астана: Автономная организация образования «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2012. – 507 с.

3 Айтпукешев А.Т., Кусаинов Г.М., Сагинов К.М. Формативное и суммативное оценивание результатов обучения: Методическое пособие – Астана: Центр педагогического мастерства, 2014. – 108 с.

4 Блэк П., Уильям Д. Оценивание и обучение в классе, оценивание в образовании: принципы, политика и практика / Assessment and Classroom Learning, Assessment in Education: Principles, Policy and Practice. – Oxford University Press.:. 1998. – 75 с.

5 Журбенко З.М., Колесникова Ю.Б. Система оценивания: «Тенденции и пути совершенствования»/[Электронный ресурс] Режим доступа: <https://festival.1september.ru/authors/101-776-383>.

6 Костылев Ф.Ф. Учить по – новому: нужны ли оценки баллы. – М.: Владос, 2015 – 200 с.

И.В. Бурдыга

Ағылшын тілі сабағында өзін-өзі бағалау әдістемесін пайдалану

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қаласы Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада ЖОО-да ағылшын тілі сабақтарында өзін-өзі бағалау әдістемесін енгізу үдерісі сипатталады. Бұл әдістеме ағылшын тілі сияқты пәнді оқыту барысында студенттердің оқу уәждемесін арттыру үшін қолданылады. Осы әдістеменің негізінде критериалды бағалау технологиясы жатыр. Бағалау критерийлерін пайдалану студенттің оқу жетістіктерін бағалаудың маңызды аспектісі болып табылады. ЖОО оқытушысының алдында білім беру үдерісіне Өзін-өзі бағалау әдістемесін енгізу бойынша маңызды міндет тұр. Күрделі және маңызды міндеттердің бірі-өзін-өзі бағалаудың нақты және түсінікті өлшемдерін құру. Бұл әдістеменің қолданылуы оқытушыға студенттердің жетістіктерін сауатты және әділ бағалауға, сондай-ақ оқыту сапасын жақсартуға және білімді меңгеруге көмектеседі.

I. V. Burdyga¹

Using of self-assessment techniques at the English language lessons.

Sh. Ualikhanov State University,
Kokshetau city, Kazakhstan

The article deals with using of self-assessment techniques at the English language lessons. This method is used to improve the learning motivation of students in the process of teaching such a discipline as English. The basis of this technique is the method of criteria-based assessment. Using criteria is an important aspect of assessing student`s achievements. The university teacher is faced with the important task of introducing self-assessment techniques in the educational process. One of the most difficult and important tasks is the development of clear and understandable assessment criteria. Using self-assessment techniques will help the teacher correctly and fairly assess the achievements of students as well as improve the quality of teaching and learning.

УДК 81'1

К.Б. Коптлеуова¹, Б. С. Карагулова²

¹ к.ф.н., доцент, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан, e-mail: koptleuovak@mail.ru

² к.ф.н., доцент, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан, e-mail: bkaragulova@mail.ru

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТРЕХЪЯЗЫЧИЯ

В статье рассматриваются лингводидактические и методические основы формирования трехязычия. Формирование трехязычия на основе билингвизма предполагает описание лингводидактических и методических основ этого процесса. Описание лингводидактических основ предполагает выявление сходств и различий в системах языков и на основе их создание лингводидактического учебно-языкового материала. Лингводидактика – это теория обучения языку (языкам) или описание языка для целей обучения. Описание методических основ обучения родному или неродному языку предполагает видение, предположение самого процесса обучения. Методика – это процесс обучения. Для осуществления полноценного обучения языку профессии необходима организация продвинутого уровня обучения, с привлечением разнообразных методик обучения.

Ключевые слова: трехязычие, полиязычие, языковая личность, полиязычное образование, билингв, интерференция.

ВВЕДЕНИЕ

На современном этапе модернизации образования задача вуза – сформировать языковую личность. Создание модели языковой личности даст возможность обеспечить эффективность языкового образования и ее соответствие современным стандартам, что определяется способностью дать государству РК граждан, свободно владеющих тремя языками, обеспечить их высокое интеллектуальное развитие, воспитание духовно-эмоциональной сферы, национально-патриотическое воспитание средствами языка.

Во многих странах мира образование осуществляется в многоязычной среде. В большинстве многоязычных обществ сформировался сбалансированное использование различных языков и уважительное отношение к ним в повседневной жизни. Перед системой образования стоит задача адаптации к сложным реальным условиям и обеспечения качественного образования, учитывающая потребности студентов, наряду с поддержанием их сбалансированности с социальными, культурными и политическими требованиями. Целью образования РК на современном этапе становятся не просто знания, но и формирование таких ключевых компетенций, как полиязычие, евразийская поликультурность, коммуникативность и технократичность, которые должны вооружить молодежь для дальнейшей жизни в обществе.

В связи с этим возрастает значимость обучения казахскому, русскому и английскому языкам.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Здесь уместно говорить о многоязычном образовании или двуязычном, под которым понимается «такая система образования, когда обучение ведется на двух языках, из которых один (чаще всего, но не всегда) – первый язык учащихся» [1, 53]. «О многоязычном

образовании можно говорить в тех случаях, когда на изучаемом иностранном языке преподаются еще другие учебные дисциплины» [2, 152].

С этой точки зрения, в Казахстане уже осуществляется двуязычное образование. Обучение в вузах ведется на двух языках: казахском и русском. В группах с русским языком обучения получают образование студенты русской национальности и русскоязычные индивиды, владеющие, как правило, только своим, родным языком, так и студенты нерусской национальности, в том числе и казахи, которые владеют как родным, так и русским языком. Примечательно то, что количество казахских отделений в вузах стремительно растет. В казахских группах обучаются казахи, которые свободно владеют казахским языком, и по данным проведенного нами анкетирования, 91 % – русским языком.

Таким образом, получается, что существенная часть студентов, является двуязычной, т.е. владеет родным языком и одним неродным языком. В данном случае студентов можно охарактеризовать как координативных билингвов, которые «в одинаковой мере хорошо владеют обоими языками», и другую часть – как субординативных билингвов, которые русским языком «владеют в результате изучения его на уроках русского языка в национальной школе» [3, 149]. Студенты-субординативные билингвы при овладении третьим – иностранным языком – находятся в менее выгодной ситуации, испытывая двойную интерференцию – родного и русского языка, в то время как координативные билингвы успешно и эффективно используют попеременно свое знание двух языков, т.е. к изучению иностранного языка, а именно английского – третьего компонента рассматриваемого нами многоязычия, студенты приступают со знанием казахского и русского языков.

Если говорить о состоянии владения иностранным языком, то по известным объективным и субъективным причинам, качество владения иностранным языком студентами оставляет желать лучшего. Однако, большинство убеждены в необходимости овладения английским языком для профессионального общения. В современных условиях молодое поколение столкнулось с объективной необходимостью практического применения и изучения английского языка, что связано, прежде всего с возможностью получения высокооплачиваемой работы в иностранной компании. Студенты понимают, что английский язык является сегодня профессионально значимым в общении специалистов.

Формирование трехязычия на основе билингвизма предполагает описание лингводидактических и методических основ этого процесса. Описание лингводидактических основ предполагает выявление сходств и различий в системах языков и на основе их создание лингводидактического учебно-языкового материала, т.е. лингводидактика – это теория обучения языку (языкам) или описание языка для целей обучения.

Описание методических основ обучения родному или неродному языку предполагает видение, предположение самого процесса обучения, т.е. методика – это процесс обучения. В процессе обучения лингводидактическое описание языка может интерпретироваться в зависимости от цели и задач обучения, этапов обучения и т.д.

О возросшем интересе к проблемам совершенствования языковой подготовки студентов вузов свидетельствует целый ряд научных работ, посвященных методике профессионально-ориентированного обучения (Л. В. Макара, И. И. Мороз, А. С. Стефановская, Е. Н. Легочкина, Т. П. Астафурова, Т. Б. Лесохина, И. А. Цатурова, В. М. Тамилова).

Система двуязычного образования, по М. Сигуану и У.Ф. Макки, делится на 2 группы: 1) «обоим языкам уделяется одинаковое внимание, материал равномерно распределяется между ними»; 2) один язык является главным, «второму же языку уделяется второстепенное внимание» [1, 25].

По языковой цели М.Сигуан и У.Ф. Макки выделяют 4 группы в системе двуязычного образования: а) равноправность двух изучаемых языков и равная компетентность в двух языках; б) полная компетентность в одном и средняя компетентность во втором языке,

ограниченная определенными факторами; в) представляется «лишь введение в знание и употребление второго языка»; г) один язык используется «лишь в качестве средства ознакомления с другим, который является собственно языком обучения» [1, 25].

В каждом учебном заведении руководствуются своими программами. Обоснованием для построения программы являются требования, выдвинутые Министерством образования Казахстана в области преподавания иностранных языков. В программе разных вузов отражаются общие положения, общие требования. Разница между программами незначительная.

Необходимо заметить, что для начального и среднего уровня в последнее время созданы неплохие учебные пособия. Однако анализ некоторых из них показал, что они не соответствуют современному состоянию и содержанию обучения. Они знакомят с общетематическими и научно-популярными текстами, не соответствующими узкой специализации данного контингента обучающихся.

В них, к сожалению, содержится небольшое количество упражнений на тренировку лексико-грамматического материала, порой оторванного от самого текста, и не предлагается детального разбора языковых средств, они не дают возможности для основательной профессиональной подготовки обучающихся с точки зрения языка специальности, чтобы можно было практически пользоваться языком профессии хотя бы на заявленном начальном или среднем уровне обучения.

Для осуществления полноценного обучения языку профессии необходима организация продвинутого уровня обучения студентов старших курсов с принципом преемственности предыдущих уровней обучения, а также с привлечением разнообразных методик обучения английскому языку. При этом важно научить студентов владеть английским языком так, чтобы они сумели преодолевать трудности, связанные с языковым и речевым материалом. Подобные формы обучения необходимы в виду того, что основной курс, на который отводится незначительное количество часов, не позволяет студентам получить нужный объем знаний по языку специальности.

Для обучения английскому языку на продвинутом уровне необходим методически верно разработанный, специализированный, профессионально направленный учебный материал. Наша цель - дать возможность студентам усовершенствовать свои умения и навыки в области английского языка, чтобы в дальнейшем использовать их в своей практической профессиональной деятельности. А поскольку потребности в изучении английского языка по специальности все более возрастают, то и поле деятельности в обучении необходимо расширить. Владение только основами языка не даёт специалисту никаких шансов на участие в международных проектах.

В виду того, что студенты изучают английский язык специальности для овладения умениями чтения и говорения в области профессии, появляется объективная необходимость поиска определенной методики обучения говорению на основе прочитанных аутентичных текстов на английском языке на продвинутом этапе обучения.

В настоящее время следовало бы уже разрабатывать курсы и для продвинутого уровня обучения иностранным языкам студентов вузов, т.к. у них гораздо больше возможностей выезда за рубеж и представления там своих научно-практических разработок и проектов. А для этого необходимы, помимо умения чтения, умения говорения на основе прочитанного. Взаимосвязанное обучение чтению и говорению выступает в качестве двух равноправных целей, что обуславливает, с одной стороны, большой объем текста, а с другой стороны, некоторые типологические особенности структуры занятий. Во-первых, наличие большого по объему текста и осознание продуктивной цели предполагает задания, связанные с поиском информации по отдельным вопросам, стимулирующим объяснительное высказывание. С этим тесно связана вторая особенность: наличие заданий при объяснении сути некоторых терминов или при интерпретации терминологических оборотов. Третьей особенностью является то, что актуальность проблем, содержащихся в научно-технических текстах, и обработка данной в них информации, требует привлечения особого подхода к ним

с привлечением, например, учебно-деловых игр. Кроме того, учитывая, что нашей задачей является подготовка специалистов владеющих языком специальности, желательно включать задания, помогающие устанавливать логическую связь между фактами и их осмыслением, интерпретацией, аргументированием и т.д. От наличия эффективных заданий и упражнений, а также использования различных видов деятельности на занятиях увеличивается объем знаний у студентов данного контингента.

Начиная с дошкольных учреждений и вплоть до вуза, обучение в регионе ведется на родном языке. В казахских семьях доминирует родная речь, что является мировым стандартом. Вследствие этого у большинства казахов формируется естественный субординативный казахско-русский билингвизм, т.е. они владеют родным (казахским) языком на более совершенном уровне. Однако, как показывает практика обучения, русский язык занимает особое место в процессе овладения казахами иностранным языком. Безусловно, что здесь роль русского языка совершенно иная, чем роль родного языка студентов, поскольку известно, что он (русский язык) рассматривается как средство общения, как возможная опора при усвоении нового языкового материала, а также как дополнительный источник положительного и отрицательного влияния на процесс усвоения иностранного языка. В процессе обучения иностранному языку русский язык выступает как средство общения и мышления, в нем находит свое выражение формирующееся научное мышление двуязычных студентов.

Р.Ю. Барсук подчеркивает потенциальные возможности билингва, заложенные «в обострении его способностей к восприятию иностранного языка, благодаря постоянному нахождению в двуязычной речевой среде» [4, 160].

Специфика обучения иностранному языку заключается в соотношении трех языков, при котором иностранный язык является третьим по порядку включения в процесс обучения. Естественно, что при изучении третьего языка нельзя не использовать ту базу, которую дали студентам два предыдущих языка.

Опыт, накопленный студентами при изучении родного и второго языков, позволяет выходить на более широкие сопоставления. Процесс овладения вторым языком «требуется от учащихся больших усилий, дальше при овладении двуязычным учеником третьим и следующими языками этот процесс, по свидетельству психологов, заметно облегчается. В национальных республиках вторым языком выступает не иностранный, а русский, принимая на себя всю психологическую сложность и все трудности овладения иноязычной речью» [4, 160].

Р. Ю. Барсук отмечает как положительные, так и отрицательные стороны обучения иностранному – как третьему языку. Основной отрицательный фактор – возможность интерферирующего влияния, кроме родного, еще и русского языка.

Практическая ценность изучения иностранного языка в неязыковом вузе фокусируется, как правило, в сфере его будущих профессиональных интересов, в его умении извлекать, присваивать и применять в практической деятельности извлеченную из иноязычных источников информацию, использовать языки как средство общения, чтобы обучающийся мог осуществлять общение в различных речевых ситуациях в сфере своей профессиональной деятельности.

Социолингвистический аспект обучения трехязычию предусматривает, прежде всего, опору на принцип коммуникативной направленности. Этот принцип предполагает необходимость увязать обучение 3-язычию с будущей профессией студентов. Принцип коммуникативной направленности ставит перед необходимостью создания реальных или учебно-речевых ситуаций с целью порождения потребности говорения. Кроме того, что студенты обучаются вести разговоры на повседневные бытовые темы, необходимо прививать им и умения профессионального общения.

«Под профессиональным общением понимается общение людей в процессе трудовой деятельности, которые имеют соответствующую профессиональную подготовку,

обеспечивающую наличие общего фонда профессионально-значимой информации, т.е. общение специалистов в их профессиональной деятельности, решение профессионально-значимых задач в коммуникативных ситуациях, обусловленных профессиональной деятельностью» [5, 30-31].

Осуществление иноязычной профессиональной деятельности предполагает формирование у студентов комплекса речевых навыков и умений. Беляев Б.В. называет умением «такое действие, которое совершается человеком впервые и с пониманием. Под навыком же подразумевается такое действие, которое совершается без участия сознания, т.е. автоматически, благодаря тому, что человек многократно совершал это действие в прошлом». Таким образом Б.В. Беляев расчленяет умение на первичное, предпосланное навыку и являющееся исходным для образования навыка, и вторичное умение, т.е. такое, которое уже включает навыки и отражает их совершенство. «А подлинная речь есть вторичное умение, которое основано не столько на знаниях, сколько на навыках» [6, 27-28].

Пассов Е.И. определяет умение как «способность управлять речевой деятельностью в условиях решения коммуникативных задач общения» [7, 24].

Умение в свою очередь основано на речевых навыках. Это – навыки лексические (способность использовать или понимать лексические единицы), навыки грамматические (способность оформлять свое высказывание или воспринимать чужое согласно нормам изучаемого языка) и навыки произносительные (способность произносить речевые единицы правильно орфоэпически и интонационно; для чтения владение его техникой).

Владение каким-либо речевым материалом на уровне умения достигается только после формирования и накопления соответствующих навыков. Следовательно, сначала должен быть предусмотрен этап работы, на котором формируются указанные виды навыков, а затем – этап, на котором развивается речевое умение, в данном случае умение говорить [6, 71].

ВЫВОДЫ

Таким образом, определенная часть высшего образования ориентирована на подготовку специалистов со знанием трех языков. Владение трехязычной речью подготавливает их к профессиональному общению, содействует установлению деловых и личных контактов в многонациональных коллективах в будущем. Решение же этих задач обеспечивается, прежде всего, профессионально-ориентированным лингводидактическим описанием языкового материала, разработкой специальной системы упражнений, учитывающей наличие интерференции в речи на неродном языке студентов и внедрением ее в учебный процесс вузов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Сигуан М. и Макки У.Ф. Образование и двуязычие. М.: 1990. – 184 с.
- 2 Чан Динь Лам. Научные основы формирования культуры русской речи общения студентов-вьетнамцев в условиях многоязычия. (1 курс ф-та рус. фил.). Дисс. док. пед. наук. А.: 2004. – 417 с.
- 3 Проблемы двуязычия и многоязычия в современных условиях: Материала межвузовской научно-практической конференции 11-12 февраля 1993 г. – Йошкар-Ола: 1993. – 231 с.
- 4 Барсук. Р.Ю Основы обучения иностранным языкам в условиях двуязычия. – М.: 1970.- 195 с.
- 5 Тыныштыкбаева А.Б. Методика формирования умений профессионального общения на иностранном языке у студентов технического вуза (англ. яз.). Дисс. канд. пед. наук. А.: 1999. - 189 с.
- 6 Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. 2-е издание, перераб. и доп. – М.: 1965.

7 Пассов Е.И. Урок иностранного языка в средней школе. – 2-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 1988. – 223 с.

К.Б. Коптлеуова¹, Б. С. Карагулова²

Үштілділіктің қалыптасуының лингводидактикалық және методикалық негіздері

^{1,2}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

Мақалада үштілділіктің қалыптасуының лингводидактикалық және әдіснамалық негіздері қарастырылады. Билингвизм негізінде үштілділіктің қалыптасуы осы процестің лингводидактикалық және әдіснамалық негіздерін сипаттаудан тұрады. Лингводидактикалық негіздердің сипаттамасы тіл жүйелеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауды және олардың негізінде лингводидактикалық оқыту мен лингвистикалық материалды жасауды. Лингводидактика - тілді оқытудың теориясы немесе оқыту мақсаттары үшін тілдің сипаттамасы. Ана тілі немесе ана тілі емес тілді оқытудың әдіснамалық негіздерінің сипаттамасы көру, оқу процесінің болжамын қамтиды. Методика - бұл оқу процесі. Мамандық тілін оқытуды жүзеге асыру үшін оқытудың әр түрлі әдістерін тарта отырып, оқытудың озық деңгейін ұйымдастыру қажет.

К.Б. Коптлеуова¹, Б. С. Карагулова²

Linguodidactic and methodical fundamentals for the formation of trilingualism

^{1,2}К. Zhubanov Aktobe Regional State University,
Aktobe, Republic of Kazakhstan

The article deals with the linguodidactic and methodological foundations of the formation of trilingualism. The formation of trilingualism on the basis of bilingualism involves a description of the linguodidactic and methodological foundations of this process. The description of linguodidactic foundations involves the identification of similarities and differences in language systems and on the basis of their creation of linguodidactic educational-language material. Linguodidactics is the theory of teaching a language (s) or a description of a language for teaching purposes. Description of the methodological foundations of teaching a native or non-native language involves a vision, an assumption of the learning process itself. A method is a learning process. In order to implement full-fledged instruction in the language of the profession, it is necessary to organize an advanced level of education, involving a variety of teaching methods.

УДК 37.02. /378. /378.1/ 378.14./378.147./378.147.88

Н.Ж. Құрман, Б.М. Айтбаева

¹профессор, педагогика ғылымдарының докторы, М.В. Ломоносов атындағы ММУ Қазақстан филиалының, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: nessibeli_k@mail.ru

²профессор, филология ғылымдарының кандидаты, Е.А. Букетов атындағы ҚарМУ, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: beibarys@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҚАШЫҚТАН ОҚИТУ ОРЫНДАРЫНДА ҚАШЫҚТАН ОҚИТУ ЖҮЙЕСІНДЕ КЕЙС-ТЕХНОЛОГИЯНЫ ӘЗІРЛЕУ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада қазақ тілін қашықтан оқыту жүйесінде кейс-технологияны қолдану әдістері туралы қарастырылады. Қазақ тілін «экономика» бағытындағы студенттерге оқытуда қолданылатын кейстің қашықтан оқыту жүйесіндегі орны, оны әзірлеу және сабақ үдерісінде қолдану жолдарының ерекшеліктері талданады. Қашықтан оқыту барысында студенттерге арналған тапсырмалардың өмірлік экономикалық

жағдаяттармен тығыз байланысты болуы маңызды болып табылады. Авторлардың біріккен әдістемесі бойынша әзірленген кейс-тапсырмалары студенттерге мамандығына қатысты мазмұнның қазақ тілін үйрену құралына айналу жолдары баяндалған. Кейс-тапсырмаларын орындауда тілдік талдау мен кейстік талдаудың әдістері араластырыла қолданады. Осы ретте кейс-тапсырмаларын талдаудың бірнеше түрі көрсетілген. Тәжірибеде бірнеше жылдан бері қолданылған кейс-тапсырмаларының тиімділігі екендігіне көз жеткізіліп келеді. Сондықтан, қазақ тілін мамандыққа байланыстыра үйретуде терминдерді жай жаттату немесе мамандыққа байланысты мәтіндерді тыңдату, оқыту сияқты тапсырмаларды жалаң орындатпай, мазмұнның ішкі қабаттарына маман ретінде көз сала білуге үйрету – басты міндет.

Кілт сөздер: кейс-технология, қазақ тілі, жаттығулар жүйесі, әдістемелік талаптар.

КІРІСПЕ

Қазақ тілін қашықтан оқытуда оның жүйесін толыққанды ететін маңызды әдістемелік компоненттің бірі - кейс технологиясы. Заманауи оқыту технологияларының бірі ретінде кейс-технология берілген проблемалық жағдаятты талдау тапсырмаларына негізделеді. Оның құрамында пәндік тақырып бойынша тапсырмалар жүйесі, рөлдік ойындар, жоба әдісі, жағдаяттық талдау болады [1].

Студенттің алған білімін нақты проблемалық жағдаятты тиімді жолмен шешуге үйрететін кейс технологиясының оңтайлылығы оның бірнеше қызметінен танылады:

- біріншіден, қазақ тілі пәнінен берілетін білім мазмұнын, қазақ тілінің функционалдық- коммуникативтік міндеттерін шешуде терең білім беру жолдарын қолдану;

- екіншіден, қазақ тілін мемлекеттік тіл дәрежесінде өмірдің барлық саласында, оның ішінде білім алу және кәсіби салаларында еркін және сауатты қолдануға дағдыландыратын мәнді жаттығулар мен тапсырмалар жүйесін оқытушының жетекшілігімен, ал көбінесе өз бетімен орындайды; сол арқылы өмірде қазақ тілін өз бетімен түрлі коммуникативтік жағдаяттарға сәйкес қолдануға қалыптастырады;

- үшіншіден, қазақ тілін аудиторияда топпен бірге оқудан басқа, жеке түрде меңгеруге қалыптастырады.

Қазақ тілі пәні бойынша қашықтан оқыту жүйесінде қолданылатын кейс технологиясының өзіндік ерекшеліктері арнайы қарастыруды талап етеді. Сонымен бірге, белгілі бір мамандыққа арналған кейс құрылымын әзірлеу осы кезге дейін толыққанды қолға алынбай келеді. Мақала тақырыбының өзектілігі осы мәселелермен байланысты анықталады [2].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ тілін қашықтан оқыту жүйесіндегі кейс технологиясының категориалдық аппаратын айқын тану арқылы кейс технологиясын пайдаланудың тиімділігін жоғарылатуға болады. Әрине, кейс-технологияның табиғатына тән басты ұғымдар :

- «талдау»;
- «жағдаят»;
- «жағдаяттық талдау».

Мақаланың көлеміне сәйкес, бұл ұғымдарға барлығына тоқталмай, кейс-технологиясын қолданудағы «талдау» жолдарын көрсетейік. Қазақ тілін оқытуда студенттердің талдаудың бірнеше түрін қолданады. Атап айтатын болсақ:

- құрылымдық/композициялық талдау;
- семантикалық/мағыналық талдау;
- проблемалық талдау;
- жүйелік талдау;
- болжалдық талдау;

- праксеологиялық талдау.

Оларды төмендегі суреттен көруге болады.

Сурет – 1. Кейс-технологиядағы жағдаятты «талдаудың» түрлері

Талдаудың осы түрлерінің әрқайсысының сипаттамасы және ішкі өзіндік түрлері болады. Кейс-технологиясын қарастырған ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, оны төмендегі кестеде көрсете аламыз [3].

Кесте -1. Жағдаяттық талдау

Талдау түрлері	Сипаттамасы	Ішкі түрлері
Проблемалық талдау	Студент берілген кейс тапсырмасының басты проблемасын анықтайды. Проблемалық өрістің аясын анықтайды. Проблемалардың жіктемесін жасайды.	- Берілген жағдаяттың мазмұнын талдау. - Жағдаяттың проблемалық шарттарын талдау. - Жағдаяттың проблемалық салдарларын талдау.
Жүйелік талдау	Талдау нысанын құрылымы	- Дескриптивтік талдау (яғни

	және функциясы бар жүйе ретінде қарастыру.	берілген құрылымның негізінде белгілі бір функциялар орындалады). - Конструктивтік талдау (яғни берілген функциялар негізінде құрылым жасалынады).
Құрылымдық талдау	Жүйенің ішкі кіші жүйелері мен жүйеқұраушы элементтерін анықтайды	- Құрылым элементтерін, олардың байланысы мен қатынасын талдау. - Элементтер мен байланыстардың сипатын талдау.
Семантикалық/мағыналық талдау	Лексикалық, синтаксистік талдаумен тығыз байланыста болатын мағыналық /мәнділік талдау	- Лексикалық мағынаны талдау. - Мағыналық толыққанды және мағыналық толыққандылыққа ие емес грамматикалық байланыстарды талдау.
Праксеологиялық талдау	Әрекет процестерін оңтайландыру тұрғысынан қарастырады.	Іс-әрекетті оңтайландыру жолдарын талдау. Іс-әрекетті алгоритмге түсіру және модельдеу.
Болжалдық талдау	Берілген коммуникативтік жағдаяттың өз ойынша қалай дамитынына болжау жасауын қалыптастыру	- Нормативті болжалдық талдау. Яғни жүйенің келешектегі күйін анықтау. - Ізденімдік болжалдық талдауды қолдана отырып келешекте болуы мүмкін жағдаяттың моделі құрылады.

Сонымен қатар, кейс технологиясын қолдану үшін қазақ тілін оқыту сабақтары мен нақты әдістерді де бір арнаға тоғыстыру қажет болады. Кейс технологияның басты әдісі - кейс әдісі деп аталатыны белгілі. Ол кейс-әдістің құрамын төмендегідей модельде көрсетуге болады.

Сурет – 2. Кейс-әдістің құрамы

Кейс-әдісті біртұтас деп санасақ, оның құрамындағы әрбір компонент болып тұрған әдістердің атқаратын өзіндік функциялары бар. Атап көрсетейік.

Кейс-әдісте қолданылатын модельдеу әдісі дегеніміз – кейсте берілген тілдік-коммуникативтік жағдаятты модельдеу және оны жан-жақты қарастыруды, содан кейін ол модельді өмірлік шынайы тілдік-коммуникативтік жағдаятқа көшіруге дағдыландыратын оқу-танымдық әдіс.

Кейс-әдісте қолданылатын жүйелік талдау әдісі студентте қабылдайтын шешімі туралы нақты ақпараты болмаған кезде, ол жағдаятты формалдандырып, алға қойылған оқу-танымдық міндетті шешуге алып келеді. Берілген тілдік-коммуникативтік жағдаятты жүйе түрінде анықтап, ол жүйенің құраушыларын, олардың өзара байланыстары мен қатынастарын талдауға түсіру арқылы шешімге келуге дағдыландыратын әдіс болып табылады.

Кейс-әдісте қолданылатын ой эксперименті әдісі дегеніміз студенттердің алдына қойылған тілдік-коммуникативтік жағдаятты шешуде қолданатын оқу-танымдық әдістің бірі болып табылады. Бұл ой эксперименті әдісінің мәнісі -алдына қойылған жағдаят туралы ақпаратты студент өз санасында, дерексіздендіре отырып, ойша оны өзгертіп, ойында идеалдандыра келе, жасанды түрде өзгертулер жасауға ақиқатты тануға дағдыландырады.

Кейс-әдісте қолданылатын сипаттау әдісі дегеніміз – берілген тілдік-коммуникативтік жағдаятты терең бақылау арқылы танып, оның мазмұнындағы маңызды әрекеттер мен кейіпкерлерді еш өзгертусіз жалпы шолу түрінде сипаттауға дағдыландыратын әдіс.

Кейс-әдісте қолданылатын проблемалық әдіс дегеніміз – білім алуға белсенді ойлау әрекеті арқылы жетуге бағытталған іс-әрекет, амал-тәсілдер жиынтығына қолданып, жағдаяттың құрамындағы қайшылықтарды анықтау арқылы тілдік-коммуникативтік жағдаяттың негізінде жатқан проблеманы айқындауға дағдыландыратын әдіс.

Кейс-әдісте қолданылатын жіктеу әдісі дегеніміз – студенттердің жіктеу әдісінің құрамындағы эвристикалық, оптимизациялық, дивизимдік, агломеративтік, итеративтік

тәсілдерін қолдана отырып, ақпаратты «сығымдау» үшін немесе типологиялық талдау жасау үшін қолданылатын әдіс. Жіктеу әдісі арқылы студенттер тілдік-коммуникативтік жағдаяттың ұқсас қырларын, қасиеттерін өзара топтастыруға дағдыланады.

Кейс-әдісте қолданылатын ойын әдістері дегеніміз – тілдік-коммуникативтік жағдаяттың кейіпкерлерінің іс-әрекеттерінің нұсқаларының көрінісі. Психологиялық-педагогикалық әдебиетте ойын әдістерінің екі типі айырқшаланған [4]. Олар:

- еліктеу негізіндегі ойын әдістері, бұған іскери-рөлдік ойындар жатады;
- ашық типтегі ойындар, бұған ұйымдастырушылық-әрекеттік, инновациялық, жобалық, тәжірибе-іскери ойындар жатады.

Кейс-әдісте қолданылатын «Ми шабуылы» әдісі дегеніміз – студенттердің шығармашылық белсенділігін ынталандыра отырып, түрлі шешім жолдарын, тіпті қияли-фантастикалық шешім болса да, ұсына отырып, тілдік-коммуникативтік жағдаяттың проблемасын шешуге дағдыландыру.

Кейс-әдісте қолданылатын пікірталас әдісі дегеніміз – студенттердің топтық белсенді әдістерді қолданып, өзара коммуникативтік қарым-қатынас үдерісінде алға қойылған проблеманың шешімін іздеуге дағдылануы.

Қазақ тілін қашықтан оқытуда қолданылатын кейс технологиясын әзірлеу барысында осыған тікелей байланысты орындалуы міндетті көптеген талаптар бар. Олардың ішінде келесілерін атап көрсетуге болады.

Ең алдымен, қазақ тілі пәні бойынша алынған тақырыпқа сай белгілі бір тілдік-коммуникативтік жағдаят анықталады. Ол жағдаяттың шынайы өмірмен тығыз байланысты болғаны, тіпті өмірден алынған болса, тіпті дұрыс болады.

Екіншіден, берілген тілдік-коммуникативтік жағдаятта уақиғалардың хронологиясы, уақыт шегі болуы міндетті болып табылады.

Үшіншіден, шешілуі тиіс шаныы өмірге өте жақын келетін проблема, коммуникативтік мәселе, /кикілжін/ болуы міндетті.

Төртіншіден, берілген тілдік-коммуникативтік жағдаят мазмұнында уақиғалық стиль орын алуы керек, онда уақиғаға қатысушылар, олардың функциялары, іс-әрекеттері, атқаратын қызметтері т.б. берілуі тиіс.

Бесіншіден, кейсте көрініс тапқан іс-әрекеттердің өзара бір шытырмандау мазмұнда келуі де сол шиеленісті шешуге деген студенттің қызығушылығын тудыратын элемент болып табылады [5].

ҚОРЫТЫНДЫ

Кейс-технологиясы, заманауи қалпында, қазақ тілі пәнін (басқа да түрлі пәндерді) оқытуда студенттерді тілдік-коммуникативтік жағдаятты талдау және қолы жеткен нәтижелерді тәжірибеде қолдана білуге дағдыландыратын инновациялық әдіс ретінде құнды болып табылады [6].

Қазақ тілін қашықтан оқытуда кейс технологиясын қолданудың ерекшелігі - студент өз бетімен орындауға белгілі бір көлемдегі оқу материалын және сәйкесінше оқу тапсырмаларын алады. Өз бетімен жұмыс жасауда студент уақытын өзі бөлуге, асықпай орындауға, е-пошта арқылы оқытушыға тексеруге салуға мүмкіндік алады. Бұл, бір жағынан білім алу үдерісіндегі студенттің жауапкершілігін арттырады [7].

Қазақ тілінен студенттің өз бетімен жұмыс жасауына көбірек бағытталған кейс-технологиясының ішкі мазмұндық ерекшеліктері туралы алдағы мақалаларда арнайы қарастырылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Полат Е.С. др. Дистанционное обучение. – Москва: Владос, 1998. – 192 с.

2 Курманова Б.Ж. Жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану әдістемесінің ғылыми негіздері. Монография. – Ақтөбе. 2009.- 280 б.

3 Переход к Открытому образовательному пространству. Часть 1. Феноменология образовательных инноваций. Коллективная монография. Под ред Г.Н. Прокументовой. Томск. Изд-во Том. Ун-та 2005 г.

4 Смолянинова О.Г. Инновационные технологии обучения студентов на основе метода Case Study: М.- сборник "Инновации в российском образовании", ВПО, 2000г.

5 Ситуационный анализ, или анатомия Кейс-метода \ под ред .Ю.П. Сурмина – Киев: Центр инноваций и развития 2002 г.

6 Айтбаева Б.М. Қазақ тілін қашықтан оқытудың теориялық аспектілері // Bulletin KazNU. Filology series. 2012. - № 4 (138). – 146-149 с.

7 Құрман Н.Ж. Қазақ тілін оқытудың әдіснамалық негіздері. – Астана, 2018. -160 с.

Н.Ж. Курман¹, Б.М. Айтбаева²

Разработка и пути применения кейс-технологии в системе дистанционного обучения казахскому языку в вузе

Казахстанский филиал МГУ им. М.В. Ломоносова,
г.Нур-Султан, Республика Казахстан

КарГУ им.Е.А.Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

В статье рассматриваются методика разработки и применения кейс-технологии в системе дистанционного обучения казахскому языку в высших учебных заведениях. Анализируется место и значение кейс-технологии в системе дистанционного обучения казахскому языку студентов направления «экономика», рассматриваются оптимальные пути применения кейс-технологии в учебном процессе. В процессе дистанционного обучения важно иметь ввиду, что кейс-задания должны быть связаны с жизненными экономическими ситуациями. Кейс-задания, подготовленные авторами, становятся эффективными средствами при обучении казахскому языку, что описано в статье. На занятиях по казахскому языку применяется комбинированный подход языкового, речевого и кейсового анализа. Показаны несколько видов разбора кейс-заданий, которые показали свою эффективность на практике. Обучение студентов профессиональному казахскому языку не должно стать просто заучиванием терминов или простых действий чтения, письма, говорения. Кейс-задания учат студентов углубленному анализу профессиональных текстов, что является главной задачей применения данной технологии.

N.Zh.Kurman¹, B.M. Aytbaeva²

Development and ways of application of case-technology in the system of distance learning of the Kazakh language in high school

¹Kazakhstan Branch of Lomonosov Moscow State University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

²E.Buketov KarSU, Karaganda, Kazakhstan

The article discusses the methods of development and application of case-technology in the system of distance learning of the Kazakh language in higher educational institutions. The place and importance of case technology in the system of distance learning of the Kazakh language for students of the “economics” direction are analyzed, the optimal ways of applying case technology in the educational process are considered. In the process of distance learning, it is important to keep in mind that the use of case studies should be related to vital economic situations. Case studies prepared by the authors become effective tools for teaching the Kazakh language, in the article which is described. In the Kazakh language classes, a combined approach of language, speech and case analysis is used. Several types of case study analysis are shown, which have shown their effectiveness in practice. Teaching students a professional Kazakh language does not have to

become just memorizing terms or simple actions of reading, writing, speaking. The case study teaches students in-depth analysis of professional texts, which is the main task of using case studies.

УДК 801.5:37

N. F Nemchenko¹, M.N. Zhamaliyeva²

¹candidate of Philological Sciences, Associate Professor, acad. Professor, Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: nnemchenko@inbox.ru

²master student, Sh.Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, Kazakhstan, e-mail: mira_toluspaeva@mail.ru

EDUCATIONAL RESEARCH WORK ON ENGLISH GRAMMAR

In this article the author considers the formation of grammatical skills through educational research work of students. The tasks can be given to students on the basis of definite grammatical structures that the student/s have not learned well enough, or the whole group needs additional classes to eliminate existing grammatical errors. The tasks on the ERW help student/s to read books thoughtfully with recognizing and understanding the grammatical features of the English language.

There are possible exercises for educational research work of students aimed at formation of grammatical skills. They provide students to do variety of tasks independently, overcome the most difficult moments in certain types of educational research work, use the language as a means of cognitive and communicative activities.

Keywords: formation grammatical skills, educational research work, home reading lessons, the Dublin descriptors, exercises.

INTRODUCTION

One of the most important tasks in the training of specialists is to develop a creative approach to the use of the already accumulated knowledge. One of the forms of this approach in language learning is students' educational research work (ERW). ERWS is a system of actions, which deals with creative activity, development of initiative and individual interests of students.

Now due to the communicative approach in educational process the organization of ERWS helps to solve a number of complex educational tasks, such as formation of basic and professional competences of students, formation of personal qualities, development of creative potential. The formation of communicative competence, sense of responsibility and independence, knowledge of the most important elements of practical usage of language in done through different assignments [1].

The work of students is controlled by the teachers who act as consultants and supervisors. During home reading lessons, independent work of the student with practical classes plays a key role in the formation of grammar skills. The home reading material develops the ability of students to recognize certain grammatical structures. After all, grammar organizes vocabulary, which provides the successful acquisition and mastering of the language. It is a skeleton, which helps to unite all words and word combinations into oral and written speech or texts. With the help of grammatical structures it becomes possible to formulate thoughts.

According to L. Getze, "grammar plays the role of a servant: it should contribute to communication in a broad sense" [2]. Therefore, grammar is not a subject, but a means of language learning, which helps to activate the process of language acquisition, understanding the use of language in both oral and written speech. However, in the history of teaching a foreign language there were different points of view about the role of grammar in teaching English. On the one hand, knowledge of grammar rules was equated with a very significant role. On the other hand, the

method of teaching a foreign language completely abandoned grammar teaching, implying that language acquisition and grammar should be intuitive, based on listening and imitation [3]. But in recent decades, methodists have firmly established that grammar is still necessary for the language learning, its perception and reproduction. At the same time it should be introduced into the learning process as an integral functional part of the language. Teaching grammar should be carried out taking into account the individual characteristics of students. Grammar material should be selected based on the communicative needs of students.

I. L. Bim distinguished two main objectives in teaching grammar [3]:

firstly, to teach students to formulate their oral and speech statements grammatically correct; secondly, to teach students to recognize grammatical phenomena in reading and listening, which was aimed at obtaining meaningful information. Hence, it is necessary to determine the important tasks of educational and research work of the students during English lessons. They should be aimed at:

- formation and development of the ability and readiness of the student for exercise for self-control, critical analysis and application of theoretical and practical knowledge in the field of Philology and other Humanities.

- formation and development of independent study skills of the language system and the basic laws of literature.

- formation and development of the ability to generate new ideas (creativity), to adapt to new situations.

MAIN PART

According to the Dublin descriptors, which involve five main learning outcomes, the formation of grammatical skills in the lessons of home reading in English is realized at 3 and 4 stages during the exercises aimed at automation of grammatical skills and the formation of communicative skills in spontaneous speech and writing. The main purpose of language learning is the use of the previously acquired knowledge while reading the text as a unit of language communication. For example, while reading M. Bond's book "The Adventures of a Peruvian Bear in England" (Paddington's Adventures in England) in the first chapter "A Family Group" such possible exercises for independent research work of the student can be offered:

1. Explain the use of definite and indefinite articles:

The Browns' house at number thirty-two Windsor Gardens was unusually quiet. It was a warm summer day and all the family with the exception of Paddington, who had mysteriously disappeared shortly after lunch, were sitting on the veranda enjoying the afternoon sun.

In a few moments Paddington announced that everything was ready and he began arranging the group as he wanted them, running back to the camera every now and then to peer at them through the lens. Because the camera was so near the ground he had to put Mr Brown crouching in a rather uncomfortable position behind Jonathan and Judy, with Mrs Brown and Mrs Bird sitting on either side.

The students prepare a written or, perhaps, oral explanation of why the author used a definite or an indefinite article or no article. Usually the teacher grades this individual work but the work can also be presented in class.

2. Identify the types of pronouns in the following passage:

"I vote," said Mr Brown, when order had finally been restored, "that **we** set everything up exactly as **it** was before and tie a string to the shutter. Then Paddington can sit in the group with **us** and work **it** from a distance, **It**'ll be much safer that way."

Everyone agreed that **this** was a good idea, and while Mr Brown arranged the group once again, Paddington busied **himself** setting up **his** camera and fitting the photographic plate inside **it** — making sure to stand well back **this** time. There was a slight setback when **he** pulled the string

too hard and the tripod fell over, but finally the big moment arrived. There was a click from the camera and **everyone** relaxed.

This assignment is given to the students after all pronouns are learned and students go through the stage of identifying the types of pronouns.

3. Determine the meaning of prepositions in context:

Ever since he had first arrived on the scene Paddington had occupied the guest room. He sat down on the floor and began unfolding the legs. Because the camera was so near the ground he had to put Mr Brown crouching in a rather uncomfortable position behind Jonathan and Judy, with Mrs. Brown and Mrs. Bird sitting on either side. Paddington looked rather surprised and examined the knot round Mr. Brown's ear with interest. "I think I must have made a slip knot by mistake," he announced eventually. Paddington wasn't very good at knots – mainly because having paws made things difficult for him.

The meaning of prepositions can be defined and similar examples can be presented in written form.

4. Write out the modal verbs from the text and determine their meaning in the context.

For example: *Because the camera was so near the ground he had to put Mr Brown crouching in a rather uncomfortable position behind Jonathan and Judy, with Mrs. Brown and Mrs. Bird sitting on either side.*

(**Had to** – the past form of the modal verb must, expressing the duty of the person to do something)

1. He *could* just recognize Mr. Brown because of his moustache, but the others were much more difficult. 2. He stared hard at the sun and then at the waiting group. "I'm afraid you'll all *have to* come over here," he said, after consulting his instruction book. 3. Then Paddington *can* sit in the group with us and work it from a distance, It'll be much safer that way. 4. I *can* certainly see you all – but it looks as if it was foggy at the time. 5. "But even bears *can't* run that fast," persisted Mr. Brown. 6. "I wonder if we *ought to* do anything?" said Mrs. Bird, as there was a muffled cry from Paddington.

5. Find grammatical errors by commenting on the correct answer:

"Well, I think it're a very nice picture for a first attempt," said Mrs Bird. "And I'd likes six postcard prints, please. I'm sure Paddington's Aunt Lucy in Peru would loves one. She live in the home for retired bears in Lima," she added, for the benefit of the shopkeeper.

"Do she?" said the man, looking most impresses. "Well, it's the first time I has ever had any pictures sent overseas – especially to a home for retired bears in Peru".

The errors in the text help the students to correct them remembering the grammar rules. Thus they can correct not only their own mistakes but the mistakes of other students too in their group work.

6. Render the passage from the text in indirect speech, commenting on all the transformations:

"Now where's he going?" exclaimed Mrs. Bird, as Paddington hurried off towards the house.

"I expect he's gone to measure the string," said Jonathan.

"Huh!" said Mr. Brown. "Well, I'm going to stand up."

"Henry!" said Mrs. Brown. "If you do I shall be very cross."

"It's too late anyway," groaned Mr. Brown. "My leg's gone to sleep".

The assignments of this kind can be followed by retelling the passage in class and all students can be involved in a general discussion if they prepare other similar passages.

7. Describe the intended actions, according to the dialogue, using all kinds of the past tenses with the following infinitives:

To pour some water, to undress, to take off one's hat, take a bottle of shampoo, to make bubbles, to run out of the bath, to wipe the water, to clean the bathroom.

"Good heavens!" spluttered Mr Brown, nearly spilling his tea over the encyclopedia. "What *have* you been doing to yourself?"

"I've been having a bath," said Paddington, looking most offended.

The possible answer of the students to this situation can be rendered in any of the past tenses: He poured some water into the bath, he used some shampoo to make bubbles, he took off his clothes, the water was pouring out of the bath, he was splashing in the bathtub, etc.

8. *Make up a dialogue according to the passage from the text, using the present perfect time*

A) He stood up, clutching the biggest camera the Browns had ever seen. "I bought it at a sale in the market. It was only three and sixpence!"

B) All the same, even with Jonathan holding one end and Mr. Brown pulling on the other, it was some while before Paddington's head finally came away from the camera. He sat on the grass rubbing his ears and looking very crestfallen. Things hadn't gone at all according to the plan.

9. *Make your own continuation of the dialogue, using the forms of the future time:*

Having a bear in the family was a heavy responsibility – especially a bear like Paddington – and Mr. Brown took the matter very seriously.

"The point is," he said, snapping the book shut, "if he's staying with us for good..."

There was a chorus of alarm from the rest of the family, not to mention Mrs. Bird.

"What on earth do you mean; Henry?" exclaimed Mrs. Brown. "If Paddington is staying with us for good. Of course he is."

"As he's staying with us," said Mr. Brown, hastily, "there are one or two things I have in mind. First of all..."

The students give their own ideas as to what will happen to the bear or the Brown family using the forms of the Future Indefinite Tense.

CONCLUSION

Each of the above tasks is performed by students at home, in writing, followed by discussion in the classroom or in extracurricular time with the teacher. Control of performance of ERWS tasks is carried out by the teacher individually. The tasks can be given to students on the basis of some difficult grammatical structures that the students have not learned well enough, or the whole group needs additional classes to eliminate existing grammar errors. Tasks on the ERWS are important in teaching a student to read books thoughtfully with an understanding of the grammar structure of the English language.

Thus, the presented exercises are aimed not only at recognizing the structure of the language, but also at their correct application. They provide the formation of stable grammar skills and abilities in teaching English, allowing you to independently perform a variety of tasks, to overcome the most difficult moments in certain types of independent work, which makes it possible to use the language as a means of cognitive and communicative activities, as well as for professional purposes.

REFERENCES

1 Medvedev N. N., Sukhova L. E. Training and research work of students on the morphological department of Krasnoyarsk State Medical academy // *Successes of modern natural science*. - 2007. - № 3. - P. 55-56;

URL: <http://www.natural-sciences.ru/ru/article/view?id=10988>

2 Götze, L. *Lebendiges Grammatiklernen* / L. Götze // *Fremdsprache Deutsch*.-1993. - N. 9 - S. 4-9.

3 M. Chegodaeva. *Methods of teaching the grammar of foreign languages* <http://pandia.ru/text/80/403/894.php>

4 Bim, I. L. *Some actual problems of the organization of foreign language teaching* // *IYASH* - 2001. - №2-p. 61-64.

5 M. Bond. *Paddington's adventures in England*:- Leningrad.: Education ., 1978.- 5-14с.

Н.Ф. Немченко¹, М.Н. Жамалиева²

Учебно-исследовательская работа по грамматике на занятиях английского языка

^{1,2}Кокшетауский государственный университет им Ш. Уалиханова,
г. Кокшетау, Казахстан

В статье представлены примеры научно-исследовательской работы студента по грамматике английского языка на уроках домашнего чтения. Самостоятельная работа выполняется студентами дома, в письменном виде, с последующим обсуждением на занятии или во внеаудиторное время с преподавателем. Задания могут быть даны студентам исходя из особо сложных грамматических структур, которые студенты усвоили недостаточно хорошо, либо всей группе требуется дополнительные занятия по устранению имеющихся грамматических ошибок. Задания по УИРС позволяют научить студента читать книги вдумчиво, с пониманием грамматических особенностей английского языка. Они обеспечивают формирование устойчивых грамматических навыков и умений при обучении английскому языку, позволяющих самостоятельно выполнять разнообразные задания, преодолевать наиболее трудные моменты в отдельных видах самостоятельных работ, что позволяет использовать язык как средство познавательной и коммуникативной деятельности, а также в профессиональных целях.

Н.Ф.Немченко¹, М.Н.Жамалиева²

Ағылшын тілі сабақтарында грамматика бойынша оқу-зерттеу жұмысы

^{1,2}Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау, Қазақстан

Мақалада үйдегі оқу сабақтарында ағылшын тілі грамматикасы бойынша студенттің оқу-зерттеу жұмысының үлгісі берілген. Өздік үй жұмыс студенттермен жазбаша түрде орындалып, кейін сабақта немесе оқытушымен аудиториядан тыс уақытта талқыланады. Тапсырмалар студенттерге өте күрделі грамматикалық құрылымдар негізінде берілуі мүмкін, студенттер оларды жақсы меңгермеген немесе барлық топқа грамматикалық қателерді жою үшін қосымша сабақтар қажет. СОЗЖ тапсырмалар студенттерге кітаптарды оқығанда ағылшын тілінің грамматикалық ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Олар әр түрлі тапсырмаларды жеке орындауға, тұрақты грамматикалық дағдылары мен қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

УДК: 372.881.111.1

Z.K. Omarova, M.K. Samambet,

¹Master of Education, Senior Lecturer, Department of Foreign Languages, Kostanai A.Baitursynov State University, Kostanai, Kazakhstan, e-mail: izaura@mail.ru

²Cand. Sc., Associate Professor, Department of Foreign Philology, Kostanai A.Baitursynov State University, Kostanai, Kazakhstan, e-mail: menzada@mail.ru

INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

New interactive technologies of teaching a foreign language are considered in the article. The psychological characteristics of students are described, inability to long-term attention span on learning material, hyperactivity, reduction of perceived information, fatigue, the need for a constant change of activity, which required scientific justification and the development of new, vivid forms and differentiated teaching methods. This problem can be solved by developing innovative technologies for teaching a foreign language to students, aimed at involving in the educational process, involvement of students of non-linguistic specialties in active interest, inclusion in the educational process. Among such technologies, edutainment can be distinguished as the technology of learning through intensification. It is a technology of innovative learning and it is significantly

different from the traditional ways of organizing classes due to the fact that a new generation of students prefers other methods of obtaining and processing information. The article describes the features of technology that contributes to the effective increase of educational motivation to learn a foreign language among the students of non-linguistic specialties.

The practical significance of the study is determined by solving the problem of equipping the modern educational process in teaching non-linguistic specialties with special educational technologies, due to which the learning process itself can be involving, developing, emotionally rich, generating complicity, aimed at intensifying learning.

Key words: the methodology of foreign language teaching, intensification of training for students of non-linguistic specialties, communicative technologies, communicative competence, interactive technologies, edutainment technology.

INTRODUCTION

The relevance of developing new technologies in teaching a foreign language in conditions of non-linguistic specialties is determined by the requirement of state education standards for the level of communicative foreign language competence of graduates, as well as the requirements of modern society, reflected in the concepts of educational development of the Republic of Kazakhstan, for the formation of intellectual, emotional, business, communicative readiness of non-linguistic students universities to active-active interaction with the outside world. The solution to these problems is seen in the development of innovative technologies aimed at intensifying the process of teaching a foreign language in the educational process, where the specialty "foreign language" is not profiling. Attention is concentrated on the implementation of innovative approaches in the practice of teaching a foreign language, the study of the impact of modern interactive technologies in teaching a foreign language and on the growth of students' communicative competence, which determines the quality criteria of foreign language education.

The theoretical and methodological basis of the study were: the ideas of using the potential of technical and computer means, Internet programs for modeling situations of foreign-language communication (in the works of E.M. Bazanova, M.A. Bovtenko, S.A. Denisova, I.K. Zabrodina, S.M. Kashuk, E.V. Kuznetsova, E.M. Shulgina, etc.); the ideas of using the interactive potential of modern integrated gaming technologies in the educational process. This trend is evident in the works of L.V. Abdrakhmanova, S.A. Arzukhanova, M.A. Domozhirova, T.O. Efimova, M.N. Kuznetsova, etc., dedicated to business and role play, professional discussion and gaming technology for the development of communicative skills of foreign and intercultural communication, students' self-realization.

However, to date, the modern methodology for the use of interactive technologies aimed at intensifying foreign language teaching for non-linguistic specialties is not well developed. In particular, the problem of developing interactive technologies that enhance the teaching foreign language to non-linguistic specialties, based on a targeted increase in motivation due to the fascination of the learning process, requires its further solution.

Analytical research methods have revealed the foundations for the scientific development of foreign language teaching methods to students of specialties outlined above, aimed at intensifying, increasing motivation and involvement in the educational process.

MAIN PART

Modern studies of scientists indicate a steady scientific interest in the study of techniques, tools, approaches aimed at intensifying the educational process, develop ideas embedded in the works of methodologists (Yu.K. Babanskiy, V.P. Bepal'ko, I.A. Zimnyaya, G. A. Kitaygorodskaya and others). So, in the works of G.A. Kitaygorodskaya, K.A. Rokityanskaya, S.L. Bukovskiy, L.V. Guseva, A.M. Ionova and others) the technology of intensive learning is studied, providing the

assimilation of a larger amount of educational material in a short time. The actual intensification of foreign language education as a process is characterized by a focus on its improvement, which, in accordance with modern personal-oriented and personal-activity approaches to training, guides the teacher to select and organize the material, develop effective ways, methods and techniques of mastering communicative skills, activate personal reserves and interpersonal relations.

The most important principles of intensive learning include: the principles of collective interaction, personal-oriented communication, role organization of educational and upbringing process, concentration in the organization of educational material, multi-functionality of exercises [1]:

- the principle of motivation;
- the principle of awareness;
- the principle of activity programming;
- the principle of learning evaluation;
- the principle of cognitive independence;
- the principle of activity [2], etc.

Modern interactive learning technologies contribute to the implementation of these principles, which ensure the interconnection of learning material and learning activity, develops motivation, activity and autonomy of students.

In the works of modern scientists (S.L. Bukovskiy, L.V. Guseva, A.M. Ionova, S.S. Kuklina, D.L. Matukhin, M.N. Novoselov, A.S. Parnyugin, M.A. Khlybov, etc.), researching topical techniques, means, approaches to foreign language teaching to non-linguistic specialties, the psychological characteristics of the learners' modern generation are revealed, exposed to the constant influence of technical and mobile devices, which due to the mass phenomenon, can be considered a trend. These features lead to inability to long-term attention span on learning material, hyperactivity, reduction in the amount of perceived information, fatigue, the need for a constant change of activity, dictate the need to search for new, vivid forms and original teaching methods. This problem requires a solution, which updated the scientific and cognitive significance of developing innovative technologies for foreign language teaching to students. The practical significance of the study is aimed at training specialists corresponding to the needs of society, solving the problems of equipping the modern educational process with innovative technologies, due to which the learning process itself can be involving, developing, emotionally rich, generating complicity, aimed at intensifying learning.

In 2018-2019, Department of Foreign Languages at A. Baitursynov KSU is engaged in the study and generalization of the experience of foreign methodologists using effective interactive teaching technologies aimed at intensifying the process of teaching a foreign language, solving the problem of mastering communicative competence through the involvement, entertainment, active interest of students, inclusion in the educational process, effectively increasing educational motivation to study foreign language of non-linguistic specialties students.

The organization of the educational process in teaching foreign language involves full use of communicative technologies (projects, interviews, role-playing, discussions, debates, conferences, competitions, dramatization, etc.). It should be noted the contribution from researchers of the Kostanai State University named after A. Baitursynov working on issues of intensifying foreign language education, developing emerging interactive technologies for teaching foreign language to non-linguistic specialists. Textbooks, training manuals and methodological recommendations used in the educational process were created by methodists, scientists and teachers of KSU named after A. Baitursynov. We are developing issues of intensification and activation of the process of teaching foreign language to non-linguistic specialties and new methodological topics that comprehensively study technologies for intensifying the educational process. And work is underway to justify, develop, and prepare for the introduction of interactive technologies for teaching foreign language, as well as edutainment technology. The need to ensure high standards of quality education in non-linguistic specialties is aimed at mastering communicative foreign language competence.

Among such technologies, edutainment can be distinguished as the technology of learning through entertainment. It is a technology of innovative learning and it is significantly different from the traditional ways of organizing classes due to the fact that a new generation of students prefers other methods of obtaining and processing information [3].

In the practice of using pedagogical technologies, “edutainment” is becoming more and more popular today as an independent educational technology, which represents a new independent stage in the development of game teaching methods. First appearing abroad, the concept of edutainment was the organization and conduct of classes in an informal form, based on the subject-subject interaction of the teacher and students [4].

The technology of “edutainment” is based on the organization of the educational process aimed at “effective knowledge of the world in a playful way” [1]. The moment of entertainment, the emphasis on the fascination of the educational process and maintaining the interest of students were indicated by foreign researchers (Michela Addis, Sharon De Vary, Rob Donovan, etc.). The productivity of the implementation of this technology in the educational process is also actively investigated in the works of Russian researchers (O.L. Gnatyuk, M.M. Zinovkina, S.V. Kuvshinov, A.V. Popov, D. Perushev, N.A. Kobzeva, etc.)

All researchers agree that the importance of learning fascination affects the efficiency of mastering knowledge by establishing the emotional connection between the student and the subject of study [5].

In addition, some scholars have noted such a feature of edutainment as the use of computer graphics and Internet technologies that promote emotional inclusion and increase learners’ motivation [6].

Researchers highlight reasons for the emergence of edutainment: the recognition of interest and passion in the educational process as an integral value of the process; the response to the challenge of “information competition,” that in the context of rapid development of interactive technologies, should become increasingly attractive.

According to the explanatory English-language dictionaries, the interpretation of the term “edutainment” converges on such an essential feature as the students’ complete enthusiasm for educational activities, such an organization of the educational process, which is accompanied by positive emotions [4]. Therefore, relying on the opinion of researchers, it can be argued that the basis of edutainment technology is such an organization of the educational process, which has the peculiarity of a mandatory focus on creating positive emotions of learners, which contributes to the growth of motivation for learning, forms a steady interest in the learning process, generally contributing to a more efficient assimilation of the material.

The researchers’ opinion is based on the idea of interactive learning is the cornerstone of edutainment technology, since an important condition for the implementation of interactivity is the organization of interaction in the learning process based on a personal and activity approach. At the same time, the learner plays the main role of his cognitive activity development, and the teacher creates the conditions and organizes this interaction. The second important condition is the focus on the development of learners’ motivation. The increase stimulation of a person’s cognitive activity is explained by the psychological feature of a more durable assimilation of the material in the presence of an emotion of interest (justified in the works of E.G. Azimov, A.N. Schukin) [9].

The understanding of edutainment, as noted earlier, may be considered as a new interactive technology touches upon both the psychological principles of the learner’s personality formation and the development of motivation, as well as the developing orientation of the educational activity organization.

The edutainment technology is a modern pedagogical innovation, which is based on the principles of the psychology of learning and personality development, also the game format, visual materials, and information and communication technologies aimed at developing students’ skills. The technology is based on such an organization of the learning process, which has the main emphasis on maintaining the emotion of interest, organizing the educational process on the basis of

maximum facilitation, creating an emotional relationship in the process of interaction of all subjects of the educational process, and a high level of motivation.

The emphasis in modern teaching methods is on the productivity of mastering a foreign language by learners, which determined the focus in the methodology of teaching foreign languages on intensification.

Intensive teaching methods are aimed at providing learners with mastery of oral skills and a large amount of educational material in a short time with an optimal daily distribution of teaching hours and creating an “immersion” in a foreign language environment, differ in the methods and conditions of organization and conducting classes, increased attention is paid to various forms of pedagogical communication.

While using edutainment technology, it is necessary to use the psychological and pedagogical principles of learning organization, apply game technology, ICT technology, apply informal communication in the process of learning organization, and the principles of facilitation.

CONCLUSION

It should be pointed out that the forming communicative competence in students of non-linguistic specialties in foreign language classes is provided within the framework of the requirements of state educational standards for specified learning outcomes (within the framework of the discipline "Foreign Language"). Therefore, skills approach provisions should be considered as a methodological basis for the development of an effective teaching methodology for students' foreign language communication.

At the current stage, the development of science and technology facilitates the penetration of new teaching aids into the methodology of teaching foreign language, and the emphasis in modern teaching methods is on the productivity of mastering foreign language by learners, which determined the focus of the methodology of teaching foreign languages on intensification.

Intensive teaching methods are aimed at providing learners with mastery of oral skills and a large amount of educational material in a short time with an optimal daily distribution of teaching hours and creating an “immersion” in a foreign language environment.

Since the "edutainment" technology is a combination of various modern didactic and technical tools, in a specially organized educational process that implements the task of forming learners' communicative competence in foreign language classes in psychologically comfortable environment, it is advisable to consider interactive, game tools in teaching foreign language oral communication, contributing to the expansion of the range of topics and areas of communication, giving dynamism and expressiveness to the process of foreign communication. There is no doubt that each technology has its own specific features, due to which technologies differ from each other and become a distinct phenomenon in the methodology of teaching foreign languages.

REFERENCES

- 1 Качалов, Н.А. Методическая организация комплекса упражнений по развитию умений говорения и письменной речи / Н.А. Качалов // Вестник ТомГПУ. 2013. Вып. 7 (135). С. 143-145.
- 2 Китайгородская, Г.А. Интенсивное обучение иностранным языкам. Теория и практика / Г.А. Китайгородская. 2-е изд., испр. и доп. М.: Высшая школа, 2009. – 227 с.
- 3 Казакова, Е.И. Edutainment: новая тенденция увлеченности образованием / Е.И. Казакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.schoolnano.ru/node/3567> (дата обр. 15.12.2019).
- 4 Самойлов, А.С. Развитие аксиологической направленности профессионального мышления будущих учителей в контексте требований ФГОС ВПО 3-го поколения / А.С. Самойлов // Вестник ОренбГПУ. 2013. № 1 (5). С. 147-152.
- 5 Кулюткин Ю.Н. Психология обучения взрослых. / Ю.Н. Кулюткин. – М.: Просвещение, 2015. – 440 с.

6 Okan, Z. (2003). 'Edutainment: Is learning at risk?' in British Journal of education technology, vol. 34, no. 4, pp. 255-264.

7 Железнякова, О.М. Сущность и содержание понятия «эдютейнмент» в отечественной и зарубежной педагогической науке / О.М. Железнякова, О.О. Дьяконова // Научный журнал «Alma Mater». 2013. – № 2. С. 67-70.

8 Азимов, Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. М.: Изд-во ИКАР, 2009. – 448 с.

З.К. Омарова¹, М.Қ.Сәмәмбет²

Шет тілдерін оқытудағы замануы интерактивті технологиялар

^{1,2}А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті,
Қостанай қ., Қазақстан

Мақалада шет тілін оқытудың жаңа интерактивті технологиялары қарастырылған. Ғылыми негізделуді және оқытудың жаңа, жарқын формалары мен жіктелмелі оқыту әдістерін жасауды талап ететін студенттердің психологиялық ерекшеліктері, оқу материалына ұзақ уақыт көңіл бөлу қабілетсіздігі, гиперактивтілік, қабылданатын ақпарат көлемінің қысқаруы, тез шаршау, іс-әрекетті үнемі өзгерту қажеттілігі, сипатталады. Бұл мәселені студенттерді оқу процесіне тартуға, тілдік емес мамандық студенттерін белсенді қызығушылыққа, білім беру процесіне тартуға бағытталған студенттерге шет тілін оқытудың инновациялық технологияларын жасау арқылы шешуге болады. Осындай технологиялардың ішінде оқытуды белсендіру технологиясы эдютейнментті белгілеуге болады. Бұл инновациялық оқыту технологиясы оқушылардың жаңа буыны ақпаратты қабылдау мен өңдеудің басқа әдістерін қалайтындығына байланысты сабақты ұйымдастырудың дәстүрлі тәсілдерінен айтарлықтай ерекшеленеді. Мақалада тілдік емес мамандық студенттері арасында шет тілін үйренуге деген ынтаны тиімді арттыруға ықпал ететін технологияның ерекшеліктері сипатталған.

Зерттеудің тәжірибелік маңыздылығы тілдік емес мамандықтарға білім беру процесін инновациялық технологиялармен жарақтандыру мәселесін шешумен анықталады, соның арқасында оқыту процесін, оқушыларды дамытатын, эмоционалды жағынан бай, оқуды тереңдетуге бағытталған етіп жасауға болады.

З.К. Омарова¹, М.Қ.Сәмәмбет²

Современные интерактивные технологии в преподавании иностранных языков

^{1,2}КГУ имени А.Байтұрсынова, г. Костанай, Казахстан

В статье рассматриваются новые интерактивные технологии в преподавании иностранных языков. Описаны психологические особенности студентов и проблемы долговременной концентрации внимания на изучаемом материале, гиперактивность, сокращение объема воспринимаемой информации, быстрая утомляемость, потребность в постоянной смене деятельности, что требует научного обоснования и разработки новых, ярких форм и дифференцированных методов обучения. Указанная проблема может быть решена посредством разработки инновационных технологий обучения иностранному языку студентов, направленных на вовлечение в образовательный процесс, вовлечения студентов неязыковых специальностей к активной заинтересованности, включенности в образовательный процесс. Среди таких технологий можно выделить эдютейнмент как технологию активизации обучения. Она представляет собой технологию инновационного обучения и значительно отличается от традиционных способов организации занятий в связи с тем, что новое поколение студентов предпочитает иные способы получения и обработки информации. В статье описаны особенности технологии, способствующей эффективному повышению образовательной мотивации к изучению иностранного языка у студентов неязыковых специальностей.

Практическая значимость исследования определяется решением задачи оснащения современного образовательного процесса в обучении неязыковых специальностей инновационными технологиями, благодаря которым сам процесс обучения можно сделать вовлекающим, развивающим, эмоционально насыщенным, порождающим сопричастность, направленным на интенсификацию обучения.

УДК 371

С.О.Симбаева¹, Н.Н. Кайдарова²

¹«Тұран-Астана» университетінің доценті, ф.ғ.к., Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: salima.simbaeva@mail.ru

² «Тұран-Астана» университетінің магистранты, Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurgul.kaydarova@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ДАМУДАҒЫ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІҢ РӨЛІ

Мақалада қазақ тілі мен әдебиетін оқытуды белсенді әдістер арқылы жүзеге асыру қарастырылған. Белсенді әдістердің шығармашыл тұлғаны қалыптастырудағы рөлі зор екені мәлім. Оқытудың белсенді әдістері беріліп, оларды қолдану барысы сипатталған. Қай әдіс сабақтың қай кезеңінде пайдаланылатыны, қолданылатын стратегияның ұтымды жақтары жазылған. Оқушыларға пәнаралық байланысты іске асыруға мүмкіндік беретін пікір түрлері келтіріледі, олардың ерекшелігі көрсетіледі. Бұл тапсырмаларды орындағанда оқушылар өз қиялы, ойына ерік береді. Тіл дамытуды тұлғаға бағыттай жүргізу үрдісі де жүзеге асады.

Кілтті сөздер: жаңарту, заман талабы, шығармашыл, ақпарат көлемі, қолдану, талдау

КІРІСПЕ

Қазіргі білім беру жүйесінде оқу мазмұнының жаңартылуына байланысты мектептерге қоғамның қарқынды дамуына ілесе алатын, заман талабына сай ойлайтын, ғылыми-әдістемелік білімі жеткілікті, ізденімпаз, шығармашыл мұғалім керек. Білім беру үдерісі мұғалімнің дайындық деңгейі мен мамандық сапасына үлкен талап қояды. Ол мұғалімнің өзін-өзі дамытуына, өзіндік білім алуына және өздігінен шығармашылық түрде қызметтерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бүгінгі ұстаз: әрі әдіскер, әрі менеджер, әрі ата-ана, әрі тәлімгер, әрі көшбасшы, әрі ғалым.

Уақыттың орнында тұрмайтыны, соған сай ақпараттың көлемі, сапасы және мектеп бағдарламасының мазмұны, оқулықтар мен әдістемелердің де өзгеріп отыратыны ешкімге құпия емес. Сондықтан да қазіргі өзгермелі кезеңде мұғалімге әлдеқайда жоғары талап қойылып отыр. Ол оқушыны құр оқытып қана қоймауы керек, қалай оқу керектігін, яғни ақпарат алудың, оны қолдану мен талдаудың, оған баға берудің неғұрлым тиімді жолдарын көрсете алуы тиіс.

Әрине, бұл балама түрде алынған өте сәтті ұғым. Дегенмен, конструктивті деп қалдыру да орынды сияқты. Себебі, оқытудың бұл түрінде соңғы жетістікке жетуге дейін оқушы мұғалім ұсынған әртүрлі стратегиялар арқылы бірнеше әрекеттер негізінде біртіндеп құрастыра отырып, білімнің тұтас картинасын шығарады. Философ Джон Дьюи, психологтар Жан Пиаже мен Лев Выготский, математик және логик Алфред Уайтхэд, педагог Т.Лешкевич, философ Владимир Данченко және басқалар білімнің бұл түрлері өз қасиеттері бойынша бір-біріне қарама-қарсы деп есептеген. Соңғы кездері конструктивті білім беруді

«сындарлы» деп те атап жүр. [1, 20]. Білім беру мазмұнын жаңартуға байланысты сындарлы оқыту белсенді және интербелсенді әдістер арқылы жүзеге асырылып, тұлғаны белсендендіреді, білімді саналы меңгеруге бағыттайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Сондай әдістердің бірнешеуін қазақ әдебиеті мен қазақ тілін кіріктіре оқыту негізінде қарастырып көрейік.

Пікір-болжам білімді қайталау, жинақтау кезеңдерінде жазылады.

Пәнаралық байланысқа негізделген пікір-болжамның екі түрі бар. Бірі – тақырыпқа байланысты бір нәрсенің суретіне немесе адам портретіне байланысты жазылады. Ол үшін:

- пікір әдебиет пәнімен байланыста жазылатын себепті, оқылып жатқан тақырыпқа сәйкес тақтаға бір нәрсенің суреті ілінеді немесе оны салуға болады не электронды түрін көрсетуге болады. Мысалы, аттың, адамның, қасқырдың т.б. Бірақ ол сурет тақырыпқа жанама түрде қатысты болуы шарт.

- сызба-нобайды немесе сызба-суретті оқушы қалай қабылдайды, ненің суреті деп түсінеді, пікір-болжам сол негізде жазылады;

- егер оны «жайлау» десе, әдебиеттен өтіп кеткен қай пікірда ол бар, соны негізге алады;

- оқушылар белгісіз жұмбақ нобайға, сұлбаға қызығып, тез табуға талпынада.

Осы шағын пікірлердің қай түрінде болмасын қазақ тілі мен әдебиет пәнінен өтіліп жатқан тақырыптар қарастырылады. Пікір-болжамның ұтымдылығы мынадан көрінеді:

- сөздерді тұжырымды түрде нақты, өз мағынасында пайдалана білуге, сол арқылы аз сөзге көп мағына сыйғызуға үйренеді;

- пәнаралық байланыс негізінде тілдік материалдарды, мұғалім ұсынған сөздерді орнына қоя білу дағдылары қалыптасады.

Оны жүзеге асыру әдістемесі:

Қазақ тілі: *Сын есімді тіркестер.*

Әдебиет: Қ. Аманжолов "Ақын өлімі туралы аңыз".

Ары қарай пікір-болжам жазуға дайындық жүреді.

I кезеңде. Тақтаға «Кроссенс» әдісі бойынша бірнеше суретті ілуге не нобайын сызуға болады. Мысалы, поэма тақырыбына сәйкес онда айтылатын негізгі ойды қамтитындай: орман, қару, өрт, гүл т.б. Осы суреттердің әдебиеттен өткен пікірлерді негізге ала берілгенін ескерткен жөн. Бірақ нақты түрде түсіндірмеу керек.

II кезеңде: Оқушылар оның не екенін айта бастайды. Бәрі бірігіп тапқаннан кейін, әдебиеттен осы сөз бар қандай туынды оқып жатқандарын саралайды.

III кезеңде: Оқушылар толықтырылған нобай бойынша шағын пікір-суреттеме жазады.

IV кезеңде: пікірларын оқиды, бір-бірінің жұмысын талдайды, пікір айтады.

Болжамдарының тура келгенін білу үшін поэма жолдары оқушы назарларына ұсынылады:

Майдан етіп дүние төрін,
Темір, болат қақтап отқа,
Жекпе-жек кеп өмір, өлім,
Соққыласып жатқан жоқ па?
Арқалап сол майдан жүгін,
Қырғын соғыс ортасында,
Жүрді ұлан. Кекті зілін
Қоса түйіп қорғасынға, —
Ырғып бұлттан түсер жайдай,
Өзі оқ боп атылғандай,
Ерегіске жанын тігіп,

Күтті жауын,
Тас бекініп.
Өмір гүлін жаншып, таптап,
Шаштан сүйреп махаббатты,
Жерімізде жындай қаптап,
Найзаға іліп ар-ұятты, –
Келе жатты сұм жендеттер,
Жиіркеніп, жиырылды жер[2].

Осы поэзия жолындағы ойлар мен ұсынылғын суреттер арасындағы байланысты оқушылар сезе білулері қажет.

Пікір-болжам оқушылардың таным іс-әрекетін белсендіреді, оның ұтымдылығы:

- оқушылар өз қиялы, ойына ерік береді;
- әңгімедегі суреттемесін өздерінше толықтырды;
- мұғалім ұсынған сын есімді тіркестерден басқа тіркестерді пайдаланды;
- оқушылардың қызығушылығын туғызып, барлығы тапсырманы берілген уақытта жазып шығуға тырысады. Уақытты тиімді пайдалануға дағдыланады;
- оқушылардың пікіршылық ойлауына әсер етеді;
- өткен білімдерін еске түсіреді, оны жаңа мақсатқа пайдалану айналасында ізденеді;
- пікіршылық еңбекке төселеді;
- тіл дамытуды тұлғаға бағыттай жүргізу үрдісі жүзеге асады.

Пікір-болжамда оқушылар өз қиялы, ойына ерік береді. Әңгімедегі суреттерді өздерінше толықтырады. Мұғалім ұсынған сын есімді тіркестерден басқа тіркестерді пайдаланады.

Пікір-болжамның екінші түрін «Ақылдың алты қалпағы» белсенді әдісі арқылы жүргізуге болады.

Мысалы, 7-сынып

Қазақ тілі: *Емістік*.

Әдебиет: *О.Бөкей "Тортай мінер ақ боз ат"* Бұл жерде «жасыл қалпаққа» көбірек көңіл бөлініп, пікіршылыққа көбірек мүмкіндік беріледі:

- оқушылар көркем туындының соңын өз қалауынша, болжауынша аяқтайды. Мысалы, О.Бөкейдің "Тортай мінер ақ боз атының" соңын өз ойы, тілегі, болжамы бойынша аяқтайды;
- бас кейіпкерлер тағдырына өзіндік болжам жасайды. Тортайдың, Ораштың тағдырын болжайды.

Пікірде оқушылар міндетті түрде жазушы тіліндегі етістіктерді пайдаланулары шарт, пікір-болжамдарының соңында пайдаланған етістіктерді теріп, жазады.

Пікір-болжамды үйде жаздыру да тиімді болып келеді. Уақыт шектелмейді, әрі бала еркіндікте отырып жазады.

Оқушыларға төмендегідей көмек-нұсқау ұсынылып, бағыт-бағдар беруге болады:

- Әңгіменің соңын қайталап еске түсіріңдер.
- "Ораш Тортаймен кезігуден жасқанды..."
- Ораштың мына сөзіне назар аударыңдар. "Тортай мінер ақ боз ат менің тақымымда кеткен еді..."
- Пікірлеріңде екеуін кезіктіріңдер. Олар не туралы айтады деп ойлайсыңдар, болжам жасаңдар.
- Мүмкіндігінше, жазушы пайдаланған етістіктерге назар аударыңдар.
- Қаласаңдар әңгіменің ішіне өздерің де қатысыңдар.

Оқушылар пікір-болжамның қай түрі болмасын ынтамен, белсенділікпен жазады. Толық еркіндік беріледі. Бірақ болжамның шындыққа жақын болуы, нанымдылығы ескертілуі тиіс.

Пікірдің басқа да түрлері бар. Атап айтатын болсақ:

1. Пікір-сыр. Пікір иесі- оқушы қаламгер немесе автормен, достарымен де сырласу үлгісінде жазады. Пікір-сырда оқушының болжамы, қиялы бірінші орында тұрады.

2. Пікір-болжам. Пікір- болжамда оқушы кейіпкерлер тағдырын өзіндік болжамының негізінде шешеді, олардың тағдырын өздері қалай көреді, солай өрбітеді.

3. Пікір-толғау. Толғау поэзиялық пікірлерге негізделсе, оны мәтінге жуық қара сөзге айналдырып жазу тапсырылады, көтеріңкі леп, шабыт пікір жазудың басты белгілері.

Шығармашылықты дамытудың тағы бір жолы – эссе-толғау жаздыру.

Эссе-толғау жаздыру әдісі

Оқушыларды эссе-толғау жазар алдында мұғалім тақырыппен таныстырып мақсатын түсіндіруі тиіс. Егер эссе-толғау поэзиялық туындыларға негізделсе, олар мынадай жұмыстар орындайды:

- өлеңді немесе поэманы қайталап, мәнерлеп оқып шығады. Оның негізінде жатқан ойды, өлеңнің не туралы жазылғанын еске түсіреді;

- тыныс белгілерінің қойылу ережелерін қайталайды. Қазақ тілінен ұсынылатын тапсырмаларды орындайды;

- өлеңнің әр шумағына дәйектемелі тақырыпша іздейді. Өлеңдегі басты ойды мәтінге жуық тұжырымды түрде қара сөзбен мазмұндайды. Ол мынадай кезеңдерден тұрады:

Жазылымды жүргізудегі іс-әрекеттің бір түрі. Мен «өзімді-өзім түзетемін», «оқырман бұл мәтінді қалай қабылдайды», «менің айтқым келген пікірім, ойым оған түсінікті ме?» «оқырманның орнына өзімді қойып көруім тиіс» ұстанымы негізінде жүзеге асырылады. Ол мына ретпен орындалады:

- оқушылар жазба жұмысын аяқтайды;

- өзіне ұнаған жерден бос қабырғаны таңдап алуы керек. Бір-біріне бөгет жасамау үшін аралары алшақ болуы қажет және кейбір оқушылардың дауыстап оқуы үшін де бос орын қалдырылуы тиіс;

- оқырман рөліне еніп, соның көзқарасымен оқиды, егер түсініксіз немесе анық жазылмаса, онда оқуды тоқтатып, түзетулер енгізеді.

1 – қадам: арнайы жазбаша тапсырма беріледі. «Өлеңмен танысқанан кейінгі менің әсерім» тақырыбында эссе жазу.

2- қадам: Жазба жұмысы аяқталған соң, олар өзіне ұнаған жерден қабырғаны таңдап алулары керек. Бірақ онда ештеңе ілінбеуі тиіс.

3- қадам: Өз жұмысын бөгде адамның жұмысы ретінде тексеруі керек.

4- қадам: Бұл үшін арнайы кесте құрып алуға да болады

Өзін – өзі түзету кестесі [3,48].

<i>Жазба жұмысының ұтымды жақтары</i>	<i>Жазба жұмысының түзетуді, толықтыруды қажет ететін тұстары</i>	<i>Ұсыныстар</i>

Өлеңді мәтінге жуық қара сөзге айналдырып жазу эссе-толғау жазудың алғашқы әліппесі деуге болады. оның өзіндік ерекшелігі бар, оқушылар өлеңге талдау жасап, өз эмоциясы, пікіріне, түсінігі, қабылдауына ерік береді. Бірақ толғау өзі жазып отырған өлеңнен ауытқымай, соның аясында қарастырылады. Толғау болған себепті, көтеріңкі леп, толғап сөйлеуге еліктеу басым болып келеді. Осы жұмыстардан соң, шағын пікір-толғау жазылады.

Пікір-толғау арқылы тіл дамыту мынадай әдіс-тәсілдермен жүргізіледі:

Олар төмендегідей жұмыстар жүргізіледі:

- өлеңді қайталап, мәнерлеп оқып шығып, оның негізінде жатқан ойды, өлеңнің не туралы жазылғанын еске түсіреді;

- тыныс белгілерінің қойылу ережелерін қайталайды;

- өлеңнің әр шумағына тақырыпша іздейді. Өлеңдегі басты ойды мәтінге жуық тұжырымды түрде қара сөзбен мазмұндайды.

Өлеңді мәтінге жуық қара сөзге айналдырып жазу эссе-толғау жазудың алғашқы әліппесі деуге болады. Эссе-толғаудың өзіндік ерекшелігі: оқушылар өлеңге талдау жасап, өз эмоциясы, пікіріне, түсінігі, қабылдауына ерік береді. Бірақ толғау өзі жазып отырған өлеңнен ауытқымай, соның аясын қарастырады. Толғау болған себепті, көтеріңкі леп, толғап сөйлеуге еліктеу басым болып келеді.

Мұнда салыстыру, қатар ала отырып, үндестіктері мен ерекшеліктерін саралай жазу негізге алынады.

Пікір түрлерінде оқушылар қазақ тілінен алған білімдерін әдебиетпен байланыстырды. Қазақ тілінен берілген тапсырмаларды орындайды.

Қорыта келгенде, пікір түрлері арқылы тіл дамытудың төмендегідей тиімділігі анықталды. Олар:

- көркем туындыға деген оқырмандық пікірлерін білдіруге дағдыландырады, сыни көзқарастарын, эстетикалық талаптарын дамытты;

- сөз өнеріне деген қызығушылығы мен ынтасы артады;

- көркем, жатық және авторларға еліктей отырып жазуға ынталандырады.

Жұмыстарын ортаға салу, қорытынды шығару кезеңінде оқушылардың сөздерді дұрыс қолданулары, тіл байлығына ерекше көңіл бөлінеді. Бірін-бірі тексеру, талдау жасау бұл жұмыста өте тиімді болады.

Пікір-сыр. Пікір-сыр жаздыру үрдісінде алдымен оқушыларға еске түсіру мақсатында қайталау жүреді. Мұғалім талдау кезеңінде ең басты мәселелерді еске түсіреді. Қайталау кезінде өткен білімді тек еске түсіріп қана қоймайды, оқушылар бұрын назарға алмаған мәселелерге жаңаша қарап, білімдерін толықтыра түседі

ҚОРЫТЫНДЫ

Мұғалім жұмыстың алдымен мақсатын айтады, оны орындаудың жолдарын түсіндіріп, нұсқау береді. Оқушылар ойларын жинақтап, тақырып бойынша пікір-сыр жазуға талаптанады. Пікір айтқызу, пікір жаздыру қазақ тілі мен әдебиет пәнін оқыту тарихында бұрыннан бар. Оны тәжірибеге сүйене отырып, шығармашылық бағытпен жаңа мақсатқа сай жаңғырту айналасында пікір жаздырудың жаңа түрлері енгізіліп, тапсырма түрлері жасалынып отырады. Мұғалім алдымен тапсырманың мақсатын түсіндіріп, оны орындау жолдарымен көмек-нұсқаулар береді.

Қалай болғанда да әдебиет пен тіл байланыстыра оқытылып, білім берудің белсенді әдіс-тәсілдері арқылы оқушыны белсенді әрекетке жұмылдыру негізге алынады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Әлімов А. Жоғары оқу орындарында интербелсенді сабақ құрылымы. //«Білім әлемінде» журналы, 2012. – №6. – 15 б.

2 Аманжолов Қ. Ақын өлімі туралы аңыз. – А., 1998

3 Симбаева С. Белсенді оқу мен оқытуда қолданылатын әдістер. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 133 б.

С.О.Симбаева¹, Н.Н. Кайдарова²

Роль активных методов в развитии творчества учащихся на уроках казахского языка и литератур

^{1,2} Университет «Туран-Астана», г. Нур-Султан, Казахстан

В статье рассматривается реализация активных методов обучения казахскому языку и литературе. Известно, что активные методы играют большую роль в формировании творческой личности. Приведены активные методы обучения, описан ход их применения. Описано использование конкретных методов на этапах урока. Обоснованы рациональные стороны применяемой стратегии. Приводятся формы, мнения, позволяющие учащимся реализовать межпредметную связь, указываются их особенности. При выполнении этих

заданий учащиеся дают волю своей фантазии. А также осуществляется процесс развития языка через личность.

S.O.Simbayeva¹, N. N. Kaidarova²

Роль активных методов в развитии творчества учащихся на уроках казахского языка и литературы

^{1,2}The University "Turan-Astana», Nur-Sultan, Kazakhstan

The article provides for the implementation of active methods of teaching the Kazakh language and literature. It is known that active methods play an important role in the formation of a creative personality. Active methods of training are given, the course of their application is described. What methods are used at the stage of the lesson, the rational sides of the applied strategy. The forms of opinion that allow students to implement inter-subject communication are given, their features are indicated. When performing these tasks, students have their own imagination and will. The process of directed development of language on the person is carried out.

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

УДК 82.0

Ф.Е. Исмаилова¹

¹д.ф.н, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СРАВНИТЕЛЬНОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

В статье раскрываются теоретические основы и генезис сравнительного литературоведения в Казахстане, роль в развитии литературной компаративистики Абая, Ч.Валиханова, М.Ауэзова, Е.Исмаилова. До официального признания компаративистики в РК известные ученые и писатели интуитивно понимали значимость сравнительного изучения произведений национальных писателей через посредство художественных переводов. Выявляя закономерности межлитературного общения, национальное достояние становится объектом многонациональной аудитории читателей и исследователей. Развитие сравнительного литературоведения дало толчок к разработке концепции мировой литературы. Изучение типологических сходжений и различий произведений писателей мира способствует более глубокому осмыслению общечеловеческих проблем, показанных в их творениях. Компаративистика становится одним из ведущих направлений мирового литературоведения, ориентированного на более объективную оценку значения творчества мастеров художественного слова. Казахская литература по своим художественным достоинствам сопоставима с национальными литературами мира, так как она наряду с ними освещает актуальные проблемы современного общества. Сравнительное изучение казахской литературы с другими творениями мастеров художественного слова позволяет раскрыть её национальное своеобразие, определить типологические сходжения и специфические различия, определить её роль и значение в контексте мировой литературы.

Ключевые слова: сравнительное литературоведение, типология, рецепция, аналогии, мировая литература, мастера художественного слова

ВВЕДЕНИЕ

В начале 19 века родилась известная формула Гете «Мировая литература», которая дала толчок к развитию сравнительного литературоведения, в дальнейшем разработке концепции мировой литературы.

«Все познается в сравнении» – этот древний афоризм известен чуть ли не каждому. Далеко не все задумываются о филологической стороне крылатой фразы. Сравнение может стать подлинным инструментом познания, когда к нему прибегают оправдано, стремясь к установлению общих и специфических закономерностей развития явлений действительности. Сравнительное литературоведение (компаративистика) становится одним из ведущих теоретических направлений в США и Европе. В Казахстане лишь в конце 20-начале 21 веков стали официально признавать компаративистику, когда исследователи начали защищать кандидатские и докторские диссертации по этому направлению.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

До этого момента известные писатели и ученые Казахстана интуитивно понимали значимость сравнительного изучения творений национальных писателей через посредство художественных переводов, что позволило бы отечественному достоянию выходить на уровень международного признания, обретая тем самым многонациональную аудиторию читателей и исследователей.

Основоположником сравнительного литературоведения в Казахстане можно считать Чокана Валиханова. Как отмечала Сатпаева: «Глубочайшие познания и свободная ориентация в области западноевропейской литературы способствовали расширению диапазона его художественного мышления, оттачивали его мастерство писателя и публициста, придавали его научной концептуальности ту меру предвидения, которая свойственна настоящему ученому» [1, 5].

С Чоканом Валихановым связана стадия становления сравнительного литературоведения в Казахстане, которая характеризуется собиранием записей, частичной публикацией собранного материала, порой с переводами на русский язык, или с русского языка на родной. Литературоведения как самостоятельной наука еще не существует. М.Ауэзов отмечал: «Этот процесс характерен для всего востоковедения и особенно для тюркологии. Поэтому для Чокана Валиханова художественные источники – прежде всего подсобный материал в осмыслении онтологических проблем восточных народов, из социальной жизни, истории, культуры» [2, 114].

Свой вклад в развитие сравнительного литературоведения сделал великий Абай. Дело не только в его переводах с русского произведений Пушкина, Лермонтова и других поэтических творений, хотя сравнительное литературоведение считает перевод формой литературной рецепции, результатом контактно-типологических связей литератур. О духовных ценностях творчества Абая писал Ч.Айтматов: «Его творческое наследие, его философские воззрения могут служить казахскому народу великим опытом, ибо Абай был не только великим гуманистом своего времени, но и творцом, сочетавшим в себе опыт Востока и Запада. От Абая путь лежит к сокровенным глубинам национального духа и от него же от Абая открывается путь к глобализированному восприятию мира. И это в наше время подразумевает разнообразие культур, верований, религий, экономических социальных и политических устройств, а также всех способов жизни, существующих в гармонии и взаимодействии» [3, 104].

Выявляя закономерности межлитературного общения, теория сравнительного изучения литератур установила, что ни одна литература не живет в изоляции, что наблюдается тенденция все более усиливающегося взаимообгащения и укрепления взаимосвязи литератур. Как отмечал Н.И.Конрад: «...разные части человечества при всех своих расприх в области литературы всегда были в общении друг с другом и без этого общения обойтись не могли» [4, 4].

Исторически сложилось так, что казахскую литературу причислили к младописьменным литературам и вели ее отчет с 19-го, в лучшем случае с 18 века. Однако история казахской литературы начинается задолго до образования казахской нации и государственности, уходя корнями в историю саков, гуннов, усуней, тюрков и других народов Великой Степи. Наряду с письменной литературой у казахского народа развивалась феноменальная устная индивидуальная поэзия. Сопоставимая по своим художественным достоинствам с ведущими литературами мира, она развивалась в тесных взаимосвязях как с восточными литературами, особенно, с таджико-персидской, так и с европейскими, в первую очередь, с русской литературой. Создать подлинный облик казахской литературы, вскрыть ее контактно-типологические связи, раскрыть национальное своеобразие казахской культуры и определить ее роль и значение в мировой культуре и литературе, путем классификации ее «национальных картин мира», типологии образов – приоритетная задача и направление развития казахстанского сравнительного литературоведения.

Осознанное и научно-обоснованное формирование основ сравнительного литературоведения в Казахстане происходит в творческой деятельности М.Ауэзова в 20-30-е годы XX века. Именно М.Ауэзов обладал необходимыми качествами компаративиста: сравнительно-аналитическим складом ума, энциклопедическими знаниями, планетарным кругозором. Благодаря этим качествам он стремился вывести национальную литературу и литературоведческую мысль в республике за пределы изолированной замкнутости и «национальной узости» и это ему удалось. Он указывал: «Сравнительное изучение казахской литературы с литературой близких по языку, по культуре, по исторической судьбе народностей должно составлять в отношении прошлого главную продуктивную систему историко-литературного построения. Постепенно это сравнительное изучение должно распространяться на аналогичные процессы и явления в последующие этапы развития казахской литературы» [5, 116].

Казахская творческая интеллигенция начала 20-го века чутко восприняла идею компаративистики и развила их дальше, что сказалось, прежде всего, в разнообразии и многочисленности контактно-типологических связей их художественного творчества с произведениями русской и мировой литературы, укреплением научных основ изучения проблем литературного взаимодействия, творческого освоения богатств инонациональных литератур, художественного перевода и других аспектов сравнительного литературоведения. Об этом свидетельствуют контактно-типологические связи поэзии Сакена Сейфуллина с поэзией Маяковского и Есенина, Магжана Жумабаева с поэзией Фета и Блока, прозы Дулатова с творчеством Карамзина, произведения Шакарима с творчеством Пушкина, басен Байтурсынова с творчеством Толстого, творчество Аймаутова с творчеством Бедного, творчество Муканова с поэзией Маяковского и прозой Горького.

Сам Ауэзов был основоположником сравнительной фольклористики в Казахстане. Эта область литературной компаративистики была сравнительно безопасно для научной деятельности, поэтому усилия Жирмунского, Зелинского, Бахтина были направлены на сравнительное изучение фольклора или, как Кедриной, Габдирова, Лизуновой, на изучение «плодотворного влияния русской литературы на казахскую литературу».

Сравнительно-типологические исследования с трудом пробивали себе дорогу в советское время, потому что социально-ориентированное марксистско-ленинское литературоведение было единственным в стране. Поэтому, пользуясь иной методологией, необходимо было делать реверансы в сторону классиков марксизма – ленинизма, подводить марксистско-ленинскую философскую базу. Иначе, работу могли не напечатать. Последователь М.Ауэзова Есмагамбет Исмаилов хорошо это знал по своему научному опыту.

Сравнительно-исторические исследования Е.Исмаилова отличаются от современного сравнительно-типологического литературоведения, свободного от идеологических пут, отличающегося плюрализмом подходов, множеством направлений и течений. Но они богаты фактическим материалом, смелыми сравнениями, точными оценками, верными выводами.

Наиболее полно компаративистские взгляды Е.Исмаилова изложены в статье «Взаимообогащение национальных литератур в эпоху социализма», где мысли литературоведа и сейчас звучат свежо и актуально.

«На сегодня в советском литературоведении особое место занимает сравнительное изучение литературных фактов. Этот метод исследования развивает лучшие традиции Белинского, Добролюбова и Чернышевского.

Сравнительно-типологическое изучение казахской литературы с другими национальными литературами позволяет выяснить национальную специфику казахской литературы. Сопоставляя сходные явления и общие черты, процессы, происходящие внутри литератур, мы можем исследовать национальное своеобразие той или иной литературы.

Именно с помощью этого метода мы сможем глубже раскрыть творческий характер взаимообогащения и показать, что сближение литератур отнюдь не лишает их национально-

самостоятельного лица, не сглаживает их особенности, не подгоняет под общую схему» [6, 105].

Исмаилов говорит не о влиянии одной литературы на другую, не об отдельных фактах схождения литературных явлениях, а о взаимосвязях и взаимообогащении литератур: «Взаимообогащение литератур – современная новаторская традиция, движущая сила литературного процесса, прежде всего, потому что благодаря ей усиливается в каждой из национальных литератур интернациональные основы, все то, что сближает людей, духовный мир одного народа становится ближе и понятнее другому. И каждая из этих литератур была бы намного беднее, если бы не воспринимала братский опыт другой литературы и, в свою очередь, щедро не делилась своими богатствами. Полноводное течение, образы, краски, влияние в общем мировом процессе, например, казахской литературы чем сильнее, тем активнее обменивается она накопленными ценностями с другими литературами» [6, 93].

Заслугой Исмаилова является не только постановка общетеоретических вопросов сравнительного литературоведения, в частности проблем перевода, взаимодействия литературы и фольклора, традиций и новаторства, контактно-типологических связей русской и казахской литератур. Он посвятил отдельные статьи: «К вопросу казахско-татарских литературных связей», «Навои и казахская литература, проблемам взаимосвязей казахской и татарской, казахской и узбекской литератур».

Особо надо отметить, что Исмаилов одним из первых оценил значение русско-казахского двуязычия и назвал те имена, которые стали знаковыми для казахского литературного процесса: «В литературе происходят новые процессы. Появились писатели двуязычные: пишущие на казахском и русском языках, писатели, пишущие только на русском языке, такие как Момыш-улы, Олжас Сулейменов, А.Алимжанов, в их творчестве национальное переправляется с современными русскими изобразительными средствами, рождая новые черты и в русской, и в казахской литературе» [6, 106].

Связи между конкретно-историческими литературными явлениями и составляют историю литературы. Марксистское литературоведение занималось, прежде всего, конкретно-историческим изучением литературы, акцентируя ее социальный аспект. Система женских образов, как и система женского авторского сознания рассматривалось исключительно через призму социально-ориентированной конкретно-исторической методологии изучения литературы. Анализ литературных явлений при такой методологии страдает недостаточностью охвата литературного процесса, определенной ограниченностью, обусловленной спецификой мужского подхода к литературным связям. Возникает мужская интерпретация мужского художественного мира. Отсутствует универсализм, который дает сравнение, без которого нет нового знания. Потесненный адептами социально-исторического метода, вынужденный применяться в философской концепции марксизма-ленинизма, сравнительно-типологический метод жил в практике научных исследований выдающихся ученых – литературоведов на полулегальном положении [7, 98].

Отмечая недостатки, присущие конкретно-исторической методологии, не стоит наверно отвергать те достижения, которые составляют успехи социально-исторического литературоведения. Однако в теории литературы советского периода существовала точка зрения, что сравнительно-исторический метод, как и все методы кроме социально-исторического толка в прошлом истории литературоведения.

Так, Ломидзе с горечью отмечал, что «в период культа личности сравнительное изучение национальных литератур, особенно отечественной и зарубежных в их соотношениях, был по существу запретной деятельностью. Малейшее упоминание о связи или влиянии зарубежных писателей на творчество русского, украинского, белорусского, латышского и других писателей квалифицировалось как антипатриотизм, как злостная защита космополитической идеологии. Тем самым литературы народов СССР искусственно изолировались от процессов мировой культуры, замыкались в суженные национальные границы...» [8, 36].

Сравнительное литературоведение как метод и направление существует более 100 лет. Зародившись в Европе, этот метод добился значительных успехов на Западе, где с 20-х годов существуют различные мировые школы сравнительного литературоведения. Сравнительное литературоведение и мировая литература как объект изучения литературоведения вошли в программы и в число дисциплин, в обязательном порядке изучаемых в школе и вузе многих европейских стран. Были основаны национальные ассоциации сравнительного литературоведения, сейчас их более пятидесяти, которые образовали Международную Ассоциацию сравнительного литературоведения, проведшую более десяти мировых конгрессов. В советском союзе официально непризнанное, но фактически существующее сравнительное литературоведение добилось так же значительных успехов.

Советское литературоведение занималось, прежде всего, конкретно историческим изучением национальной литературы, акцентируя ее социальный аспект. Поэтому современный казахстанский компаративист Джуанышбеков подчеркивает теоретические основы современного сравнительного литературоведения: «Сопоставление истории многих национальных литератур показывает, что все они – каждая по-своему – проходят в своем развитии аналогичные стадии. Отсюда неизбежен вывод о необходимости сравнительно-типологического изучения литератур, выявляющего общие закономерности развития национальных литератур, которые составляют мировую художественную литературу» [9, 8].

Это особенно важно, если мы хотим исследовать явление, выходящее за специфические закономерности, присущие каким-либо отдельным национальным литературным творениям. Естественно, что такая международная литературная общность, как система художественных образов, выходит за пределы национально-литературного процесса и его осмысление возможно только в рамках общих закономерностей мирового литературного процесса.

ВЫВОДЫ

В литературной компаративистике обычно сравниваются генетически близкие в языковом отношении художественные произведения. Но некоторые национальные творения, относясь к разным языковым семьям, тем не менее, в силу географических, исторических, культурных факторов находились во взаимодействии, освещая общечеловеческие проблемы. Конечно, фазы и этапы этого развития не всегда совпадали во времени, да и трудно найти такие литературы, которые бы развивались синхронно. Однако поиск аналогий, параллелей типологического характера в методах художественного изображения, в литературных направлениях, течениях, стилях, в родах жанрах, в сюжетно-композиционных системах, в образных рядах, в использовании изобразительно-выразительных средств кажется нам плодотворным и актуальным. Сравнительное литературоведение позволяет более объективно оценить значение произведений мастеров художественного слова, выявить общие закономерности и специфические отличия национальных литератур в контексте мирового литературного процесса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Сатпаева Ш.К. Чокан Валиханов и русская литература. Наука. Алма-Ата, 1987. – 200 с.
- 2 Ауэзов М.: Собр. Соч. в 5 т. Т.5. Советский писатель. – Москва, 1975. – 568 с.
- 3 Айтматов Ч.: «Абай Кунанбаев и духовные ценности общемировой цивилизации». Наследники на перепутье. Алматы, 1995. – 104 с.
- 4 Конрад Н.И.: Запад и восток. Статьи. Москва, 1972. – С. 319-323.
- 5 Ауэзов М.: Собр. Соч. в 5 т. Т.5. Советский писатель. – Москва, 1975. – 568 с.
- 6 Исмаилов Е.: В поисках нового. Пер. М.Хамраева. – Алма-Ата, 1967. – 239 с.
- 7 Исмаилова Ф.Е. Межкультурно-коммуникативная имагология. LAP LAMBERT. Германия, 2012. – 516 с.

8 Ломидзе Г.: Методологические вопросы изучения взаимосвязей и взаимообогащения советской литературы. – Наука. – Москва, 1963. – 36 с.

9 Джуанышбеков Н.О.: Проблемы современного сравнительного литературоведения. «Қазақ университеті». – Алматы, 2000. – 288 с.

Ф.Е. Исмаилова

Some Aspects of Comparative Literature in Kazakhstan

Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

The article reveals the theoretical foundations and genesis of comparative literary criticism in Kazakhstan, the role in the development of literary comparative studies of Abay, Ch. Valikhanov, M. Auezov, Ye. Ismailova. Prior to the official recognition of comparative studies in the Republic of Kazakhstan, famous scientists and writers intuitively understood the importance of a comparative study of the works of national writers through literary translations. By revealing the laws of interliterary communication, a national treasure becomes an object of a multinational audience of readers and researchers. The development of comparative literary criticism gave impetus to the development of the concept of world literature. A study of the typological convergence and differences of the writers of the world contributes to a deeper understanding of the universal problems shown in their creations. Comparative studies are becoming one of the leading areas of world literary studies, focused on a more objective assessment of the significance of the work of masters of the artistic word. Kazakh literature in its artistic merits is comparable with the national literature of the world, since it, along with them, illuminates the pressing problems of modern society. Comparative study of Kazakh literature with other creations of masters of the artistic word allows you to reveal its national identity, determine typological similarities and specific differences, determine its role and significance in the context of world literature.

Ф.Е. Исмаилова

Қазақстандағы салыстырмалы әдебиеттанудың кейбір аспектілері

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Мақалада Қазақстандағы салыстырмалы әдебиеттанудың теориялық негіздері және генезисі қарастырылады. Абай, Ш.Уәлиханов, М.Әуезов, Е.Исмаилов шығармашылығы бойынша әдеби компаративистикасының даму рөлі жөнінде айтылады. Атақты ғалымдар мен жазушылар Қазақстанда компаративистиканың танылғанына дейін ұлт жазушыларының шығармаларын әдеби көркем аударма арқылы салыстырмалы зерттеудің маңыздылығын жете түсінді. Әдебиетаралық қатысым заңдылықтарын анықтай отыра ұлттық жетістіктер көп ұлтты оқырмандар мен зерттеушілер аудиториясының нысаны болып отыр. Салыстырмалы әдебиеттанудың дамуы әлемдік әдебиет тұжырымдамасын жасауды алға жылжытты. Әлем жазушылары шығармаларының типологиялық ұқсастықтары мен айырмашылықтарын зерттеу жалпы адамзат мәселелерін терең түсінуге ықпал етеді. Компаративистика әлемдік әдебиеттанудың негізгі бір бағытына айналды, көркем сөз шеберлерінің шығармашылығын бағалаудың объективті түрі бола алды. Классикалық әдебиет өзінің көркем әдеби жетістігімен әлемдік ұлттық әдебиетпен теңдес, өйткені ол да қазіргі қоғам мәселелерін көтереді. Қазақ әдебиеті шығармаларын әлем әдебиеті көркем сөз шеберлерінің туындыларымен салыстыра зерттеу арқылы оның типологиялық ұқсастықтарын, өзіндік ерекшеліктерін, әлем әдебиетіндегі рөлі мен маңызын анықтауға болады.

ӘОК 81'373.7

А.М. Ұзақбаева, Н.З. Жуманбекова¹магистрант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: a.uzakbayeva@list.ru²ф.ғ.к., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: zhumanbekova_nz@enu.kz

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ КӨКЖИЕГІ

Бұл мақалада отандық салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-салғастырмалы, лингвомәдени, когнитивтік фразеологияның жетістіктері айқындалды. Фразеологияның зерттелуіне үлес қосқан отандық ғалымдардың бірқатар еңбектері сараланды. Аталмыш зерттеушілердің ізденіс жұмыстарынан негізгі топтастырулар, идеялар мен тұжырымдар талданды. Сонымен қатар, шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдамаларымен салыстыру арқылы отандық ғалымдардың идеяларының ерекшеліктері талқыланды. Осылайша, әр бағыт бойынша озық ғылыми пайымдамалар анықталды. Ғалымдардың іргелі еңбектеріне иолу жасай отырып, Қазақстандағы заманауи фразеологиялық зерттеулердің ғылыми шекарасы мен болашақ ізденіс жұмыстарының мүмкіндіктері пайымдалды.

Кілт сөздер: фразеологизм, салыстырмалы-тарихи фразеология, салыстырмалы-салғастырмалы фразеология, когнитивтік фразеология, фразеологиялық сәйкестік

КІРІСПЕ

Фразеологизмдер ұлттық мәдениетті, қоршаған әлемді, табиғаттағы сан-алуан тылсым құбылыстарды, халықтың әлеуметтік көзқарасын тілде көркем бейнелеу қабілетімен белгілі. Адамзат өзін қоршаған жанды және жансыз дүниелердің барлығын адамның бойынан табылатын мінез-құлықтық, іс-қимылдық ерекшеліктерге теңеп-салыстыру арқылы тұрақты тіркестердің пайда болуына түрткі болды. Осы себептен, қазіргі күні әртүрлі тілдердің сөздік қорында тұрақты тіркестер маңызды орын иеленеді. Мысалы, қазақ тілінде: қойнына жылан салып жібергендей (шошынып қалу, ыршып түсу), құс қанаты күйгендей (аптап ыстық, аспан айналып жерге түсердей), үстінен құс ұшырып, астынан ит жүгірту (біреуді ұдайы үркітіп-қорқыту, үрейде ұстау); ағылшын тілінде: to be packed like sardines (тура мәні: сардиналар тәрізді қапталу, нағыз мағынасы: тар жерде қыстырылысып тұру), to kill two birds with one stone (тура мәні: екі құсты бір таспен өлтіру, нағыз мағынасы: бір іспен қос мәселенің шешімін табу); неміс тілінде: ein Wolf im Schafspelz (тура мәні: қой терісіндегі қасқыр, нағыз мағынасы: қой аузынан шөп алмастай жуас кейіп танытатын, алайда іші арам, екіжүзді адам), sich wie ein Elefant im Porzellanladen benehmen (тура мәні: өзін фарфор дүкеніндегі піл тәрізді ұстау, нағыз мағынасы: айналасындағы адамдарға ыңғайсыздық тудыратын қолапайсыз адам), wie Fisch im Wasser (тура мәні: судағы балықтай, нағыз мағынасы: өзіне оңтайлы, қолайлы ортада болу) сынды фразеологизмдер кездеседі.

Тұрақты тіркестердің саны жағынан басымдылыққа ие болуы, ұлттық колорит пен мәдениетті бойына сіңіруі тіл мамандарының ғылыми қызығушылығын тудырады. Осыған орай, шетелдік ғалымдар фразеологияны бірнеше бағыттар бойынша зерттеді: *салыстырмалы-тарихи бағытта* (Korhonen, Hessky, Jackson, Kotb, Piirainen, Abraham, Филипенко, Арсентьева, Денисенко т.б.); *салыстырмалы-салғастырмалы бағытта* (Cacciari, Tabossi, McShane, Eismann, Glucksberg, Moon, Gibbs, Смирницкий, Мирлоубов, Добровольский, Райхштейн, Чернышева т.б.); *лингвомәдени бағытта* (Cacciari, Mellado Blanco, Glucksberg, Кунин, Телия, Дубровская, Мальцева, Буробин т.б.); *когнитивтік бағытта* (Gibbs, Bell, Bobrow, Swinney, Schweigert, Болдырев, Кубрякова, Федуленкова, Стернин, Баранов, Добровольский т.б.).

Қазақстандағы фразеологиялық зерттеулерді аталмыш бағыттарға бөліп қарастырар болсақ: *салыстырмалы-тарихи фразеологиялық зерттеулер* (Кеңесбаев І., Балақаев М., Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә., Копыленко М.М., Қайдаров Ә. т.б.); *салыстырмалы-салғастырмалы фразеологиялық зерттеулер* (Копыленко М.М., Исабеков С.Е., Смағұлова Г.Н., Оспанова Ф.А., Арғынғазина Ш.Б. т.б.); *лингвомәдени фразеологиялық зерттеулер* (Дүкембай Г.Н., Қожахметова Х., Жайсақова Р.Е., Қожахметова Ш.О., Сабитова М.Т. т.б.); *когнитивтік фразеологиялық зерттеулер* (Дуйсекова К.К., Исабеков С.Е., Сагинтаева А.К., Жанпейсова Н.М. т.б.).

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

XX ғасырдың 60 жылдары фразеологияның салыстырмалы-салғастырмалы бағыты ғылымда танымал бола бастады. Алайда фразеологизмдерді зерттеудің салыстырмалы-тарихи бағыты әлдеқайда ертерек, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жүзеге асты. Бұл аралықта қамтылған негізгі фразеологиялық мәселелер тұрақты тіркестердің шығу тегі, тұрақты кірме сөздер, генетикалық ұқсас тілдердің фразеологиясындағы ұқсастықтар болды. Аталмыш бағыттағы зерттеулер Қазақстанда да нәтижелі болды.

Фразеологизмдердің тарихи туындау себептерін зерттеген Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. қазақ тіліндегі фразеологизмдерді пайда болу негіз-себептеріне байланысты бірнеше салаларға бөлді:

1) *халықтың әдет-ғұрпына байланысты туындаған* (біреудің ала жібін аттау, асығы алшысынан түсу, сақалын сыйлау);

2) *діни, мифологиялық наным-сенімнен туындаған* (жетінің құдайы, жортқанда жолдасың Қызыр болсын!);

3) *жаугершілік жылдары туындаған* (құба қалмақ заманы, ата жаумен алысу, ат үстінде күн көру);

4) *даулы мәселелер және оларды шешу тәңірегінде туындаған* (ант ішу, апшысын қуыру, даудың басы Дайрабайдың көк сиыры);

5) *адамның ерекше белгі-қасиеттеріне сүйенген* (үріп ауызға салғандай, шөп басын сындырмау, қаршыға бойлы);

6) *уақытқа байланысты пайда болған* (ымырт үйірілгенде, күн сәскеге батқанда, сүт пісірім уақыт, қас пен көздің арасында);

7) *кеңістіктің өлшеміне сүйенген* (таяқ тастам жер, қамшы салым жер, ит арқасы қиянда);

8) *жан-жануарларға қатысты туындаған* (тоқылдақтың тәубесі, үріккен түйе көздену, аспанда құс ұшуын, жерде жел есуін тоқтату).

Осы салаларды тізбектей отырып, ғалымдар олардың ішінде саны жағынан басымдырақ топ жан-жануарларға қатысты туындаған тұрақты тіркестер тобы екенін белгілеген болатын [1, 215-216] Егер ағылшын тілінің тұрақты тіркестерінің тарихи пайда болу негіз-себептерін сала бойынша жіктеген Арнольд И.В. ұсынған топтастыруға назар аударсақ: техника, ауыл шаруашылығы, теңіз кәсіпшілігі, сауда және спортқа байланысты туындаған фразеологизмдер деген салаларды көруге болады [2, 212-215] Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. ұсынған топтастыру дәлдігі жағынан Арнольд И.В. ұсынған үлгіден нақтырақ, алайда, Арнольд И.В. ағылшын әдебиеті мен өзге тілдерден енген тұрақты кірме сөздердің ағылшын тілінің сөздік қорындағы үлесін анықтап, бұл салаларды тұрақты тіркестердің пайда болу көздеріне кіргізді. Біздің пайымдауымызша, Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. ұсынған топтастыру «өзге тілден енген фразеологизмдер» және «қазақ фольклорында туындаған тұрақты тіркестер» салаларымен толықтыруды қажет етеді.

Тұрақты тіркестерді жинақтап, лексикография ісін дамытуға үлес қосқан Кеңесбаев І., Балақаев М., Копыленко М.М., Қоңыров Т. сынды ғалымдардың еңбегін атап өткен жөн. Кеңесбаев І. қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің ауқымды қорын қазақ әдебиеті туындылары

мен басылымдардан теріп жазып, жинақталған тіркестерге лексикалық варианттарын ұсынып, әрбір фразеологизмнің қолданылуына кем дегенде бір мәнмәтіннен беріп, жиырма бірінші ғасырда, Қазақстандағы қазақ тілінің фразеологизмдерін зерттеуде ғалымдар сүйенетін, ең үлкен (он мыңнан астам тұрақты тіркесті қамтитын) қазақ тілінің фразеологиялық сөздігін жасақтап шығарды. Ғалым аталмыш сөздікке діни ұғымға байланысты туындаған тұрақты тіркестер, әдеби және ауызекі тілдегі тұрақты тіркестер, диалект фразеологизмдерді енгізіп, көнерген тұрақты тіркестердің этимологиялық талдауын ұсынды.[3, 8-9] Этимологиялық түсініктеме беру – фразеологизмдердің шығу тегін ұғынудың тиімді жолы болғандықтан, бұл сөздіктің мазмұнын әрмен қарай дамыту үшін – сөздіктегі барлық тұрақты тіркестерге осындай түсініктеме жазу орынды деп санаймыз.

Қоңыров Т. тұрақты теңеулердің семантикалық-стистикалық сипатын зерттеді. Осыған орай, ғалым «Тұрақты теңеуле сөздігінде» тұрақты теңеулердің тоғыз түрін ажыратты: *антонимдік, синонимдік, метафоралық, эпитеттік, метонимиялық, синекдохалық, гиперболалық, литоталық, градациялық тұрақты теңеулер* [4, 438].

Балақаев М., Копыленко М.М. бастамасымен қазақ-орыс фразеологиялық сөздігі құралып, оның құрамына 4200-ге жуық бірліктер кірді. Бұл сөздіктің құрамында төрт түлік малға, Қазақстан аумағында кездесетін жабайы аң-құстарға байланысты туындаған қазақ фразеологизмдері ауқымды мөлшерде бар. Ғалымдар сонымен қатар, тілдер арасындағы тұрақты тіркестердің сәйкестік дәрежесінің бес типін ажыратып көрсетті:

1. *Баламалық сәйкестік*. Екі тілдегі тұрақты тіркестер мағыналарының өзара мейлінше ұқсас болуы. (мысалы, Bücherwurm – bookworm, wie Katze und Hund leben – to live like cat and dog)

2. *Аналогиялық сәйкестік*. Екі тілдегі ұқсас тұрақты тіркестердің құрамындағы компоненттерде айырмашылық байқалады. (мысалы, to run around like a headless chicken – herumlaufen wie ein Huhn, das ein Ei legen will und weiss nicht wo, to kill two birds with one stone – zwei Fliegen mit einer Klappe schlagen – бір оқпен екі қоянды атып алу)

3. *Сипаттау түріндегі сәйкестік*. Фразеологизмнің мағынасын екінші тілде түсіндіру үшін мейлінше дәл суреттеу. (мысалы, белый свет не мил – жарық дүниеден безу, to work like a horse – терлеп-тепшіп жұмыс жасау)

4. *Құрамдастырылған сәйкестік*. Фразеологизмдердің аналогиялық және сипаттау сәйкестіктерін қоса алып, құрамдастыру негізінде туындайтын ұқсастық. (мысалы, ботадай боздау - to cry one`s eyes out, два сопога пара – апама жездем сай)

5. *Абсолюттік сәйкестік* – фразеологизмдердің екінші тілде баламасы мүлде болмаған жағдайда орын алады. Бір ұлттың тұрмыс-тіршілігінде мүлде кездеспейтін, жат дүниелерді тура, сөзбе-сөз аударып беруде туындайтын ұқсастық. (мысалы, белые ночи – ақ түндер, русская печь – орыс пеші) [1, 219]. Балақаев М., Копыленко М.М. тілдер арасындағы тұрақты тіркестердің сәйкестігінің бес типін көрсетсе, Добровольский Д. 4 типін көрсетті: *толық эквивалент, жартылай эквивалент, фразеологиялық аналогия, эквиваленті жоқ тұрақты тіркестер*. [5, 220]. Мұндағы, «толық эквивалент» – отандық ғалымдар ұсынған «баламалық сәйкестікке», «жартылай эквивалент» - «аналогиялық сәйкестік» пен «сипаттау түріндегі сәйкестікке», «фразеологиялық аналогия» - «құрамдастырылған сәйкестікке», «эквиваленті жоқ тұрақты тіркестер» - «абсолюттік сәйкестікке» парапар келеді. Балақаев М., Копыленко М.М. бірнеше онжылдық бұрын осы жіктеуді ұсынғандығына қарамастан, аталмыш жіктеу қазіргі күннің өзінде асқан дәлдігімен ерекшеленеді.

Қазақ және шет тілдеріндегі тұрақты тіркестердің құрылымын бірқатар отандық ғалымдар салыстыра зерттеді. Тұрақты тіркестердің құрамдық бөлшектері, этимологиясы, фразеологиялық бірліктердің уәждемесі мен номинациясы мәселелерін Оспанова Ф.А. зерттесе, Мықтыбаева Т. зерттеу жұмысы нысаны ретінде анималистік фразеологизмдерді алып, салыстырып-салғастыру әдісін қолдану арқылы қазақ және ағылшын тілдеріндегі жан-жануарларға қатысты тұрақты тіркестердің коннотативтік мағынасын зерттеп, үстеме мағынаның туындау себептерін түсіндірді. Ал Арғынғазина Ш.Б. қазақ және ағылшын етістікті тұрақты тіркестерінің мағыналық ерекшеліктерін зерделеп, салыстырып жазды.

Исабеков С.Е. неміс және қазақ фразеологизмдерін салыстыра-салғастырып зерттеді. Ғалым зерттеу жұмысын фразеологиялық толықтырушылық қағидатына арнады, соның негізінде фразеологиялық толықтырушылықтың екі типін ажыратты: 1) *абсолютті толықтырушылық қағидатына* күрделі семантикалық құрылымға ие фразеологиялық бірліктер сүйенеді. Мысалы, *der Hecht im Karpfenteich – ein lebhafter, betriebsamer Mensch, der die Ruhigen oder Traegen antreibt, nicht zur Ruhe kommen laesst* (тура мәні: тоғандағы шортан, нағыз мағынасы: бейжай адамдарды қозғалысқа келтіретін белсенді адам) 2) *аспектологиялық толықтырушылық қағидатына* образды фразеологиялық перифраза сүйенеді. Мұндай жағдайда, фразеологиялық бірлікте образдылық та, экспрессивтілік те болады, ал сөзде болмайды. Мысалы, *ein frommer Bruder* (тура мәні: қасиетті аға) – *Moench, eine weise Frau* (тура мәні: ақ әйел) – *Hebamme, die Eiserner Lady* (тура мәні: темір әйел) – *Margaret Thatcher* [6, 8-9].

Фразеологияда тұрақты тіркестерді лингвомәдени тұрғыдан қарастыру әртүрлі тілдердегі фразеологизмдердің тек құрылымын ғана зерттеумен шектелмей, олардың ұлттық-мәдени мәнін пайымдауға жол ашты. Ал бұл жағдай, өз кезегінде, фразеологизмдердің негізінің тілдерде әртүрлі болу себебін түсіндіруге септігін тигізді. Мысалы, Дүкембай Г.Н. зерттеу жұмысында қазақ идиоэтникалық фразеологизмдерінің орыс, неміс тілдеріне тәжімалану жолдарын зерделей отырып, «тіл-этнос-мәдениет» мәселесі шеңберінде тұрақты тіркестерді интерпретациялауды жүзеге асырды. Сонымен қатар, ғалым М. Өуезовтың «Абай жолы» шығармасының орыс, неміс тілдеріне аудармасы негізінде, тұрақты тіркестердің мәніндегі ұлттық-мәдени бейнелердің басқа тілге тәжімалау кезінде берілуін прагматикалық, функционалды, салыстырмалы талдау әдістерін қолдану арқылы зерттеді [7, 5-8]. Біздің пайымдауымызша, осындай зерттеулер әдеби шығармалардағы тұрақты тіркестердің тәжімалау үдерісі кезінде мәдени коннотациясын сақтап шет тілдерге аударылуы мәселесін шешуге септігі тиеді.

Қазақ тілінен шет тіліне тұрақты тіркестің мағынасын, ұлттық-мәдени келбетін жоғалтпай аудару мәселесімен айналысқан Қожахметова Х., Жайсақова Р.Е., Қожахметова Ш.О. сынды ғалымдар 2300-ге жуық тұрақты тіркестерден тұратын сөздікті жарыққа шығарды. Бұл сөздікте тұрақты тіркестің өзге тілдегі лексикалық баламасы берілген, егер мағынасы тура келетін тұрақты тіркес болмаса, *фразеологизмнің мағынасын дара сөзбен* (мысалы, «шыбық тимес шыңқ етер» - недотрога), *калькалау әдісімен* («ит үреді, керуен көшеді» - собака лает, караван движется), *тұрақты тіркес мағынасын сипаттау арқылы* («бие сауымдай уақыт» - время между дойками кобылиц) бейнеленген. Сөздік аударма ісінде қолдануға тиімді, алайда, егер тұрақты тіркестер мағыналық категориялар бойынша бөлінсе қолданыста тиімділігі арта түседі деп санаймыз.

Когнитивтік лингвистика ХХ ғасырдың екінші жартысында туындап, ресми түрде бұл бағыт 1989 жылдың көктемінде Дуйсбург қаласында өткен тіл білімі бойынша симпозиумда жарияланды. Бұл бағыт адам санасы мен тіл арасындағы байланысты, образдар, бейнелер мен ұғымдардың санада жүйелену жолдарын зерттейді. Когнитивтік лингвистиканың Еуропада құлаштап дамуы отандық тіл білімі саласындағы зерттеушілерді когнитивтік бағытта зерттеу жұмыстарын жүргізуге итермеледі. Сагинтаева А.К. орыс және ағылшын фразеологизмдерін үш түрлі концептуалдық метафора бойынша топтастырды: 1) *сәйкестендіруші метафора негізіндегі тұрақты тіркестер* (to get goose bumps, to play something by ear, под носом, муражки по коже); 2) *концептуалды метафора негізіндегі тұрақты тіркестер* (вертится в голове, испустить дух, to feel someone's heart sink, to struck a chord with, bawl someone's head off); 3) *бейнелік метафора негізіндегі тұрақты тіркестер* (put the cat among the pigeons, as poor as a church mouse). Сонымен қатар, когнитивтік-психологиялық бағытта, фразеологизмдерді санада қабылдау барысында жүзеге асатын үш түрлі үдерістің (1.Фразеологизм мағынасын санада қорытпай тұрып, алдымен, прототиптің тура мәнін ой елегінен өткізу; 2.Фразеологизм негізінің тура мағынасынан бұрын бейнелік мәнін ұғыну; 3.Фразеологизмнің қос мағыналық құрылымын бір уақытта санада қорыту)

кезектілігі туралы өз тұжырымдарын берді [8, 336-339]. Аталмыш ізденіс жұмысында фразеологизмдердің когнитивтік қырлары тек концептуалдық метафорамен байланыста зерттелген. Жұмыстың мазмұнын жан-жақты ету мақсатында және тұрақты тіркестердің концептуалдық мазмұнын толыққанды пайымдау үшін Болдырев Н.Н. зерттеу жұмысында сарапталғандай, концептуалдық метафорамен шектелмей, концептуалдық метонимия, деривация, инференция, интеграция механизмдерімен жұмыс жүргізу қажеттілігі бар екенін атап өткен жөн.

Когнитивтік фразеологияда концепттерді зерттеуге үлес қосқан отандық ғалым Дуйсекова К.К. концептуалдық әдісті қолдана отырып, қазақ, ағылшын, француз тілдеріндегі концепттердің моделін шығарды. Мысалы, «қонақжайлылық» концептісін айқындау барысында ғалым, *алдымен*, үш тілдегі түсіндірме, синонимдік сөздіктердің көмегімен сөздің мағынасын ашты, *екіншіден*, үш базалық компонентті (*образ, ақпараттық мазмұн, интерпретациялық өріс*) құрылымдық модель негізінде үш тілдегі «қонақжайлылық» концептісінің салыстырмалы талдауын жүргізді. Ғалым интерпретациялық өріске *бағалау, энциклопедиялық, утилитарлы, регулятивті, әлеуметтік-мәдени, идио-этникалық аймақтарын* кіргізді. Содан соң, концепт төңірегіндегі фреймдік, дистрибутивті талдау жүргізді. Осылайша, концепттің когнитивтік белгілерін ажыратып, мазмұнын ашты [9, 48-68]. Сонымен қатар, ғалым Оспанова Ж.Т. бірлестікте, концептуалдық талдау әдісімен «қауіпсіздік», «die Gefährlosigkeit» деген қазақ және неміс концепттерінің мазмұнын ашып, ұлттық – мәдени ерекшеліктерін көрсетті. [10, 524-534]. Дуйсекова К.К. ұсынған концептуалдық талдау заманауи когнитивтік лингвистикада жаңашыл әдіс болып саналады. Аталмыш әдіс концепттің мазмұнын ашып, оны жан-жақты сипаттауға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келсек, Қазақстандағы фразеологиялық зерттеулер әлемдік ғылымдағы трендтерден қалыспай, ғасырлар тоғысында ұдайы жетіліп отырды. Салыстырмалы-тарихи бағыттан когнитивтік бағытқа бой түзеген отандық ғалымдар заманауи лингвистикаға өзіндік жаңашыл идеялар мен әдістерді алып келді. Бұл идеялар шетелдік ғалымдар ұсынған модельдерден кем түспей, бәсекеге қабілетті болды.

XXI ғасырда, ғылымдағы антропоцентрлік парадигма тіл білімі саласында когнитивтік бағыттың дамуына түрткі болып, ғылымда жаңа мүмкіндіктерге жол ашты. Адам санасындағы білімнің жүйеленуі қазіргі заманда тіл мамандарын қызықтырады. Осыған байланысты, болашақта отандық когнитивтік фразеологияда фрейм, концепт, сценарий, категоризация секілді когнитивтік механизмдермен байланысты жаңа ғылыми ашулар күтілуде.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, «Сөздік- Словарь», 2006 – 264 б.
- 2 Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. 2-ое изд., перераб. – М.Флинта:Наука, 2012 – 376 с.
- 3 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1977 – 712 б.
- 4 Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы:«Арыс», 2007 – 480 б.
- 5 Добровольский Д.О. Сопоставительная фразеология: межъязыковая эквивалентность и проблемы перевода идиом. Русский язык в научном освещении. № 2(22), 2011 – 219-246 с.
- 6 Исабеков С.Е. Принцип дополнительности в номинативной системе языка (на материале немецкого и казахского языков). автореф. – Алматы, 1996 – 40 с.
- 7 Дүкембай Г.Н. Идеоэтнические фразеологизмы казахского языка и способы их перевода на русский и немецкий языки (на материале перевода романа М.Ауэзова «Абай жолы»). автореф. – Алматы, 2007 - 31б.

8 Сагинтаева А.К. Когнитивные аспекты фразеологического значения. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, 6(130), 2010 – 335-341 б.

9 Дуйсекова К.К. Когнитивная лингвистика: состояние и перспективы исследований. Коллективная монография. Под ред. д.ф.н., проф. А.Е.Бижкеновой – Алматы: Эпиграф, 2017 – 380 с

10 Дуйсекова К.К., Оспанова Ж.Т. Миромоделирующая функция концептуальной метафоры (на материале разноструктурных языков). Языковое единство и языковое разнообразие в полиэтническом государстве: Международная конференция: Доклады и сообщения / Отв. Ред. А.Н. Биткеева, М.А.Горячева. Языки народов Мира, 2018. - 524-534 с.

А.М. Узакбаева¹, Н.З. Жуманбекова²

Горизонты фразеологических исследований в Казахстане

^{1,2}Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева,
г.Нур-Султан, Казахстан

В статье раскрыты достижения отечественной сравнительно-исторической, сравнительно-сопоставительной, лингвокультурологической, когнитивной фразеологии. Проанализирован ряд трудов отечественных ученых, внесших вклад в изучение фразеологии. В научной работе этих исследователей были проанализированы основные классификаций, идеи и выводы. Кроме того, были определены особенности идей отечественных ученых путем сопоставления с научными концепциями зарубежных ученых. Таким образом, по каждому направлению определены передовые научные соображения. С обзором фундаментальных трудов ученых были раскрыты научные границы современных фразеологических исследований в Казахстане и возможности будущих исследовательских работ.

A. M. Uzakbayeva¹, N.Z.Zhumanbekova²

Horizons of phraseological research in Kazakhstan

L.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

The article reveals the achievements of the national comparative-historical, comparative-contrastive, linguistic-cultural, cognitive phraseology. A number of works of the scientists of Kazakhstan who have made a contribution to the study of phraseology are analyzed. In the scientific works of these researchers, the main classifications, ideas and conclusions were analyzed. In addition, the features of the ideas of the scientists of Kazakhstan were discussed by comparing them with the scientific concepts of foreign scientists. Thus, advanced scientific considerations are defined for each direction. The review of fundamental works of scientists revealed the scientific boundaries of modern phraseological research in Kazakhstan and the possibilities of future research.